

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

अन्याङ्कः ४२

थीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसमेता

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

तत् प्रधानकाण्डस्यादिमवपाठकमारम्य लूटीयपपाठकस्याहमानुवाकाङ्क्षः

प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वै० शा० सौ० काशीनायशासी आगामे इत्यैतैः संशोधितम् ।

री. प. इत्युपर्याधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्यैतैः १८८५

पुण्यारुपपत्रान्

श्रीमत् “महादेव चिमणाजी आपटे” इत्यभिषेय-

पहामागवतिकापिते

आनन्दाश्रमसुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

द्वितीयेयमहूकनावृत्तिः ।

शालिवाहनशकान्दाः १८६२ ।

स्विस्तान्दाः १९४० ।

(अस्य सुर्वेधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायचीकरणः) ।

मूल्यं रुपकचतुष्पदम् (४) ।

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NO. 97
Acc. No. 1893
Date 25. 8. 66.
Call No. Sa 2 v 22/225/Aga Tai/Aga

ॐ तत्त्वद्वरहणे नमः ।

श्रीमत्सायणाचार्यविशितभाष्यसमेता-

कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

आदिमं काण्डम् ।

(तत्र पथमपाठके पथमोऽनुवाकः)

(भाष्यकारोपीत्वातः)

(*गच्छदलमचिन्त्यं तीक्ष्णदन्तं विनेत्रं

भूहदुदरविशेषं भूतराजं पुराणम् ।

अमरवरत्तुपूर्व्यं रक्षणीं सुरेण

पशुपतिसुतभीयं विघ्नराजं नमापि ॥ १ ॥

मूलाधारे चतुष्पदे पद्मकिञ्चलकशोभिते ।

दाहिनीकुसुमपर्ये तक्षणादित्यतंत्रिनिष्ठे ॥ २ ॥

भगवत्ये कुष्ठहर्तीचके पूजयेत्परमेश्वरीम् ।

अङ्गकुशं चाकासूत्रं च पाण्यनुस्तकधारिणीम् ।

मुक्ताहारसमायुक्तां देवीं अष्टायिचतुर्पुंजाम् ॥ ३ ॥

कपिलसटमुद्वात्कर्णीमशीन्द्रिनाक्षं

विवृतवदनविशुचिज्ञात्पुरकल्पनासम् ।

अरिदिरकरमुखं योगपद्माङ्गल्यानु-

स्थितकरमहणाङ्गीष्मीमूर्तिं ह नवोपस्थित ॥ ४ ॥

नमापि विष्णुं विधिष्यनुरूपं सरस्वतीं चापि तदीयजिङ्गाम् ।

ऐविद्यवृद्धान्विदुषो गुरुं अ+ौदायनाचार्यपददृष्टं च ॥ ५ ॥)

* धनुशिङ्गान्तर्गते ग्रन्थः त्वा. पुस्तके नास्ति । + पुस्तकेषु प्राची यत्र यत्र बौद्धमन्त्र-पदमागतं तत्र तत्र इन्द्रियोपायनेति इन्द्रियं वौदायनेत्पुभयविर्व वर्तते । जास्मानीस्तु सर्वत्र वौदायनेत्यैकविद्यमेव स्थापितम् ।

वर्गीशाच्चाः सुमनसः सर्वार्थीनामुपकरे
यं नस्या कृतकृत्याः स्पुतं नवार्थं शजाननम् ॥ ६ ॥
यस्य निःयसिद्धं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं अगत् ।
निर्विमे तपहं वन्दे विद्यातीर्थं महेश्वरम् ॥ ७ ॥
तत्कटाक्षीण तद्यै दधदूषकमहीपतिः ।
अन्वशास्त्राधिवाचार्थं वेदार्थस्य पकाशने ॥ ८ ॥
*स पाह तृपतिं राजन्सायणार्थी भवानुजः ।
सर्वं वेदेष्व वेदार्थं व्याख्यातृत्वे नियुज्यताम् ॥ ९ ॥
इत्युक्तो मापवार्येण वीरदुक्षमहीपतिः ।
अन्वशास्त्रासायणाचार्थं वेदार्थस्य पकाशने ॥ १० ॥
ये पूर्वोचस्मीर्मासे ते व्याख्यातातिसंबहात् ।
कृपालुमीविवाचार्थी वेदार्थं वक्तुमध्यतः ॥ ११ ॥
वराक्षणं कल्पसूत्रे हैं वीरांसी व्याकृतिं तथा ।

उदाहस्याथ तैः सर्वैर्वेदार्थैः सप्तश्चित्ते ॥ १२ ॥

ननु कोऽर्थं वेदो नाम किं च तत्प्रक्षणे के वा तस्य विषयसंबन्धप्रयोजनाचिकारिणः कर्यं वा तस्य पामार्थं न स्वल्पेवस्मिन्सर्वैस्मिकसति वेदो व्याख्यानयोग्यो भवति । अतोऽप्यते—इष्टप्राप्त्यनिष्ठपरिहारयोरस्तौकिकमुपायं यो भन्तो वेदव्यतिः स वेदः । अलैऽकिकपदेन पत्यकानुमाने व्यावर्त्येते । अनुभूयमानसंक्षन्दनवनितादिरिष्टप्राप्तिहेतुत्वयौषधसेवादेवनिष्ठपरिहारहेतुत्वं च पत्यक्षतः सिद्धम् । स्वेनानुमानविष्यपाणस्य पूरुषान्तरगतस्य च तथात्मनुमानगम्यम् । एवं ताहि माविजन्मगतसुखादीनामप्यनुयानगम्यते ति चेत् । न । तदिष्टप्रस्थानवगमत् । न स्वलुप्योत्तिहोमादिरिष्टप्राप्तिहेतुः कलङ्कमक्षणवर्जनादिरनिष्ठपरिहारहेतुत्वमुपर्यं वेदव्यविरेकेणानुमानतहस्तेणापि ताकिकसिरोमणिरप्यनुभासु शक्नोति । तस्मादस्तौकिकोपायवोषको वेद इति न उक्षणस्यात्मिक्यातिः ।

आत एवोक्तम्—

“ प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूवायो न बुध्यते ।
एने विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ” इति ॥

* एतत्प्रभास्ति श्लोकद्वयं ल. पुस्तके नास्ति ॥

१. ल. “तिः । ओदिशान्मा” । २. क. ल. च. च । ३. ल. “वैर्मन्नार्थः ।

पा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता ।

३

(भाष्यकारोपोदधातः)

त एवोपायो वेदस्य विषयः । तद्दोष एव प्रयोगनम् । तद्दोषार्थी चाधि-
कारी । देन सहोपकार्योपकारकभावः संबन्धः । नमेव सति स्त्रीशूद्रसाहिताः
सर्वेऽधिकारिणः स्मुः । इह मे यत्त्वनिर्देशे पा भूदित्याशिषः सर्वजनीनवात् ।
मैवम् । स्त्रीशूद्रव्योः सत्युपायचोधार्थित्वे हेत्वस्त्रेण वेदाधिकारप्रतिषेधात् । उप-
नीवस्थैवाभ्ययनाधिकारं ब्रह्मचन्द्रनीतयोस्तयोर्वेदाध्ययनमनिक्षिप्ताहितुरिति वीष-
यति । कथं तर्हि कथोस्तदुपायावगमः । पुराणादीभिरिति तूषः ।

अत एवोक्तम्—

“ स्त्रीशूद्रदिजवस्थूनां त्रयी न भूतिगोचरा ।

इति भारतपाठ्यत्वानेन कृपया मुक्तिना कृतम् ॥” इति ॥

तस्मादुपनीतिरेव वेदाधिकैर्वेदस्य संबन्धः । तत्प्रामाण्यं तु वेदकर्त्तवात्स्वतः
एव चित्कृप । वौरुपेयवाक्यं तु वेदकमिति सत्युक्तमवधानितमूलत्वसंभवात्त्व-
रिहाराय मूलप्रमाणापेक्षते न तु वेदस्तस्य नित्यत्वेन वक्तुदोषशङ्कननुदध्यात् ।
एतदेव जैमिनिना सूचितम्—“ वरुमाणं वादरायणस्यानेष्टकित्वात् ” [जै०
मी० अ० १ पा० १ अ० १ घ० सू० ५] इति । ननु वेदोऽपि कालिदासादि-
वाक्यवत्पौरुषेय एव ब्रह्मकार्यत्वभवणात् । “ कत्वः सामानि जश्निरे ।
छन्दाःसि जश्निरे तस्माद्यजुस्त्वस्मादज्ञायत ” इति श्रुतेः । अत एव यगवान्वाद-
रायणः “ शास्त्रयोनित्वात् ” [घ० सू० १ । १ । ३] इति सूचे अस्त्रो
वेदकारणत्वमवोचत् । मैवम्, अदिस्मृतिभ्यां नित्यत्वावगमात् । “ वाचा विश-
मनित्यया ” इति श्रुतिः । “ अनेदिनिधना नित्या वाग्मुसूक्ता स्वयंभुवा ”
इति ह्यमृतिः । वादरायणोऽपि वेदवाचिकरणे सूचयामात् “ अत एव च नित्य-
त्वम् ” [घ० सू० १ । ३ । २९] इति । तर्हि परस्परविरोध इति चेत् । न ।
नित्यत्वस्य व्यावहारिकत्वात् । तृष्णेत्तर्वै संहारात्पूर्वै व्यवहारकालः । तस्मिन्चूला-
दविनाशादर्थनात् । कालाकाशादयो यथा नित्या एवं वेदोऽपि व्यवहारकाले
कालिदासादिवाक्यवत्पूरुषविरचित्वायावेन नित्यः । आदित्यौ तु कालाकाशा-
दिवदेव अस्त्रणः सकाशाद्वेदोत्पत्तिराम्नायेत । अतो विषयमेदाच परस्परविरोधः ।
अस्त्रणो निर्देशत्वेन वेदस्य वक्तुदोषसंभवात्स्वतः सिद्धं यामाण्यं तद्वस्थम् ।
तस्माद्यक्षमपमाणसन्द्रावादिष्यप्रयोजनसंबन्धाधिकारित्वाच्च यामाण्यस्य
सुस्थितत्वदिदो व्याख्यातव्य एव । यथोक्तविषयादित्यन्नावमभिषेत्य “ स्पा-
प्यायोऽध्येतव्यः ” इत्यध्ययनं विधीयते । पाठ्यात्रस्याध्ययनशब्दवा-

१. क. ल. च. “ इति । २. स. “ न कर्तुयो ” । ३. स. श्रुतेः । ४. स. स्मृतेभ्यः । ५. स. स्मृतेभ्यः ।

(माण्डळारोपोदृशातः)

अथत्वेनाथां वर्षो धर्मविहितत्वादेदव्याख्यानमप्यकामिति चेत् । न । विषेदो धर्म-
वैवरुषायित्वात् । एतच्च भट्टमतानुसारिभिर्बहुधाः परिचयतम् ।

आम्लायते च—

“ यैदधीतमविज्ञाते निमदेवं शब्दते ।

अनश्चाविष शुद्धैको न तत्त्वलति कर्हिति ॥ ” ।

“ स्थाणुर्यं मारहारः किलाभूत् । अर्थात् वेदं न विजानावि योऽर्थम् ।

योऽर्थश्च इत्सुकलं भद्रमक्षुते नाकमेति ज्ञानविजूतपाप्या ” ॥

“ व्रात्येन निष्कारणो धर्मः यज्ञो वेदोऽप्येषो शेषयत् ” इति । एवं तद्हि
ज्ञानस्य पृथग्विषयानादध्ययनं तस्य शाठमात्रमिति चेत् । अस्तु नाम, वर्णयन्ति
ैवेवेष वाँकरदर्शनानुसारिणः । कातुविषिभिरेवानुडानान्यथानुरप्यथा वेदार्थशा-
नस्य मापितत्वाचैत्यहितेयगिति चेत् । तर्हि तदित्यिवलादेवनपेण स्वतन्त्रं किं-
चिद्विद्युतमस्तु । अूर्यते सनुष्टानज्ञानयोः स्वतन्त्रं पृथकफलम्—“ सर्वं पाप्माने वरति
तद्विवरणहस्यां योऽप्यमेषेन यजते । य च चैनमेषं वेद ” इति । अल्पप्रयाससां-
घेन वेदेन तत्सुखी वृक्षायाससाध्यमनुष्टानं व्यर्थं स्पादिति चेत् । तरणीयादा
वरणहस्याया वानस्पतिकाव्यादिभेदेन तारतम्योपपत्तेः । मनसा संकलिपता वा-
चाऽप्यनुज्ञाता परहस्तेन कारिता स्वर्यकृता पुनः पुनः कृता चेत्येवं तारतम्येन
व्यर्थस्थिता वरणहस्याऽनेकविधा । अतस्तत्रमप्यनेकविधम्, यथा स्वर्गो चहु-
विधस्तद्वृत् । “ अग्निहोत्रं गृह्यतात्स्वर्गकामः ” ॥ “ ददीपूर्णमासाम्या स्वर्गकामो य-
जेत् ” ॥ “ ज्येष्ठिष्ठोमेन स्वर्गकामो यजेत् ” इत्याद्युचावचकर्मणाभिर्वकलासं-
भवात्तर्वर्णो चहुविधः । यत्तु कर्मानुज्ञानकालीने वेदनं तत्कर्मफलं एवाविशयं ज-
नयति । “ उभी कुरुतो यज्ञेवेदं वेद यथं न वेद ” इति विद्विदित्यवोगी
प्रकृत्य “ वेदव विशया करोति तदेव वीर्यदत्तरं मवति ” इत्याम्नामात् । अङ्गो-
पासिताविषयमेवहाक्यमिति चेत् । न । न्यायस्य समानत्वात् । अस्ति स्त्र्याद्यस्यो-
पोद्वलकं तिष्ठन्ते । प्रजापतिः किं तोमयगेभ्योऽवौपीतीनानग्निहोत्रपौर्णयास्यामा-
दास्यनामकान्वरस्परमुच्चावचान्यज्ञानसर्वं । तोमयगांधाग्निहोत्रादिम्यः भेदान-
ग्निहोत्राकृत्याविराजनामकान्वरस्परमुच्चावचान्सूक्ष्मा पथमसुष्टुप्तवग्निहोत्रादिवृभि-
मानविशेषणं वर्गदर्शं तुलयोदयितीत । एवं वृत्तान्तं जानतोऽग्निहोत्रादिभिरग्निहो-
त्रादिकलं भवति । तथा च वरालग्नमन्यते—“ प्रजापतिर्ज्ञानसूज्जताग्निहोत्रं
चग्निहोत्रं च पौर्णमासीं चोक्तयं चामावास्यां चातिरात्रं च तानुदमितीति पाप-

(भाष्यकारोपोद्घातः)

दशिहोत्रमासीनवानग्रिहोमो यावती वैर्ज्ञमासी वावानुकृथो यावत्यमावास्या वावानविराचो य एवं विद्वानग्रिहोर्वं जुहोति यावदग्रिहोमेनोपाप्नोति वावदुपाप्नोति य एवं पिद्वान्पौर्णिमासीं यजते यावदुकृथेनोपाप्नोति य एवं विद्वानमावास्यां वजते वावदविराचेणोपाप्नोति वावदुपाप्नोति ॥ इति । तदेवदेवनस्य सर्वं स्वतन्त्रवाक्यात्मे लिङ्गम् । किं च तत्त्वादिविसमीपे ' व एवं वेद ॥' इति वचनानि वेदनादेव कल्पं रक्षते । तात्पर्यवादे इति वेत् । अस्तु नाम, सहामह एवैतमपराधे वेष्टा वचनानी विदेयार्थवशसापरत्वात् । तार्हि यत्परः शब्दः स शब्दार्थं इति न्यायेन स्वार्थं प्राप्तार्थं नास्तीति वेच । महात्मात्पर्यस्य विदेयविषयत्वेऽप्यवान्तरतात्पर्यस्व स्वार्थेदिव्यत्वानिवारणात् । " ग्रावाणः पूर्वन्ते ॥" इत्पर्यवादस्पादि स्वार्थं वामार्थं वस्त्रयेतति वेच । वपाणाम्बरवाचित्वात् । " हिः संवत्सरस्य सर्वं वृच्यते ॥" इत्याश्वर्थवादस्व तु वाचाभावेऽप्यनुवादत्वात् स्वार्थं प्राप्तार्थम् । वेदनकलवचनानि तु नानुवादकानि । नापि वाच्वानि । तस्माद्वर्थेवादत्वेऽप्यास्वर्थं स्वार्थं प्राप्तार्थवम् । अन्यथा मन्त्रार्थवादादिभ्यो देवानी विमहादिवर्त्तं न सिद्धेत् ।

अत एवोक्तम्—

" विरोधे गुणवदः स्यादनुवादेऽवधारिते ।
भूतार्थैवादस्त्वद्वानादर्थवादित्वा पतः ॥" इति ॥

किं चहुना विद्यत एवावस्यं वेदनमात्रादपूर्वपतो वेदनाम वेदो व्याख्यायेद । वेऽप्य विषयत्वं इत्याप्त्यनिहरिहारोपायः समान्यतो निर्दिष्टः स विदेयेण स्तुते कियते । वेदस्वावकाण्डद्वात्मकः । तत्र पूर्वेव काण्डे नियमैभित्तिकाम्यनिविकल्पं चतुर्विंशति कर्म विविष्यते । " पावज्ञविमग्रिहोर्वं जुहोति ॥" इत्यादिकं नियमं तस्य निवत्तिनिष्ठत्वात् । " यस्य गृहान्दहस्यद्वये क्षामते पुरोहात्मषाकामं निवेदेत् ॥" इत्यादिकं नियमित्वा तस्यनियतनिमित्तत्वात् । " चित्या मजेत पशुकामः ॥" इत्यादिकाम्यम् । " तस्मात्प्रलवहात्मका न संवेदेत न सहाद्वसीत् ॥" इत्यादिनिष्ठम् । ततु नियमैभित्तिकानुषानेन तदकरणे वस्यवायस्यमनिहं परिहितये ।

तु च प्रत्यवायो वाज्ञवत्कर्त्तेत स्मर्यते—

" विहितस्यातनुषानाचिन्दितस्य च सेवनात् ।
अतिग्राहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥" इति ॥

भाषजनीवादिवाक्येष्वलुकोऽप्यवर्जनीयतया स्वाभीहः स्वर्गः प्राप्यते । तथा चाऽप्यस्तम्बः—“ तद्यथाऽप्यं कठार्थं निमित्ते छायागन्वानुत्पत्तेऽप्येते । एवं धर्मपर्यायं प्राप्याग्नायां अनुत्पद्यन्ते ” इति । काम्यसेषुकलहेतुत्वं तदिदिवाक्ये स्वष्टमेव । इहपिदातरूपमनिष्टं चार्थात्परिहिते । निशिवर्जनाच रागपौष्टानुष्टानजन्यो नरकः परिहिते । न केवलं नित्यनैशितिकाम्याग्नुष्टिकस्वर्गप्राप्तिः किं तु धीशुद्धधा विविदितोत्पादनद्वारा वर्लक्षणहेतुत्वयापि संयोगरसित् । तथा च वाज्ञ-सनेतिनः समाप्तमन्ति—“ तमेत्वं वेदानुपचनेन व्याख्याणा विविदितवित्तं यज्ञेन दामेन तपसाऽग्नाशकेन ” इति । एवं वर्त्ति पूर्वकाण्ड एवाचोपपुरुषार्थस्तितिः छत्रमुत्तर-काण्डेनेति चेत् । अपुनरावृत्तिलक्षणास्याऽप्यनित्कपुरुषार्थस्य तत्रात्तिः । अत एवाऽप्यवर्जिकाः कर्मिणो दक्षिण्यमार्गेण वन्दप्राप्तिं पुनरावृत्तिं चाऽप्यनन्ति—“ सं सोमलोके विभूतिमनुभव पुनरापत्तेऽप्येति ” इति । अत उत्तरकाण्डेत्तदर्थको वृद्ध-व्यतिः । आत्यन्तिकपुरुषार्थस्य द्विविधः सद्योमुक्तिः क्रममुक्तिरेति । वर्द्धमानदेहपान-क्षामन्त्वरपेद सिद्धिति सद्योमुक्तिः । उत्तरमार्गेण गत्वा वर्लक्षणोके चिरं भोग्य-ननुभूय तत्रोत्पच्छानस्य वर्लक्षणोकावसाने सिद्धिति क्रममुक्तिः । तस्यादुत्तरकाण्डे वर्लक्षणेत्रो वर्लक्षणस्तिवेद्युभयं पतिपादते । वर्लक्षणास्तिवस्तुत्तरेण वर्लक्षणव्यय एतीकपुरात्पत्तेन सांसारिककलकामिनमुद्दिश्य द्विविधत्वते । वर्लक्षणसक्षमतीको-पात्रकपोः समानेऽप्युत्तरस्मार्थं एतीकोपासकस्य विश्वलोकादृष्टिं वर्लक्षणोकगमना-भावित क्रममुक्तेरप्यसिद्धत्वादस्ति पुनरायुक्तिः । एतत्र “ अपदीकालम्बनाच-यति ” [वर० सू० ४ । ३ । १५] इत्यविकरणे वृद्धव्यम् । नन्दसत्त्वेषं पूर्वोत्तरकाण्डयोविषयविशेषः प्रयोजनविद्योपत्थ तथाऽपि पूर्वकाण्डहस्याऽप्यदीकर्म-स्तरं परित्पत्त्वं दर्शीपूर्णमासेष्टिरेत् कृदः पतिपादत इति चेत् । प्रकृतित्वाचि-रपेक्षत्वाचेति वर्लक्षणः । एकर्णाङ्गीपदेष्ठो यत्र क्रियते सा प्रकृतिः । कृत्स्नाङ्गयि-वयत्वमुपदेशस्य पक्षर्थः । विकृतियु तु विकेषणाङ्गेष्ठोपदेश एव क्रियते । अङ्ग-न्तराणि तु प्रकृतेरविदिश्यन्ते । अतोऽप्यिदेशस्य पक्षर्थमात्रः । प्रकृतिस्त्रिविधा-अशिङ्गोऽभिष्ठिः सोमव्येति । विष्वव्येतेष्वन्देशेष्वन्देशेण स्वाङ्गजाते सर्वमुपदिष्टम् । तत्र सोमयागस्य स्वरूपेष्वाग्न्यनैरपेक्षये ऽप्यव्यज्ञेन्द्रु दीक्षणीयापापणीयादिपू दर्शीपूर्ण-मासेष्वत्वात् पूर्वमाविद्यं युक्तम् । इटेस्तु सोमयागनिरपेक्षत्वात्तोमात्पाचीनत्वं युक्तम् । यदप्यमिहोत्पत्त्वं स्वरूपेष्वज्ञेन्द्रु वा नन्दत्वाचेष्वा तथाऽप्यमिहासिद्धयेष-त्वादाहवनीयाग्नीना च पापमानिष्टिसाध्यत्वात्तावसानेष्टीना च दर्शीपूर्णमासुदि-

(भाष्यकारोपेत्वातः)

कृष्णित्वरम्परयाऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासापेक्षाऽस्तीति पथममात्रित्वं न युक्तम् । दर्शपूर्णमासयोरप्यग्निसाप्तरात्मित्राधकमाधानं पथमतो वक्तव्यमिति चेचेदम् । नाऽऽध्यात्मात्रेणाभ्यः सिद्ध्यन्ति । किं तु पवमानेऽग्निभिरपि । तात्प्रवृत्तयो दर्शपूर्णमात्रवित्त्वात्माक्षादैव दर्शपूर्णमात्रावपेक्षन्ते । दर्शपूर्णमासौ त्वग्नियोग्निदारा पवमानेऽग्निसापेक्षावपि न साक्षात्पवमानेऽग्निरपेक्षते । अतो निरपेक्षस्वादर्शपूर्णमासेद्विरेव पथमं वक्तव्या । क्वन्देत्सामवेदयोरादौ दर्शपूर्णमासेऽग्निरन्तर्मालेति चेद्गांडम् । यजुर्वेदमपेक्षय दर्शपूर्णमासयोरादित्वमुक्तं कर्मकाण्डविषये यजुर्वेदस्यैव प्रधानत्वात् । आनुशूल्यात्मकमण्डा स्वरूपे यजुर्वेदे समाप्तात्मम् । तत्र तत्र विशेषापेक्षायामपेक्षिता याज्ञवल्याक्षादैव यजुर्वेदे समाप्तात्मम् । स्तोत्रादीनि तु सामयेदे । तथा तति भित्तिस्थानीयो यजुर्वेदविवरणानीयाविवरौ । तस्मात्कर्मसु यजुर्वेदस्यैव शाश्वात्यम् । तस्मिन्ब्रह्म दर्शपूर्णमासेऽग्निरादौ समाप्तात्मा । यद्यपि मन्दव्याहाणात्मको वेदस्तथाऽपि व्याहाणस्य मन्त्राभ्याह्यानस्तप्तव्यान्वया एवाऽदौ समाप्तात्माः । ते च विविधा कदः समानि वज्रंपि चेति । तत्र यजुर्वामध्युवेदे वहुतत्वात्कथित्वा तत्त्वोवेश्ये यजुर्वेदे इत्येवाऽऽग्निपायते । आध्युवेदव्यवस्थनाविसिद्ध्याङ्गिकसमारूप्ययाऽग्निभ्यव्यम् । अस्मिन्वेदे समाप्तात्मा दर्शपूर्णमासेऽग्निभ्यानिविद्यालिविधा आध्वर्यवा याज्ञवल्याहीन्येति । “इत्यादौ” इत्यादौ यपाठके पठिता आध्वर्यवाः । “सं स्वा चित्तामि” इत्यादौ पठिता याज्ञवल्याः । “सर्वं यत्त्वे” इत्यादौ पठिता हीनाः । एतेषां पर्ये याज्ञवल्यानां हीनाणां च चित्तस्थानीयत्वाऽग्निचित्तस्थानीयत्वाऽग्निमेषाऽऽध्वर्यवाणामादौ पाठो युक्तः । ते चाप्याध्वर्यवाः । “इत्येत्वा” इत्यादिषु लयोद्घास्त्वनुवाकेत्वाम्नावाः । तत्र पर्येऽनुवाके वर्त्तापाकरणार्थाः यज्ञवाः । द्वितीये बाह्यःसंपादनार्थाः । तृतीये दीहनार्थाः । चतुर्थे हनिनिर्वापार्थाः । पञ्चमे बीहववातार्थाः । पठेत तपहुल्लपेक्षणार्थाः । सप्तमे कवाल्पोपधानार्थाः । अष्टमे पुरोद्धाशनिष्ठादनार्थाः । नवमे वेदिकरणार्थाः । दशमे प्राधान्मेनाऽऽकथश्चाहणार्थाः, प्रसङ्गानात्पत्तीसंनहनार्थाः । एकादशे प्राधान्येनेष्वसंनहनार्थाः यहिरास्त्वरणाद्यर्थात् । द्वादशा आधारार्थाः । अत्र सामित्रेनीप्रसाजाज्यवभागप्रधानयागादिमन्त्राणां प्राप्तावसरत्वेष्ये तेषां हीवत्वात्मानुपेक्ष्योपरिगमप्रयोगाङ्गमूला आध्वर्यवाः सुग्रह्यूहनादिमन्त्राहयोदये समाप्तात्मावाः ।

एतत्सर्वे विनियोगसंग्रहकोरेणाथं संगृहीतम्—

“ ये दर्शीपूर्णमासाङ्गमन्त्रां एवे समालतः ।

इषेत्वाथनुवाकेमु वयोदशसु इर्णिवाः ॥

वस्त्रापात्करणं बहिर्दीहो निर्वाचकण्डने ।

पेवणं च कवालानि पुरोदसाथ वेदिका ॥

आज्यमहेभ्यसंनाहावाधारोपरितन्त्रके ।

इत्युक्ता अनुवाकार्थाः परिमन्त्रं कियोच्यदे ” ॥ इति ।

किमिदं वस्त्रापात्करणं कथं वा तस्य प्राप्यमिति चेत्, उच्यते—सन्ति दर्शी-
मांगे शीर्षि पधानानि हर्षीपि पूर्णमासायां च शीर्षि । आप्नेयोऽठाकपाठ ऐन्द्रं
दधैऽवृंदं पृथ इति दर्शयांगे । आप्नेयोऽठाकपाठ आज्येन मात्रापत्त्वं उपांशुषा-
मोऽशीदीशीय प्रकादशकपाठ इति शीर्षीमांगे । तत्र घटिष्ठिने इषिहोमे दधिर्भू-
पादनाथ्यमावास्यां रात्रौ गायो दोग्यव्याः । तद्दोहार्थं प्रातःकाळे छौकिक-
दीहादूर्ध्वं स्वमातृभिः सह संचरन्तो वस्त्रा मातृभ्योऽपाकरणीयाः । वदिवं वस्त्रा-
पाकरणं, यथोक्तरीत्या तस्य प्राप्यमन्यं च । तत्र वस्त्रापाकरणं शैषमित्तचपदां-
शाशास्त्राया कर्तव्यमिति तच्छेदनात् “ इते त्वा ” इति मन्त्र आदी समाप्ता-
यते । तस्य च मन्त्रस्य तच्छेदनाङ्गत्वं व्याप्तये दृष्टव्यम् । अत एव सञ्चालणो
मन्त्रो ज्ञातव्य इति च्छन्दोग्य अधीयते—^{१४} मो ह वा अविदितार्वेष्यच्छन्दोदैवत-
क्रात्मणेन मन्त्रेण यजति याजयति वाऽध्यापयति वा रथाणुं वच्छृंति यत्ते वा
पात्यते पर्मीयते वा पापीयान्मवति वस्त्रादेवानि मन्त्रे विद्यात् ” इति । आर्यम
आविभिः संबन्धः । अतीन्द्रियार्थवदारो हि करणयः ।

तेषां वेदद्रष्टुतं स्मर्यते—

“ युगमित्ताहितान्वेदान्सेविहासान्महर्षयः ।

लेभिरेतपत्रा पूर्वमनुजाताः स्वर्यमुखा ” ॥ इति ।

इषेत्वादीनां मन्त्राणां प्रजापतिर्जपिः । वथा च काण्डानुकृणिकायामु-
क्तपू—

“ शास्त्रादेवं प्राप्यमानं च होतृन्हीवं च दार्शिकम् ।

तद्विधीनिष्ठमेवं च नष्टऽस्तु; कस्य तद्विदः ” ॥ इति ।

शास्त्रादिः “ इते त्वा ” इत्यादि प्रपाठकः । याजमानाः “ सं त्वा सि-
आपि ” इत्याद्यनुवाकवद्कम्त्राः । होतारः “ चित्तिः सुह् ” इत्याद्यो मन्त्राः ।
“ सत्यं प्रपये ” इत्यादिकं दार्शिकं हीनम् । तद्विधयः शोकर्णा-

मृषा० ३ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

९

(माष्पकारोपोद्घातः)

चतुर्विधमन्वाणा चत्वारि व्रासगानि । पितृवेदः “देरे युवांसन्” हति । वान्ये-
वानि नव काण्डानि प्रजापतिना ददानि । छन्दोविदेशाभ वेदाङ्गमूले छन्दो-
मात्रके यन्थे ब्रह्मध्याः । मन्त्रपदव्याख्यानादेव तत्पतिप्रायार्थस्त्वा देवता विज्ञा-
यते । व्रासगविदेशस्तु तत्पत्वन्वयाख्यानावसर एवोदाहियते । पद्यपि मन्त्र-
विनियोगा व्रासणे सर्वेऽपि नाइऽनातास्तथाऽपि कल्पतूवकरित्वान्वान्वर-
पर्यालोचनया ते सर्वेऽभिहिताः । अतो वौवायनादित्योदाहरणपूर्वकं व्रासगा-
नुसारेण मन्त्रार्थं योग्यापाः ।

इति माष्पकारोपोद्घातः ।

कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

(तत्र प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ।)

हृषिः अँ ।

इपे त्वोजें त्वा यायवः स्योपायवः स्थ
देवो वः सविता प्रार्थितु अवृत्तमात्र कर्मण
आ पर्यायध्यमन्मिया देवभागमूर्जिस्वतीः
पर्यस्वतीः प्रजावतीरनमीया अयक्षमा मा-
वः स्तेन ईशत माऽवश्योऽसो रुद्रस्य हेतिः
परि षो षुण्कु ध्वा अस्मिमगोपती स्या-
त वहीर्यजमानस्य पश्चन्वाहि ॥

(इपे विचत्वारिशत्) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां +प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

५ वैदिकमसिन्दूख्याऽप्यस्तकशब्दः । वर्तुतस्तु भाष्यात्तुरोधेन काषडशब्द एव युक्तः ।

(कल्पापाकरणाथी मन्त्राः)

इषे त्वेति । दर्शनागं चिकीर्षुत्वावास्पादां प्रावरभिहोर्त्वं हुत्वा दर्शयागार्थं
“ समाजं वर्त्तेः ” इत्यादिभिर्नैवेच्छिषु समिदधानिस्त्वयन्वाचार्त्वं लत्वा वरतापा-
करणार्थमन्वेत् पलाशशास्त्रां छिन्नावु ।

तदाह चौबायनः—“ तापाचित्तनदीपे त्वेऽते त्वा ” इति ।

आपस्तम्बस्तु तदेवद्विभाष प्रमन्त्रमेदपहमपि कंपिदावित्य विनियोगमेदमाह—
“ इषे त्वेऽते त्वेति तापाचित्तनदीपे त्वेऽते त्वेत्याच्छिन्नाच्छूर्वे त्वेति संनमयत्यनुमा-
हि वा ” इति ।

संनमयमूर्जुकरणम् । अनुमार्जनमानुलोम्येन संलग्नभूत्वाद्यपनमनम् । सोऽप्ये
मन्त्रमेदपक्षो जैभिनिना द्विरीयाभ्यायप्रथमपादे स्वीकृतः । तत्र पलाशशास्त्रायाः
प्राशस्त्वयं लालूंगं सवाम्नागम्—“ तृतीयस्याभिर्तो दिवि त्रीप आसीत् । ते गाय-
उमाहरत् । तस्य पर्णाच्छिद्यव । तत्परोऽप्यमद् । दत्तर्णस्य एर्णत्वम् ” [च०
का० ३ प० २ अ० १] इति । शुद्धाद्वस्थाऽऽकाशे प्रसिद्धत्वाचत्वरित्यगेन
स्वल्पोक्तिवक्तां दर्शयितुमितः पृथिवीत आरम्भ तृतीयस्यां दिवि सोमदत्ता पूर्व-
मासीदिव्युक्तम् । गायत्र्याः रोमाहरणं “ कद्रुञ्ज वै सुपर्णी च ” [सं० का०
६ प० १ अ० ६] इत्यनुवाके “ रोमो ते राता नन्दोऽप्यासीत् ” इति चहन्तु-
चन्द्रालक्षो च प्रपञ्चितम् । तदाहरणाभिनालेन सोमस्य पर्णं भूमै प्रतितम् । पश्चि-
त्त्वायाम् गायत्र्याः पक्षः पवित्र इति केचित् । इदिवस्य पलाशशूलेणाऽप्यिर्माणा-
सस्य वृहस्य पर्णमाम संपन्नम् । न चात्र पर्णस्य कथं वृक्षत्वं संपन्नमिति वि-
स्मयितव्यं विद्यातुरीश्वरस्याचिन्तप्रकाकित्वात् । अन्यथा जीजाद्वृक्ष इत्यापार्थि-
क दीर्ज क वृक्ष इत्यपि विस्मयः केन वार्यतः । सर्वत्र पर्णम्ये वृक्ष इत्यप्रविदि-
प्रसङ्गेभीश्वरसंकल्पाभावेन परिहतव्यः । स च संकल्पः कार्यकसप-
धिमम्यः । तस्यद्विदर्थं कुरुकैर्न चोदनीवद् । शास्त्राया वरत्सापाकरणं विद्यते—
“ वृक्ष वै पर्णः । पर्णम् शास्त्राया वरत्सानपाकरोति । वरस्मैवैनानापाकरोति ”
(अ० का० ३ प० २ अ० १) इति । प्रथा वरमचित्प्रादकं वृक्ष प्रकाशे
तथा यामनिष्ठादकरय पलाशस्य पशास्त्राद्वृक्षत्वेन स्तुतिः । वैश्वदेनार्थवादा-
न्तरोपपादिवा पलाशस्य वृक्षसंबन्धपतितिहिः सूचयते । ऐवेचु परस्तरं वृक्षत्वं
निरुपयत्तु पलाशवृक्षस्तत्त्वपृष्ठाणीदित्येवादशो वृक्षसंबन्धः । औपानुवाक्य-
काण्डे चुल्लाः पर्णमधीविशिष्येऽर्थवदे अ॒यते—“ देवा वै वृक्षस्तवदन्त ।

(वत्सापाकरणार्था मन्त्रः)

सत्यर्थं उपाशूणीत् । सुभवा वै नाम । यस्य एर्गमयी ज्ञाहमेवति । न पापश्च
शोकः शूणीति ॥ इति । एवं यत्र यत्रार्थवादे यत्तिदिसूचका वैशम्बहिशब्दा-
दध्यः पठन्ति तत्र सर्वत्र सदि संभवे लौकिकपत्तिदिः । अन्यथा अर्थवादान्तर-
पत्तिदिरिति द्रष्टव्यम् । वत्सापाकरण इव गोपहथापनेऽपि चासां विनिमुक्ते—
“ गायत्रो वै पर्णः । गायत्राः पर्णावः । तस्मात्त्वाग्निः वैष्णवी पर्णस्य पठाशानि ।
त्रिषदा गायत्री । यत्कर्णशास्त्रया गाः यार्णवति । स्वयैर्देना देवतया यार्णवति ॥ ”
[भा० का० ३ प० ५ अ० १] इति । पर्णस्य गायत्रीत्तिष्ठन्ते वेदान्तम्यः
तोपाहरणद्वारतः पूर्णमुदाहतः । अनुभानगम्योऽप्यपरः संबन्धोऽस्ति गायत्रीत्तो-
दिव वलाशपर्णेषु वित्तावगमात् । ऐश्वर्य च गायत्री देवतयवधोऽन्यत्र
इष्टव्यः । उद्यायां वलाशशास्त्रादां वहुर्वर्णत्वयागम्यनादिनुजान्विषये—“ वै
कीवयेतावतुः स्यादिति । अपर्णा वस्त्रे शूक्रायामाहरित् । अपशुरेव भवति ।
यं कामयेत पशुमानस्यादिति । वहुपर्णा तस्मै वहुशास्त्रामाहरेत् । पशुमन्त्रमेवैते
करोति । पश्चात्तीचाहरेत् । देवलौकपत्तिजयेत् । यदुर्वीर्णी मनुष्यलोकम् ।
प्राचीमुदीचीमाहरति । उम्बरोलौकोरपत्तिजये ॥ ” [भा० का० ३ प० ५
अ० १] इति । यं यजमानमुदिश्यपाद्यमुः कामयेत । स्पष्टमन्यतः । यथोक-
शास्त्राच्छेदेन कं मन्त्रं वडेविश्योश्चाल्प्योदाहरति—“ इते श्वोर्जं स्वेत्याह ॥ ” [भा०
का० ३ प० ५ अ० १] इति । अस्मिन्मन्त्रे विनियोगानुसारेण खित्तनदीति
पृथमध्याहत्य याक्षये पूरणीयम् । इहित्यन्ते सैर्वैः पाणिपत्रिष्यद्याजत्वात् । कर्म-
दहितू रसः । “ कर्जं वलपाणनयोः ॥ इति धातुः । कर्मयते वृद्धं सैपाद्यतेऽ-
नया रसरूपयेत्यकृ । हे पठाशशास्त्रे देशानी भावहृष्टद्यद्यं खामाच्छिनन्धि ।
तस्य देवस्य वलपद्रतार्थं त्वामाच्छिनन्धीति वाक्यार्थः । मन्त्रद्वित्यपक्षे विनि-
योगानुसारेणोर्जेत्वः पशुमान्तीत्येऽपाहर्यम् । एतमन्त्यनावकमर्थवादमाह—“ इते
मेवोर्जं यजमाने देवाति ॥ ” [भा० का० ३ प० ५ अ० १] इति । एव-
न्यन्त्रपटिनाप्तव्यूर्मीनायाम्बं वलाय च रसे यजमाने सैपाद्यति । न चात्र
प्रत्यक्षविरोधं आशङ्कनीयः । यावाणः पुष्पन्त्र इत्यादिवदस्यार्थवादस्य पशीसा-
हस्तमुण्डादत्तवाङ्गीकारात् ।

वायवः स्थेति । मन्त्रान्तरविनियोगमाह वौधायनः—“तथा वर्त्सानपाकरोति
वायवः स्थोपायवः स्थेति” इति ।

वान्ति मच्छन्तीति वायवो गन्त्वारः । उप स्थीते यज्ञयानगृहे पुनरायन्त्या-
गच्छन्तीत्युपायवः । हे वर्त्सास्तुणभक्षजाय प्रथमे मातृसकाशादपेत्य स्वेच्छायै-
वारण्ये गन्तव्ये भवत । सायं पुनर्यजमानगृहे समागन्तारो भवत । अथ वा
वर्त्सानां प्रस्तृत्या बायुदेवताकल्पात्तद्मेदविक्षया वायुरुपत्वं लुभध्वर्युस्तद्र-
कार्थं वर्त्सान्वायुदेवतायै सत्यपंति । अनेनैव प्रकारेण मन्त्रस्य पूर्वभागो
वास्तेन व्याख्यायते—“वायवः स्थेत्याह । वायुवा अन्तरिक्षस्याधक्षाः ।
अन्तरिक्षदेवत्याः सलु वै पश्यतः । वायव एवैनान्परिददाति” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० १] इति । अध्यक्षा इति वर्धनव्यत्ययः । वायुः स्पृष्टरेणान्त-
रिक्षवाधितिष्ठति । अन्तरिक्षे च विस्तम्भसंचाराय बहुलमदकार्यं प्रपञ्चन्वर्त्सालु-
लयति । सेयं प्रत्यक्षप्रसिद्धर्थवादान्तरमनः स्वस्वामिभावो वास्तुवैद्यमैर्यो-
त्पते । तस्यैव मन्त्रभागस्य प्रकारान्वरेणामित्याय आम्नायते—“य वा एनानेत-
दाकरोति । यदाह । वायवः स्थेति” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति ।
अध्यर्युतिमें भागमुखारयति येदेवेनोऽवारणेन वर्त्सान्वायुदावात्म्यलक्षण-
मकृष्टाकारवतः करोति । उत्तरमार्गं व्याचष्टे—“उपायवः स्थेत्याह । यज्ञमा-
नायैव पश्यनुपहृयते” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति ।

देवो व इति । विनियोगमाह वौधायनः—“अथेषां मातृः भेरयति देवो वः
सविता प्रार्पयतु अेष्टतयाय कर्मण आप्यायवद्यमधिया देवमागमूर्जस्वतीः पयस्वतीः
यज्ञावत्तिरनभीवा अपक्षमा मा वः हेतु इश्वर माऽप्यशशस्त्रो रुद्रस्य हेतिः परि
वो वृणवित्वति” इति ।

आपस्तम्बस्तु व्यनेतान्दन्वानभिषेत्य विनियोगजयवाह—“देवो वः सविता
पार्षयतिव शास्त्रया गोचराय गाः पस्थापयति, यस्थितानभिकाँ गां शास्त्रयो-
पस्त्रयाति इमैवंभृजीलैवी—आप्यायप्रविति, रुद्रस्य हेतिः परि वो वृण-
वित्वति पस्थियता अनुमन्त्रयते” इति ।

हे यादः भेरको देवोन्तर्यामी परमेश्वरोऽत्यन्तभेष्टायेन्द्रियत्वाय कर्मणे
वृष्णानरण्ये शास्त्रमन्तु पार्षयतु भेरयत्विति प्रथममन्त्रार्थः । तस्य मन्त्रस्य पूर्व-

(वलापाकरणार्थं मन्त्रः)

भागे स्थितस्य सविगुप्तस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“देवो वः सविता पार्वयवित्याह प्रसूत्यै” [व्या० का० ३ प० २ अ० १] इति । पेरणायेत्यर्थः । उच्चरभागं व्याचष्टे—“भेदतमाप कर्मण इत्याह । यज्ञो हि भेदतर्यं कर्म । तस्यादैवयाह” [व्या० का० ३ प० २ अ० १] इति । विवीषपन्तस्याप्य-
र्थः—हेऽधिनया गावो देवस्येऽद्वस्य दधित्वं यागनाप्यापच्च व्यूतवासुवशेन प्रवृद्धं कुरुत । युष्मानपाहतुं स्तेनबोरो मेशत शक्तो या भूत । कीटशीर्षु-
प्यानेत्यन्तरसा अविकक्षिर बह्यपत्याः किमिदोषरहिता रोगान्तरहीनात् । अप-
शङ्कसो भक्षणादिना तीवपाणेन घातको व्याघ्रादिरपि शक्तो या भूदिति । अस्य
मन्त्रस्य प्रथमभागे देवभागपिति पदस्य तात्पर्यं व्याचष्टे—“अप्याप्यध्यमञ्जिया देव-
भागपित्याह । वत्सेम्पथं वा एताः पुरा भनुहेऽप्यव्याप्त्यापन्त । देवेभ्य एवैना
इन्द्रायाऽप्याप्यापयंति” [व्या० का० ३ प० २ अ० १] इति । यागार्थप्रवृत्तेः
पूर्वं गोद्यासेन वल्सभागो भनुप्यमात्रं प्रवृद्धो भवति । कर्त्त्वं तु क्षीराप्यरूपो
देवान्तरभागो दधित्वं दन्वयागत्वं प्रवर्तते । एवकारेण भनुप्यभागिवावृत्तिः ।
दिवीयं भागपुण्यादपतिः—“कर्त्त्वस्तीः पयस्यतिरिह्याह । कर्त्त्वं हि पवः संभ-
रन्ति” [व्या० का० ३ प० २ अ० १] इति । प्रसूतवासवशेन रसाभि-
क्षयसंपादनं क्षीराधिक्यसंपादनं च लौकिकदोहे प्रसिद्धपिति हिशब्दस्यार्थः ।
तृतीययागस्य प्रयोजनपाह—“प्रजावनीरनमीवा अयक्षण इत्याह पञ्चायै” [व्या०
का० ३ प० २ अ० १] इति । दन्वयात्वेन किमिदोषेण रोगान्तरेण च
नास्ति प्रजोत्पत्तिः । तदमवेत् तु विचरते । चतुर्थमागस्य प्रयोजनपाह—“या
वः स्तेन ईशत याऽवशः स इत्याह गुप्तै” [व्या० का० ३ प० २ अ०
१] इति । नौरव्याधादेवशक्ती भावो रक्षिता भवन्ति । तृतीयमन्तस्यापर्थः—
कुद्रनामकस्य कूर्वेवस्याऽयुर्वं युष्मान्परिहरतिवति । एतत्पन्तवाऽकृत्याह—
“रुद्रस्य हेतिः परि यो गृणकिततपाह । कुद्रांदैवतास्त्रापते” [व्या० का० ३
प० २ अ० १] इति ॥

भूवा अस्मिन्जिति । बौधापनः—“भूवा अस्मिन्वोपतौ स्पात बद्दी-
रिति यजमानमीक्षते” इति । आपस्तम्बः—“भूवा अस्मिन्वोपतौ स्पात बद्दी-
रिति यजमानस्य गृहानभिपर्यापते” इति ।

हे गावो भवत्यो भवत्स्यानिनि यजमाने स्थिता भवत, पीविद्वानपद्मा-

रामुमियंजयां भा त्यजत, अपत्यपरम्परया पहुँचय भवत । वत्सन्वापाठे
ग्रंथं सति—“ भुवा अस्मिन्गोपती स्पात बहीरित्याह । भुवा इवास्पन्दन्धीः
करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति ॥

यजमानस्येति । वीथाथनः—“ अथैतां शास्त्राग्रेणाऽऽहवनीयं पर्याहत्य
पूर्वं पा द्वारा शपाद्य जावनेन गाहैत्यमधिष्ठेऽनस्युत्तरार्थं वाऽन्यागतरस्योदभूहि
थजमानस्य पशून्याहीति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ यजमानस्य पशून्याहीत्यमधिष्ठेऽनस्यम्यनोरे वा उरस्तात्य-
वीची॒ शास्त्रामुपभूहति पश्चात्याची॑ वा ” इति ।

अशिष्टमो वीहिक्षस्य हविषो वाहकं शकटप् । मन्त्रपाठप्रयोजनमाह—
“ यजमानस्य पशून्याहीत्याह । पशूनां गोपीथाय । वस्त्रात्साधे पश्चात् उपस-
मार्वन्ते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति । गोपीथो रक्षणं वस्त्रा-
च्छासाया रक्षितत्वाच्छासाया भूमौ स्थापनं निवापने । निवारणं तत्कलं
चाऽऽह—“ अग्रः साद्यति । गर्भाणां चृत्या अपषादाय । वस्त्राद्रमोः पञ्चा-
नामप्रादुकाः ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति । उच्चदेशस्थापनं
तत्कलं चाऽऽह—“ उपरीव निदधाति । उपरीव हि सुवर्गो लोकः । सुवर्गस्य
लोकस्य समहै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० १] इति । इवशब्द
एवकारार्थः । समृद्धिः सम्पदशास्त्रिः ।

अस्पिच्छनुवाके स्थितानां मन्त्राणां विनियागः संगृहये—

“ इवे शास्त्रोऽहिनस्युर्जे॑ माणि वायेति वंशकात् ।

अपाकृत्याथ देवो गः॑ परथाप्याऽप्येति गः॑ स्फूर्तेत् ॥

रुद्रस्येत्यमिष्टन्यैतत् भुवेति मुहमावगेत् ।

यजेति शास्त्रोपगृह इत्यादनुवाकमाः ” इति ॥

सूनदृष्टं वास्त्रणं एव विवीधार्थं मुद्राहतम् ।

संदेहस्यादनुरायर्थं मीमांसाऽप्यत्र वर्णयेते ॥

लोके तावदिचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वदेऽपि तत्र तत्त्वविधा-
रपूर्वीकं संदेहापनयनमुपलब्धापहे । तथा सम्बन्धुरस्यानविषये विवादे विचारः
प्रथपकाण्डे पञ्चम [प्र०] प्राठके नवमेऽनुवाके अूष्मो—“ उपस्थेयोऽप्ती॑ ३
नैपिस्पेया॑ ३ इत्यादुर्भव्यायेन्वै योऽहरहराहत्यायैनं याचति स इन्वै तमुपा-
च्छुर्त्यथ को देवानहरहर्याधिष्यतीति तस्माद्वोपस्थेयोऽप्तो खल्वाहुराशिष्ये वै कं

(बल्लापाकरण्यार्थी मन्त्रः)

यजमानो यजत इत्येषा स्वलु वा आहिवामेराशीर्यदभिभुवविद्वत् वस्मादुपस्थेयग्ना॒
इति । अस्यामन्त्र्यः—पविदिनं सांचं पावरमिहोत्रमनुष्टाम् “ उप यजन्तो अष्ट-
रम् ” इत्यादिमिर्वैरशिष्ठार्थैनलक्षणमुपस्थाने॑ कर्तव्यं न वेदि चूच्यतः । त
कर्तव्यमिति तावत्प्राप्तम् । कृतः, उपस्थानेनाग्नेऽरुपव्रवृष्टसञ्ज्ञात् । तथा हि—
“ आमुदां अग्नेऽस्यायुमे देहि वर्चोदा अग्नेऽस्ति वर्चो मे देहि तनुषा अग्नेऽस्ति
तनुवं मे पाहि ” इत्यादिपूषस्थानमन्वेष्यायुरादीनि चहूनि याच्यन्ते । तत्र
यजमानः स्वल्पं हविर्द्वच्चा चहूनि याचमानः कथमर्त्ति न चापेत ।
लोके हि यः कभिहिरिद्वो मनुष्वो वर्त्किचिन्दम्बीरकालादिकं मनुष्यार्थैव
राहो पविदिनमूर्पाथनमानीय दत्त्वा ते राजानं पवि सहस्रसंख्याकर्णं याचति ।
त स याचकर्त्ता राजानं पीडयत्येव । त न राजा ते कुर्प्यति(?) । यदा मनुष्येष्व-
प्वेकं तदा को नामाग्न्यादिदेवानमेयप्रमादान्पदिदिनं यादित्तु धृष्टो भवेत् । तस्मा-
दधिनोपिस्थेम इति पूर्वेषो पर्जे राजान्तोऽभिष्ठीपते—इदं मे भूषादिर्वै भूषा-
दित्येवं स्वाभीष्टमिखिलेयाशास्तितुमेव यजमानः प्रजापतिरूपमिष्यमिति यजते ।
आहिवामेर्वैयजमानस्म मन्त्रैरुपस्थानमेवाऽऽश्चिः । न चाच हविषोऽल्पत्वं शालु-
नीयम् । मन्त्रसामर्थ्येन वर्षनानत्यात् । यथा च भूषयते—“ चाच्यमसि विनुहि देवा-
नित्याह । इतस्य यजुर्वो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । याव-
दाहुविः पथते । न हि तदृष्टिः । यत्तावदेव स्पाद् । यावज्जुहोति ” [बा०
क० ३ प० २ अ० ६] इति । वस्मन्मनुष्याणां क्रमविक्रयादिव यजमान-
देवतयोर्मित्रकले विभक्तेण व्यवहर्तुं शावशते ।

अत एव भगवद्वादायां गृतीमात्र्याये कर्मानुद्वानप्रसङ्गेन रम्यते—

“ देवान्मात्रपत्नेन ते देवा मावयन्तु वः ।

परस्परं मावयन्तः भेयः परमवास्थयः ” इति ॥

वस्माद्विषो जप्त्वीरकालादिवैष्मेषोक्तोषामावादशिरुपस्थेय ऐवेति
सिद्धान्तः । एषेव श्रुद्विषु वाक्यपतेषो राहो इव देवतायाः कोपवसङ्गे नास्तीत्य-
मिष्यत्य भूषते—“ न तत्र जाम्पस्तीत्याहुर्योऽहरहरुपविष्टते ” इति । यथा
पञ्चमकाण्डस्य पञ्चमप्राठके प्रथमानुवाकेऽप्तिथ्यनगतस्य कर्त्यचिंपदोदेवता-
विशेषो विचारितः—“ दायव्यः कार्यादः प्राजापत्याद् इत्यामूर्यदायव्यं कुर्वा-

तप्तजापतेरियात् ॥” इति । तत्रैव तृतीयानुवाके चीयमानस्थाप्तिरचोनुसत्त्वमूर्खं-
मुखस्वरं वेति विचारितम्—“ब्रह्मवादिनो वदन्ति न्यृहङ्गमित्येवत्प्रयात् उत्ताना
इ इति ॥” । षष्ठ्यकाण्डस्य प्रथमप्राप्तके चतुर्थानुवाके होमो विचारितः—
“ब्रह्मवादिनो वदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य मृहा इ इ न होतव्या इमिति” इति ।
तत्रैव नवमानुवाके केतव्ये सोमे पवित्रतृष्णादिकमप्नेये न वेति विचारितम्—
“अस्त्वयादिनो वदन्ति विचित्यः सोमा इ न विचित्या इ इति” इति । तस्मि-
नेव काण्डे तृतीयप्राप्तके अष्टमानुवाके अध्ययुवजमानयोः पशुस्त्वर्त्ती विचारितः—
“ब्रह्मवादिनो वदन्त्यन्वारभ्यः पशु इ नान्वारभ्या इ इति” इति । तस्यैव
पञ्चमे प्रपाठके नवमानुवाके सोमपागस्य तृतीयसवने हारियोजननामकग्रहं
पति होमो विचारितः—“तं व्यचिकित्सानुहवानी इ भा हौषा इ मिति”
इति । तत्रैव पठमप्राप्तके द्वितीयानुवाके देवमागनामकं मुनिं वति सात्यहव्य-
नामको मुनिः प्रपञ्च । यज्ञाङ्गे “देवा मातुषिदः” इत्येतन्मन्त्रहेति सोमपागं
समाप्तिवानासि मज्जाने वेति पञ्चार्थः । स पञ्च एवं शूष्यते—“वातिष्ठो ह सा-
त्यहव्यो देवमागं प्रपञ्च परस्मुखमान्वद्युपाजिनोऽपीषतो पश्चे यश्च प्रत्यतिष्ठिपा इ
यज्ञपत्रा इविति स होवाच यज्ञपत्राविति” इति । सप्तमप्राप्तके गर्भविराचनामकस्य
यागस्य दक्षिणाश्वेषे मोसहस्रे चरमधेनोरनुगमने न वेति वि-
चारितम्—“सहस्रं सहस्रतम्भन्येति इ सहस्रतमीः सहस्रा इमिति” इति । तत्रैव
पञ्चमप्राप्तके सप्तमानुवाके गवापयनविकृतिरूपस्थोत्सुर्गिणामयनस्य संवच्छि किं-
चिद्दहृः परिष्पार्थः न वेति विचारितम्—“उत्सूक्ष्या इ नोत्सूक्ष्या इ पिति भीमा-
सन्ते उत्सूक्ष्यादिनहतदाहुरसुक्ष्यमेवेत्यमावास्यायां च पौर्णमास्यां चोत्सूक्ष्यमित्याहुः”
इति । एवं ब्राह्मणांवरेऽपि विचारा उदाहरणीयाः । तदेवं वेदवादिनां विचार-
पूर्वकेऽर्थानिष्ठेये तात्पर्यातिशयदर्शनात्मवेद्यविवेदार्थो विचार्यं निर्णयत्वं इत्यवग-
म्यते । तथाह सति पुनः संशयो नोदेष्यति । अन्यथा कदाचित्स्वपुरुद्धौ पूर्वपक्ष-
मुक्तिपतिभाने सति विपरीतमिष्ठेयः संशयो दा मत्त्वयेत ।

अत एवोक्तम्—

“ धर्मे पर्यायमये हि वेदेन करणात्मना ।

इतिकदैव्यतामागं मीमांसा पूर्विष्यति ” इति ॥

पा० १ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीथसंहिता ।
(वस्त्रापाकरणार्थी मन्त्राः)

१६

स्मूदिरपि—

“ आर्व धर्मोपदेशं च वेदगास्तविरोधिना ।

यस्तकेणानुसंधते स धर्मं वेद नेत्रः ” इति ॥

आर्व भ्रह्मशानम् । तस्य जैमिनिबादरायणाम्यां मीमांसा प्रतिनियता । येषु
वाक्येषु संशयो लास्ति तेष्विदं भीमोऽस्या किंचिदपूर्वं व्यक्षते ।

अत एव स्मर्यते—

“ यथ व्याकुलते वाचं यथ मीमांसेऽभ्यरम् ।

तस्मादस्मामिस्ततदनुवाकेतु संभावितमीमांसोदाहिष्यते । यथं तावत्सर्वेव-
सापारणान्विचारानुदाहरिष्यामः । यदुक्तमलौकिकार्थबोधको वेद इति । यत्र
पेदार्थो द्विविदो धर्मो भ्रह्म च । वयोर्धर्मं पति विचारितम्—

“ प्रत्यक्षादिभिरप्येष गम्यते विधिनाऽर्थंच ।

अक्षादीनां यमाणत्वान्मेवो धर्मोऽवभासते ॥

यर्तमानैकरिष्यमहं धर्मस्तु भाव्यते ।

अक्षमूलोऽनुमानादिस्तेन विष्येकमेपता ” इति ॥

स्मर्णऽर्थः ।

वस्त्रतत्त्वं प्रत्यपि विचारितम्—

अस्यन्येषवाऽप्यस्य किंवा वैदैकपेषता ।

घटवत्तिद्वस्तुत्वाद्वान्वेनापि वीयते ।

रूपलिङ्गादिराहित्याकास्य यान्तरयोग्यता ।

तं तौपनिषदेत्यादौ प्रोक्ता वैदैकपेषता ” इति ॥

“ तं स्वीपनिषदं पुरुषं वृष्ट्यामि ” इति यज्ञवल्क्यः वाक्यं प्रच्छु ।
दत्रोपनिषदस्वेवाधिगतः पुरुष औपनिषदः । आदिशब्देन “ नवेदविन्मनुदे तं
नृहन्तम् ” इति भुविष्यवक्षिता । तस्माद्डौकिकार्थबोधको वेदः ।

तस्य यामाण्यं विचारितम्—

“ वेदवाक्यमपार्थं स्थान्मानं ना नास्य यानवा ।

वृथक्षसेक्तवीक्षायामनेष्वक्षत्ववर्जनात् ॥

‘वेदेऽपि लोकवच्चैव वाक्यार्थे संगतिः पूर्यक् ।

यहीवव्या तदो वाक्यं प्रयाणं नैरपेक्षयतः ॥ इति ॥

“अग्रिमीठे पुरोहितम् ॥” “इवे त्वा ॥” इत्पादिपदानां पूर्यकसंकेतापेक्षैः स्वार्थैः
ताह संगतिवृद्ध्यवहौरेगुहीतिरि पदार्थी बुध्यन्ते । ज्योतिष्ठोमादिवाक्यस्य सत्य-
ज्ञानादिवाक्यस्य च स्वार्थाभ्यां घर्मवस्तुभ्यां संगतेरगृहीत्वादस्ति पूर्यकसंकेता-
पेक्षेत्यनवेक्षत्वत्क्षणां प्रामाण्यं नास्तीति चेन्नेत्रम् । छोके वायद्वादिपदानामेव
स्वार्थे संनितिमूल्यते न तु ग्रामान्वेत्यादिनाक्यानां तथाऽपि वाक्यार्थी बुध्यत
एव । तदेवेऽपि शोधसंभवादस्त्येव नैरपेक्षयम् । बुध्यवहोरे लौकिकयोरेव पद-
पदार्थयोः संमतिमूल्यते न तु वैदिकयोरिति शब्दां निवारयितुं विचार्यते ।

५८ विचारितम्—

“ लोके पदपदार्थैः यौ न तौ वेदेऽध्यवाऽन तौ ।

रूपमेदात्पर्द भित्रमुत्तानादिभिदा स्फुटा ॥

वर्णकृत्वात्पदैकत्वं काचित्की रूपभित्रता ।

प्रायिकेण पदैक्येन पदार्थैकत्वं तथाविधम् ॥ इति ॥

वैदिकी पदपदार्थैः लौकिकाभ्यां भिन्नौ । कुतः, रूपमेदात् । नास्तुणा इति
लौकिकपदस्य रूपं वेदे बालणासः पितर इत्याश्रयते । अर्थेऽपि शोधस्ति ।
अदाच्चो लौकिका गायो वहन्ति वेदे तु “ उत्ताना हि देवमत्वा वहन्ति ” इति
श्रुतम् । अज्ञोच्यते—य एव लौकिकाः पदपदार्थात्ता एव वैदिकाः । कुतः, प्रत्य-
भित्रानात् । यथा प्रयोक्तृणां पुरुषाणां भेदैऽप्येककुरुपस्य यहुकृत्व उच्चार-
णभेदेऽपि त एवैते दण्डे इत्यवाचितप्रत्यभित्रानाद्वैकत्वं तत्त्वित्यत्वादिभिरभ्युप-
गतं तथा गवान्यादिपदानां लोकवेद्योरत्वादितपत्यभित्रानात्पदैकत्वम् ।
काचित्की रूपमेद्यो बहुतरप्रत्यभित्राय शाख्यते । उत्तानवहनाद्यर्थेऽपेक्ष्य काचित्कः ।
कृचिदुत्तानशब्दवहनशब्दयोस्तदर्थयोथ भेदो नास्ति । तस्माद्वेदे पूर्यग्न्यमुत्तिनां-
पेक्षिवा । तथा चोकम्—

“ लोकावगत्सामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि शोधकः ॥ इति ॥

कर्तृदोषेणावामाण्यं निवारयितुयिदं विचारितम्—

(वत्सापाकरणार्था मन्त्रः)

“ पौरुषेण न वा वेदवाक्यं स्यात्थोरुषेयता ।
 काठकादिसमारूप्यानादाक्यपत्वाच्चाभ्यवाक्यपत् ॥
 समारूप्याने प्रवचनादाक्यपत्वं तु पराहतम् ।
 तत्कर्त्तुपलम्बेन स्याचातोऽप्यौरुषेयता ॥ ॥ इति ॥

वाल्मीकीयैैषासक्षित्यादिसमारूप्यानादामायगभारतादिके यथा पौरुषेण
 तथा काठके कौशुर्मं तैलिरीयमित्यादिसमारूप्यानदेहः पौरुषेयः । किं च वेद-
 वाक्यं पौरुषेण वाक्यतात्कालिदात्तादिवाक्यवदिति चेन्मैवम् । संपदायपूरुष्या स-
 मारूप्यानोपपत्तेः । वाक्यत्वेहतुस्वनुपलभित्विरुद्धकालात्ययापदितः । पथाव्यासवा-
 ल्पीकिप्रभूतयोऽव वत्तद्व्यन्थनिमीगावसरे कैविद्वृपलव्या अन्यैरप्यविच्छिन्नतंप्र-
 दायेनोपलम्बन्ते न तथा वेदकर्त्ता दुरुषः कच्चिदुपलब्धः । प्रत्युत वेदस्य नित्यत्वं
 श्रुतिस्मृतिभ्यो पूर्वमुदाहतम् । परमात्मा तु वेदकर्त्तांश्चि न डैकिकः पुरुषः ।
 वस्मात्कुदौषामावाज्ञास्यामामाण्यशङ्खा । देव्येतेषु विचारेतु लक्षणो
 मानान्तरागोचरत्वं पैषासुके शास्त्रे पथमाध्यायपथमपादे “ शास्त्रमोनित्वात् ”
 [ब० श० अ० १ पा० १ श० ३] इत्यस्य कूपस्य द्वितीय-
 वर्णकेऽभिहितम् । अवशिष्टं तु जैश्चिनीये । वद्वापि लोकवेदाशिकरणं पथमा-
 ध्यायस्य तृतीयपादे । इतरपथपत्तिः । तस्यैतस्य प्रशाणभूतस्य वेदस्य भागद्वयं
 कल्पसूतकारकत्वं मन्त्रसासाणयोर्वदनामषेयमिति । तयोर्द्वये मन्त्रसापान्यस्य
 मन्त्रविशेषाणामृगादीनां च लक्षणं द्वितीयाध्यायस्य पथमपादे विचारितम्—

“ अहे नुचिन्य मन्त्रं म इति मन्त्रस्य लक्षणम् ।
 नास्त्रयस्ति वाऽस्य नास्त्येतद्व्याप्त्याभ्यादिरवारणात् ॥
 माङ्गिकानां समारूप्याने लक्षणं दोषवर्जितम् ।
 तेऽनुहानस्मारकादौ मन्त्रशब्दं पशुञ्जाते ” इति ॥

आधानपकरण इदमान्नायते—“ अहे नुचिन्य मन्त्रं मौषाप ” इति । तत्र
 मन्त्रस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । अव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्वारथितुमशक्यत्वात् ।
 विहितार्थस्याभिधायको मन्त्र इत्युके “ वसन्ताय कपिञ्जलानालभेत ” इत्यस्य
 मन्त्रस्य विविरुपत्वादव्याप्तिः । मन्त्रहेतुर्मन्त्र इत्युके जात्येऽविव्याप्तिरिति
 चेन्मैवम् । याज्ञिकसमारूप्यामन्त्र स्य निर्दोषपलक्षणपत्वात् । तत्र समारूप्यामन्त्रुडान-

स्पारकादीनां मन्त्रत्वं यमयति । “ उह पथस्त् ” इत्यादिमनुष्ठानस्पारकाः । “ अभिमीळे पुरोहितम् ” इत्यादयः स्तुविष्ट्वा । “ इपे त्वा ” इत्यादय-स्तवान्ताः । “ अग्र आद्याहि धीदये ” इत्यादय आमन्त्रणेष्वितः । एवमन्त्येऽपुदाहरणां । हृदयेष्वात्मन्तविजातीयेषु सपाश्चान्मन्त्रोरेत नाम्यः कथिदनुगतो धर्मोऽस्मि यस्य लक्षणात्मक्यते । तस्मात्समाख्याने मन्त्रउक्तश्चयम् ।

अगादिलक्षणे पूर्वीचरप्रकाशाह-

⁴⁴ नवतीम्यजुषां सहम सौकर्यादिति शालिमे ।

पादच्च गीतिः प्रक्षिप्तपाठ इत्यस्तवसंकरः ॥ इति ॥

पथमाध्यायस्य द्वितीयपादे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम्—

"मन्वा दरु पथस्वेति किमद्दैक्षेत्रमः ।

यांगेयुत पूरोहाशपथनादेव भासकाः ॥

(वत्सापाकरण्यार्थी मन्त्राः)

भ्राज्ञेणनापि तद्वानान्मन्त्राः पुण्यैकहेतवः ।

न तद्वानस्य दृष्ट्वादृष्टं वरमहस्तः ॥ इति ॥

“ उक्त प्रथस्य ” इत्यर्थं कथित्यन्तः । तस्याप्यमर्थः—योः पुरोहाश त्वमुकु
विषुडं यथा भवति तथा कपालेशु प्रथस्व यस्तरेति । इदशा मन्त्रा यागप्रयोगेषु-
चार्यवाक्या अदृष्टमेव जनयन्ति न त्वर्थप्रकाशनाय तदुच्चारणम् । पुरोहाशपथ-
नस्त्रियस्य न्यायाणवाक्येनापि सिद्धेः । “ उक्त प्रथस्वेति पुरोहाशी प्रथपति ”
इति हि व्याख्याणवाक्यमिति चेत् । नेत्रयुक्तम् । अर्थप्रत्यायनस्य दृष्ट्व्योजनस्य
संभवे सति केवलदृष्टस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् । तस्मादृष्टमर्थीनुस्मरणमेव याग-
प्रयोगे मन्त्रोच्चारणस्य प्रयोजनम् । व्याख्याणवाक्येनाप्यर्थानुस्मरणसंभवे मन्त्रैवा-
नुस्मरणमिति यो नियमलास्यादृष्टं प्रयोजनस्तु । ननु यन्त्रस्थानुष्ठेयार्थस्मारक-
त्वं कर्त्तिदनुपपत्तम् । तथा हि—“ दिवो वा विष्णवुत वा पूर्विद्या यहो वा वि-
ष्णवुत वा अन्तरिक्षाच्छस्त्री पृथिव्ये पृथिव्ये वहूभिर्वसुव्यैराप्रयच्छ दक्षिणादोत् सव्यात् ॥ ”
इत्यस्मिन्मन्त्रे धनमाशास्त इत्यर्थः परीयते । अनुकूल्यार्थस्तु शक्तस्थापनायाऽनु-
धारसूतकाष्ठरथापनम् । तत्र व्याख्येन विधीयते—“ दिवो वा विष्णवुत वा पूर्विद्या
इत्याशीर्णद(शीर्णपत)प्रचारी दक्षिणस्य हृषिर्वानस्य मेर्ही निहन्ति ” इति ।
नार्य दीपः । अस्थाधिकरणस्य लिङ्गविनियोगविषयत्वात् । उदाहरत्वं मन्त्रः
मूल्या विनियुक्ते ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पदे मन्त्रेष्वन्यद्विचारितम् ।

“ देवाभ्य याभिर्यजंत इत्यार्थ्यात् तु बन्नगम् ।

विधापकं न वाऽन्येन समैत्याच्छिद्यायकम् ॥

यच्छब्दोदेः क्षीणशक्तिं विधिस्त्रिविपर्य ततः ।

आस्त्रात्मभिधानं च प्रधानगुणकर्मणी । इति ॥

अर्थं यन्त्र आम्नायते—“ देवाभ्य याभिर्यजंते ददाति च षष्ठोगित्तामिः स-
तते गोपहिः सह ” इति । अप्यमर्थः—गोपतिर्यजपानो याभिर्मैत्रेवान्यजते
यात्र या व्याख्येभ्यो ददाति विस्त्रेव ताभिः सह परलोकेऽविष्टत इति । तत्र
यथा व्याख्याणवाक्यात्पर्य अधानगुणकर्मणोरन्यतरस्य विधापकं तथा मन्त्रग-
तप्रीति चैन्मैवम् । यच्छब्ददिना विधिशक्तेः क्षीणत्वात् । सति हि यच्छब्दे

(बत्तापाकरणाथी मन्त्राः)

तस्य दाक्षस्यानुवादकत्वं नृतीयते न तु विषायकत्वम् । यच्छान्द्रदोरित्यादि-
शब्देनाऽमन्त्रणोत्तमपुरुषादयः । “ वायवः स्थोपायवः स्थ ”, इत्याप्नेयाम् ।
“ अथये जुष्टं मिवैषाभिः ” इत्युत्तमपुरुषः । तस्मादारुण्यात्स्य पधानकर्मविवा-
यकर्त्वं गुणकर्मविचायकत्वं चेत्येव द्वावेव पकारी न भवतः किंत्वमिधायकत्व-
मिति तृतीयोऽपि प्रकारः । ततो मन्त्रगतयारुण्याते न विषायकम् । प्रधानमनुष्ट-
मेणोरतु लक्षणं वक्ष्यते । एवमेतिर्विचारेण निर्णयः प्रलेते संपत्तिः । “ इते
त्वोर्जे त्वा ” “ ब्रह्मविदाप्नोऽपि परम् ” इतिकाण्डद्वयपतिपाद्यार्थो भ मानान्त-
रगम्यः । काण्डद्वयगतदाक्षयस्य नास्ति पृथक्कर्त्तव्यापेक्षा । तत्त्वात् पदपदार्थौ
लौकिकविषय । तद्वाक्षयं च न पीडेयम् । अभियुक्तसमरुपानं मन्त्रस्य लक्ष-
णम् । पश्चिमपाठो मन्त्रविशेषस्य यजुषो उक्षणम् । निर्देषित्वान्मन्त्रस्य स्वार्था-
नुष्टानकाते स्वार्थस्मारकत्वं प्रयोजनम् । मन्त्रमतं च वायवः स्थ सुविदा पार्प-
यनु, इत्यादिके न विषायकमिति ।

इत्यं मन्त्रे सामान्यं विचार्यं विशेषो विचार्यते—

“ इते त्वादिर्मन्त्र एको भिन्नो वैकः कियापदे ।

असत्यार्थस्मारकत्वादेकाऽदृष्टस्य कल्पनात् ॥

चेदने वार्जने तैती विनियुक्तौ कियापदे ।

अभ्याहदे स्मारकत्वान्मन्त्रमेदोऽथेदतः ॥ इति ॥

“ इते त्वोर्जे त्वा ” इत्यत्र कियापदाभिवेन “ उक्तं प्रधस्त्व ” इति मन्त्र-
वद्यस्मारकत्वाभावाददृष्टार्थते त्रयेकाहृष्टकल्पने त्राघवादेक एव मन्त्र इति
चेन्मेवम् । शास्त्रान्तरे “ इते त्वेत्याच्छिन्नत्यूर्जे त्वेत्यनुपादिः ” इति विनियोग-
भेदभवत्तात् । तदनुसारेणेषु त्वेत्याच्छिन्नदृष्ट्यूर्जे त्वेत्यनुमार्जीति कियापदेऽभ्या-
हते सुविदे कियाभेदाद्विनोद्यं मन्त्रः ।

अथ ब्राह्मणविषयविचाराः । तत्क्षणं द्वितीयाभ्यामयथपादे विचारितम्—

“ नास्त्येतद्ब्राह्मणेत्यत्र लक्षणं विद्यतेऽथवा ।

नास्तीयन्तो वैह भागा इति वल्लभेत्यावतः ॥

मन्त्रथ ब्राह्मणे चेति द्वी भागौ तेन मन्त्रतः ।

अन्यद्ब्राह्मणमित्येतद्वेद्ब्राह्मणलक्षणम् ” इति ॥

(बल्लासाकरणार्थी मन्त्रः)

चातुर्वर्षस्मित्यद्भास्मान्यायते—“ एतद्ब्राह्मणान्येव पञ्च हवीर्वि ” इति । तत्र नाश्वरणस्य लक्षणं नास्ति । कुतः । वेदभाग्नामियचानवारणेन ब्राह्मण-भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्योर्मिराकर्त्तुमशक्यत्वात्, इति चेच । भागद्वयाङ्गनीकरिण मन्त्रव्यतिरिक्तो यागो ब्राह्मणमिति लक्षणस्य निर्दौष्ट्यत्वात् । नमु ब्रह्मयज्ञप्रकरणे मन्त्रवाद्वयाव्यतिरिक्ता इतिहासादयोर्जपे भागा अस्मन्यन्ते—“ यद्वाह्मणानीतिहासपुराणानि कल्पान्याथा नाराशःस्तीः ” इति । पैवम् । विषपरिवाजकन्यायेन ब्राह्मणाद्यवान्वरभेदानामेवेतिहासादीनां पृथग्मिथानात् । “ देवानुराः संयत्ता आसन् ” इत्यादित्य इतिहासाः । “ इदं वा अग्ने नैव किंचनाऽस्तीति ” “ न चीरसीत् ” इत्यादिकं जगतः भागवस्थाकुपक्रम्य सर्व-पविपादकं वाक्पत्रात् पुराणम् । कल्पस्त्वरुणकेतुकव्यनपकरणे समाप्त्यायते—“ इति मन्त्राः, कलोऽव ऊर्ध्वं, पदि वलिः हरेत् ” इति । अग्निचयने “ यम-गाधाभिः परिगायति ” इति विहिता पञ्चविशेषा गाधाः । मनुष्ववृत्तान्तपति-पादिका कचो नाराश्वस्यः । तस्मान्मन्त्रवाद्वयाव्यतिरिक्तभागभावालक्षणं सुरित्यतम् । तत्र ब्राह्मणं द्विविवेच विधिरूपमर्थरादरूपं चेति । “ यत्पर्णशाखया वत्सानपाकरोति ” इति विधिः । “ सूतीयस्यामिती दिवि सोप आसति ” इत्यादिकोऽथवादः ।

तत्र विषेः पाण्याण्ये प्रथयाव्याये प्रथमपदे प्रतिपादितम्—

“ अबोधको बोधको वा न वावद्वोधको विषिः ।

शक्तेरलौकिके धर्मे ग्रहणं दुर्बृंदं यतः ॥

समभिव्याहते धर्मे शक्तिग्रहणसंभवात् ।

बोधकस्य विषेषांवदनपेक्षतया स्थितम् ॥ ” इति ।

धर्मे नामानुडानजन्यापूर्वं तज्जेन्दुर्यागो वा । सस्याङ्गौकिकत्वेन भवाद्यर्थवद्वृ-व्यवहाराविषयत्वात्संविद्यहर्णं नास्ति । ततो विषेभोधकत्वादपाशाण्यमिति चेष्टेवम् । प्रसिद्धार्थः पर्णशाखादिष्टैः समभिव्याहतस्यापाकरोतीति पदस्यापूर्व-पर्यवद्वायिन्यर्थे शक्तिग्रहणसंभवात् । यथा प्रभिन्नकमठोदरे मधुकरो मधुनि पिवतीत्यज्ञघुकरशब्दस्यार्थमजानान् इतरपदाधीनामर्थमवगत्य तत्समभिव्याहारात्कमलमध्ययते मधुपाने कुर्वति भवते मधुकरशब्दस्य शर्किं गृहणाति तद्वत् ।

अतो बोधकत्वान्मुलप्रमाणानपेक्षत्वाच विधिः स्वत एव प्रमाणम् । न च
“ वत्सानपाकरोति ” इत्यत्र विद्यायकानां लिङ्गोदत्तव्यपत्तयानामग्रावादविधि-
त्यमिति शङ्खम्भीमम् । करवङ्गनेपवीतवदपूर्वार्थते सति पञ्चमलकाराभयेन विधि-
त्यसंभवात् ।

एतच्च तृतीयाध्यावस्थ चतुर्थपदे विद्यारिदम्—

“ उपच्छनेऽनुवादो वा विधिर्बाह्यो यतः स्मृदो ।
मात्वं मैवमपूर्वत्वात्कलौ लेटा विधीयते ” ॥ इति ।

दर्शपूर्णमासाप्तकरणे कलवङ्गनयेन वलस्योपवीतत्वमन्नायदे—“ देवानामुप-
ब्यष्टते देवलक्ष्मयेव तत्कुलते ” इति । तदिदं वाक्यमुपवीतत्वस्यानुवादकं वा
विद्यायकं देति संशब्दः । “ नित्योदकी नित्ययशोपवीती ” इति स्मृत्या ग्रामस्त्वा-
दिव्यायकानां लिङ्गादीनामग्रावाच्चानुवादकमिति मात्रे ब्रह्मः-पुरुषार्थस्थ स्मृत्या
मात्रावपि कलवर्यस्थ ग्रान्त्यमावात्पञ्चमलकारणे दर्शपूर्णमासाङ्गत्या विधीयत
इति राज्ञाः । लेनैव न्यायेन “ वत्सानपाकरोति ” इत्यर्थं न पथमलकारः
किनु पञ्चमलकारः । तस्य च विद्यायकर्त्तं “ लिङ्गर्थे लेट् ” [पा० सू० अ०
३ पा० ४ सू० ७] इतिसूत्रतिष्ठम् । नन्वेवपि “ यत्पर्णशास्त्रया ” इत्यनु-
वादतत्त्वगमकेन यज्ञान्वेन विधिशेकिप्रतिवातः “ देवात्थ यामिर्यजते ” इत्या-
दिवदिति चेन्नैवम् । उपरिधारणन्यायेन यज्ञान्वदस्य वाचितात्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्देव पदेऽभिहितः—

“ पारयत्युरिष्टाद्वि देवेभ्य इति संशब्दः ।
विधिर्बाह्यो धूतेः विज्ये ग्रोक्तायाः पूर्ववत्सुतिः ॥
ऊर्ध्वं विधारणं प्राप्तं तविद्यो नाम्यमात्रतः ।
अतो हिशब्दंसंत्वयागदपूर्वार्थो विधीयते ” इति ।

पेताभिहोत्रे श्रूयते—अपस्तात्समित्य भारयत्यनुद्वेदुपरिषाद्वि देवेभ्यो
धारयति ” इति । अत विज्ये हविर्हीर्वुं हस्ते धारयन्वदा वर्णे पठति तदानी-
मुख्यवस्यापत्त्वात्समित्य भारयेत्, इति यदिविति तदेवद्विकेनोपरिषारणेन
स्मृयते । कुतः । हिशब्दादनुवादतत्त्वपर्तीतेः । तत्रये पूर्वाधिकरणे—प्राची-

(वत्सापाकरणाची मन्त्राः)

नावीकीं दोहयेद्यशोपवीकीं हि देवेष्यो दोहयति मे पुरोदश्ये दर्मस्तान्दक्षिणा-
मान्स्युणीयात् ॥ इत्यादिमन्त्रद्वाहरणद्येद्य यज्ञोपवीतित्वोऽनमग्रत्ववान्धयोर्हिंशब्दय-
च्छब्दयुक्तयोर्यथायकल्पयोर्यथादत्यं तिर्णीति तद्दद्वापरिति प्राप्ते अल्पः—
विषमो दृष्टान्तः । देविके यज्ञोपवीतित्वोऽनमग्रत्वयोर्यान्तरप्राप्तत्वाद्यिच्छब्दय-
च्छब्दादव्याधित्वा तत्राथ्यादत्यं वक्तुमुचितम् । उपरिधारिणे तत्प्राप्तत्वाद्यिच्छब्द-
परित्यज्य विधिरेवाभ्युपगमन्त्वयः । एवं सति वत्सापाकरणस्याप्यपूर्वाधित्वाद्य-
च्छब्दपरित्ययेन विधिरेव युक्तः । ननु लोके साध्योदीहार्थिभिः पात्वर्त्सा
गोभ्येऽग्निकियन्तेज्ञो लोकव एव प्राप्तत्वान्त वत्सापाकरणं विधेयमिति चेन्मै-
वम् । अवधातवन्नियमापूर्वहेतुत्वेन विधेयत्वात् ।

अवधातन्नायथ द्वितीयाप्यायस्य पथमपादे नर्णितः—

“ अवधातादिनाऽपूर्वपुत्वाद्य विश्वेन न वा ।

यजत्यादिवदस्त्वेन वाक्यवैष्यद्यमन्यथा ॥

इत्युत्तुविवेकित्वा नापूर्वे द्रव्यतन्त्रना ।

स्पाशजत्यादिवैषम्यं नियमापूर्वकद्रव्यः ॥ इति ॥

यथा “ समिष्ठे यज्ञति ” इत्यत्र यामज्ञयपूर्वमस्ति तथा “ वीहीनव-
हन्यात् ” इत्यत्रापि तद्भ्युपेष्यमन्यथा विधिवाक्यवैष्यद्यमन्यथा तद्वादिति चेच ।
इत्युत्तुविवेकित्वा नापूर्वे द्रव्यतन्त्रना । न चात्र यजत्यादिविधिताम्यस्ति,
गुणकर्मत्वेनावधातस्य द्रव्यतन्त्रत्वात् । यामस्तु प्रधानकर्म । अर्दं च कर्मणो
भेदो जैमितिना सूत्रवयेण स्पष्टीकृतः—“ तानि इत्यं गुणप्रधानभूवानि । यैस्तु
द्रव्यं चिकित्येते गुणस्तत्र प्रतीयेत तस्य द्रव्यप्रधानत्वात् । यैस्तु द्रव्यं न
चिकित्येते तानि प्रधानभूवानि द्रव्यस्य गुणभूतत्वात् ” इति । यैस्तु कर्मणे-
द्रव्यमुत्वादयितुं संस्कर्तुं वेद्यते वेद्यु कर्मसु गुणत्वम् । कुतः । वस्य कर्मणो द्रव्य-
प्रधानत्वात् । द्रव्यं प्रधानप्रस्त्रेनि वहृतीहिः । “ सूर्य सक्षति ” “ आहृती-
यादधाति ” इत्यादौ सूपाहृतीयादि द्रव्यमुत्वादयितुमिष्ठवे । “ वीहीनवहन्ति ”
“ तण्डुलाग्निनिः ” इत्यत्र वीहादि द्रव्यं संस्कर्तुं मिष्ठम् । “ आज्ञेन प्रधाना-
इक्षयन्ते ” इत्यादिपूर्वकवैषरीत्याप्यदानकर्मत्वम् । अतो यजत्यादिवैष्यत्वाच्चावधा-
तोपूर्वजनकः । न च विरिचाक्यवैष्यद्य, नस्वविद्वलनादिग्राही तण्डुलनिष्ठ-
तिसंभवे तत्प्रवादात्मैव तण्डुलाग्निष्ठादीनीया इति तविष्यमजन्यमपूर्वे बोधयितुं
विधेयक्षितत्वात् । तद्दल्लखीयापाकरणतैष साध्यं दोहः संपादनीय इति
नियमविधिरस्तु । उक्तेषु विधिसायान्यविचारिष्वेने निर्णयाः संपत्ताः—विधिर-

(वर्लापाकरणार्थी मन्त्राः)

लौकिकर्थिदोधकः । पञ्चमलकाराभयगेन विधायकंतवम् । अपासार्थे धर्म-
द्वादयो न विधिवाधकाः । संस्कारकर्म दष्टार्थसंभवेऽपि नियमापूर्वार्थमवीति ।

शास्त्राहरेण एव चतुर्भार्थ्याये विवारितं किंचिद्दिलीयपादे—

“ पाचीमाहरतीत्यत्र दिक्काश्वा वाऽस्तु दिक्भुतेः ।

आहार्येऽपि दिको नास्ति शास्त्रा तेनोपलभ्यते ” इति ॥

“ यत्प्राचीमाहरेत् ” इति वाक्ये प्राचीश्वदेन मुख्या दिग्बिक्षितेति
चेत्प । दिशा आहंतुमशक्यत्वेन दिक्संबन्धित्याः शास्त्राया उपलक्षणीयत्वात् ।
तस्मिन्नेत्र पोदेऽन्यजित्वा रितम् ।

“ शास्त्रां छिर्वोपवेषं च मूले कृर्त्ति शास्त्रया ।

मुदेदृत्सान्कपालानि रथायेऽपवेषदः ॥

दृष्टं पयोजनं छिरेवत्सापाकृपिरेव वा ।

आयोऽग्र्यूष्टयोरत्र विभज्य विनियोगतः ॥

उपवेषं करोतीति साकाश्क्षोऽन्यार्थपूलवः ।

पूर्वतेऽनुनिष्ठादी स तस्माच्चुज्यतेऽनित्यः ” इति ॥

इदमाम्नायते—“ मूलतः शास्त्रां परिवास्योपवेषं करोति ” इति । अस्याय-
पथं—पैषम् “ इषे त्वा ” इति मन्त्रेणाविच्छिन्ना शास्त्रा तां पुनर्मूले छित्त्वा
तं मूलभागमुपवेषं कुर्यादिति । अत्र तयोर्मूलाग्रथोः पृथग्विनियोग आम्नायदे—
“ उपवेषेण कणालान्युपदधाति शास्त्रया वस्त्रानपाकरोति ” इति । अत्र कणा-
लोपधानं वस्त्रापाकरणं चेत्युपर्यं शास्त्रालेदनस्य प्रयोजकम् । कुतः । अग्रमू-
लयोः साम्पेन विभज्य विनियोगात्, इति चेन्मैवम् । उपवेषं करोतीत्यये
विधिरुपवेषस्थ प्रकृतिद्रव्यमपेषते । सा चापेक्षा मूलेन पूर्यते । तत्र मूलं शास्त्रा-
र्थम् । “ इषे त्वोर्णं त्वेति वामाच्छिन्नति ” इत्यत्र विच्छिन्नायाः तस्मूलायाः
शास्त्रायाः सौकर्यार्थं परिवासनवाक्येन पुनर्मूलापादानकं छेदनं भूयते । न
चासति मूले मूलापादानकं छेदनं संभवति । तस्माच्छास्त्रार्थमेव मूलं न तूपवे-
षार्थम् । अतोऽन्यार्थपूलामुनिष्ठयोपवेषेण कियमार्थं कणालोपधानं न शास्त्रा-
छेदनस्य प्रयोजकं, किंतु वस्त्रापाकरणमेव वस्त्रयोजकम् । तथा सति यत्र
शास्त्रायाः पथमर्त्तेनेव सौकर्यं संपद्यते तत्रोपवेषसिद्धये पुनः प्रयत्नेन मूलं
न संपादनीयं, किंतु सौकिकेन केनचित्काष्ठेन कणालान्युपवेषयानीति विचा-
रस्य कलं सिद्धम् ।

(बलापाकरणार्थी मन्त्रः)

जाहणे विषिभागस्य सामान्यविशेषतिनिराः पकाशिताः ।

अथार्यवादविचाराः प्रदर्शयन्ते—

“ वायुवां हत्येवमदेरथैवादस्य मामता ।

न विधेयेऽस्ति धर्मे किं किं वाऽसौ तत्र विद्यते ॥

विध्यर्थैवादशब्दानां पितोपेक्षापरिक्षयात् ।

नास्त्येकवाक्यता धर्मे यामाण्यं तुभवेत्कुलः ॥

विध्यर्थैवादौ साकाङ्क्षी प्राशस्त्यपुरुषार्थयोः ।

‘तैकवाक्यता तस्माद्वादानां धर्ममानता’ ॥ इति ॥

काम्यपशुकाण्डे विध्यर्थैवादौ श्रुयेते—“ वायव्यः खेतमालभेत भूवि-
कामः ॥ इति विधिः । “ वायुर्वै लेपिष्ठा देवता ॥ हत्यर्थैवादः । तत्र वाय-
व्यादिशब्दा अर्थवादवाच्यनैरेपेक्षयेवै विशिष्टमर्थै विद्यते । अर्थवादशब्द-
श्वेतरैरेपेक्षयेष्वै श्रीघामिदेवतादक्षणं सिद्धार्थमाचक्षते । अत एवैकवाक्य-
त्वाभावात्त्वास्त्यर्थैवादानां धर्मे यामाण्यमिति चेत्त । पैदैकवाक्यत्वामादेऽपि
वाक्यैकवाक्यत्वात् । विधिवाक्येन पुरुषपृथुचिसिद्धये स्तावकमर्थैवादवाक्य-
मपेक्षः क्षय यो । अर्थवादवाक्यस्यापि पुरुषार्थपर्यवसामाय विधिवाक्यपेक्षा ।
अतो वाक्ययोः परस्परपन्नव्यादेकवाक्यत्वे सति विषिभागवदर्थैवादभागेऽपि धर्मे
यामाण्यम् । अनेनैव न्यायेन “ तूर्णीयस्याभितो दिवि सोम आसीत् ” हत्या-
र्थैवादस्य “ यत्पूर्वशास्त्रया बत्सानशाकरोति ” इत्येतद्विषिस्तावकल्पादि-
विगम्ये नियमादूर्वे प्रामाण्यमस्ति । नन्यर्थैवादस्म विषिस्तावकर्तव्यं क्वचिद्य-
भिन्नरति “ पार्णीमुदीर्चीमाहरति । उभयोर्लोक्योरभिजित्यै ” इत्यत्र कल-
विषिप्रतिभानादिति चेन्नैवम् । औदुम्बराचिकरणन्यायेन स्तावकत्वात् ।

स च न्यायस्तस्मिन्देव पैदैश्चिह्निः—

“ कर्जेऽवरुद्ध्या हत्येव विषिवाजिगदा न किम् ।

यूपौदुम्बरतां स्तौति स्तौति वा वद्विधित्सया ॥

चतुर्दश्यां फलताभानाशूपीदुम्बरता फलम् ।

कर्जेऽविरोधं कथपन्कथं स्तुतिपरो मेवत् ॥

अस्तुतौदुम्बरत्वस्याविधानान्कस्य तत्कलम् ।

अर्थद्वै वाक्येवदस्मिन्स्तावक एव सः ॥ इति ॥

इदमाम्नायते—“ औदुम्बरे यूपो भवायूग्मा उदुम्बर उक्तंशब्दं कर्जे-
वास्ता कर्जे पश्चान्पोत्यूर्जेऽवरुद्ध्यै ” इति । अवारोदवाक्येन किं फलेव

विधीयते किंवा सूर्योदम्बरत्वमपि स्तूपते । नाऽस्त्रः । औदुम्बरत्वविष्मावेन
वर्णकरकथनायोगात् । न चात्रौदुम्बरत्वस्य प्रत्यक्षो विधिरस्ति । डिङ्गाद्यभव-
णात् । अतः स्तूपवैषाव विचिकनेतव्यः । न चात्र स्तुविमङ्गली करोपि । न हि-
तीयः । अर्थमेवेनाऽऽवृत्तिलक्षणवाक्यमेदाप्तेः । तस्मादूर्मैवरोधः स्तूपकः । तद्द-
दुभयस्तेकमिजयेनाप्यैशानदिक्करदुर्ज्ञैषेषणादिमिः (३) नवना शास्त्रा विधानाय
स्तूपते । तदेव वेदसामान्यतद्विशेषयोर्मन्त्रभराक्षणयोर्मैत्रिशेषणामृगादिनां धर-
णापिशेषयोर्विष्मायथावद्योश्चापेक्षिताः सापान्यविशेषणिचारा अस्मिन्ननुवाक
उदाहताः । वस्थमाणानुवाकेष्वदि ते सर्वे यथायोगमुदाहरणीयाः ।

उदाहर्यात् वीरांसाँ प्रकृतिप्रत्ययस्थितिम् ।

अर्थे व्याकरणे सिद्धं बोच्चं तत्परा(किंवद्देव) उपदेः ॥

न च व्याकरणमाण्ये तत्प्रयोजने वा विविदव्यम् । तत्प्राप्ताण्यस्य स्मृ-
तिषदे निर्भीतत्वात् । तत्प्रयोजनस्य च कात्यायनेनाभिहितत्वात् ।

तथा हि-

“ गोमात्यादिषु साधुते प्रयोगे वा न कर्तव्य ।

नियमो आस्ति वा नास्ति एकत्रेमैलवर्जनात् ॥

साधनेव प्रयुक्तीत गवाया एव साधवः ।

इत्यस्ति नियमः पर्वपर्वव्याख्यातिमष्टः ॥ इति ॥

ਜਿਸੰਦਰੇਨ ਸਿਗਿਤਿਖਾਦਯ: ਪਵੰਪਕਾਹੇਤਾਓ ਭਵਧਪਲਥਪਾਨੈ—

“ निमीलवा दिवियादैकहसुदिवाधनात् ।

पुर्वपिरदिरोधात् नास्य प्राप्ताण्यसंभवः ॥

हृषि हेदव चक्राः ।

न्याकरणस्य पौरुषेषत्वान्मूलप्रमाणमपेक्षितम् । अत एव बुद्धादिवाक्यानां प्रापाद्य दधितम्—

“ परादेशानुवादित्वात्मसां भास्यमिति संभवात् ।

‘‘त्रिविनायकलक्ष्मेश शशसाधार्यमाणेवा ॥” उपि ॥

न तावरपत्यक्षं मूळं मवादिशब्दा एव साधवो न गाध्यादिशब्दाः । ताधूनेव
भयुक्तीत नापशब्दानित्यर्थहृष्टस्य केनापीन्द्रियेण यहीतुपशक्यत्वात् । योगिप-
त्यक्षस्यातीन्द्रियत्वातुदध्याहकत्वमिति चेच ।

(बल्लापाकरणार्थी मन्त्राः ।)

“ यत्वास्यादिशयो हृषः स स्वाधीनवित्तहृष्णात् ।

अयोग्यं नेन्द्रियश्चाहुं न त्वे ओव्रवृत्तिता ॥

इत्यादिप्रयोगेः ।

विषेदत्तेषमपि व्याकरणे बहुश उपलभ्यते । अनादिसिद्धेभिप्रयुक्तव्यवहारे गृहीत्वसंगतिका गवादिशब्दा एव साधव इति भवत्वो मतम् । पाणिनिस्तु शाल-संपादकमूलचूड़े वद्विपरीतानेय शब्दाङ्गां । “ अद्वृण् ” “ वेदिति ” “ स्लो-अनुना शुः ” “ हुना हुः ” इत्यादिप्रयोगात् । न च धर्मार्थकामोक्षादिषु किञ्चित्कलं व्याकरणस्य पश्यामः । वेदस्तु प्रस्त्रेन व्याकरणं चापेत् “ तस्माद्-ब्राह्मणेन न स्तेच्छित्तवै नापमादित्वै स्तेच्छो ह या एष यद्यत्त्वात् ॥” इति । परस्परविरोधव्य भूयानस्ति विमुनि व्याकरणमित्यभ्युपगच्छन्ति । यत्पाणिनिना प्रथमकृम् “ इन्द्रियविभ्यां च ” [पा० सू० ११२५] “ कर्मवत्कर्मणा तुल्यक्रियः ” [पा० सू० ३११।८७] इति, तत्काल्यायनो दूषयति—“ इन्द्रेश्चन्द्रोविषयत्वात्मुद्यो युक्तो नित्यव्याकाशाभ्यां लिटः किञ्चवचनानर्थव्ययं, सिद्धं तु प्राक्कर्मत्वात् ” इति । किञ्चित्तु वाणिनिना स्वोकं स्वर्यमव दूषयेत्—“ तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् ” [पा० सू० ११५५३] इति । तस्माच्च व्याकरणं प्रमाणमिति पापे त्रूपः— न तापदिदं निर्मूलं पूर्वव्याकरणानामेव मूलत्वात् । सन्ति हि तानि, वाणिनिनैव वचन्मतानामुदाहतत्वात् । “ तुष्मिप्रिणेः कार्यस्य ” [पा० सू० १-२-२५] “ कदो भारद्वाजस्य ” [पा० सू० ७-२-६३] “ विषमूर्तिषु शाकटायनर्थ ” [पा० सू० ८-४-५०] “ लोपः शाकत्यस्य ” [पा० सू० ८-३-१९] “ ओतो गार्भस्य ” [पा० सू० ८-३-२०] इति शुदाहवम् । तत्त्वाद्याकरणानां पूर्वपूर्व-व्याकरणमूलत्वेऽपि वीजाङ्ककुम्बवद्वित्तेन सूलक्षण्याभावानानवस्थादोषः । न च “ वेदिति ” इत्यादेवपश्चदत्वं तत्कितिकानामपि गवादिप्रवत्सविषये सुशब्दत्वात् । अन्यथा ववरः यावाहणिरकामयत् ” इत्यादेवपश्चदः स्पात् । नापि निष्कल्पव्यम् । एकः शब्दः तम्यगङ्गावः तुप्रयुक्तः स्वर्म लोके कामधु-रमवति ॥ इति साधुशब्दावभमतपयोगाभ्यां धर्मेत्यतिरिवत्वात् । नापि वेद-वाधः, न स्तेच्छित्तवै ॥ इत्योद्याविषयाद्यपश्चदविषयत्वादिनाऽप्युपर्तेः । नानुष्यायाङ्कुम्बवद्वित्तान्वाचो विग्नापनं हि तत् ॥ इति निषेधः समापिनित्त-व्रात्युषेगिषिषयः । नापि परस्परविरोधः । उक्तानुकृद्वक्तिन्तारुपं वार्तिकं कृपैः काल्यामवस्य क्लित्कविद्वयितुमुषिषत्वात् । नापि स्वोकन्याहृतिः । पूर्वोन्तर-क्षाभिप्रापेण तदुपन्यासात् । दस्मात्प्रमाणभूतव्याकरणानुसारेण गवादिशब्दा एव

साधवस्त्रानिव प्रयुज्जीवेति नियमद्वयं सिद्धम् । प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽपि ज्ञातव्यं
इत्यनेनैवाभिपायेण वेदे तत्र तत्र शब्दनिर्बचनमुदाहिष्यते । तथा हि भास्त्रणे
प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके भ्रूयते— ग्रनापती रोहिण्यामस्मिमसृजत । ते देखा
रोहिण्यामादधत । ततो वै ते स्फुर्ण्योहानरोहन् । तत्रैहिष्यै रोहिणिलम् ”
इति । तत्रैव तृतीयेऽनुषाके ग्रनापति प्रश्नात्य भ्रूयते—स वराहो रूपं कृत्वोप-
न्यमद्वजत् । स पृथिवीमध्य आच्छृंत् । तस्या उपहत्योदामजजत् । कस्युकरपर्णोऽ-
प्रथयत् । यदप्रथयत् । तत्पृथिव्यै पृथिवित्वम् । अभूद्वा इदमिति । वन्दूम्बै
भूमित्वम् ” इति । एवं सर्वत्रोदाहार्यम् । व्याकरणपूर्वकस्य पदार्थज्ञानस्यावश्य-
भावित्वादेव देवैः प्रार्थित इन्द्रो व्याकरणं नियमे । एदत्र पष्टकाण्डे चतुर्थप्रपा-
ठके ऐन्द्रवायवयन्नास्त्रे भ्रूयते— यामै पराभ्यव्याकृताऽवदते देवा इन्द्रमनु-
वन्निमाँ नो वाचं व्याकुर्विति । सोऽनविद्वरं लृग्ने महो देवैव वायवे च सह गृहाता
इति । तस्मादैनद्वायवयः सह गुणते तामिन्द्रो प्रध्यरोऽव्यक्तम्य व्याकरोत्तमादिवं
व्याकृता वागुभ्यते ” इति । पराची प्रकृतिप्रत्ययविभागरहिता । प्रथयोऽ-
व्यक्तम्य विमां लृत्वेत्यर्थः । आश्रवणिकास्तु कम्बेदादिवद्वाकरणमपि वेदि-
तम्यमित्यामन्त्वा— हे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति
परा चैवापरा च । तत्रापरा कम्बेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽव्यवेदः चिह्ना क-
ल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो च्योदिपिति । अंयं परा यथा उदक्षरमधिगम्यते”
इति । कात्यायनोऽपि “व्याकरणमयोजनान्युदाक्षाहार—“ रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः
पर्याजनम् ” इति । स्वरवर्णविपर्यासत्त्वो विष्णुवो वेदस्य मा भूदिति व्याकरणेन
वेदो रक्षणीयः । विष्णुवे तु वार्षं पठन्ति—

“ मन्त्रो हीनः स्वरहो वर्णो वा मिथ्या प्रयुक्तो न तप्यथेषाह ।

ते वाग्वज्ञो यजमानं हिनस्ति यथेन्द्रशत्रुः स्वरहोऽपरावात् ” ॥ इति ।

इदस्त्वद्वद् पुत्रं विश्वरूपार्थं जपानेति तत्त्वा सोमयागे ऐन्द्रमुषाहस्यत् । इन्द्रश्च
वज्ञवित्तं कृत्वा चतात्सोमे पीत्वा जगाम । अवशिष्टेन सोमरत्नेन्द्रस्याभिचारं
कर्तुं [त्वदा] “ स्वोहेऽन्द्रशत्रुर्वर्धस्व ” इत्यनेन मन्त्रेणागुहोत् । तत्र शत्रुश-
त्रो धातकमाच्छै । भो उत्पत्यमानपुरुहेऽन्तर्वस्य यातकस्वं वर्धस्वेति विविक्षिता
मन्त्रमुच्चारितवान् । तदानीं तत्पुरुषसमातत्त्वाद्नोदात्तेन भवितव्यत् । प्रमादा-
त्वेनेनाऽऽध्युक्तो मन्त्रः प्रयुक्तः । तु च स्वरी चतुर्विहौ उपसे छम्यः । तत-
त्वेनाऽऽध्युक्तो मन्त्रः प्रयुक्तः । तु च स्वरी चतुर्विहौ उपसे छम्यः । तत-

(बल्लापाकरणार्था यन्त्राः)

वेदस्य रक्षा कर्तव्या । तथा यकृतौ दर्शपूर्णभासेष्टौ “ अमये पुरुं निर्वपामि ” इति मन्त्र आम्नातः । स च विष्णवैनदाशेष्टावतिदिष्टः । तत्र कर्मसमेवार्थमकाशनायाऽपिष्ठं परित्यज्य “ इन्द्राश्चिन्म्यां जुर्हं निर्वपामि ” इत्युहनीयः । स चोहो व्याकरणानभिज्ञेन कर्तुमशक्यः । तथा “ वदोऽध्येयो ज्ञेयत्वं ” इत्यागमेन ज्ञेयत्वं विहितम् । तच्च एकत्रिष्ट्वयादिनिर्णयं विना न संभवति । तथा बृहस्पतिमाऽप्याप्यवान् इन्द्रो दिव्यं वर्त्तसहस्रमधीयानोऽपि यदा शब्दानामन्तं न जग्यते शब्दानीभिन्नादिभिर्धातुपादिष्टदिकप्रत्ययदिशादिस्त्रवा उपायाः कलिपताः । उपायमन्तरेण सर्वे शब्दाः कर्त्त ज्ञातुं शक्यन्ते । तथा “ स्थूलपृष्ठवीपालमेव ” इत्यत्र स्थूला चक्षुषी पृष्ठती चेति विग्रहे पशुशरीरगतं स्थौल्यमुक्तं भवति, स्थूलानि पृष्ठन्ति यस्यामित्यत्र शरीरगतवर्जनियेष्टरुपाणां विन्दुनां स्थौल्यमुक्तं भवतीत्यर्थं संदेहः स्वरनिर्णयमन्तरेण नापैति । तस्माद्वयो-हादीनि पञ्च यथोजनानि । तस्मात्प्रमाणत्वात्सत्ययोजनत्वाच व्याकरणमारब्धव्याप्तम् ।

इथेतेत्यादिशब्दानां पक्षियां शब्दतंत्रंहेते ।

अवोर्वं स्वरमात्रं तु वैशाश्रयम् पुनर्जुने ॥

इति प्रातिपदिके गत इकारः “ किषोऽन्त उदात्तः ” [कि० पा० सू० १ । १] इत्युदात्तः । फिडिवि प्रातिपदिकसंज्ञा । इत्यित्यत्र एकारस्यानिदमत्वेऽपि “ स्वराविष्यौ व्यञ्जनमविद्यानवद्ददति ” इत्युक्तत्वादिकार एवान्तिमः । एकारस्य सुप्त्वात् “ अनुदात्तौ तुष्टितौ ” [पा० सू० ३-१-४] इत्यनुदात्तत्वे प्राप्ते तदृशवादः “ स्तोषकाचस्तूषीयादिर्विभक्तिः ” [पा० सू० ६-१-१६८] इति । सहभीचहृष्टवचने परतः स्थिते यत्पाविष्टदिकमेकाचकं तस्मादुच्चरा तुलीयादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । “ अनुदात्तं षड्मेकवर्जम् ” [पा० सू० ६-१-१५८] उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्गस्य विधीयते तं वर्जयित्वा शिर्षं पदमनुदात्रं भवति । तत्रास्मिन्पद एकारस्योदात्तत्वविद्यानादिकारोऽनुदात्तः । नन्दिकारस्यापि पूर्वमुदात्तत्वं विहितं ततस्तं वर्जयित्वा विष्टकेरनुदात्तत्वमस्तिवति खेष्व । प्रथमतः प्रातिपदिकस्वरेऽवस्थिते सति प्राद्विभीयमानत्वेन विभक्तिस्तरस्य प्रवचत्वात् । तति शिष्टस्वरो वृत्तवामिति हि पर्याप्ता । तस्माद्नुदात्तत्वादिकमुदात्तान्तिरिव इति पदम् । त्वेति पदमनुदात्तम् । पुष्टमङ्गुष्ठस्याऽङ्गभिकापादाद्वादिशत्वात् । “ अनुदात्तं सर्वमपादादी ” [पा० सू० ८-१-१८] इति हि तत्रानुवर्तते । संहितायामुदात्तत्वादिकारादुच्चरत्वेन तस्य “ उदात्ताद्नुदात्तस्य स्वरितः ”

[पा० सू० ८-४-६६] इति स्वरितत्वम् । तदः स्वरितान्विदं वाक्यम् । एवमुर्वे
त्वेति वाक्यं योज्यम् । तदोवर्किययोः संहितायाम् “आद्यगृणः” [पा० सू०
८-१-८७] इत्योक्तरे गुणे स्वरिते पात्रे “पूर्ववाचिक्षम्” [पा० सू० ८-१-१] इति स्वरितत्वालिङ्गवानुदात्तयोः पूर्वोचरवर्णयोः स्थाने विहित ओकारोऽनु-
दातः । तस्योदाचानुत्तरत्वेन स्वरितत्वे पात्रे तदप्यादः “उदाचस्वरितप-
रस्य सञ्चरतः” [पा० सू० ३-२-५०] इति । यस्मादनुदातात्परत जदाचाः
स्वरितो वा वर्तते वस्यानुदातस्याविनीचोऽनुदातो भवति । एवावता पथाम्बा-
नमित्रे त्वोर्वे त्वेति स्त्रियम् । “उणादीन्द्रव्युत्पत्त्वाभिं पात्रिपदिकाभिः” इति भवे
वायुवाच्यस्य किंदूस्वरेणान्वोदाचत्वाद्वशिष्ठ आकारोऽनुदातः । विमलेः
सुप्तवादनुदातत्वे सत्युदाचानुत्तरत्वेन स्वरितत्वम् । स्थशब्दस्य “तिङ्गडपतिः”
[पा० सू० ८-१-२८] इति [निधानः] । अविङ्गन्वात्परं विङ्गन्तं निहन्तवे ।
नियातो नाभानुदातः । “स्वरितात्संहितायामनुदातानाम्” [पा० सू० १-२-३९] इति स्थशब्दशतस्यानुदातस्य स्वरितादुत्तरत्वेनैकम्भुतिर्विवरिति । तां पत्रं इत्या-
चक्षते अध्यापकाः । एवमुपायवः रथेति वाक्यं योज्यम् । तदोवर्किययोः संहिताया-
मोकारः पत्रयः । पत्रयानुदातयोरुमयोः स्थाने विहितस्यापि द्वैरुप्यस्य
युष्मपदसंभवात्पर्यायेण तथोत्थात्वे स्थानिवद्वावोदैवकस्मिन्पक्षे पत्रयः ।
एकान्तरे तु स्थानिवद्वावादनुदातत्वे स्वरितात्संहितायाभिति पत्रयः । पाशान्दस्य
सञ्चत्तरत्वम् । देवशब्दस्य किंदूस्वरेणान्वोदाचत्वात्संहितायामोकारोऽनुदातः ।
मुष्मच्छब्ददेशथानुदातः । संहितायाऽस्ति स्वरितः । “चितः” [पा० सू० ६ ।
१ । १६३] चित्पत्त्यययुक्तस्य समुदायस्यान्व जदाचाः स्पात् । तदः संवितृ-
शब्दे तृच्छत्ययस्य चकारेत्यात्सवितृपदस्य कुदन्तत्वेन पात्रिपदिकत्वाहाऽन्ती-
दातात्परत्वम् । संहितायां सेत्यस्य पत्रयः । विशब्दस्योदातपरत्वादिकारः सञ्चत्तरः ।
“उपसर्गाधामिवर्जन्” अभिव्यक्तिरिका उपसर्गाधाम्युदाचाः इति पथान्द-
दाचाः । अर्पयत्पत्रस्य निधाने “एकादेश उदात्तेनोदाचः” [पा० सू० ८ ।
५ । ५] उदात्तेन सह य एकोदेशः स जदाचाः स्यादिति सर्वर्जीवं उदाचाः ।
तस्यादुत्तरेण स्वरितपत्रयोः । तुशब्दस्य संहितायाऽसञ्चत्तरत्वम् । ऐतदमाये-
त्पत्रं “जिनत्यादीनिष्ठम्” [पा० सू० ६ । १ । ९७] जिति
निति च पत्रये पत्रः पूर्वस्याऽशिरुदाचाः स्थाविदि श्रेष्ठशब्दमत्परे-
कुन्त्रस्थयस्य निष्ठाच्छ्रेष्ठशब्दस्याऽशिरुदाचाः । श्रेष्ठस्यानुदातस्वरितौ । तप्तयः
पित्त्वादिमलेः सुप्तवाच्चानुदातत्वे सति पथात्पत्रवसन्ततरत्वे पूर्ववत् ।

पिता० १ अंते० १] कृष्णघजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ३५
 (वत्सापाकरणाथी मन्त्राः)

“ नदिवषमस्यानित्यन्तस्य ” इत्यनव्यतिरिक्तस्य नपुंसकलिङ्गविषयस्य प्राति-
 पादिकस्थाऽऽविरुद्धाचः स्यादित्यनेन कर्मशब्दस्याऽऽविरुद्धाचः । इतरस्योर्यथा-
 योगमनुदाते सति स्वरितप्रचयौ सत्यतरत्वं च पूर्ववत् । आप्यायम्भित्यत्रोप-
 पर्यार्थं उदाचः । शिष्टस्यानुदाचत्वे सति स्वरितप्रचयौ । “ आभन्धितस्य च ॥ ”
 [पा० सू० ८-१-१९] पदादुत्तरस्य च संबोधनान्वस्य सर्वस्यानुदाचः स्यादिति
 अभिज्ञायाशब्दस्य निधाते सति संहिताथां पूर्वाभ्यां प्रचयाभ्यां सह प्रचयः ।
 देवमाणशब्दे “ समासस्य ” [पा० सू० ६-१-२२३] इत्यस्तोदाते सति
 विभक्तया सहैकादेशस्वरः । संहिताथामाथौ ही एवयौ । तृतीयः सत्यतरः ।
 कर्मः प्रयः शब्दयोर्नपुंसकत्वादाद्युदाचत्वम् । मतुरो डीपथ वित्तादनुदाचत्वम् ।
 ततो यथायोर्गं स्वरितप्रचयसत्यतराः । मणाशब्दे याविषदिकमन्तोशालं दामनुदा-
 चस्तयोरेकादेश उदाचः । शेषं पूर्ववत् । “ नञ्जुभ्याम् ” [पा० सू० ६-२-१७२]
 बहुवीहितमासे नञ्जु इत्येताभ्यामुत्तरस्य पदस्थान्त उदाचः स्यादित्यनभीवाय-
 द्यमशब्दयेरन्तोदाचत्वे सति शेषमुक्तयम् । न चाय समासस्त्वेत्यन्तोदाचत्वं
 सिध्यते । “ बहुवीही पक्त्या पूर्ववदम् ” [पा० सू० ६-२-१] हत्युकपूर्ववदप्रकृ-
 तिस्वरत्वमपवदितुं नञ्जुभ्यामिदि त्रूपस्यापिक्षितावत् । नियता आद्युदाचा इति
 माणव्य उदाचः । व इत्येतत्पूर्ववत् । स्वेनशब्दस्य फिट्स्वरः इश्वरेत्यस्व
 निधातः । भेति पूर्ववत् । अयेन कौर्येण शंसो विशासनं वधो यस्य सोऽयमग-
 शंसः । ततो बहुवीहितवेरणाघ इत्यन्तोदाचः । रुद्रोहेतिशब्दयोः फिट्स्वरः ।
 परिशब्दो निपातत्वादाद्युदाचः । वो वृषकित्वतिशब्दाद्युदाचात् । द्विवशब्दस्य
 फिट्स्वरे सति टाप्त्यत्ययेन विभक्तया सहैकादेशस्वरः । अस्त्विनित्यत्र विभक्ते
 “ साविकाचः ” [पा० सू० ६-१-१६८] इत्युदाचत्वम् । गोपतावित्यव
 “ वत्यापैश्चर्ये ” [पा० सू० ६-२-१८] [इवि॑] ऐश्चर्यार्थं पविशान्दे परतः पूर्वप-
 दस्य पक्त्यत्वस्तरत्वं भवति । ततो गोशब्दस्योदाचत्वे सति शिष्टस्यानुदाचत्वारित-
 प्रचयाः । स्यातेत्यस्य निधातप्रचयौ । बहीरिति डीप्त्यत्ययस्तोदाचत्वे सर्वर्णदी-
 ष्ठीप्युदाचः । घजयानस्येत्यव “ धातोः ” [पा० सू० ६-१-१६२] धातोरन्त
 उदाचः स्यादिति जकारात्पूर्वाकार उदाचः । शपः वित्तादनुदाचत्वम् । शानदः
 “ खितः ” [पा० सू० ६-१-६३] इत्यन्तोदाचत्वे यावे वदन्वाहः “ तास्यनु-
 त्यनिहृददुपदेशालसावैषादुकमनुदात्महृन्वितोः ” [पा० सू० ६-१-१८६] तासि-
 प्रत्ययादनुदाचेतो धातोर्द्विन्तो धावोरकारोपदेशाच्चोत्तरस्य उकारस्य स्थाने

विहिते परसावर्धातुकं लदनुदाचं भवति हनुङ अपद्वे, इह अध्ययने, इत्येतो
पात्र वर्जयित्वा । अत वावत्तस्य यजेत्यस्यादुपदेशात्तद्वुच्चरः वानरनुदाचः ।
पश्चान्मित्रेण फिद्वस्वर पकादेशस्वरब्ध । पाहीत्यस्य निषावे सर्वं स्वरितश्चयो ।

सर्वन्तश्च लुतिष्यास्यामीमास्याक्षिस्त्वैः ।

चतुर्थकारैरायोऽप्यमनुवाकः समाप्तिः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्साधणीचार्यविविते माधवीये वेदार्थपकाशे लक्षणयजुर्वेदीयतैत्तिशि-
ष्टसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके विपक्षोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमप्रपाठके प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

यज्ञस्य घोषद्विसि प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा
अररतेषः प्रेष्यमगाद्विपणा चर्हिरच्छ मनुना
कृता स्वधया वितेषा त आवेहन्ति केवेषः
पुरस्तद्विवेष्यो जुटमिह चर्हिरासदै देवानां
परिषुतमसि चर्षुद्वद्भसि देववर्हिष्मा त्वाऽ-
न्वद्वा तिर्यक्पर्वते राष्यासमाञ्छेषा ते द्वा
रिष्म देववर्हिः शतवलश्च वि रोह सहस्रवलश्चाः
(१) वि च्य रहेम पृथिव्याः संपूर्खः पाहि
सुसंभूता त्वा सं भराष्यदित्ये रासनाऽसी-
क्षाण्ये संमहनं पूषा ते अन्तिं अस्मात् ते
माऽस्यादिन्द्रस्य त्वा वाहन्यामुद्यच्छे चुह-
स्पतेष्मूर्धना हराम्युर्द्वन्तरिक्षमन्विह देवग-
मसि ॥

(सहस्रवलश्च अष्टाविंशत्य) ।

इति लक्षणयजुर्वेदीयतैत्तिशिष्टसंहितायाः प्रथमार्थके
प्रथमप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(वर्णालय)

(अथ पथपक्षणे पथपत्रादके विवीयोऽनुवाकः)

पथपत्रादके वरतापाकरणमुक्तम् । हितीये देहिताहरणमुक्तते । तयोरनुक्ते
पाठः पथपत्रमिति वीर्यांसिद्धते । वीर्यांस्थैं सांनाम्याभावे वस्तापाक्षलग्नाभाव-
दन्वाचानस्यानन्तरमवाचास्यामसंनयतोऽपि चहिते पथपत्रं संशदनीयम् । अथ
एव बोधएनः—“ यषु ते न संनयति वर्हिः पतिपदेव भवति ” इति । अस्मि-
क्षम्युदाहे वशस्य घोषदत्तिरप्यपाद्यो मन्त्रः । जात्यग्नै तु तस्यात्मूर्खवन्दो वन्दः
चाप्याच्चाचरादिनेवायेन व्याल्यातस्तस्य विनियोगमाह बोधायनः—“ अथ जप्तेन-
गाहैपत्रं विद्वच्छिद्दं वाऽप्यप्युं वाऽप्यत्वे देवस्य त्वा सवितुः पतिपदितोवाँ-
द्वाप्यर्थं पूर्णो हस्ताम्यामादद इति ” इति । आप्तस्म्यः—“ उत्तरेण गाहैपत्रवद-
तिदोऽप्यप्युं वाऽप्यत्वाद्वाप्युं वाँ विहितो भवति देवस्य त्वा सवितुः पत्व इत्यस्तिप्यप्य-
पर्युं वाऽप्यत्वे त्वाप्यत्वाद्वाप्यर्थम् ” इति । अतिरो द्वर्ष्ण्डेवनत्वाद्वर्तं शस्त्रम् ।
पर्युः पौर्णगतादित्यस्त्रणम् । एव वीक्षणात्वाच्चवनत्वमर्थम् । मत्यादैस्त्वा—भो-
वन्त्वाद्वाप्य वेरकस्य देवस्य वेरणे सत्ति देववासंबन्धिभ्यो वाहूभ्यां हस्ताम्यां च
त्वा सही करोमीति । पणिवन्वादप्रत्यनी वाहू उपरिवनी हस्तौ । अत्र व्याप्त-
म्—“ देवस्य त्वा सवितुः पत्व इत्यप्यप्युमाक्षे पत्तुर्वै । अधिकोर्वाहून्या-
पित्तवाह । अभिनैः हि देववासंबन्धम् आस्ताम् । पूर्णो हस्ताम्यामित्याहू पत्ते ”
[वा० का० ३ य० २ अ० २] इति । यदिविवितिः । यद्यद्वाप्ताधनमुक्त-
देवं तत्त्वं पोषकस्य देवस्य हस्ताम्यामेवेति नियमः । अपदशुना तह वर्हिः
माप्युं गच्छेदिति सार्थवादेन वाक्येन विविरक्तीयते, “ यो वा ओषधीः वृक्षो
तेव । नेत्रः त विवित । मजापतिर्वा ओषधीः पर्वतो वेद । त एव त हि-
नस्ति । अप्यत्थां वहित्वच्छेति । माजापत्यो वा अथः तपोनित्याप । ओषधीः
माप्यहित्यापे ” [वा० का० ३ य० २ अ० २] इति । मजापत्यक्षिप्तिः
जातोऽप्य इत्यप्येभवित्वौ शूष्टेते—“ मजापतेरक्षमप्यत् । तत्पराप्रवद् । वृक्षोऽ-
मलम् । यद्वप्यत् । तद्वप्यस्याधत्यम् ” इति । ततोऽप्यस्य माजापत्यमात्रात्पदे-

१. स. “येऽनुवाके व” । २. स. “स्य तु तो” । ३. स. “लग्नवज्रानामा” । ४. स.
“त तु” । ५. स. “विहाऽग्नीय ये” । ६. स. “सिद्धमन्त्र” । ७. स. वार्षाण्यित तत्त्व लहू-
मलीय” । ८. स. विवे यो । ९. क. म. “पतिप” ।

(शहिंहरणम्)

श्रीषधीषु तन्नपत्नाभिज्ञात्वेन पर्वतोः संवै छेत्तु प्रवृत्तस्य पूर्वभूक्तल्वाभिज्ञात्प-
पर्वती प्रजापतिरूपया दर्भच्छेदे हिंसा न भवतीति । द्रव्यान्वारपरित्यगेनाभ्यपूर्व-
स्तीकारस्तद्योग्यिमुलप्रजापदिक्षाहित्यार्थम् । अस्ति त तत्त्वाहित्ये कारणस्य का-
र्येऽनुगतत्वात् । तस्मात्प्रजापतिद्वारेण कर्तुहिंसादोषाभाव उपर्याते ।

यज्ञस्येति । अथपर्वतीभिमन्त्रेण प्रथममन्त्रे विनियुह्यके वौधायनः—“ आदा-
याभिमन्त्रयते यज्ञस्य घोषदसीति ” इति ।

आपस्तम्यस्तु ज्ञो—“ यज्ञस्य घोषदसीति याहैपत्यमभिमन्त्र्य ” इति ।

घोषदिति धनस्य नाम । भो अभ्यर्थी त्वं यज्ञस्य साधनं द्रव्यमसि । भो
गाहैपत्येति वा योजनीयम् । अथ न्यायाणम्—“ यज्ञस्य घोषदसीत्याह । यज्ञ-
मान एव रथ्य दधाति ” [बा०का० ३ प० २ अ० २] इति । रथ्यं धनम् ।

प्रत्युष्टमिति । वौधायनः—“ गाहैपत्ये प्रतिवप्ति प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा
अरातय इति ” इति ।

आपस्तम्यस्तु “ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याहवनीये गाहैपत्ये वाऽ-
सिद्धं प्रविवप्ति न पश्यम् ” इति ।

अस्मिल्लेचनसाधने निरूद्धं रक्षसामधं पैरिणीं च स्वरूपमत्यन्तं दर्श भवतु ।
मन्त्रपत्योजनमाह—“ प्रत्युष्टः रक्षः प्रत्युष्टा अरातय इत्याह । रक्षसामवहृत्ये ”
[ना० का० ३ प० २ अ० २] इति ।

प्रेयमगादिति । वौधायने—“ आहवनीयप्रभिषेति प्रेयमगादिष्वा चहि-
रच्छ मनुना कृता स्वधया वितष्ठा त आवहन्ति कवयः पुरस्तादेवभ्यो जुटायेति ”
इति । स एव मन्त्रशोर्ण पूर्थिग्विनियुह्यके—“ इह वर्हिरासद इति वेदे प्रथवेश-
दे गं इति ।

आपस्तम्यस्तु कृत्स्मान्तर्हेकमेत्य विनियोगमाह—“ प्रेयमगादियुक्तोर्ध्वंन्तरि-
क्षमन्तिहीति प्राचीमुदीर्ची वा दिशमभिप्रवज्य यतः कृतथिदर्भमयं वर्हिराहरति ”
इति ।

इषमध्यं शुर्विद्यारूपत्वेनाभिज्ञानवती वर्हिरार्थं गच्छति । कीदृशी सा ।
प्रजापतिरूपेण मनुना स्वचक्षुषो निर्मिता । अथमक्षिताच्चलक्षणया स्वधया
विशेषं तीक्ष्णीकृता । यस्मात्ते पूर्वं कवयो विदांसोऽनुठाताः पूर्वस्मा दिशो
वर्हिरानयन्ति तस्मादियं प्रोग्न्यच्छति । हविभूम्दः पियं वर्हिरिह वेद्यामाता-

(बहिराहरणम्)

दिवितव्यम् । अस्य मन्त्रस्य प्रथमपाठे पदार्थं तात्पर्यं चाऽऽह—“ प्रेयमगाञ्जि-
षणा वहिरच्छेत्याह । विद्या वै पिण्डाण । विद्यैवैनदच्छैति ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ३] इति । द्वितीयमायस्यार्थं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिप्रमाणप्रसिद्धि
चाऽऽह—“ मनुना कृता स्वधया वित्कृत्याह । मानवी हि पशुः स्वभाकृता ॥ ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । अनेनास्थ्यातुपचयोऽन्वयव्यतिरो-
कसिद्धः । तृतीयमागे पदार्थं पुरस्ताच्छब्दतात्पर्यं चाऽऽह—“ ए आवहन्ति
कवयः पुरस्तादित्याह । शुश्रुवाऽस्तो वै कवयः । पहाः पुरस्ताद् । मुखत एव
यज्ञपारमते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । होमाधारस्याऽऽह-
भीयस्य पूर्वदिकस्थत्वायज्ञः पुरस्तादर्तव इत्पुर्यते । तच्छब्दपाठेन पुरस्तादेव
यज्ञ आरम्भो भवति । अपि च ततोऽपि दिग्नन्तरप्रयुक्तं वैकल्यं नामवीत्याह—
“ अथो यदेवदुक्तवा यतः कुदभाऽऽहराति । तत्माम्या एव दिशो भवति ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । चतुर्थमागे आसद इत्यस्य तात्पर्य-
माह—“ देवम्यो ज्ञात्यमिह बहिरासद इत्याह । बहिः समूद्रैषि । कमेणोऽन्य-
शाधाय ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० २] इति । आसादवित्तव्यपिण्डुके
यज्ञदेव्यास्तरणस्य युक्तं पर्याप्तं तात्पदः सूक्ष्मित्वदेवत्पदोचारणं समृद्धै तंप-
दते । ततो न्यूनत्वलक्षणः कर्मणोऽपराष्ठो न भविष्यति ।

देवानामिति । धीधायनः—“ दर्भस्तम्भं गृहीते यावन्तमर्दं प्रस्तरणाय
पन्थते देवानां परिषूतमसूत्यथैनमूर्खमन्माहि वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

आपस्तम्यस्तु इयोरेकमन्त्रत्वमभिप्रेत्यैकमेव विनियोगमाह—“ देवानां परि-
षूतमस्ति वर्षवृद्धमसीति दर्भान्परिदीति ” इति ।

सो दर्भजात त्वं देवानामर्थं परिगृहीतयति न तु मया स्वगृहाच्छादना-
श्चर्थमयो भूमे लघनदोषोऽस्ति । वर्षणं पुनर्वृद्धिसंभवात्वापि न हानिः । परि-
गृहीतस्य सर्वस्य देवार्थत्वं न त्वेकदेवास्त्वेत्येवं भग्नाभिपाथं दर्शमति—“ देवानां
परिषूतमसूत्याह । पहा इदं किंच । वदेवानां परिषूतम् ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० २] इति । अपि च यथा लोके कमिदभूत्यो राजनियोगाद्यामेषु
मरणा वलादृग्शमार्णं दधिक्षीराविद्वयं वरुमत्तमाय राजो न तु पदर्थमिति प्रजा-
नामये यतिपोच्य निर्मम्यः सर्वेऽपि हरिष्यामीति भूते वद्विद्विष्ट्यमिमायान्वर-

(वहिनामृतपात्र)

माह—“अथो यश्च वस्यते विषयेऽप्याऽऽहेदं कृतिष्यामीति । पूर्वेन वक्तव्यं
युद्धवेष्यः प्रतिशोच्य वर्णिर्दीप्ति । ज्ञातमवोऽहित्तापै च (बा० का० ३ प०
२ अ० २) इति । सम्भव्य स्वीकार्यपैष्येकत्वं लग्नालवनं च विवर्ते—
“यावतः सम्भान्यरिदिष्टेत् । यत्तेषामुच्चित्यात् । अति दद्यास्य देवेत् ।
एकत्वं स्तम्भं परिदिष्टेत् । व॒ सर्वं दायात् । यज्ञस्यानतिरेकाय ” (बा०
का० ३ प० २ अ० २) इति । यज्ञस्य संबन्धित्यहम्यत्वं तस्य यज्ञाद्द-
हिमीवेभतिरेकः च तद्युक्तः । अङ्गेष्यभ्यामां दमोदीर्णा वटाकाद्युदक्षपेषण्य व-
र्णेण वृद्धिः परिज्ञेत्याह—“वर्णवृद्धमत्तीत्याह । वर्णवृद्धा च औषधयः ” [बा०
का० ३ प० २ अ० २] इति ॥

देवरहिति । औपायनः—“ अस्मिनोपयच्छति देवरहितौ साम्बद्धा
तिर्यक्षर्वे राज्यासामिति ” इति ॥

विनियोगदृश्यमाहाऽपस्तम्बः—“देवर्हीषी त्वाऽन्वक्षा निर्यन्ति संपत्तिं परं ते राध्यात् विद्युतिम् विनिदधाति” इति ।

हे देवर्षीहस्तवाङ्मगरि मा हिंसिरं तिर्यगरि मा हिंसिरं किनु ते तत्
पर्व दुनःप्रोहस्थानमविनष्टं पथा स्पातशा तौपादयामि । हिंताया अन्वकर्तं
देवर्येण हैधीभावः । तिर्यक्त्वे हुतवानाँ सणहानाँ तौदृष्टम् । बहिको देवसेक्षण-
स्लादर्यव्यरूप इत्यभिपादयाह—“देवनहिरित्याह । देवेभ्य एवैताकरोति” [आ०
का० ३ प० २ अ० २] इति । निषेदो दोषपरिहारात्मेयाह—“आ त्वाऽन्व-
दृष्टा तिर्यगित्याहाहित्याते” [आ० का० ३ प० २ अ० २] इति ।
पुनःप्रोहस्थमृष्यर्थं पर्यात्परिपादय—“पर्वे ते सम्पातात्परिपाहत्यर्थं” [आ०
का० ३ प० २ अ० २] इति ॥

आच्छेदेति । वीरामः—“ जापित्वाच आच्छेदः के पर रिक्षिति ” इति ।

तदृष्टापत्रम्भोधी । इति कर्णं मन्त्र इयोर्विदेषामाकल्पकान्वयतरसेव विविधोग उवाहरिष्यते । हे देवदाहिसदाहमाच्छेनाऽपि मन्त्रसामर्थ्यान्मा हितिष्ठ । अत्र मा रिषभित्येत् मन्त्रे पठतस्तद्यथामिहस्य च स्वकीयं किंविद् न विजशपतीत्याह—^१ आच्छेना ते मा रिषभित्याह । नास्याऽऽत्यन्तो भीयते । ए एव वेद ॥
[ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति ॥

(वर्हिग्रहणम्)

देववर्हिः शोतेति । कल्पसूत्रम्—“देववर्हिः शतवस्यां विरोहेत्याज्ञानमिष्ट-
शति” इति ।

दूनायकिष्टमूलाच्यात्याः । शतवेद्यायनन्वशास्त्रम् । वर्हिः पुत्रादिवदुक्तका-
रक्तेभाक्तप्रोत्तरोहोर्थं यत्नः पुष्टोत्पत्ते भवतीति ज्यात्ते—“देववर्हिः शतवस्यां वि-
रोहेत्याह । यजा वे वर्हिः । मन्त्रानां पञ्चनाम्” [ना० का० ३ प० १
अ० २] इति ॥

सहस्रवल्क्ष्या इति । कल्पः—“सहस्रवल्क्ष्या वि वयः रुहेत्यत्पानं प्राप-
भिष्टशति” इति ।

मन्त्रस्याऽऽशीष्टस्त्वं स्पृह्यत्याह—“सहस्रवल्क्ष्या वि वयः रुहेत्याह ।
आशिष्टमैत्रायाशास्ते” [ना० का० ३ प० २ अ० २] इति ।

पृथिव्या इति । कल्पः “पृथिव्याः संपूर्चः पाञ्चात्यनन्दो निदध्याचदानीमुष्टिष्ठा-
दिस्तशेन त्यात्यते त्वदि दर्शेऽप्यविहितः स्पात् । पूर्वं पस्तरात्यस्य दम्पुष्टेः
समन्वक्तव्यने प्रपञ्चतम् । इदानीं मुहूर्घन्तराणां पन्त्रयत्तरेणैव उवने
विषये—“अपुङ्गपुङ्गगन्तुड्लौमोति । मियुनत्वाप न्यायै” [ना० का० ३प०
२अ० २] इति । अपुङ्गत्वं पुमरुणसमत्तर्याराहित्यम् । अत्र विषयसंरूपारक्षाणी
बहुविधाताः देवायंत्रहार्थी वीक्षा, ताम्यक्षान्दर्शयति वीक्षायनः—“तृणीपत
ङ्गर्वपदुजो मुहीलैभाति चीत्वा वज्र वा सम वा नवैकादश वा” इति । अपन्वक-
उवने ब्राह्मणान्तरमुदायाहाराऽप्तस्तम्बः—पस्तरमेव मन्त्रेण वानि दूष्णीयितरादिति
वाजत्तनेयकम्” इति । समन्वकामन्वक्योऽप्य उवनशेष्टिलेन मिथुनत्वं तेन च
सौक्रिकसीपुरुषरूपमिथुनस्परणाच्चद्वाराऽप्तमयोऽपत्ये उवनदृष्टं संपद्यते ।

सुरंभूतेति । अप्य दम्पनये गुरुवं मूर्मी प्रतार्दं ताम्यलै॒ना मुहूर्यो निचात-
व्याः । तत्र पाठकमाद्यर्थकमो चठीपादिति न्यायेन मन्त्रदृष्टस्य व्यात्यातेन विनि-
योगः कल्पे दर्शितः—

“ अदित्यै रास्ताऽस्तीत्युदगमं विषयं तुर्तमूदा त्वा संभरानीति तस्मिन्निष-
भाति संभूत्य” इति ।

४० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता । [१५८८काण्डे—
(वर्हिगहरणय)

हे रञ्जो त्वं भूमेः काञ्ची मुण्डस्थानीया रशनाऽसि । हे दर्भमुहितमुदाय
त्वा सुषु पंग्रहीतुं योग्यथा रशनया संगृहणामि । बालैणं तु पाठकेष्ठेषु व्या-
च्छे—“ सुसंभूता त्वा संभरामीत्याह । ब्रह्मणेवैनत्संभरति । अदिरै
रास्याऽस्तीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैनद्रास्त्वा करोति ” [बा०
का० ३ प० २ अ० २] इति । दर्भमयत्वेन प्रशस्तत्वादृज्ञोऽस्तत्वम् । एन-
दर्भजातम् । एनदेनां रशनाप् ।

इन्द्राण्या इति । कल्पः—“ इन्द्राण्यै संनहनमिति संतस्ति ” इति ।

शुल्वमूलाश्रयोर्मेललाकृतं व्याख्यनं संनहनपू । वस्त्रेन्द्राणीप्रियत्वं प्रियदद्यति—
“ इन्द्राण्यै संनहनमित्याह । इन्द्राणी वा अग्ने देवतानाऽ समनस्त्व । सा०५५-
च्छोत् । कच्चै संनहनि ” [बा० का० ३ प० २ अ० २] इति । धेय-
पिदानीमिन्द्राणीन्दपत्नी देवतानां पञ्चे अेषा वर्तते सा पूर्वस्मिन्द्राणी शतसं-
ख्याकान्क्षत्वनुतिष्ठता वचनानेन वचत्वत्ती योक्त्रेण चक्षाऽभूतद्वन्धनसापद्यां-
दिन्द्राणीत्वरूपां समूर्जिं प्राप्तवती । तस्मात्समृज्यर्थमेवाप्वयुदर्भेः संनहोत् । किं-
च वर्हिः प्रजारूपत्वादिदेव संनहनं यजानामपरावापाय भवति । तस्माद्वक्षसु-
ष्टावपि प्रजा धर्मनीभिव्याप्ता जायन्त इत्याह—“ प्रजा वै वर्हिः । प्रजानामप-
रावापाय । तस्मात्स्नावर्त्तताः प्रजा जायन्ते ” [बा० का० ३ प० २ अ०
२] इति ।

पूषा त इति । कल्पः—“ पूषा ते अन्तिं यथात्विति अन्तिं करोति ”
इति ।

हे संनद्धरञ्जो तव अन्तिं पीषको देवः करोतु । हे दर्भेति वा योज्यम् । देव-
ताविवक्षार्थं पूषशब्दस्थैव प्रयोगेऽभिप्राप्यमाह—“ पूषा ते अन्तिं यथात्वित्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [बा० का० ३ प० २ अ० २] इति ।

स ते मेति । कल्पः—“ स ते याऽप्यस्थादिति पुरस्तात्पत्यअं अन्यमुपगृहति
पथात्पात्वं वा ” इति ।

हे दर्भं तव निर्दम्भकारी स रञ्जुमान्यिभिर्मा तिष्ठतु । दर्भेपिदवपरि-
हारस्यनिषेषफलमाह—“ स ते माऽप्यस्थादित्याहाहित्साये ” [बा० का०
३ प० २ अ० २] इति । गृहनं विघ्ने—“ पथात्पात्वात्त्रामुपगृहति । पथादै-

४१
४१ पृष्ठा ० १ अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

[बहिराहणम्]

ग्रान्तीनश्च रेतो धीयते । पथादेवास्मै प्राचीनश्च रेतो दधाति ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति । तं ग्रन्थिदेशं रजनोरजातो द्विगुणीकृत्य रजनुवेष्टन-स्थानात्वादाकृत्य यथा पापद्यं मवति तथोपगृहेत् । पुरुषोऽपि पश्चाद्वस्थाय प्राचीनश्च रेतः सिंचति । तस्मादीहशं यूहनमपत्यार्थ्यं यजमानार्थं रेतःसिंचन-श्वेषं पर्यवस्थति ।

इन्द्रस्येति । कल्पः—“ इन्द्रस्य त्वा बाहुभ्यामुद्यच्छ इत्पुष्ट्यच्छते ” इति ।

इन्द्रशब्दपयोगेणन्देदत्तस्य साप्तर्षेस्य सिंदि दृश्यति—“ इन्द्रस्य त्वा बाहु-भ्यामुद्यच्छ इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

बृहस्पतेरिति । कल्पः—“ बृहस्पतेर्मूर्ख्ना हराभीति वीर्यन्विनिधत्ते ” इति ।

माशस्त्वादूलस्तरवेन बृहस्पतिं स्तौति—“ बृहस्पतेर्मूर्ख्ना हराभीत्याह । अस्त्रे वै देवानां बृहस्पतिः । अस्त्राणैवैनद्वरति ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

उर्वन्तरिक्षमिति । कल्पः—“ एत्पुर्वन्तरिक्षमान्विहीति ” इति ।

एत्यामच्छेदित्यर्थः । हे दर्मं विस्तीर्णत्वादन्वरिकं ममनायानुकूलपतस्त्वं मष्टु । इहीत्यस्य शब्दस्य विवक्षां दृश्यति—“ उर्वन्तरिक्षमान्विहीत्याह गत्ये ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

देवंगममिति । कल्पः—“ एत्योत्तरेण मार्हष्यत्यमनषः सादयति देवंगममर्त्ति ” इति ।

अहीत्यस्याभिप्रायमाह—“ देवंगमसीत्याह । देवानैवैनद्वपयति ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति । वलायाशास्त्राया हे चर्हिषो भूमौ स्थापने निषिद्धेष्वदेशस्यापने विषये—“ अनघः सादयति । गर्भाणां वृत्या अपरादाय । तस्माद्भास्त्राः प्रजानामपादुकाः । उपरीत निदधाति । उपरीत हि सुवर्णो दोकः । सुवर्णस्य लोकस्य समष्टैः ” [बा० का० ३ य० २ अ० २] इति ।

अत्र विनियोगसंश्रहः—

यश्चस्येत्यग्नियामन्त्यं पत्यु दावस्य तात्त्वम् ।

प्रेयं जपति देवानां दर्भसीमाऽथ भुषितः ॥

देवेति दर्मासंयम्य एवं संस्थाप्य दावकम् ।
आच्छेच्छुन्द्यादेव मूलं स्पृशेत्स्व च सहेत्यतः ॥
पृथिव्युपर्यन्तस्थाप्यादित्यै रज्जुं प्रसारयेत् ।
सुसंभूतौः संभार्यत इन्द्राण्या इति यन्धनम् ॥
पूर्वा अन्तिः च ते शूह इन्द्रोधम्य गृहस्पतेः ।
पूर्व्यात्यायोर्वित्य चोर्वं स्थापयेद्वामित्यतः ।
अनुवाके हिंतिष्ठस्मिन्नुका एकोनरिंशतिः ॥

अथ मीमांसा—

तत्र पाठस्थानुकमे प्रायाण्यप्रित्ययमर्थः पञ्चमाभ्यापस्थ पथमपादे विचारितः—

“ प्रयाजेषु कमो मासित विद्यते वा न विद्यते ।

अत्यर्थाभावतो मैव कमः पाठात्तियम्यते ” इति ।

यथा “अभ्युर्गृहपर्व दीक्षित्वा नरहारं दीक्षयति । तत्र उदाकारं ततो होतारम् ” इत्यत्र कत्वा अन्त्या पञ्चमीभूत्या च कमः पतीयते । न तथा प्रयाजेषु भुविरस्ति । “ समिधो यजति ” “ तनूनपातं यजति ” इत्यष्व तमिद्यागतनूनपात्यागयोः कमवाचिनः शब्दस्थादशीनात् । यथा वा “ अग्निहोत्रं जुहोति ” “ यद्यागं पचति ” इत्यत्र यजवाम्बा होमसाधनत्वेन पूर्वमावित्वमाहित्यके न तथा समिद्यागस्येतरयामसत्ताधनत्वपरित्यागत । अतोऽधीपत्तेरप्यमावाचासित कम इति चेत् । मैवम् । वाक्यपाठेन पतीयस्य कमस्य वापकाभावेनाभ्युरेष्टत्वात् । अनेनैव न्यायेन पथमद्वितीयाभ्यामनुवाकाभ्यामुक्येवंतापाकरणाच्छिःसंपादनयोः कमो वदत्यः ।

पाठादर्थकमो चर्त्तीयानित्येतदपि तत्त्वैव विचारितम्—

“ अग्निहोत्रं जुहोतीति यद्यागं पचतीति च ।

कमः पाठादर्थतो वा पाठात्त्वं च दशीनात् ॥

होमदृव्यसमुत्पत्त्यै पूर्वं पाठोऽवगम्यते ।

यद्यागेति श्रुता होमदृव्यदात्रोऽर्थतः कमः ॥ इति ।

“ यावाम्बाग्निहोत्रं जुहोति ” इति होमदृव्यत्वं श्रुतम् । अनेनैव न्यायेन “ अदित्यै रास्ताधसि ” इति मन्त्रेण रज्जुप्रसारणं पूर्वमावि “ सुसंभूता त्वा संभरामि ” इति मन्त्रेण दर्मसंभरणं पञ्चान्द्रविति द्रष्टव्यम् ।

(बहिराहरणम्)

विषणा वाहिरच्छेत्यादौ वाहिःशब्दाथो विचारितः पथमाष्टपदस्य चतुर्थं
पादे—

“ चहिराज्यपुरोडाशशब्दाः संस्कारनाचिनः ।
जात्यर्था वा शास्त्रस्तेस्ते स्युः संस्कारदाचिनः ॥
जाति त्यक्त्वा न संस्कारे प्रयुक्ता लोकोदयोः ।
विनाशपि संस्कारं लोके दृष्ट्वाज्ञाविचिनः ” ॥ इति ।

दर्शयूर्ध्मासयोः श्रूयते—“ वाहिरुद्गात्यार्थं विडापयवि पुरोडाशं पर्यन्ति
करोति ” इति । तत्र वाहिराज्यादिशब्दानां शास्त्रे सर्वश संस्कृतेभ्येव तुणादिषु
प्रयोगात्माल्वादिशब्देषु शास्त्रीयरूढिपाचलस्योक्तायूपाहवनीयादिशब्दवत्संस्कार-
वाचिनो वाहिराज्यादिशब्दां इति चेत् । मैत्रम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जातिवाचि-
त्वात् । यत्र यत्र वाहिराज्यादिशब्दोगस्तत्र तत्र जातिविरयस्या व्याख्येत्वेऽकिं वेदे
न नात्ति व्यभिचारः । संस्कारज्यादेष्टु लौकिकपयोगे व्यभिचारो दृश्यते ।
कनिदेशविशेषे लौकिकव्यवहारे जातिमात्रमुण्डीय विना संस्कारं ते शब्दाः
प्रयुक्त्यन्ते । वाहिराज्य यात्रो गत्वाः, गव्यमार्क्यं, पुरोडाशोन मे याता प्रहेलकं
ददातीति । तस्याज्ञाविचिनः । विनारपयेत्वने तु वाहिरा यूपावटमवस्तुथाती-
त्यव विना संस्कारेणाऽऽस्तरणसिद्धिः ।

अथ व्याकरणम्—

यज्ञस्येत्यत्र फिद्स्वरयोगानुदात्तसुबनुदात्तस्वरिताः । घोषदित्यत्र फिद्स्व-
रानुदात्तसञ्चत्राः । असीत्यत्र निषात्स्वरितपचयसञ्चत्राः । अथ विशेषमेव
वदामः—प्रत्युषभित्यत्र “ समातस्य ” [पा० ६ । १ । २२३] इत्यत्तो-
दात्तत्वे प्राप्ते तदपवादेनाव्यपूर्वपदपठतिस्वरत्वे पाप्तम् । तस्याप्यपवादः “ गति-
कारकोपपदात्कृ ” [पा० ६ । २ । १३९] तत्पुरुषस्तयोर्गतेः कारकान्
दुषपदात्रोत्तरं लक्ष्यत्यथामन्ते पदं पठतिस्वरं भवतीत्युत्तरपदपठतिस्वरत्वे प्राप्ते
तस्याप्यपवादः “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६ । २ । १] कर्मवाचिनि कान्त
उत्तरपदे परतः भवतात्माः पूर्वभाविगदिसंज्ञकः शब्दः पठतिस्वरो भवतीति ।
प्रदिशब्दस्योपसर्गाच्चाभिवज्जित्यायूदात्तः पठतिस्वरः । रक्ष इत्यत्र नन्वयस्ये-
त्यायूदात्तः । रातयो भवत्य दातारस्यद्विष्ठरीता अरातयो वनापहारिणः शब्दः ।
“ तत्पुरुषे तुल्यार्थत्रृतीयासप्नम्युपमानाप्यदिवीयालक्त्याः ” (पा० ६ । २ ।

४४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(वर्तीनामाला)

२] दत्युसृष्टेषां सुलभार्थं तु गीयान्तं सूक्ष्ममन्त्रमुपमानवाच कमव्यये हितीयान्तं
कृत्यप्रत्ययान्तं च पूर्वपदे तदपकृतिस्वरं मवतीयि पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरत्वम् ।
तच्च समासस्वरस्यापवादः । नवध निरावा आद्युदाचा इति आशुदाचः ।
पितृणोत्पत्र “ पृतोदरावीनि यथोपदित्तम् ” [पा० ६-३-१०९] इति
मध्योदाचत्वम् । वर्हिःशब्दस्येसन्तत्वेन नपुंसकस्वरामावेन फिरूस्वर एव ।
अच्छेति निपातस्वरः । पनुनाश्चो “ वृपावीर्न च ” [पा० ६-१-२०३]
हायाद्युदाचः । विदेति प्रत्युषवत् । पुरस्लादित्पत्र “ आद्युदाचन्त्र ” [पा०
३-१-३] यः पत्ययः स आशुदाचो भवतीत्यस्तातिप्रत्ययस्याऽदिकृदाचः ।
जुष्टशब्दस्य “ नित्यं पन्ते ” [पा० ६-१-२१०] इति मनविषये “ जुष्टा-
पिति च अचन्दसि ” [पा० ६-१-२०९] इति जुष्टापितशब्दौ नित्यमाधु-
काचौ भवत इत्याद्युदाचत्वम् । इहशब्दे हपत्यय उदाचः । आसदे इत्यथ
आसादपितव्यमित्यस्मिन्कृत्यपत्ययस्यार्थं विहितस्य केन्यत्ययस्य निच्चात्सद
इत्यैतत्पदमाधुदाचत्वम् । ततः समातानोदाचत्वं धारित्वा तत्पुरुषे पूर्वपदपकृति-
स्वरत्वं पाप्ने तदपेत्य गतेन्तरस्य कृदन्तस्य प्रकृतिस्वरत्वम् । परिषुद्धमित्यव
परिशब्दो निपातस्वाद्युदाचः । पूतशब्दः “ जू मेरणे ” इत्यती धारोरुत्पन्नः
कपत्ययान्तः । “ धातोः ” [पा० ६-१-१६२] धावोरन्त उदाचः । कप-
त्ययोर्जी “ आद्युदाचन्त्र ” [पा० ३-१-३] इत्युदाचः । सति शिहत्यादप-
येव क्षिप्यते । ततः “ समासस्य ” [पा० ६-१-२२३] इत्यन्योदाचत्वे
भावे तदपवादेवेन सपुरुषे सुलभार्थेनि सूक्ष्माचार्ययपूर्वपदपकृतिस्वरत्वं पाप्नते । तद-
पेत्य गतिकरकेति सूक्ष्मेण कृदुत्तरपदपकृतिस्वरत्वे पाप्ने तदपवादः “ पेरे-
सीभितीभक्तिक्षण्डलम् ” [पा० ६-२-१८२] परिशब्दादभितोभाष्यवैवाचके
पदे मण्डलवदं चान्तोदाचनं स्यात् [इति] । परिलोकमितः सर्वतः सूतं स्त्रीकृ-
तमिति हि तस्य पदस्थार्थं इति । पर्युग्मित्यव नारकादुत्तरस्य कृदन्तस्य
प्रकृतिस्वरत्वे पाप्ने तदपवादः “ तु गीया कर्मणि ” [पा० ६-२-४८] कर्म-
वाचिनि कर्म्बन् उत्तरपदे तु गीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् [इति] । देवह-
रित्यव एकाध्यामोकेन “ अमन्त्रितस्य च ” [पा० ६-१-१९८] इति
सूक्ष्मेणाऽधुदाचः । पूर्वानुवाकगतस्याचित्या इत्यस्य पदात्परत्वेनाईमाध्यार्थोकेन

(दोहनार्थी मन्त्राः)

“आमनिवदस्य क” [पा० ८-१-१९] हति शूचेण निषातः। इह तु वाक्यादित्वाच वद्वापरत्वम्। जाप्ते तेऽकि कुदुतरप्रकल्पतिस्वरः। शतवल्ला-
“मित्यत्र” वहुवीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्” [पा० ६-२-१] हति पूर्वपदम-
कुतिस्वरत्वम्। शतशब्दरथ किटस्वरः। सहस्रशब्दः पृष्ठोदादित्वाभ्योदातः।
पृथिवीशब्दे डीपः प्रत्ययस्वरः। “उदात्ययणी हल्पूर्वात्” [पा० ६-१-१७४]
उदात्स्य स्थाने यो अपहल्मूर्वस्तस्मादुत्तरस्य नदीसंशक्तस्य प्रत्ययस्याजादिवि-
भक्तेष्योदात्सवरत्वं स्यात्। संधृत इत्यत्र किम्प्रवृत्याम्लायेन कुदुतरप्रदवलुतिस्व-
रत्वम्। कुदुत्सुतंभूतेति शब्देऽपि। द्वितिः स्त्रिहता न द्वितिरदिविः। वर्तुहेष
तुल्यार्थेत्यत्यव्यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः। रात्माशब्दैः कृषादिः। इन्द्राण्या इत्यत्रोदात्यण
इति विभक्तिरुदाता। संनहनमित्यत्र “लिति” [पा० ६-१-१९३] इतसंशक्तकारोत्तेष्वै प्रत्यये परतः पूर्वकुदाचं स्थात्। नहातिषार्दोरुपरि स्त्रुटप्रत्यय-
स्यानविष्णोऽपि लिङ्गवति। ततः कुदुतरप्रदमकुतिस्वरत्वम्। इन्द्रशब्दैः कृषादिः।
कृहस्पतेरित्यत्र “उमे वनस्पत्यादितु युग्मत्” (पा० ६-२-१४०) वनस्प-
त्यादितु सप्तासेषु पूर्वोत्तरपेदे युमस्पत्यमकुतिस्वरे भवदः। बृहन्त्यन्दः भवित्वाभ्य
कृषादिः। मूर्खेत्यत्र “अनुदात्स्य व षष्ठोदात्स्योऽपः” (पा० ६-१-१६१)
इति विभक्तिरुदाता। अन्तरिक्षाशब्दः पृष्ठोदात्स्यादिः। सर्वशाश्वतिक आच्युदातो
कृषादिः। अगतिकमध्योदातः पृष्ठोदादिरिति ब्रह्मल्पम्। केवलमित्यत्र प्रातिप-
दिकात्मास्त्वास्त्वात्कुदुतरप्रदत्वाद्वाप्त्योदात्स्यत्वम्।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थकर्त्त्वे कृष्णयजुवेदी-

दीयत्वौचिरियसंहिताभ्यो मथमकाण्डे पर्यन्तपाठके

द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

[अय प्रथमाल्पके प्रथमप्रणाल्पके हृतीयोऽनुवाकः] ।

शुन्धेऽर्थं देव्याय कर्मणे देव्यन्यायै मात-
रिश्वनो घर्मोऽसि यौरसि पृथिव्यस्ति किञ्च-
घाया असि परमेष्ण धाम्ना हृहस्व मक्षुर्व-
सुर्ना पुवित्रमसि शूतवार्ह वसुन्त शुवित्रमसि

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसप्तमेता— [प्रथमकाण्डे—
(दोहनार्थी मन्त्राः)]

सहस्रधारै ह्रुतः स्तोको ह्रुतो द्रूपोऽग्रये
वृहते नाकाय स्वाहा यावायिवीभ्यां सा
विश्वायुः सा विश्वव्यंचाः सा विश्वकर्मा सं
पृथ्यद्वमुतावरीकुमिणीर्मधुमत्तमा भन्द्रा धनस्य
सातये सोमेन त्वाऽऽ तन्मनिद्रोय दधि
विष्णोः हृष्यते रक्षस्व ॥

(सूर्योदाई च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतेजिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्राघ्यापनुवाकाभ्याममात्रास्याधामहनि यत्कर्तव्यं वदुकम् । तृतीयेन रात्री
कर्तव्यो दोह वच्यते । आदी तावद्वाल्लगेन वर्हिषः काळो विशीयते—“ पूर्वे-
शुरिध्नावर्हिः करोनि । यज्ञेयेचाऽऽरम्य शृहीत्वोपवत्तति ” [वरा० का० ३
प० २ अ० ३] इति । यथापि दर्शपूर्णगासेषिः प्रतिपदि कर्तव्या तथाऽपि
पूर्णेवेष्यं बहिष्वं संपादयेत् । तावता यज्ञः प्रारब्ध एव भवति । न केवलं
प्रारब्धः किन्तु देवताभ्य शृहीत्वा तासाँ रुपीये निवासः कृतो भवति । अनेन
देवतापरिव्यहस्यादि पूर्वशुरेव काल इति सूच्यते । तत्पाकारस्तु याजमानकाण्डे
वक्षयते । इध्यमन्तास्तु “ यत्कृष्णो रूपं कृत्वा ” इत्येवमादयः । ते चान्य-
त्राऽम्नातत्वात्त्वैव व्याख्यास्यन्ते । अथ दोहनार्थं कुम्भीत्रिष्यं विद्यते—“ यजाप-
तिर्यग्नमसूजत । सस्योत्ते अस्तु त्वेताम् । यज्ञो वै यजापतिः । यत्सानाय्योत्ते
भवतः । यज्ञस्यैव तदुत्ते उपदत्तात्यप्यस्त्वाय ” [वरा० का० ३ प० २ अ०
३] इति । यज्ञो दर्शेषिः । सानाय्यमिति दधिष्यसोमांम् । यज्ञसंवन्धिन्योः
कुम्भोर्नेति यज्ञस्य नष्टत्वात्त्वद्भुः यजापतेरपि नाशः । कुम्भोः संपादने यज्ञस्य
संपादितात्वात्यजापतेरेवाविनाशायैवत्संपद्यते । पदुत्ते भवत इति प्रदर्शित वते-
नोत्त्वासंपादनेति योज्यम् ।

(दोहनार्थी मन्त्रः)

ज्ञुञ्जध्वमिति । बौधायनः—“ उचरेण गाहैपत्यं तूषानि सृस्तीर्यं तेषु
चतुर्हत्यं संत्सादयति दोहनं पवित्रं सांनाश्यतपत्यौ स्थाल्याविति, अथेनाप्यद्विः
प्रोक्षति शुन्ध्यं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इति चिः । इति ।

आपस्तम्बः—सांनाश्यपाकाग्नि प्रक्षाल्येत्तरेण गाहैपत्यं दमीन्तस्तस्तीर्यं दृढं
न्यज्वि वावाग्नि प्रयुनकि कुम्भीः शास्त्रापवित्रमभिभानीं निदने दारुपात्र
दोहनमयस्पात्रं दारुपात्रं वा विभानार्थमग्निहोत्रहवणमित्युपवेषं पर्णवलक्षं च तुणं च,
शुन्ध्यं दैव्याय कर्मण इति चिः प्रोक्षति ” इति ।

हे पात्राग्नि देवयज्यात्मने दैव्याय कर्मणे शुन्ध्यं शुचानि भवत । विदो-
षेण श्योजनमाह—“ शुन्ध्यं दैव्याय कर्मणे देवयज्याया इत्याह । देवयज्या-
या एवैनानि शुन्धति ” [न्या० का० ३ । प० २ । अ० ३] इति ।
बौधयतीत्यर्थः । तेन दानवतादित्यं स्मार्तमपि कर्म दैविकमस्ति तम्भा भूदिति
विदोषणम् ।

मातरिश्वन इति । बौधायनः—“ अथ जघनेन गाहैपत्यमुपविश्योपवे-
षेणोदीचोऽङ्गाराग्निरुहति मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु सांनाश्यतपत्यौपिभ्यपति
श्वीरसि पृथिव्यसि विश्वधाया आसि परमेण घस्त्वा इद्दस्त्वा भा छारिति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वेकमन्त्रात्माभित्याऽह—“ मातरिश्वनो घर्मोऽसीति तेषु कुम्भी-
मधिभ्यपति ” इति ।

हे कुम्भ वायोः संचारस्थानपदानेन दीपको योऽन्तरिक्षालोकस्त्रूप-
स्त्रमसि । ततोद्देरिष्यन्तरिक्षसन्मावात् । किंच शुल्लोकजन्यवुहशुद्धकाङ्गलोकस्त्र-
मृत्तिकायाऽ संपादितावेन लोकद्वयरूपोऽसि । किंच विशदेन बहुशीरधारण-
सामध्येन विश्वधारकवृष्टिरूपोऽसि । ततो इदो भव भग्नो वा भूः । यथोक्तार्थो
ज्ञात्यज्ञेन विशदी किष्वते—मातरिश्वनो घर्मोऽसीत्याह । अन्तरिक्षं वै मातरिश्वनो
घर्मः । एषां लोकानां विभूतये । श्वीरसि पृथिव्यसीत्याह । दिवष सेषा पृथि-
व्याभ्यं संभूता । यदुत्ता । तस्मादेवमाह । विश्वधाया आसि परमेण घास्त्वेत्याह ।
वृष्टिर्वै विश्वधायाः । वृष्टिमेवावरुन्वे । इद्दस्त्वा भा छारित्याह भूत्ये ” [न्या०
का० ३ । प० २ । अ० ३] इति । श्वीरसि पृथिव्यसीति इयोर्लोकशोर्वाचक-
शब्देनोपाचायारसाहवयेषं एमंशब्देऽन्तरिक्षपरे सति कुम्भे श्रयाणां छोकानां

विशेषेण भास्यं हि भूति । विशेषाया इत्युच्चारणाद्गुणेरपरोद्धः स्वाविनिता
भवति ।

वसुनामिति । कल्पः—“ तस्यां पोचीनाऽप्य शास्त्रापविवरं निदधावि वसुनां
पवित्रमस्ति शब्दारं वसुनां पवित्रमस्ति सहस्रारमिति ” इति ।

भीः शास्त्रापविवरं फूम्भीमुखेऽवस्थापितं त्वं आणनिवासहेतुनां वैसुनां पवित्रं
शोषकमस्ति । त्वदृश्यवपनित्रं तुष्टपर्णादीनां क्षीरेण सह कुम्भ्यां पवतां प्रतिद-
ध्यमान्तवात् । न च क्षीरमन्येष्वं प्रतिबन्ध्येतेति शङ्खानीपम् । सूक्ष्मैः पवित्र-
पिञ्चद्वैः कुम्भ्यां पवतीनां शतसहस्रसंख्यानां क्षीरधारणां सद्गवात् । शोष-
कल्पमादत्तु वसुनां पवित्रमस्तीत्याह । माणा वै वस्तवः ।
देवर्णा या एतद्ग्रामपैदयम् । यत्पवित्रम् । तेभ्य द्वैवनल्करोति ” [बा०
का० ३ प० २ अ० ३] इति । चन्द्राचिना वसुशब्देनेह विवक्षितानां
क्षीराक्षयवानां आणनिवासलक्षणजीवनहेतुवारमाणस्यत्वम् । शोषकं पवित्रमिति
यदस्ति तत्प्राणामिति संबन्धित । कुतः । प्राणार्थमेव हि सर्वे जनः पिपीलिकाप-
ञ्जिकाद्यपल्यनेन क्षीरधोषर्थं करोति । शतसहस्रशब्दसूचितमर्थमाह—“ शत-
धार॒॑ सहस्रारमित्याह । प्राणेष्विवाऽऽप्युद्धाविति सर्वत्वाय ” [बा० का०
३ प० २ अ० ३] इति । शतायुर्मेव सहस्रायुर्मेत्येवप्राणीविदो लोके
प्रतिष्ठः । तो शास्त्रमृत्युपरिहरिणाऽऽयुषः कात्स्म्याय संपद्यते । गुणवयविशिष्टं
पविवरं विधने—“ त्रिवृत्यलाशशास्त्रायां दर्मसंयं भवति ” [बा० का० ३
प० २ अ० ३] इति । कर्मणं वीनर्थवादानाह—“ त्रियुद्दै प्राणः । दिव्युद्दैव
पाणं मध्यदो यजमाने द्वावति । सौम्यः पर्णः सयोनित्वाय । साक्षात्पविवरं
दर्मीः ” [बा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । प्राणापानव्यनिनाम-
कैकृष्णाधोपमध्यवृत्तिदक्षजैरवाम्दरभैः प्राणवायोऽस्त्रिवृत्यम् । कर्णेष्व पलाशो कार-
णस्य क्षीपस्यामुगविष्णीनिसहितत्वम् । तदर्थमेवाप्तं एडाशशास्त्रायामादरः ।
दर्मास्तु साक्षादेव त्रुष्टिहेतु न तु ब्रव्यान्तरसंपादनेन । एवत्त्वं संध्यावन्द-
नादिशाखेनु यस्तिव्यम् । शास्त्रापविवस्य निर्माणपकारः सूत्रे दर्शितः—“ त्रिवृद्द-
र्मसंयं पविवरं कृत्वा वसुनां पवित्रमस्तीवि शास्त्रायाऽ शिघ्रित्तमवसृजति मूले मूला-

[दोहनार्थी मन्त्रः]

न्द्रेऽग्नां न पर्मिति करोति ॥ इति । तस्य शास्वापवित्रस्य कामदेवेन
कुम्भमित्वे स्थापनप्रकारमेवं विषये—“ प्राक्सापविनिदधाति । तथाणापानयो
रूपम् । विष्वक्रांतः । वहशीस्य रूपम् । दार्थं द्वैषतदहः । अर्जुनं दै चन्द्रामाः ।
अर्जुनं पाणाः । उमयमेवोपेत्यजामित्राय । तस्मादृप्तं सर्वतः पवते ॥ ” [जा०
का० ३ प० २ अ० ३] इति । अमावास्यादिने सार्वदेहे कुम्भ्या उपरि
शास्वापवित्रे प्रागम्बृ पश्चान्मूले निदध्याव् । तथा सति प्राणानानुषुद्धी भवति ।
प्राणादध्युः पूर्वस्वे मुखद्वारे निःसारदि । अपानवायुः पञ्चिपक्षेऽबोद्धारे मर्त्त
निःसारयति । तस्माद्विति सादृप्तम् । प्रतिपदि प्रातर्देहे तिर्थजनिदध्यान् । प्राण-
अत्वस्य दीर्घत्वादुदग्धत्वं तिर्थक्त्वम् । तच दर्शनविषयेण चन्द्रेण सदृप्तम् ।
इत्यते हि अुक्तपक्षे द्वितीयादितु दक्षिणोत्तरविशृङ्खलयोपेत्यन्तर्मूलाः । पद्मपि
प्रतिपदि न इत्यते तथाऽप्येकया कलया चन्द्रोत्पक्षे शास्त्रसिद्धयेन दर्शनयो-
पत्वदेवतदहश्चन्द्रदर्शनसंबन्धि भवति । न च चन्द्रप्राणरूपत्वे प्रयोजनाभावः ।
तथोरभरुपत्वेन समयोजनत्वात् । ओषधीरमुग्हानश्चन्द्रप्राणस्तदद्वरेणान्व भवति ।
ओणस्याप्यनेनोपचीययानत्वादनत्वम् । तर्हुभयोरपि कालयोः प्राग्मत्वेवदात्मु
क्तावैतानत्वसिद्धेरिति चेत् । मैवम् । अनात्मस्याय विलक्षणयोः प्राग्मत्वोदग-
भत्वयोः कर्वन्त्वात् । यस्मादात्मस्यमृश्यं त्याज्यं तस्मादेवाय बाधुरनलतः
सर्वेषु देशेषु सर्वेषु कालेषु षष्ठते ।

हुत इति । वैयापनः—“ दोषमानायनुभवयते हुतः स्तोको हुतो द्रव्योऽ-
धये बहुते नाकाय स्वाहा यावापुरथीम्याधिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु द्विग्रन्थं क्षीरस्य कुम्भां शास्त्रापवित्रे सोचनकाले वहिः पतंजी
विनूनामधिमन्त्रगे' मन्त्रं विनिष्टुइङ्के—“ह्रुतः स्तोको ह्रुतो द्रष्टा इति विष्णुषो-
मन्त्रमन्त्रयेव” इति ।

अल्पो चिन्दुः स्तोकः पौदो चिन्दुर्व्रेप्सः । तदुभयं नाकनामे स्वगैवासिन
पौदायाग्रये हुतमस्तु । तथा यावापूर्धिवीभ्यामपि र्वाहा हुतमस्तु । अब हुतश-
ब्दप्रयोगाच्चविवृतेन प्रविविष्टति । ततः स्कन्ददोषो न मवतीत्याह—“हुतः स्तो-
को हुतो व्रप्स इत्याह प्रधिष्ठितैः । हविषोऽस्तकन्दाप । न हि हुतर स्वाहाकृत
स्तकन्दृति” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ३] इति । हविषोऽप्यै पक्षिभ्यार्थ

हुतत्वम् । देवतोदेशपूर्वकत्यामवाचकस्वाहाशब्दप्रयोगेषा विषयीरुतत्वं स्वाहाकृ-
तत्वम् । न च स्वाहाकारमन्तरेण हविष्प्रक्षेपो नास्तीति शङ्कानीयम् । वषट्कां-
रेणापि तत्प्रक्षेपात् । अत एव वाचस्त्वेणिनो वाग्धेनोरुपस्त्री स्वप्रवक्षन्ति—“हस्यै
द्वौ स्तनी देवा उपर्याप्तिं स्वाहाकारं च वषट्कारं च ” [धू० ५-८-१] इति ।
विकल्पं तयोः शास्त्रे चिन्तितः । एवं न सति विचारपि देवतानामुपयुक्तयो-
हुतस्वाहाकृतयोर्नास्ति नाशदोषः । न खलु छोके कथिदपि भुक्तमन्तं नष्टमिति
बूते । नाकीयविप्रक्षां होपमुपपादयति—“दिवि नाको नामाग्निः । तस्य विषुषो
भाष्येष्यम् । अश्ये चृहते नाकायेत्याह । नाकमेवाग्निं भाष्येष्येन समर्थयति ”
[ना० का० ३ प०२ अ० ३] इति । नाकस्य भागः कथं वावापृथिवीभ्यां
इत्याशङ्कून्यं न तयोर्नाकवज्ञोकृत्यं किंतु स्थित्याधारत्वेन पाठक-
त्वमित्याह—“ स्वाहा यावपृथिवीभ्यामित्याह । यावपृथ्वेरेत्यनरप-
तिकापयति ” [ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । सप्तवित्ते
कुम्भे धीरस्तेवनं विष्वते—“ पवित्रवत्यानयति । अपां नैवैषधीनां च रसः सृ-
कृजाति । अथो ओषधीष्वेव इन्द्रान्तिक्षिणापयति ” [ना० का० ३ प० २
अ० ३] इति । वर्णधाराभिरामतानामपां रसो दर्भः । नोभिर्मृक्षिवानामोषधीनां
रसः क्षीरम् । तदुभेष्यमव संसूर्खं भवत्येव । किंतु दर्भोपलक्षिवास्वोषधीनु
क्षीरोपलक्षितान्य शून्यतिक्षिणापयत्येव । दोहनकाळे कुम्भीसर्वनपूर्वकं मौने विष्वते—
“ अन्वारभ्य वाचं यच्छति । यज्ञस्य धूत्यै ” [ना० का० ३ प० २ अ०
३] इति । पवित्रवत्यारणं विष्वते—“ धारयत्तास्ते । धारयन्त इव हि दुहन्ति ”
[ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । सोके दोधारो वामहस्तेन वा जागु-
भ्यां वा पाचं धारयन्त एव दुहन्ति । तथा पवित्रं धारयन्तवोऽतीत । कुम्भी-
स्पर्शपवित्रधारणयोर्विकल्पः सूते दर्शितः—“कुम्भीपन्वारभ्य वाचं यच्छति । प-
वित्रं वा धारयत्तास्ते ” इति । गां दुग्धवा कुम्भीं पति क्षीरमानवन्तं दोधारं
पृच्छेदिति विष्वते—“ कामधुक्ष इत्याहाऽऽतुवीप्तस्यै । तद इमे लोकाः । इम-
नेव सोकान्यज्ञानो दुहे ” [ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । पवि-
त्रयमानानां गवां पध्ये कां शो दुग्धवानसि । सोऽथ पञ्चस्तुतीयेऽकपयन्तः ।
शोभूरादिलोकरूपत्वाद्यां वित्वेन चोकत्रमदोहो लभ्यते । दोग्धुरुचरं विष्वते—

परा० १ अनु० ३] कृष्णथजुवेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५९

(वोहनार्थी मन्त्राः)

“ अमूर्मिति नाम गृहणाति । भद्रमेवाऽज्ञातं कर्माऽधिष्ठिरोति ” [वा० का० ४ प० २ अ० ३] इति । अमूर्मित्यङ्गुल्पा निर्दीर्घ तदीयं व्यावहारिकं नाम गृहीयात् । सन्ति हि गवां व्यवहाराय तदत्स्वाभिभिः सुकिलितानि गङ्गन-यमुनासारस्वतीत्यादीनि नामानि । तत्त्वादग्रहणाद्गुह्यारथदानदक्षणमात्ता॒ भद्रे॑ कर्माऽधिष्ठिर्कृतं पवति । अथवा नन्ददृष्ट्यमित्युद्ग्राकाण्डे समान्नातम्—“ काम-धुक्षः पौ गृहीन्दाय हनिरिन्दिष्यम् ” इति । “ अमूर्म यस्यां देवानां पनु-ध्याणां पशो हितम् ” इति च । तयोरत्र पश्चोत्तरवाक्याभ्यां वक्तीकग्रहणमस्तु । आपस्तम्बिन तयोः पठितत्वात् ।

सा विश्वायुरिति । कल्पः “ अथ पुरस्वातपत्यगानयन्तं पूच्छति काम-धुक्ष इति । अमूर्मितीतरः पत्याह । तामनुपन्नयदे सा विश्वायुरिति । द्वितीय-पानयन्तं पूच्छति कामधुक्ष इति । अमूर्मित्येवेतरः पत्याह । तामनुपन्नयदे सा विश्वायचा इति । तृतीयपानयन्तं पूच्छति कामधुक्ष इति । अमूर्मित्येवेतरः पत्याह । तामनुपन्नयदे सा विश्वकर्मेति ” इति ।

विद्यं कर्त्त्वमयुपर्यस्याः सा विश्वायुः । विश्वस्य व्यचो व्याहियेस्याः सा विश्वव्यचाः । विश्वानि कर्माणि वस्याः सा विश्वकर्माः । पूर्खित्यन्तरिक्षशूलो-कामिनानिदेवतानां कमेणोक्तगुणोपेतात्वाचादभेदेत् गायः सूर्यस्त इत्यमूर्म यन्ना-भियादं इर्ष्यति—“ सा विश्वायुः सा विश्वव्यचाः सा विश्वकर्मेत्याह । इर्ष्यै विश्वायुः । अन्तरिक्षं विश्वव्यचाः । असौ विश्वकर्माः । इमानेवेतामित्तोकाम्य-थापूर्वं दुहे ” [वा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । दुग्धं हत्यर्थः । किंच यहुक्षीरपद्मनेन संतुष्टो विश्वायुहवादिकमाशीर्वादं पयुदक्त इत्यभिमायान्त-रमाह—“ अथो यथा पवत्रे पुण्यमाशासेत् । एवमेवैता एवदुपस्तौर्ति । तत्पर-त्पादादित्युभीय वन्दमाना उपस्तुवन्तः पशून्दुहन्ति ” [वा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । यथा लोके प्रभूर्वं धनं दत्तयते राज्ञे दिरं जीवेत्पशीर्वादं पुरोधाः करोति । एवमेवैतेन धनेण गाः स्तौर्ति । यस्याऽक्षास्तीयदोहने स्तुति-राम्भायते तस्मात्तीकिकदोहनेऽपि प्रभूर्वं क्षीरं पूर्वेष्युरदादिदि निश्चित्य हस्तेन वन्दमाना वाचा मम मात्राय पम् परिगीतेवं गौः स्तुवन्तो दुहन्ति । एतत्काण्ड-

१ क. ग. “त्याहात्” । २ स. “तीव्रामा” । ३ स. “तीव्रामा” । ४ क. ग. महा ।

गतेषु पञ्चेष्वनाम्नांते कंचित्प्रभुत्वाद्य विनियुक्ते—“ वहु दुर्घीन्दाय देवेभ्यो
हविरिति दार्शनं विकृतं । मथादैवतमेव प्रसीदि । हैवस्य च मानुषस्य च
ज्ञानुचर्चये ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति । हे दोग्धस्त्वपिन्दाप तद-
नुचरेभ्यश्च देवेभ्यः पर्याप्तं वहु क्षीरं संपादितुं दितूभ्य उच्चरा गा दुर्भिः ।
तत्र समन्वयं गोत्रयदोहनयिन्द्रार्थमन्त्रकमितरगोदोहनं तदीयानुचरेभ्य इति
यथादैवतवं प्रभूत्वमेव मानुषदोहनाव्यावृत्तिः । कल्पे त्वच्छुद्रकाण्डोकं पद
तत्त्वमानार्थो मन्त्रो विनियुक्तः—“ वहु दुर्घीन्दाय देवेभ्यो हैवमाभ्यामतां
पुनः । वत्सेभ्यो मनुषेभ्यः पुनर्दोहाय कल्पतामिति विवाचं विसृजेत् ” इति ।
ब्राह्मणेऽप्येवस्मैष मन्त्रस्य प्रतीकप्रस्तु । अर्थतो निर्देशाद्विरिति पदं पाठमेदः ।
मन्त्रायुक्तिं विधत्ते—“ विराह । विषत्या हि देवाः ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ३] इति । विरुक्ते सत्यत्वबुद्धिर्येषां ते विषत्याः । मौनं कुम्भीस्पद्यानं
च विनैव तिसृभ्योऽधिका गा दोहयेदिति विधत्ते—“ अवाचेयमोऽवन्वारभ्यो-
कराः । अपरिमितेवावरकर्त्त्वे ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति ।
उच्चणीयुच्चरा दोहयित्वेत्यमन्त्रकदोहनं कल्पे दक्षितम् । पूर्वपक्षावेन दारुणां निषे-
भति—“ न दारुणावेण दुष्टात् । अभिवदै दारुणाप्रम् । यदारुणावेण दुष्टात् ।
यात्याम्ना हविषा यजेत् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ३] इति ।
मन्थनेनाभिव्यपञ्चामानोऽभिः पूर्वे गुढो दारुणि वर्तेत इत्यप्रिसहितं दारुणां वज-
त्येनाग्निना क्षीरस्य स्वीकृतत्वाद्यविषो गतरसत्वम् । सिद्धान्तरूपत्वेन तत्पाचं
विधत्ते—“ अथो खल्वाहुः । पुरोडाशमुखानि वै हवीऽपि । नेत इतः पुरोडा-
शः हविषो यामोऽहतीति । कामेष्व दारुणावेण दुष्टात् ” [ब्रा० का० ३ प्र० २
अ० ३] इति । पूर्वे निषेषदादिनो हविषस्तत्वं च जानन्ति । अवस्थाद्व्या-
कुर्त्त्वर्थमधोशब्दः । अभिज्ञानत्वेवमाहुः । लोके तावदपूर्णोदनादीनां क्षुभिवर्षकत्वेन
प्राधान्यं हाँ दधिकारादीनां तु सहकारित्वमेव । तस्मो यगेष्वपि पुरोडाशचरुमां-
सान्येव तारवन्ति हवीति न तु पुरोडाशदर्बानीनस्य क्षीरादिहविषः कथित्ता-
रोऽस्ति योऽग्निना स्वी किषेत । तस्मादारुणावदोहनं न विरुद्धत इति । “ पदु-
पर्युपरि शिरो हरेत् । प्राणान्विभृत्यात् । अवोऽप्तः शिरो हरति ” इत्यादा-
त्वं नेत इतः पुरोडाशमिति वीज्ञा द्विनीया च चरुपुरोडाशाद्व्यन्तमवाचीनस्ये-

(दोहनार्थी मन्त्राः)

त्वर्थे । पुनरप्यन्यं कूर्वेपक्षमाह—“शूद्र एव न दुषात् । अस्तो वा एव संभूतः । यच्छूद्रः । अहविरेव तदित्याहः । यच्छूद्रो दोधीति ”] न्ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । अस्तोऽथमात्यवात्प्रादाज्ञातः । राज्ञात्माह—“ अग्निहोत्रवेव न दुसाच्छूद्रः । तदिति नोत्पुनिति । पदा खलु वै पवित्रमत्येति । अथ तद्विविरिति ” [न्ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । अग्निहोत्रविविष्टत्वनाभावाचाचास्ति शूद्रस्त्वर्णशुद्धिः । इदं तु हयिकृत्यवनस्प्य विराजृत्या पवित्रमतिशयेन पाप्नोति शूद्रवेव ।

संपूर्च्यध्वमिति । कल्पः—“दोहनेऽप्य आनीय संक्षात्तनमानयति संपूर्च्य-अमृतावरीक्षिष्ठिमधुमत्तथा मन्त्रा धनस्प्य सातये ” इति ।

कदशब्देन सत्यवाचिना जलेऽप्यभाविक्षालनसामर्थ्यमुपलक्ष्यते । हे सामर्थ्यवत्य आपो युर्यं कुम्भीगेवन कीरिण संपूरका भयत । कीदृश्यो युषम् । कर्मिमत्त्वेनात्यन्तमाधुर्येण हर्षहेतुत्वेन च कीरित्वदृश्यः । किमर्थः संपर्कः, सौनाय्यलक्षणघनलाभार्थः । क्षायर्थीर्मित्याधुर्यगुणोप्यासादक रक्तसंपर्को विविक्षितः । न तु इव्यसंपर्कमाभमित्याह—“ संपूर्च्यध्वमृतावरीरित्याह । अपौ वैदीषधीनां च रक्त च सर्वतुमिति । तस्मादपौ चीषधीनां च रक्तमृष्णीदापः ” [न्ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति । दोहपात्क्षालनेन स्वादुदमोऽपां रक्तः । कुम्भीमत्तकीर्त्वरूपमेव गोर्मित्विक्षिवान्योदधीनां रक्तः । तदसदृशं कुम्भ्यो संकृष्टम् । दस्तादुभयमेलने यदास्तं दस्माद्वद्यं संर्वे तदुभयमुपर्णीपापः । एवज्ञ लोकपतिष्ठान् । छन्दोगास्तुभययोपजीवने विशीर्णत्याऽमनन्ति—“ अन्नापशितं वैषा विधीयते वस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तरपुरीर्थं भवति यो एव्यमस्तन्वाऽस्तं योशिष्ठस्तम्भनः । आपः पीतासेषा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूर्चं भवति यो यध्यमस्तुहिंदं योशिष्ठः स प्राप्तः ” [छा० ६ । ५ । १] इति । धनलाभोक्तिप्रयोजने दर्शयति—“ मन्त्रा धनस्प्य सातय इत्याह । पुष्टिमेव यजमाने दधाति ” [न्ना० का० ३ प० २ अ० ३] इति ।

सोमेनेति । कल्पः—“ अथेनतप्त्वोदगुद्धास्य शीर्वं कृत्वा तिरःपवित्रं दध्नाऽऽतनक्ति सोमेन त्वाऽऽतनक्तमीन्द्राव दधीति ” इति ।

हे शीर्वं दधिकृत्येष त्वामादनात्यि । तेनाऽऽतनक्तमेन निष्पत्नं दधीनदाय होत्यते । ननवत् सोमशब्देन मूर्खं सोमं परित्यन्त्य कुतो दध्युपलक्ष्यते । शाह-

णान्तरबलादिदि ब्रुपः । वत्र हांतञ्चनद्वयविशेषैर्देवतादिशेषाणां गीर्तिं भ्रुवती
भुतिर्दध्न इन्द्रप्रियतं दृश्यति—“ यत्पूर्तीकैवां पर्मपल्कैर्वैऽदत्त्यात्मौर्म्यं तद्य-
त्कैडे राक्षसं तथात्पृष्ठैर्वैश्वदेवं तथादात्मेन मानुर्वं तद्यद्धना तत्सेन्द्रं वद-
च्छाऽऽतनकि सेन्द्रत्वाय ” इति । अजाऽग्नश्चने मुख्यं दधिशब्दं परित्यज्य
गीणस्य सोमशब्दस्योपादाने प्रयोजनमाह—“ सोमेन त्वाऽऽतनच्चीन्द्राय दधी-
त्याह । सोमपैर्वैतकरोति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । सांनाट्यस्य
सोमीकरणं प्रयोजनं तस्यापि प्रयोजनमाह—“ यो वै सोमे भक्षयित्वा संपत्सरः
सोमं न पिबति । पुनर्भैश्योऽस्य सोमपीथो भवति । सोमः खलु वै सानाट्यम् ।
य एवं विद्वान्सांशास्यं पिबति । अपुनर्भैश्योऽस्य सोमपीथो भवति ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ३] इति । सोमपीथः पात्रव्यत्वेन विहितः सोम इत्यर्थः ।
अधिष्ठोममनुष्टाय संषक्षस्तरमतिवाहु यः सोमपाठां न करोति तेनावृथमसौ
कर्तव्यः । “ वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत् ” इति सदिधानाद् । यदि ब्रव्या-
भावादिनीमत्सेन न प्रतिपदेत वदा तद्भावनया सोमीकृतं सांनाट्यं पिचवस्तद्वै-
कल्यं परिहितेत । अस्ति सनुष्टातुमवाक्यस्य लार्वं भावनया तस्पूर्विः । अत एव
बृहदारण्यके शूष्पिष्टकरणे ब्रह्मचरिणो गाह॑स्थ्यथर्म्यं वाञ्छतस्तदसुभवे सत्युपा-
सनया तस्पूर्विराज्ञायते—“ एकाङ्गी कामयेत जाया मे स्पादथं प्रजपित्राथं वित्ते
मे स्वादथं कर्म कुर्वीयेति स यावदप्येतेषामेकैकं न पाण्डोत्यकृत्त्वं एव तावन्म-
न्धेत तस्यो रूत्तनवा मन एवास्याऽस्या चाम्नाया प्राणः पर्जा चक्रमानुर्वं विचं
चक्षुषा हि तद्विन्देते भोत्रं दैवतं भोवेते हि तत्पृष्ठोर्मातैवास्य कर्माऽऽमना हि
कर्म करोति ” [बू० १-४-१७] इति । आत्मा देहः । वेदमन्त्रं पन्नवादिके
दैवं विचम् । अतः सोमभावनया वैकल्यपरिहितो युक्त्यते । कुम्भाः पित्रानाम्
पात्रविदेशं विधत्ते—“ न मृम्भयेनापिदध्यात् । यन्मृम्भयेनापिदध्यात् । पितृदेव-
त्वं स्यात् । अयस्त्विण वा दारुषात्रिण वाऽपिदधाति । एति तदेवम् ” [ब्रा०
का० ३ प० २ अ० ३] इति । पितृणां मूलात्रमुद्गुम्भभादादौ सिद्धम् ।
दारुषात्रस्य सदेवत्वं दोहनवात्रावगतं मन्त्रान्तराहा । वैवेषमान्यायेते—“ अमृम्भयं
देवपात्रं मन्त्रास्याऽसुपि प्रयुज्यताप् ” इति । अयस्त्वात्रस्यात्येतद्वद्वद्वद्वयम् ।
पिधानपात्रस्य सोदकत्वं विधये—“ उद्दन्वद्वद्वति । आशो वै रक्षोऽनीः । रक्ष-

प्र० १ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयत्तिरीयसंहिता ।

५५

(दोहनार्थ मन्त्राः)

तामपहृत्ये ” [बा० का० ३ प० २ अ० ३] इति । स्वामिमानिदेवतामु-
खेनापौ रक्षोऽनत्यम् । पिधानाय मन्त्रमुषाय व्याचेऽ—“ अदस्तपसि विष्णवे
तेत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञोऽवैनदवदस्तं करोति ” [बा० का० ३ प०
२ अ० ३] इति । अदस्तपनुपक्षणिम् । कल्पे तु प्रतीकमिदपित्यभिषेत्याच्छि-
द्रकाण्डयन्त्रो विनियुक्तः—“ अथैनदुदन्तता कर्त्तेन चमत्तेन वाऽपिद्वादि ।
अदस्तपसि विष्णवे त्वा यज्ञापापिदपास्यहम् । अद्विररिकेन पात्रेण पाः पूताः
परिशेषते ” इति । प्रथमपक्षे हे सामाध्य विष्णवे त्वाऽपिदधामत्यभ्याहारः ।

विष्णो इति । कल्पः—“ अथैतदुपरीष निदधाति यज्ञ गुरुं भूषते विष्णो
हत्यै रक्षस्तेदि ” इति ।

अत्र रक्षणार्थमेव विष्णुसुर्योदयं न विष्णवद्विःस्वीकारायेत्यमुषामिषाय
विशदपति—“ विष्णो हत्यै रक्षस्तेद्याह गुप्ते ” [बा० का० ३ प० ३
अ० ३] इति । शास्त्रादहितेरिव सामाध्येऽपि विष्णवे—“ अनशः साद्यति ।
गर्भाणां धृत्या अपवाहाय । तस्माद्भास्त्रामपादुकाः । उपरीष निदधाति ।
उपरीष हि तुवर्गो लोकः । तुवर्गस्य लोकस्य समष्टये ” [बा० का० ३ प०
३ अ० ३] इति ।

अत्र विनियोगसंब्रह्मः—

“ शुन्ध सामाध्यपात्राणि प्रीक्ष पात्रेति कुम्भकाम् ।
संस्थाप्यामौ वसू शास्त्रात्पित्रं तत्र निषिपेत् ॥ १ ॥
हुतं दिन्दुन्तेति नाथ दुर्भासित्सोऽभिषेनवयेत् ।
संपूर्णसात्त्वं क्षिप्त्वा सौषे दृच्छाऽऽदननकि हि ।
विष्णोऽनधो दधात्वस्त्रिसूतीये दश वर्जिताः ॥ २ ॥

अथ पीमीता—

तत्र तृतीयाध्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ शुन्धध्वमिति मन्त्रोऽवै पौरोडाशिकशोदने ।
सामाध्यपात्रशुचौ वा प्रथमोऽस्तु समाख्यया ॥
पौरोडाशिकमित्यत्र एकत्या तद्वितेन वा ।
संनिष्पन्नुकिदः कल्पयः चलसत्याऽवरमः कमात् ” इति ।

“ शुन्धध्वं देव्याम कर्मणे ” इत्ययं मन्त्रः पौरोडाशिकमिति याज्ञिकैः
समाख्याते काण्डे पठितत्वात्त्वमाख्यया पूरोडाशिकशोदनामुलूस्वर्गजुद्गादीना

(दोहनाथां मन्त्राः)

योधनेऽङ्गुष्ठमिति चेत् । मैवम् । पौरोडाशिकमिति समाख्यार्थं प्रकृतिः पुरोडाशामाशमभिधने । तदित्वपत्त्ययथ तत्संबन्धिकाण्डम् । न चैतावता पुरोडाशपात्राणां मन्त्रसंनिधिः प्रत्यसो भवति, किंत्वधीपत्त्या कल्पते । यद्युक्तः संनिधिर्न रूपाचदा मञ्चप्रभूत्यस्य पौरोडाशिकसमाख्यम् न रूपात् । न हृषीवसंहितानामिते त्वादिमन्त्राभाष्मामधेयकाण्डसमाख्या भवति । संनिहितवरनां तु “गुज्जानः प्रथम् ” इत्यादिमन्त्राणां भवत्येषां समाख्या । तस्मात्काण्डसमाख्यां संनिधिं परिकल्प्य तत्संनिधिपत्त्यथानुपत्त्या परस्पराकाण्डक्षारूपं पौरोडाशिकपात्रपकरणं कल्पयित्वा दद्दारा लाक्षिङ्गुष्ठमुत्तीः कल्पयित्वा तदा भुवा विनियोग हृषि समाख्याया विषकर्त्तः । सांनाप्यपात्राणां शोधनमन्त्रसंनिधिस्तु प्रत्यक्षः । इत्याचाहिःसंषादनस्य मुष्टिनिर्वापस्य चान्तराळं सांनाप्यपात्राणां देशः । उक्तमन्त्रभेद्याचाहिर्निर्वापविषमयोर्मन्त्राकमोर्द्येमऽनुवाके १८८ते । तेन च प्रत्यक्षसंनिधिना प्रकरणादीनां चतुर्थामिव कल्पनासंनिधिः संनिकृष्टते । तस्मात्क्षेत्रं समाख्यां वाधित्वा क्षान्ताप्यपात्रशोधनशेषो यन्व इत्यर्थं चरमः पक्षोऽम्बु-पैतन्यः । तस्मिन्देवाभ्यां एष उपादे विचारितम्—

“ शास्त्राछेदादयो दोहधर्माः सार्थं व्यवस्थिताः ।
प्रावधं सन्ति वा सार्थं स्थानात्मे पूर्ववास्त्वयाः ॥
आसर्थक्यपतिहतिः पूर्ववन्नैव विद्यते ।
बलिनीऽतः प्रकरणात्परदीहेऽपि सन्ति ते ” इति ।

दृष्टपूर्णमासन्तकरणे पलाशशास्त्रात्मेदनं तदा शास्त्रवा बलसृष्टाकरणमित्यादयो दोहधर्माः समाख्याताः । दोहो च द्वी विद्यते । अमावास्याथां रात्रावेको दोहः । न्यतिपवि न्यतरपरो दोहः । तत्र पूर्वन्यायेन स्थानबलात्प्रायमिके सार्थदोहे प्रथमभुवास्ते धर्मी व्यवस्थितन्त इति चेत् । मैवम् । वैषम्यात् । पूर्वव हि क्षेमे विशासानादिधर्माणामनव्यवहात्प्रकरणमानर्थक्यपतिहतम् । अतोऽप्नीप्रिय-पक्षो स्थानबलात्मे धर्मी व्यवस्थिताः । इह तु नास्त्यानर्थक्यपतिहतिः । ततः प्रकरणेन स्थानं वाधित्वा दयोर्दीहयोस्ते धर्मी अम्बुपेयाः ।

दशमाभ्यायस्थाणे पदे विचारितम्—

“ स्वहित्युक्तिदीर्घिहोमे संहारः स्थानं वाधित्वः ।
पूर्वन्यायात्र तन्मन्त्रे स्वाहाकारायिवित्वतः ॥

प्रपा० १ अनु० ३] कृष्णयजुवंदीशैतिरीयसंहिता ।

५७

(दोहनार्चा मन्त्रः)

विभिष्येऽपि निष्पत्यै स्थाच व्यत्यासवधकती ।

होमान्तरे वषट्कारस्पदाकारविकल्पनम् ॥ इति ॥

अनारम्भ श्रूयते—“वषट्करिण स्पाहाकारेण वा देवस्योऽन्म प्रदीपते” इति । दर्थिहोमनिशेषे श्रूयते—“पुथियै स्वाहाऽन्तरिक्षाय स्वाहा” इति । तत्र पूर्वी-विकरणे यथाऽन्तरम्भविहितस्य सामादृश्यस्म पाकरणिकेन सामदृश्यविधिनोप-संहारे सति विकृतवन्तरे सामदृश्यं तालिं तथेहाष्ट्यनारम्भवदेन विहितस्य स्वाहा-कारस्य दर्थिहोमपकरणपठितमन्वयेन स्वाहाशब्देनोपसंहारे सति होमान्तरेषु नास्ति स्वाहाकार इति पात्रो द्रुमः—“पुथियै स्वाहा” इति भन्त्वपाठोऽप्यम् । न त्वय स्वाहाकारोऽनारम्भाधीतज्ञात्तणवाक्यनैव विधीयते । न ततु “यम-दित्या अश्युमाप्याययन्ति” इत्यादियाज्यामन्वगतादित्यादिशब्दाः कस्यविद्यर्थस्म विधायक इष्टाः । यथा सिद्धार्थेयाकादित्यशब्दो न विद्यते यथा वा क्रियावाचित्वेऽपि वर्तमानार्थं अप्याययन्तीति न विधायकस्यादैदिकह-विविषयो देवस्य दत्तविषयरित्यर्थं वर्तमानः स्वाहाशब्दो नोच्चारणं विद्यति । यथा सत्युपसंहार्योपसंहारक्योरेकविषयत्वात्कृकामा अप्यभावाच्चासयेवाच पूर्व-स्यायः । ननु प्रकरणादिना यन्त्रस्य होमे विनियुक्तत्वात्स्वाहाकारविधिरथो-हम्यत इति चेत्, एवत्पि बाह्यणवाक्येन पक्षे भासः स्वाहाकारो निष्पत्यते—अस्मिन्नप्युपहोमे स्वाहाकारेणवाचं प्रदीपत इति । ततः पात्रिको वषट्कारोऽथो-चित्वते । किंच पुरस्तात्स्याहाकारा वा अन्ये देवा उपरिण्टात्स्याहाकारा अप्य इति भास्त्रोक्त्यायेन स्वाहा पृथिव्या इष्टपि पठः पक्षे प्राप्नोति । तत्र “पुथियै स्वाहा” इत्येव १ठेऽपि निष्पत्यते । अर्धादृश्यत्वात्तो निवृत्वते । तस्मादविधित्वविधित्वयोरुपसंहाराभावेन होमान्तरेष्वनारम्भ विहितो वषट्कार-स्याहाकारविकल्पः सुस्थितो भवति । एवं च सति “हुतः स्तोकः ॥ “स्वाहा यावापृथिवीभ्याम्” इति यन्त्रीशाम्पाँ सूचितस्य स्वाहाकारविकल्पस्य न कदा-विद्यन्तुपत्तिः ।

प्रथमाभ्यायस्य द्वितीयपादे किंचिद्विचरितम्—

“तेन हन्तमिति योक्तो यादो हेतुरुत्त स्तुतिः ।

हिना भुवा हेतुताऽः शुर्पादन्यच्च साधनम् ॥

शूर्पसाधनां श्रीती नार्थोदैः सह विकल्पते ।

अतो निरर्थको हेतुः स्तुतिस्तु स्यात्पवर्तिका” इति ॥

इदमाभ्यायते—“ शूर्णेण जुहोति तेन सर्वं कियते ” इति । अथमर्थवादो विषेषशूर्णे हेतुत्वेनान्वेति । हिशब्दस्य हेतुवाचित्वात् । यस्माद्यसाधने तस्माच्छूर्णेण होक्त्यमित्युक्ते यद्यद्यसाधने दर्शीपिठारादिकं तेन सर्वेण होक्त्यमिति लभ्यते । ततः पिठारादयः शूर्णेण सह विकल्प्यन्त इति षष्ठे द्वयः—शूर्णस्य होमसाधनत्वं थौरं तूतीयथा यद्यगमात्पिठारादीर्णा त्वानुपानिकन्त्रोऽस्मानवलत्वाच विकल्पोऽप्युक्तत्वो हेतुवर्यर्थः । स्तुतिस्तु प्रोक्तवाचोपगुणका । यस्मात्स्तुतुदित्वेनान्वयः । अनेनैव न्यायेन प्रकृतेभ्यः “ अधिहोत्रभेद न दुष्टाच्छूदः । वाचिं नोत्सुनन्ति ” इत्यत्र हिशब्दस्य हेतुत्वाद्यत्र यत्र नाशपुत्रवने तत्र यत्र शूदस्यर्थो निषिद्ध इति व्याप्तौ सत्यामुत्पत्तवरहितानां नीहियवादीनां कदाचिच्छूदेण स्पृष्टानां यामयोग्यत्वं न स्थादिति पूर्वः पक्षः । वदि नोत्सुनन्तीत्यस्यार्थवादस्य स्तापकत्वेन हेतुपतिपादकत्वाभावान्त्रोक्तो दोष इति राजान्तः ।

अथ व्याकरणम्—

शुन्यध्वमित्यव धातुरुदातः । शाप्तस्ययः पित्त्यादनुदातः । अदुपेशादुत्तरं लसार्वधातुरुक्तम्प्यनुदात्तम् । दैव्यशब्दो यज्ञन्तत्वेन जिनत्यादिरित्याद्युदातः । मातृरित्यशब्दो विष्णेतिव्यमध्योदातः । यमोऽसीत्योकारस्योदात्तानुदात्तयोरोकाराकारयोः स्थाने पवित्रत्वादेकोदेशस्वरेण नित्यमुदात्तत्वे यत्प्रे तदपवादः “ स्वरितो वाऽनुदातेऽप्यदाती ” [१० ८-२-६] उत्तरपदस्याऽद्यादनुदाते परव उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशः स विकल्पेन स्वारितः स्पादित्योकारः स्वरितः । पूर्विष्वासीत्यत्र “ उदात्तस्वारितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ” [१० ८-२-४] उदात्तस्य वा स्वरितस्य वा स्थाने यो यणत्वादुत्तरस्पानुदात्तस्य स्वरितः स्पादित्यकारः स्वरितः दिशस्य धायो धारणं यस्या वृष्टेः सा विषधायाः तत्र पूर्वपद-प्रकृतिस्वरः प्राप्तः । विश्वशब्दस्य स्वत्र आद्युदातः । विश्वे देवा कतात्रूप इत्यादौ दर्शनात् । इह तु “ यहुवीही विश्वं संज्ञायाम् ” [१० ६-३-१०६] इति विश्वमित्यवल्लूर्वपदमनुदात्तम् । परमशब्दो नपुरुक्तिलिङ्गोऽपि नित्यनपुंसकत्वाभावात्किंद्रियस्वरेणान्तोदातः । दृहस्वेत्यत्र पृथग्वाक्यत्वेन पदात्परत्वाभावात्त्र निष्पादः । किंतु धातुस्वररशपूर्वरुद्धसार्वधातुरुक्तस्वराः । परेषां धाम्ना दृहस्वेत्यक्वाक्यत्वेभ्यः दृहस्त्र या होत्वा त्वं समुच्चयविवक्षया चकारस्य लुप्तत्वेन “ चादि-

[वोहनार्थी मन्त्राः]

लोचे विमापा ॥ [पा० ८-१-६३] इति निवातस्य विकल्पो वृहव्यः । वसु-
शब्दो वृथादिः । पवित्रमित्यत्र “ पुवः संज्ञायाम् ” [पा० ३-२-१८५] इति
पूर्वालोकितवपत्यये सर्वीकार उदाचनः । शतधारशब्दः शतवलशशब्दवत् । द्रष्ट्वा॒५-
प्रय इत्यत्र वर्षोऽस्तीतिवदोकारः स्वरितः । ब्रह्मन्महोरुपसंख्यानाशिति ब्रह्म-
शब्दादुच्चरस्था अजादिविभक्तेकेरुक्षाचत्वम् । के सुखमर्कं दुःखं तत्र विद्यते यस्वासौ
नाकः पूर्वपदप्रकृतिस्वरः । स्वाहाशब्दो निषोदाः । यावांशुधिवीशवद्यत्य “ देव-
तादृदेव ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभयरदपकृतिस्वरत्वाद्यन्वावुदाचौ ।
दिव्यधाया इतिवदिष्ठायुरित्यादयः । माताकरीरोपान्वितत्याजित्याः । कर्मिशब्दस्य
फिट्स्वरः । कीवनुदाचतः । मधुशब्दो वृथादिः । मतुप्रसादनुदाचौ । धनशब्दो
नपुसकस्वरः । सोमेन्द्रविष्णुशब्दा पूषादिगताः । हयस्य होमस्य योग्यं हव्यं
पत्यपत्यस्वरः ॥

इति शीरसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवे-

दीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके

तृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

[अथ प्रथमाण्डके प्रथमप्रपाठके अनुवोऽनुवाकः] ।

कर्मणे वा देवेभ्यः शकेये वेशोय त्वा प्रत्यु-
ठ॑५ रक्षः प्रस्तुष्टा अरातयो भूरसि धूर्व धूर्वन्
धूर्व तं योऽस्मान्धूर्वीति तं धूर्वये वयं धूर्व-
मस्त्वं देवानांमसि साक्षितमं प्रितमं जुषेतमं
वहितमं देवहृतमंमहनुतमसि हविर्धानं ह॑१-
हस्व मा हार्मित्रस्ये त्वा चक्षुषा प्रेक्षे मा भेर्मा
सं विक्षया मा त्वा (१) हि॒सि॒पुरु वाताय
देवस्य त्वा सवितुः प्र॒स॒वेऽश्विनोर्वाहृ॒व्यां पुण्डो
हस्तांभ्याम् भये जुर्व निर्विपान्यभीषोमांभ्यामि॒दं

हविर्निर्वापार्था मन्त्रः

देवानामिदम् नः सह स्फातयै त्वा नारात्यै सु-
बैरभि वि स्वेषं वैश्वामरं योतिहं इहमां दुर्या
यावापृथिव्योर्कर्वन्तरिक्षमन्विष्टवित्यास्त्वोपस्थे
सादयाम्यग्ने हृष्यत्त इक्षस्व (२) ॥

(ना त्वा पूर्वत्वारित्यत्त)

इति कृष्णभजुर्वेदीयत्तिरियसंहिताशां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथमकाण्डे पथमपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

अनुवाकवयेण पैदिनकर्तव्यं समापित्वात्मैर्देशमिरनुवाकैः यतिगद्दिनकर्तव्य-
मभिधातव्यम् । तत्र पथमं तावदस्मिन्द्युत्येऽनुवाके हविर्निर्वापोऽभिधीयते ।

कर्मण इति । बौधायनः—“ अथ षादहृतेऽभिहोत्रे हस्तौ संमृशते कर्मणे
वा देवेभ्यः शकेयमिति ” इति ।

आपस्मन्म—“ कर्मणे वा देवेभ्यः शकेयमिति हृष्टापविज्ञ्य ” इति ।

हे हस्तौ देवानां संबन्धिने कर्मणे पक्षालिवौ युद्धां यथोक्तुं शक्तो भूयासम् ।
विनाशपि प्रक्षालने ढौकिकशकैः सज्जावाप्छास्त्रीयव्यक्तमधीं मन्त्रः प्रक्षालनहै-
तुरित्यमिपेत्याऽह—“ कर्मणे वा देवेभ्यः शकेयमित्याह शक्तवै ” [ब्रा० का०
३ प्र० २ अ० ४] इति । कंचित्मन्वयुताद्य तुणास्तरणे विनियुक्ते—“ यज्ञस्य
वै संततिमनु प्रजाः पश्चावो यजमानस्य संवायन्ते । यज्ञस्य विच्छिन्निमनु प्रजाः
पश्चावो यजमानस्य विच्छिन्नन्ते । यज्ञस्य संततिरसि यज्ञस्य त्वा संततै सृणामि
संवत्यै त्वा यज्ञस्येत्याहवनीयात्संतनोति । यजमानस्य यजाये पश्चात् संव-
त्यै ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । यज्ञस्य त्वा संवत्या इत्येषां
पदानामादरार्थेन द्विरभ्यासेन भूमिधिशा न हृष्यते तथा स्तरणीयमिति सूच्यते ।
अत एवान्यवाऽम्नातन्—“ अनिदृश्व र सृणाति ” इति । स्तरणपदेशस्याऽह-
यन्तौ कल्पे दृशितौ—“ गाहैपत्यापक्ष्य संवतामुढपराणीः सृणाम्याहवनीयात् ”
इति । उत्तराजिस्तृणविशेषः । पण्यनं विवक्ते—“ अः पण्यति ” [ब्रा०
का० ३ प्र० २ अ० ४] इति । तत्पकारः कल्पे वृष्णितः—“ औषोचरेण

[हविर्निविषापी मन्त्राः]

गाहैपत्यमुपविश्य कर्त्तं वा चमसं वा वणीदापशमनमानीय तर्हि॒ स्तिरः॒ शविच-
मप आनयन्नाह ग्रहन्तपः प्रणेत्यामि यजमान वाच॑ मधु॒ति॑ प्रसूतः सर्वं प्राणी-
र्धारमाणो विषित्वाऽन्तरेणाऽहृतीयं दर्भेषु सादायित्वा ॥ इति । यणयन-
विषेर्यादमाह—“ अद्वा वा आपः । अद्विषाऽरम्य प्रणीय मनरहि ॥ [बा०
का० ३ प० २ अ० ४] इति । अपां अद्वाजनकवेन अद्वारुद्दमुपथमेवे ।
तत्त्वजनकर्त्तं च भूत्यन्वेरे समानात्म्—“ आपो ह्रास्यै अद्वां संनेमन्ते पृष्ठाप
कर्मणे ॥ इति । दृश्यते च स्तानाचमनोपेतस्य अद्वातिशयः । पूर्वोक्तेव शणयन-
विषिं पुनः पुनरनूद्य चहुधा स्तोति—“ अदः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । यज्ञ-
मेवाऽरम्य प्रणीय मनरहि । अदः प्रणयति । यज्ञो वा आपः । वज्रमेव
आत्मूल्येभ्यः प्रहृत्य प्रणीय मनरहि । अपः प्रणयति । आपो वै रक्षोऽप्नीः ।
रक्षसामपहत्यै । अपः प्रणयति । आपो वै देवानां पितृं धाम । देवानामेव पितृं
धाम प्रणीय मनरहि । अपः प्रणयति । आपो वै सर्वां देवताः । देवता एवाऽ-
रम्य प्रणीय प्रचरति ॥ [बा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । यज्ञो
यथाऽभीत्वर्गेत्ताथनं तद्वदपादभीडपीत्यादिसाधनात्यक्षत्वम् । प्रणीताभिरदिः
प्रिहृत्य संयतनं प्रचरण् । यथा यज्ञो वैरितं वारयति तद्वदापः शत्रुं वारयति ।
रक्षोऽप्नीत्वं पूर्वोक्तम् । तृष्णाद्युक्तस्य देवप्रियधाम्नो शुल्कोकादुत्प्रभावादपादृष्टं तद्वा-
मत्वम् । देवास्तावद्युर्ध्वं प्रविश्य तद्वार्णं प्राप्नोः । तथा च भूयते—“ देवासुराः
संयता आसन् । से देवा विभवोर्ध्वं प्राप्नियन् । तस्मादाहुराश्चिः सर्वां देवता
इति ॥ इति । स चाग्रिरस्तु शवितः । “ स निलायत । सोऽपः प्रादिशन् ॥”
इति भूतः । तस्यादपी रावेदेवतास्त्वम् । नालगाम्वराद्वा वथात्वं दृष्टव्यम् ।

येषायेति । कल्पः—“ आदते दक्षिणोनाभिहोवहृष्टी॒ सूष्येन शूरी॑ वेषाय
त्वेति ॥ इति ।

तदेतदुभयं यज्ञायुधमध्यपाति । तानि यज्ञायुवौन्यैवमान्तानि—स्त्रमध
कषालानि चाभिहोवहृष्टी॑ च शूर्व॑ च कृत्यामिन्तं च शम्भा चौलूस्तत्त्वं च
मुसर्कं च दृष्टव्योपल्य चैवानि चैव दश मशायुनानि ॥ इति । वेष्टं यथोगपकारै-
स्त्रैव दृष्टिः—“ उत्तरेण गाहैपत्याहृतीयै॒ दृमौन्त॒स्त्वीय॑ दृदृ॒ न्यत्रि॑ प्राचाणि॑
प्रमुनकि॑ दशापत्तिं दश पूर्वाणि॑ स्फक्ष्य कपालानि चेति॑ यथासुमास्तात्मप-

[हयिनीपीपार्थी मन्त्रः]

राणि प्रयुक्त्व सुवं जुहूमूष्मूलं भूदां वेदं पाचीमाक्षमस्थार्दीं पाकिवहरणमिहापाचै
पश्चिमापण्यनमिति पूर्वाणि वान्युचरेणादशिष्टान्यन्वाहार्यस्थार्दीं मदन्तीमुपेषं
मातदेहिषाचार्णीति प्रज्ञिदामपायने पाचात्मादनारपूर्वमेके समापनन्ति ॥ इति ।
वचाग्निहोत्रहवण्यादतेन शास्त्रान्तरमन् उदाहृतः—“ वाजस्वलाघसि दक्षाय
त्वेष्यभिहोत्रहवणीषादते ” इति । तस्मादेवाय तेति मन्त्रेण शूर्पीदते । वेषो
व्यासिमान्यज्ञास्तदर्थं भोः शूर्प त्वापादते । अत्रार्थावदोधकात् एव वाक्यपूर्तये
पृथग्याहारः । अनुडानकाळे तु न लौकिकं पृथग्याहर्वन्यम् । अनाम्नादस्यो-
हादिवदम्बन्धवात् । अवचुदस्यार्थस्य वाक्यैकदेवेनापि संस्कारोद्देषे सुति
स्मृत्युत्पत्तेः । अभ्यवत्वादेव तद्द्वारकस्मृत्या नास्त्वदहं किंचित् । सूर्याप्य जुहूं
निर्वापनीत्यूहादीनमन्वानपि प्रयुज्ञते । अन्यथाऽप्ये जुहुमित्येवमान्नादस्यैव
प्रयोगे सौर्यकर्मसुमेवस्यार्थस्य स्मृत्युभावप्रसाङ्गात् । शूर्पस्य यज्ञार्थत्वं निर्वा-
पावघातादी प्रसिद्धमित्याह—“ वेषाय त्वेत्याह । वेषाय सुनदादते ” [बा०
का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

प्रत्युषमिति । कल्पः—“ प्रत्युषः रक्षः प्रत्युषा अरातय इत्याहृषनीये
गाहैषत्वे वा प्रतिवर्ष्य ” इति ।

व्याचके—“ प्रत्युषः रक्षः प्रत्युषा अरातय इत्याह । रक्षसामपहत्यै ”
[बा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

धूरसीति । कल्पः—“ जपनेन गाहैषत्यष्टिष्ठपनो भवति तस्यैत्योचरां
युग्मधुरमिमृशति धूरसि धूर्वं धूर्वन्ते धूर्वं ते भोऽस्मान्धूर्वति ते धूर्वं ये वयं
धूर्वाम् इति ” इति ।

वीहिरुपहविपर्वकशकटसंबन्धिनो युगस्य दक्षीकर्दपहनपदेशे कथितिंस-
कोऽग्निः शास्त्रदृष्टिं तं पार्थयते—भो वह्ने तं हिंसकोऽस्ति । ततः पापर्वं
हिंसकं विनाशय । किंच पो राक्षसादिव्यागविग्रेनास्ताज्ञिधांसुवि तमपि
विनाशय । ये वाऽऽस्यादित्वं वैरिण वयं धूर्वाभो विषासामस्तमपि विना-
शय । वह्नचार्यारम्भवाया युग्मधुरः संस्तर्ण विषसे—“ धूरसीत्याह । एव वै
धूर्योऽग्निः । तं यदनुपस्थृत्यातीयात् । अध्वर्युं च यजमानं च प्रदेहत् । उपस्थृ-
त्यात्येति । अध्वर्योऽस्य यजमानस्य चापदाहाय ” [बा० का० ३ प० २

धर्मा० १ अनु० ४]

कृष्णयजुर्वेदीयतैरित्यसंहिता ।

६५

[हविर्विर्वाचार्थं मन्त्राः]

अ० ४] इति । तं पूर्वोति वाक्ययोः पौनरुक्तम् भवते निवारयति—“ धूर्वं तं
योऽस्मान्धूर्वं तं धूर्वं यं वर्यं धूर्वाम् इत्याह । द्वा वाचं पुरुषैः । मं चैव धूर्वति ।
यथैवं धूर्वति । तावुभी शूचाऽप्येवति ” [आ० का० ३ प० २ अ० ४]
इति । कोकेन नोजयतीत्यर्थः ।

त्वं देवानामिति । कल्पः—“ अनोऽभिमन्त्रमते त्वं देवानामसि तस्मितम् परित-
दम् गुह्यतम् वक्तितम् देवहृतममहृतमसि हविर्वानं दशहस्त मा लारिति ” इति ।

भोः शक्ट त्वं देवानां संबन्धं भवति । ददः शुद्धतम् वीहिभिः पूर्णतये
पिष्यतम् हविर्वा॒ वाहकतम् देवानामाक्षात् तु तम् चासि । किंच वीहिभारतादितव-
क्तवरीहृतं हविर्वा॒ धारकमस्यतो दृढं भव भर्त्य या भूः । मन्त्रस्य परथमभागे स्पष्टा-
धूर्वं दृश्यति—“ त्वं देवानामसि तस्मितम् परितदम् देवहृतम् देवहृतम-
नित्याह । यथायजुर्वेतत् ” [आ० का० ३ प० २ अ० ४] इति । मन्त्रपैदोऽप्ये
यथा परीयते स तथैव न त्वत् कविद्विष्णाविशेषोऽस्ति । द्विवीभागे वीहि-
भारतयुक्तं वैधित्यं वार्यत इत्याह—“ अहृतमसि हविर्वानमित्याहानात्मे ”
[आ० का० ३ प० २ अ० ४] इति । तुलीयभागे स्वयमप्यारोहुं
शक्टस्य धूर्वं संवाधत इत्याह—“ दशहस्त मा लारित्याह धूर्वै ” [आ०
का० ३ प० २ अ० ४] इति । अत एवाऽप्यस्तम्ब उत्तरस्म मागस्य
मन्त्रान्तरत्वमभिपेत्याऽऽह—“ अहृतमसि हविर्वानमित्यारोहीत ” इति ।

मित्रस्येति । कल्पः—“ अय पुरोहातीयान्मेकदे मित्रस्य त्वा चक्षुषा
पेक्षा मा भेदां संविक्षणा मा त्वा हिश्चिपिति ” इति ।

हे वीहिसमूह अग्निमित्रस्य तूर्यस्म चक्षुषा त्वामदलोकपापि न तु वैरिचक्षुषाः ।
तातो मा भेदीर्मांड्व कमिष्ठाः । अहं तु त्वां न वारयामि । अनुकूलोऽप्याभिदि
युद्धच्युतादनाय मित्रशब्दप्रयोग इत्याह—“ मित्रस्य त्वा चक्षुषा पेक्षा इत्याह
मित्रत्वाय ” [आ० का० ३ प० २ अ० ४] इति । मयकम्पयोरपि हिंसा-
वान्तरभेदत्वमित्यभिपेत्याऽऽह—“ मा भेदां संविक्षणा मा त्वा हिश्चिपित्याह हि-
सावै ” [आ० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

उर्विति । कल्पः—“ उरु वायायेति परिष्णाहपैच्छाय ” इति ।

हे करिष्यमाणदा॒ त्वमेतेन विधानम्भूततृष्णाद्यापनष्टेन वायुमेशार्थं विस्तीर्ण

भव । वागुपदेशो यथोजनमाह—“ यदौ किंच वातो नाभिषारिति । वत्सर्वं वरुण-
दवात्यम् । उरु वावायेत्याह । अवारुणमेवेनकरोति ॥ ” [बा० का० ३ प० २
अ० ४] इति । यदुद्रव्यमावृतत्वेन वायुने सृष्टाति तस्य तर्वैस्याऽऽवरको वरुणः
स्थानी । वर्च त्वामित्रेण वायुना निवर्तयेते ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथ निर्वैष्टि । देवस्य त्वा सवितुः प्रतोदधिमो-
र्वाहुम्यां पूज्यो हस्ताभ्यामश्रेष्ठं जुह्ने निर्वैष्टमिति ॥ ” इति ।

तत्पक्तरः सूचे दर्शितः—“ शूर्पे पैवित्रे निषाद तस्यित्वं ग्रिहोत्तद्यमा-
हवीर्विनिर्वैष्टिं तथा वा विवरत्वा ॥ ” इति ।

व्याचेष्ट—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्याह प्रसूतै । अधिनोर्वाहुम्या-
मित्याह । अधिनोर्विनिर्वैष्टिं आस्ताम् । गूष्ठो हस्ताभ्यामित्याह वर्तयै ।
अश्रेष्ठे जुह्ने निर्वैष्टमीत्याह । अश्रेष्ठे पैवित्राज्ञजुह्ने निर्वैष्टति ॥ ” [बा० का०
३ प० २ अ० ४] इति । एनाहीर्विनिष्ठेण हविर्यथा भक्तिं तथा निर्वैष्टति ।
आवृत्तिं दिखते—“ चिर्यजुपा । यद इमे लोकाः । एषां लोकानामाप्तै ।
तूष्णीं चतुर्थम् । अपरिपित्वेवावरुणे ॥ ” [बा० का० ३ प० २ अ० ४]
इति ।

अधीषोमाभ्यामिति । आपस्तम्बः—“ एवमुत्तरं पथौदेवतयज्ञीषोमाभ्या-
मिति तीर्णवास्याम् ॥ ” इति ।

तदिदृं स्वही चकार वौवायनः—“ एवमेव प्रतिपदं कृत्वाऽऽज्ञीषोमाभ्यामिति
पीर्णमास्यामिन्द्राय तैमुद्घैयेति चैन्द्राग्रिभ्यामित्ययावास्यायामसंनयत इन्द्रायेति
संनयतो महेन्द्रायेति वा यदि येहेन्द्रायाजी भवति ॥ ” इति ।

देवस्य त्वेत्येतेष्व भागमुपकर्मणे कृत्वा जुडं निर्वैषामीत्युपसंहारं कृत्वा तयो-
र्मध्येऽज्ञीषोमाभ्यामिति पयोक्तव्यम् । एवत्सर्वमभिप्रेत्याऽऽह—“ स एवमेवानु-
पूर्वैऽहवीर्विनिर्वैष्टिं निर्वैष्टति ॥ ” [बा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

इदमिति । कल्पः—“ इदं देवानामिति निरुक्तानभिमूशतीदिग्म नः सहेत्यव-
िष्टान् ॥ ” इति ।

शूर्पे निरुक्तपिदं देवानमेव स्वमिदं तु शकटस्थं देवैः सहितानामस्माकं स्वं
यामान्वराणामस्मामिः करिष्यमाणत्वाऽन्नोक्त्यगाणत्वाच । भागयोरत्सांकर्याय एव-

पर्णा ० १ अनु ० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहिता । ६५

[क्षतिर्निर्वायार्थी मन्त्रः]

दृश्यमित्याह—“इदं देवानामिदम् नः सहेत्याह व्याकृत्यै” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

स्फात्या इति । कल्पः—“स्फात्यै त्वा नारात्या इति निरुपानेवामिफन्त्य” इति ।

हे हविरभिदृत्यै त्वामभिमन्त्यामि । तत्राभिवर्धनमदानाय न भपति किंतु देवेन्द्रो दातुमेष । सोऽयं मन्त्रो हविषोऽवस्कन्तनेन लयो या भूदित्येवं रक्षार्थं इत्याह—“स्फात्यै त्वा नारात्या इत्याह मुम्त्यै” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

सुवरिति । चौधायनः—“अथाऽऽहवनीयमीक्षते सुवरभि विरुद्धेष्वैधानरं ज्योतिरिति” इति ।

आपस्तम्यस्तु भन्त्वमेदमभिमेत्याऽह—“सुवरभि विरुद्धेष्वमिति तर्वं विहारमनुवीक्षते वैधानरं ज्योतिरित्याहवनीयम्” इति ।

स्वर्गंसाधनत्वेन स्वर्गंस्वर्पं स्वर्वयागपदेशमभितो विशेषेण प॑यामि । आहवनीयामि स्वर्गंपकाशकल्पोतिःस्वरूपं प॑यामि । शकटस्वोपरिभागे वरिदः कट्टेष्ठिते वैष्णविनि यदेष्ठेऽवस्थितस्य चहिरवलोकनमप्यपेक्षितमित्याह—“तमसीव या पक्षोऽग्नश्चरिति । यः परीष्ठिः । सुवरभि विरुद्धेष्वैधानरं ज्योतिरित्याह । सुवरेवाभि विप्रयति वैधानरं ज्योतिः” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

दृहन्त्यामिति । चौधायनः—“अथ गृहानन्वीक्षते दृहन्तां दुर्यां द्यावा-पृथिव्योरिति” इति । आपस्तम्यः—“दृहन्तां दुर्यां द्यावापृथिव्योरिति प्राप्य-दैरुद्युम्य” इति ।

इहलोकपरस्लोकप्योरस्मद्गृहा दृठी भवन्तु । अद्वादर्थंशङ्कन्याः सङ्ग्रापादादर्थं-माशंसनीयमित्याह—“द्यावापृथिवी हविषि गृहीत उद्देषेवाम् । दृहन्तां दुर्यां द्यावापृथिव्योरित्याह । गृहणां द्यावापृथिव्योरुत्त्वे” [जा० का० ३ प० २ अ० ४] इति । गृहीतहविष्कः किंतोऽदिश्य यक्ष्यवीत्यहानाञ्चोकप्योभिषेन कम्पः प्राप्तः । दृहन्त्यामित्युक्ते सत्येवदिनाश उद्देष्यो न भपतीति निश्चयादैर्यं भवति ।

थीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१मध्यकाण्ड—
[हविनिवापार्था मन्त्रः]

उर्वर्ति । कल्पः “ उर्वन्तरिक्षमन्दिहीति इति ” इति ।

ज्ञाप्तहे—“ उर्वन्तरिक्षमन्वित्याह मत्ये ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

अदित्या इति । कल्पः—“ एत्योक्तरेण गाहैषत्यगुप्तसादयत्यदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीति ” इति ।

अदिविशब्दस्य भूनिरथं इत्याह—“ अदित्यास्त्वोपस्थे सादयामीत्याह । इयं या अदितिः । अस्या एवैनदुपस्थे सादयति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

अग्न इति । कल्पः—“ गाहैषत्यमभिमन्त्यते—अग्ने हव्यः रक्षस्वेति ” इति ।

अव हविषो रक्षामात्रं विवक्तनित्याह—“ अग्ने हव्यः रक्षस्वेत्याह मुल्त्ये ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ४] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

कर्मणे हस्तयोः त्रुयिवेषा त्रुपैषरिग्रहः ।

पत्युष्टमिति संतत्य लूः सृष्टोऽछकटे भुरम् ॥ १ ॥

त्वमीर्णं संसृत्येद्गृह्य याकरं त्वधिरोहिति ।

उर्वन्तरिमपच्छाद्य भिवेति हविरीत्यते ॥ २ ॥

देवेति निर्वेददीत्यति पूर्वानुपञ्जानात् ।

इदं निरुत्पत्वात्त्वेषौ सृष्टोत्तरत्यभिमन्त्यग्र ।

सुविंहारं वीक्षयात् वैषा पूर्वाभिनीतिशय ।

दृढ़हावरुहोरु गच्छेददृष्टे भूमौ हि सादपेत् ।

अग्नेऽभिमन्त्यते मन्त्रा वक्ता एकोनविशितिः ॥ ४ ॥

अथ शीर्मांसा—

तत्र केचित्तात्मान्यविचारा उच्यन्ते । यद्यपीते त्वेत्यैवेते वक्तव्यास्तथाऽपि सर्वेष तंचारव्युत्तरेषे तत्तदनुवाकेषु वर्णन्ते ।

द्वादशाध्यायस्य तृतीयपादे विचारिवम्—

“ अनन्ध्यादेष मन्त्रपाठः कर्तृता नास्त्यस्ति या न सः ।

तत्प्राप्त्य निपित्तत्वादस्ति तत्राभिनियोधतः ” इति ॥

[हविनिर्विषयार्थ मन्त्रः]

“ पर्वणि नाम्येत्यम् ” इति निषिद्धत्वादनध्ययेषु कठुपथोगे पन्चवाढी नास्तीति चेत्, मैदम् । निषेधस्य महणार्थाध्ययनविषयत्वात्कठुपयोगे तदयाकात् । अन्यथा प्रतिपदेष्वेष्टिहितत्वेन मन्त्रपाठामात्रे सदध्ययनमन्थकं स्थात् । वस्तात्प्रसिपदि “ कर्मणे वाम् ” इत्यादयो मन्त्राः पठितव्याः ।

तैवान्यदिव्यारितम्—

“ एतरो यन्ते भाषिकः किं स्यात्पादननिकोऽथवा ।

बालणोकेरादियोऽन्यस्तदुकेलंकाश्वतः ” इति ॥

तत्तदेशीयत्रालक्षणस्तरो भाषिक इत्युच्यते । तदुकमाचार्योः—

“ छन्दोग बहूचाचेद तथा बाजसनेयिनः ।

उच्चनीषस्तरं पाहुः स ऐ भाषिक उच्यते ” इति ।

सोऽथ भाषिकः कतौ यन्तेषु प्रयोक्तव्यः । कुतः । बालणोकत्वात् । मन्त्रस्य लिङ्गविनियोजयत्वा र्वरविशेषविधानपैदृ बालणे मन्त्र उपादीयत इति यत्ते लक्ष्मः—ते हि बालणे मन्त्रः पठथो, किंतु प्रयत्नमतिङ्गस्तराद्युपेतं मन्त्रकाण्डोऽप्यच मन्त्रमुपलक्षणमितुं तदुपलक्षणसप्तर्थानि मन्त्रोपक्रमस्तदानि कानिषिद्धकराण्युचार्यने, यथा—“ इमामगृह्णान्दशानामृतस्पैत्यथामिधानादने ” इति । एवमेवाभिपाद्य योद्यतितुं कथिष्ठुद्दान्तरेणोपलक्षयते, यथा—“ सावित्राणि जुहोदि महात्म्यै ” इति । यत्र लिङ्गनितिद्वयिनियोगस्तद बालणमनुवादकपस्तु । तस्यात्पादवचनिकः स्वरः कतौ कर्मणे वामित्यादिमन्त्राणां प्रयोक्तव्यः ।

तैवान्यदिव्यारितम्—

“ बालणोत्पञ्चमन्त्रस्य तैस्वर्यं भाषिकोऽथवा ।

आद्योऽन्यमन्त्रपन्थेयं स्वरान्तरविवर्जनात् ” इति ॥

“ बानस्पत्योऽसि ” इत्यर्थं मन्त्रो बालण एवोत्पञ्चः । तस्याप्यन्यमन्त्रवत्प्रावचनिकस्तर इति चेत् । मैदम् । मन्त्रकाण्डे तदपाठेन तत्त्वरामाकात् । तस्माद्भाषिकस्तरः । यद्यपि “ यज्ञस्य संदातिः ” इति तैचिरीयनालणोत्पन्थे मन्त्रस्त्रिवर्येणाऽप्यनायते तथाऽपि “ सोमाय राज्ञे कीताय प्रोक्षमाणायानुजूहि ” इत्येवमादीनां बहूच्युच्चालणोत्पञ्चमन्त्राण्यर्थं भाषिकः स्वरः ।

अन्यदपि तैवेष चिनितम्—

“ पदा कदाचिन्मन्त्रान्ते वा कर्यानियमाद्वयत् ।

आद्यो भैवं करुत्तजुन्यस्मृतेरङ्गनुवौधन्तियः ” इति ।

“ इते त्वा ” इति मन्त्रः शास्त्रालेदे करणम् । “ हमामृभ्यन् ” इति रशमादाने । तत्र संशयः—किं मन्त्रादौ कर्म कर्तव्ये किंचिद्भूम्भास्त्रशानापित्येवं-
विघस्य कर्मप्रकाशकमन्त्रस्योच्चारणकाले किंवा यस्य कस्त्रचित्पदस्योच्चारण-
काल आहेस्तिमन्त्रान्देऽध्यया तदोऽपि किंचिद्विलम्बेनेति । तत्र निषामकाभा-
वायदा कवाचिदिति प्राप्ते द्रुमः—कर्त्तुमन्त्रजन्यपर्यस्मरणं कर्मणोऽङ्गम् । तत्र
मन्त्रसम्पादेः पूर्वे नोदेति । विलम्बे तूतपत्रे स्मरणं विनश्यतीति परिशेषात् “ क-
र्मणे वाम् ” इत्यादिमन्त्रावे कर्म संनिपतेत् ।

तृतीयाभ्यायस्य प्रथमपादे विचारितम्—

“ हस्तौ द्वाववेनेनिके स्तुतात्युल्पराजिकाम् ।

दमास्तरण एवाङ्गम् हस्तशुद्धिरत्वात्पिते ॥

तन्मात्राङ्गत्वमत्र स्थादानन्तर्यात्मकात्मकात् ।

लिङ्गन्प्रकरणाभ्यां तु सर्वानुष्ठानशेषता ” इति ॥

दर्शपूर्णमासीयोः श्रूयते—“ हस्ताववेनेनिके । उल्पराजी॒ स्तुताति ” इति ।
पेशामास्तरितुं संपादितः सत्त्व उल्पराजी । तत्र हस्तशुद्धिद्भास्त्ररणवाक्ययोर्नै-
रन्तर्येण पठात्कमप्रमाणेन हस्तशुद्धिरास्त्ररणमाजस्पाङ्गमिति चेन्मैवम् । अवने-
जनं हस्तसंस्कारः । संस्कृती च हस्तौ सर्वानुष्ठानशोभ्यावित्येवादक्षं सामर्थ्यं लि-
ङ्गम् । प्रकरणं च दर्शपूर्णमासीयोः स्फुटम् । अवः प्रवर्द्धाभ्यां लिङ्गन्प्रकरणाभ्या॑
कमचावात्सर्वशेषो हस्तशुद्धिः । अयं न्यायो दाग्यमेऽपि द्रुष्टव्यः ।

चतुर्थाभ्यायस्य तृतीयपादे विचारितम्—

“ मूर्खये पण्येत्कामी नित्येऽप्येवदुत्तरत् ।

आकाङ्क्षा संनिधिश्चास्ति तस्माच्चित्येऽपि मूर्खम् ॥

कामार्थ्यवादयोग्यत्वं सामान्यविहितेन च ।

आकाङ्क्षाया निवृत्तत्वाच्चित्यार्थमितरद्वेत् ” इति ॥

अपः प्रणयतीति प्रकृत्य श्रूयते—“ मूर्खयेन पतिष्ठाकामस्य प्रणयेत् ”
इति । तत्रापां प्रणयनस्य नित्येऽपि प्रयोगे मूर्खयपात्रमेव साधम् । कुतः ।
नित्येऽपि पात्रस्याऽकाङ्क्षितव्यात् । न च लोकसिद्धं किंचित्सात्मकुपदीयत
इति वाच्यम् । भौते कर्मण्यभुवाऽद्वृतस्य संनिहितत्वादिति प्राप्ते द्रुमः—

[हविनिविषयार्थी भन्नाः]

कामार्थं मून्यथमान्नातम् । वच सवि कामे शोग्यम् । न हि पाकिङ् कामं निवित्तिकृत्य प्रवृत्तं नित्यस्य योग्यं भवति । पावाकाङ्क्षा तु सामाज्यतो विहितेन निवर्तते । “अपः पश्यति” इति हि पावननुपन्धस्य विहितम् । तचान्यथाऽनुपत्थ्या पार्वं सामान्येनाऽऽक्षिपति । तस्माच्चित्प्रयोगे तत्काम्यं मून्यं नामेति । किंत्वितरत्यात् किंचिदुपादेयम् । “चमसेनापः प्रणयेत्” इति नित्ये पात्रं विधीयत इति चेताहि कृत्वाचिन्ताऽनु ।

दिवीयाभ्यायस्य प्रथमपादे चिन्ततम्—

“देवस्य त्वेति मन्त्रस्य भिक्षाद्यमधैकता ।

ऐक्यपयोजकस्यात् तुर्वेदित्वेन भिन्नता ॥

विभागे तदि साकाङ्क्षस्यैकार्थ्यत्वं पयोजकम् ।

तस्माद्वाक्यैक्यमेतेन यजुर्नन्तोऽवधार्यते ” इति ॥

दशौपूर्णमासयोराभ्यायते—“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनोर्वाहूभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामप्येते जुहूं निर्वपादि ” इति । वश वाक्यानि भिन्नानि भवितु-मर्हन्ति । क्रन्तः । एकत्वनियावकस्य दुर्वेदित्वात् । अर्पेक्ष्यं वाक्यैक्ये पयोज-कमिति वेच । एकस्मिन्देश्वित्यादेः । इदस्मूहस्य वाक्यत्वे समूहानावश वहूनां संभवाद्वाक्यं नावधार्यते इति प्राप्ते इदः—यद्विभागे साकाङ्क्षमविभागे वैकार्यं वदेकं वाक्यमिति नियामकम् । किभागे साकाङ्क्षमित्येवोक्तेऽतिव्याप्तिः स्पत्तम् । “स्योनं ते सदनं करोमि शूतस्य धारया सुविर्द्धं कल्पयामि तस्मिन्सीदामृते प्रवितिष्ठ वीहीणा मेषं सुष्टुप्यमानः ” इत्यत्र तस्मिन्सीदेयादि-पदस्मूहस्य साकाङ्क्षत्वमस्त्यतस्तद्व्यवच्छेत्तुमेकार्थमित्युक्तम् । न हि तत्रैकार्थ-त्वमस्ति । पूर्वस्मूहस्य सद्वकरणार्थः । उत्तरस्मूहस्य पुरोडाशमविवागनर्थः । स्योनं समीचीनं सुविर्द्धं सुष्टु तेवितुं योग्यमिति प्रथमवाक्यस्यार्थः । वीहीणा मेषं वीहितारभूतं पुरोडाशेत्यर्थः । अब इयोः तस्मूहयोर्वाक्यद्वयात्मुभयवादि-सिद्धं लदेकार्थमित्यनेन वार्यते । एकार्थमित्युक्तेऽतिव्याप्तिः । भग्नो वा विभजनु-पूषा वा विभजवित्यनयोऽभिन्नपन्नत्वेन संमदयोः पदस्मूहमोर्वात्पर्यविषयस्य द्रव्यविभागश्चप्रस्यार्थस्यैकत्वात्तद्व्यवच्छेत्तु विभागे साकाङ्क्षमित्युक्तम् । प्रकृतेऽ-ग्रामे जुहूमित्यादिसमूहे पृथक्कठे पूर्वो देवस्य त्वेति समूहो न निराकाङ्क्षः । एकीकृते तु कृत्वात्मस्यैकं प्रवार्यो नियापः । एतेनैकत्वाक्यत्वनिर्णयेनानियतपरिणामस्य यजुषोऽव्यसानं निषेतुं वाक्यम् ।

दैवतान्यद्विवारितम्—

“ या ते अज्ञे रजेत्यध्याहारो यद्वाऽनुष्ठानम् ।

तनूरित्यन्वेषेषत्यादप्याहारोऽव लौकिकः ॥

वेदाकाङ्क्षका पूरणीया वेदनेष्यनुष्ठानम् ।

अन्यदेवोऽपि त्रुदिस्थो लौकिकस्तु न तादृशः ॥ इति ॥

ज्योरिष्टोम उपसदेषेवमाम्नायते—“ या ते अग्रेत्याचाया वनूर्बेष्टिदा
गल्लेरेत्तोऽव वचो अपावधीं त्वेषं वचो अचावधीं स्वाहा । या ते अग्ने रजा-
शया । या ते अग्ने हराशया ” इति । अथमर्थः—अवसा रजतेष्व हिरण्येव
त निर्विता अप्रेस्तिस्त्वानवः । तात्पात्या येयमुका सागतिशयेन प्रवृत्ता
महरे तीक्ष्णद्रव्ये लोहेऽवस्थिता तथा तन्वा त्रुतिपाते गोवधायुपरातकं
वीरहत्यादिकं न महापातकं हतवानस्तीति । तथा त जाहणम्—“ उद्यं
वचो अपावधीं त्वेषं वचो अचावधीं स्वाहेति । अशन्यपिण्डेते ह वा उद्यं
वचः । एवम् वैरहत्यं च त्वेषं वचः ॥ इति । तत्र स्वाहान्वः पथमो मन्त्रः
संपूर्णदाक्षयत्यान्निराकाङ्क्षाः ॥ द्वितीयतृतीयमन्त्येताकाङ्क्षाँ पूरयिदुमुदितो
लौकिको वाक्यदेवोऽप्याहतेष्वः । न हि वनूर्बेष्टिदेत्यादिभागत्योरन्वेतुं
प्योग्यः । तस्य पथममन्त्येष्वत्वादिति मात्रे शूमः—वैदिकयोर्मन्त्येताकाङ्क्षाः
वैदिकेनैव वाक्यदेवेण पूरणीयाः । ततस्तनूर्बेष्टिदेत्यादिभाग उत्तरयोर्मन्त्येता-
नुष्ठयते । यदप्यसाक्ष्येष्वत्वथाऽपि त्रुदिस्थः सञ्कलनीयादप्याहारात्मै-
मित्राण्यदेष्व । तस्मादनुष्ठानः कर्तव्यः । एवं त सति पक्षोऽप्यमीकोचाभ्यापित्य-
स्मिन्द्यन्वे देवस्य त्वेत्यादिपूर्वमाग्ने जुटिपित्यायुतरभागशानुष्ठानीयः ।

नवमाभ्याप्यस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ सविवश्यायूहनीयं न वाऽर्थः संगतस्ततः ।

कहो नायिकतस्मैव निर्वापान्वयतंभवात् ॥ इति ॥

“ देवस्य तथा सवितुः पक्षवे ” इत्यस्मिन्नेव मन्त्रे सविवश्यपूर्वशब्दाः
कर्मसंगते देवतारूपमयं प्रभिधातुमहीनि । तथा सति दृष्टप्रयोजनतामात् । आद्विद्वा
कर्मसंगते देवता । ततः कर्माचिदपि व्युत्पत्त्या सविवादिशब्दैरप्त्रिर-
भिधीयतापि । अधोऽप्यतेऽप्तिशब्दन्वेनैवामेरभिधानात्युनस्तदभिधानं व्यर्थम् ।
किं त देवतान्तरेतु लडास्ये ताद्वा नाम्निभिदध्युरिति । एवं तहि तात्पत्तिस्तो

(लविनिर्विधार्थी मन्त्राः)

देवता अग्निना सह कर्मणि विकस्यन्ताम् । ततः प्रकृतस्य मन्त्रस्य विकृति-
ष्टिदेशे स्त्रि सवित्रादिशब्दस्थाने तच्चेवतावाचकशब्दं कहनीय इति पाठे
द्ग्रुमः—नाचौहः कर्तव्यः । कुतः । अधिकृतस्यैष मन्त्रस्य निर्वापेषत्वेनान्व-
यसंभवात् । न हि प्रकृतावभिना सह-सवित्रादिवेवतान्त्रा विकल्पो वाक्यभेदा-
विदोषप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्वापस्वावकान्त्रा सवित्रादिशब्दान्त्रा कर्मण्यसमेतार्थ-
त्वामास्तप्तुहः ।

तत्त्वेवान्वदित्वनित्यम्—

“ तत्राग्निर्वाप्तो नोहः स्पादुहो वा स्तावक्तव्यः ।

सवित्रादिवदाथो नो समेतार्थवर्णनात् ” इति ॥

तस्मिन्बूर्धोक्त एष मन्त्रेऽप्येष जुष्टमित्यथभिशब्दो विकृतिषु नीहनीयः ।
कुतः १ देवतान्त्रवाचिसवित्रादिशब्दवदभिशब्दस्याप्यत्र निर्वापस्तावक्तवेन पाठा-
दिति पाठे द्ग्रुमः—विष्णो इत्यान्तः । कर्तव्यत्वमेवार्थाः सवित्रादिशब्दाः ।
अग्निशब्दस्वात्मेषे कर्मणि समेतार्थं द्ग्रुते । नन्दन जुष्टशब्दोऽसमेतार्थः ।
निर्वापात्मूर्त्ति इविष्णो जुष्टत्वामावात् । तद्योमादक्षिण्डोऽपि तथा स्पादिति
पेत् । ऐवम् । जुष्टं यथा भवति तथा निर्वापामीति किमाविशेषणवेन भविष्य-
न्नोपज्ञत्वेत्वे तति समेतार्थत्वात् । तस्मात्सूर्यसमे सूर्याय जुष्टं निर्वापामीत्ये-
वद्ग्रुहनीयन् । एवं च ताति प्रकृतेऽनिवाय वैमूष्टायेत्पातृहः कर्तव्यः ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ कहपवरनान्त्रो किं मन्त्रताऽस्त्यथवा न हि ।

मन्त्रास्तदेकवाक्यत्वात् तत्त्वेषणवर्णनात् ” इति ॥

“ अग्नेये जुष्टं निर्वापदि ” इत्यस्य तीर्थयौ सूर्याय जुष्टमित्येवं पदान्तर-
मष्टेष कहः । अदीक्षिण्डार्थं वास्तव इत्यस्य मन्त्रस्य शेषत्वेन वयोगकाले देव-
द्ग्रुमोऽप्यमिति वास्तवामष्टेयविदेषं पठन्ति । तथा वरणमन्त्रेषु—आङ्गिनस्वाहैत्य-
त्यभारद्वाजगोवं वास्तवं त्वा वृणीपह इति यवरं पठन्ति । एतेषामूहपवरनामष्टेमा-
र्ना मन्त्रत्वमस्ति । कुतः । मन्त्रेण सौहेकवाक्यत्वात्, इति चेन्नैवम् । याशिकप-
सिद्धिरूपस्य मन्त्रलक्षणस्योहावाकमावात् । न सप्तेषाऽह कहदीन्मन्त्रकाण्डेऽधी-
षेत् । तस्माभास्ति मन्त्रत्वम् । तथा तत्त्वान्द्राय वैमूष्टाय जुष्टमित्यातृहस्य मन्त्र-
त्वामावास्तवरैकल्पेऽपि मन्त्रे हीन इत्यादिनोक्ती दोषो न भविष्यदि । तदेषु
मन्त्रसंभाविता विचारा दर्शिदाः ॥

अथ व्याकरणम्—

कर्मणे वामित्यादिशब्देषु मन्त्रिवयस्येत्यादिकं पूर्वोक्तं यथायोगमनुरूपेण स्य । देवशब्दो वृषादिः । पथमहितीयोर्ध्वशब्दोवाक्यादित्वेन पदात्परतर्व नास्तीति निषावाभावः । तृतीयस्य तं भूर्वेत्येवं पदांकुचरत्वादस्ति निषावः । योऽस्यान्त्युर्व-
ति यं पूर्वोक्तं इत्यत्योर्ध्वशब्दोगानिषावातो निषिद्धः । “ निषावैर्यदिहन्तकु-
विजेत्येवणकिञ्चिद्वाच्युक्तम् ” [पा० ८-१-३] एतैर्यदादिभिर्युक्तं न निहन्य-
ते । सञ्जिपाविशब्दयोः किन्मत्यस्य निष्वादाद्युदातः । जुषशब्दो शतः । वह्नि-
शब्दो वृषादिः । देवानाद्यमतीति देवहूरित्यव तत्तुरुपे तुल्यार्थेनि हितीयान्त्युर्व-
पदप्रकृतिस्वरः यातः । स च कुचरपदमकृतिस्वरेण वाऽध्यते । अहरुवामित्यव्य-
यपूर्वपदप्रकृतिस्वरः । हविर्बालमित्यव ल्युट्यपत्यवापूर्वस्य शास्त्रब्दस्योदाचत्वात्स-
मासे कुचरपदमकृतिस्वरः । इहस्तेति ग्रन्थम् । पेक्ष हत्यवोचरपदादैरनुदाचत्वेऽ-
पि स्वरितो वाऽनुदाच इत्यस्य विकल्पित्वादेकादेश इत्युदातः । भो भेरित्यव
चादिसोपसूत्रेण निष्वादस्य विकल्पितत्वादात्मातुस्त्वरः । वातशब्दो वृषादिः । सवि-
त्तुरित्यन मात्रिपदिकान्तोदाचत्वस्य विमक्त्या त्वैकादेशे सत्युकार वदातः । मत्तव
इत्यव शुभावोरप्यत्यये साति तस्य विस्त्वाद्यात्मातुस्त्वर एव विषयते । तदः समाते
कुचरपदमकृतिस्वरे याते उद्यवादिः “ यायष्टकाचवित्तकरणाम् ” [पा० ६-
२-१४४] मदेः कारकादुपपदान्त्योत्तरेणां यादीनामष्टानां प्रत्ययानामन्त उदातः
स्पात् । पूर्ण इत्यजानुदाचत्वस्य च यदेति विमक्तिरुदाचा । अश्विषोमास्यापित्य-
शिशब्दस्यान्तोदाचत्वात्तोपशब्दस्य चाऽनुदाचत्वात्समासे देववादिद्वे चेति युगम-
दुभयोः प्रकृतिस्वरत्वम् । उशब्दस्यानुदाचत्वं स्वरादिपोष्ठ निषातिदम् । सहशब्द-
स्य निषावत्वामवेन किट्टस्वरः । स्वात्मा इत्यत्र स्फारीवातोर्यैन्तादुचरस्य कि-
न्पत्यमस्य निष्वेन स्फारान्दस्योदाचत्वात्प्रावाचप्युदाचत्वस्य यित्यो सुष्टुतादुदाचनि-
वृचिस्वरेण किञ्चुदाच इति उदाचयण इति विमक्तिरुदाचा । अराविशब्दस्य
नक्तव्युक्तपत्वादप्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । सुवरिति वृषादिभ्य अभीति किट्टस्वरम्
पित्यप्यसर्वस्वरः । इहस्तामित्यत्र वाक्यविवाचीष्वावाभावः । यावाङ्गुष्ठिव्योरि-
त्यवोदाचयण इति विमक्तिरुदाचा । उपस्थशब्दः वृषोदरादिः ॥

प्रपा० १ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

७३

(बीमाप्रपाठकात्यार्थ मन्त्राः)

इति भीमप्रपाठणाचार्यविरचिते शास्त्रवीये वेदार्थप्रकाशो कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाण्डके प्रथमप्रपाठके एवमोऽनुवाकः] ।

देवो वः सवितोत्पुनात्वाच्छिंद्रेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रश्मिभिरापो देवीरश्चेषु वो अश्रेष्टोऽ-
श्रेष्टोऽश्रेष्टो यत्तेन नैयतार्थे यज्ञपतिं धत्त गुणानि-
ग्नेऽश्रेष्टो वृत्तत्वे युद्धमिन्द्रमवृणीध्वं वृत्त-
त्वे प्रोक्षिताः स्थाग्नये' वो जुष्टुं प्रोक्षोऽस्यग्नी-
पोमांभ्याः शुन्ध्येऽध्वं देव्याऽय कर्मणे देवयन्या-
या अवैधूतः रक्षोऽवैधूता अरातयोऽदित्या-
स्वर्गस्ति प्रतिं त्वा (१) पूर्थिवी वैत्त्वधिष-
वण्यांसि वानस्पतयं प्राति त्वाऽदित्यास्वर्गवैत्त्व-
ग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनं देववीतिवे त्वा गृ-
ह्लान्यद्विरसि वानस्पतयः स इदै देवेभ्योऽहयः
सुशमिं शमिष्येषमा वदोर्जमा धृदलुमद्वदत
वयः संधाते जेष्म वर्षवृद्धमसि प्रतिं त्वा वर्ष-
वृद्धं वैत्तुं परापूतः रक्षः परापूतां अरातयो
रक्षसां भागोऽसि वायुर्वा वि विनकु देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिं गृहातु (२) ।

(त्वा भाग एकादश व) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितार्था प्रथमाण्डके
प्रथमप्रपाठके एवमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

चतुर्थानुवाके व्रीहिनिर्वापः प्रोक्तो निरुपे दुष्टस्य रक्षोभागत्वात् दृपनयनार्थोऽ-
वधावः पञ्चमेऽनुवाकेऽभिधियते । पौशिवाभामेव व्रीहीणामज्जावधावयोग्यत्वात्प्रो-
क्षणस्य चोत्पूतोदकसाव्यत्वादुत्पवनमन्वस्य चाङ्गम्भूवस्याङ्ग्न्युत्पवने साकाइक्ष-
त्वादुत्पवनयन्वव्याख्यानात्योत्तर्वने विवर्ते—“ इन्द्रो बुधमहत् । सोऽपः ।
अभ्यधियत । तासां वन्मेष्यं यज्ञियः सदेवमासीन् । तदपोदकामत् । ते दमी
आमवत् । यद्भैर्वरप उत्पुनाति । या एव भेद्या यज्ञियाः सदेवा आपः । ताभि-
रैवैना उत्पनाति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । इन्द्रेण हतस्य
बुद्धस्योदकाभिमुलयेन मृतत्वादुदकस्य सारं निर्गतम् । तच्च सारं द्विविर्धं दैवं
मानुषं च । तच्च यज्ञप्रकाशनोषयुक्तं मानुषम् । दैवं च द्विविर्धं ज्ञानादिना पाप-
शोधकं योक्षणादिना दृष्टशोधकं च । तदुभयमध्ये भेद्ययज्ञियशब्दाभ्यां विव-
क्षितम् । तच्च निर्गत्य भूमौ दर्भस्त्रेणाऽधिर्भूव । वस्त्राहैर्भृत्युभीयात् । दर्भ-
संख्यां विधते—“ द्वाभ्यामुत्पुनाति । दिपाद्यमानः प्रतिष्ठित्ये ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ५] इति । अनेन विधीयमानद्वित्वेन विरोधात्पूर्वस्त्रिमन्दाक्षे
दर्भैरिति चहुवचर्मं जात्यभिप्रायं व्याख्येयम् । यजमानो सेकेन पादेवोतिष्ठन्त-
तिष्ठां न उभये । द्वाभ्यां तु उभये । ततो दर्भद्वित्वमपि प्रतिष्ठित्ये भवति ।

देव इति । कल्पः—अथैतस्यामेव सुवि विरःप्रविष्टस्य आनीपोदीधिना-
शाभ्यां पवित्राभ्यां विरुत्पुनाति देवो वः सवितोत्पुनात्वच्छिदेण पवित्रेण वसोः
सूर्यस्य रसिमभिरिति पच्छः ” इति ।

अत्र सुकशन्देन निर्वीपहेतुरक्षिहोत्रहवणी विवक्षिता । सशूकायामाभिर-
होत्रहवण्यामप आनीयेत्यन्यवाभिधानात् । हे आपोऽच्छद्युहवयेऽविस्थितः प्रेरकोऽ-
न्तर्यामी मुष्मानुष्मै पुनात् । केन साधनेन । आदित्यरूपत्वभावनावलादच्छि-
देण दर्भपवित्रेण । पुनरपि केन । जगन्निवासहेतोः सूर्यस्य रसिलेन भावि-
तैर्द्वयैवयैः । यथोक्तं मन्त्रार्थं विशद्यति—“ देवो वः त्वपितोत्पुनात्वित्याह ।
सवितुपसूत ऐवैना उत्पुनाति । अच्छिदेण पवित्रेणेत्याह । असौ वा आदित्योऽ-
च्छिद्वै पवित्रम् । तेनैवैना उत्पुनाति । वसोः सूर्यस्य रसिमभिरित्याह । प्राणा
वा आपः । प्राणा वसवः । प्राणा रसयः । प्राणैरेव प्राणान्तर्संपूर्णकि ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । बदकेनाऽप्यायिताः प्राणा इत्यपां

[वीक्षणवातार्थं मन्त्रः]

पाणत्वम् । आदित्यादधिष्ठातुदेवदानुग्रहैश्चक्षुरादीनां याणानां देहे वासित्वाद-
सुदाव्दामिषेयानां देवदानुग्रहाणां याणत्वम् । आदित्यरथीनां शागव्यवहारोप-
कारित्वात्पाणत्वम् । वतः सूर्यस्तपशाणत्वेन भावितैर्भव्यादौः सहोदकरुत्वाः प्राणा
उत्तवनकाले संषुक्ता भवन्ति । मन्त्रस्य सवितेत्यनेन लिङ्गेन यत्त्वावित्वं यत्त्व-
पादवद्वाद्युपत्वं तदुभयपत्रं समयोजनमित्याह—“ सवितिवित्वां । सवितु-
प्रत्युत्तमे कर्मसादिति । सवितूत्वेवास्य कर्म भवति । पच्छो गायत्रिया विष्ण-
मृदत्वाय ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । ममेदं कर्म निरित्वं
सवित्रा प्रेरितमस्तिवायभिपेत्य सावित्रपन्नेणोत्पुनीपात् । तेन वत्तथैव संरपये ।
कम्पूपत्वेन तत्रस्य छन्दो हातुं शब्दयते । छन्दस्तथात्र उक्तेणवो गायत्रीत्वाद्वा-
यव्याध विरात्त्वात्पतिपादमुत्पदने सति विरावृत्या शुभ्यति । आविशयेन कर्मकलं
समृद्धं भवति । आवृत्तिशकारः सूर्ये दक्षिणः—“ देवो वः सवित्रोत्पुनात्विति
पथ्यमपित्तदेण पवित्रेणोति दिवीयं वसोः सूर्यस्य रात्रिभिरिति तृतीयम् ” इति ।

आप इति । वैष्णवः—“ अथैना उन्महयन्त्रोत्तिःकृति आपो देवीरथेषुवो
अथेगुवोऽय इमं पञ्चं नयताम्बे पञ्चपाति भत्र युध्यानिन्द्रोऽवृणीत वृत्तूर्यं यूयमि-
न्द्रमवृणीत्वं वृत्तूर्यं इत्यद्विरेवापः वोक्तति श्रीकृष्णाः स्मैति दिः ” इति ।

आपस्तम्बस्तु मन्त्रैक्यमभिपेत्याऽऽह—“ आपो देवीरथेषुव इत्यभि-
मृदत्य ” इति ।

हे जलदेव्यो यूषमिनं पञ्चमविद्वेन परितमादिं नदत । यजमानं च स्वर्गं
यापयत । कीदृश्य आपः । शुचिहृतूपां इर्भादीनापि योक्त्रेण शोधकत्वाद्ये
पुनन्तीत्यमेषुवस्तेन यज्ञं समाप्तिर्वतुं समर्थाः । पुनः कीदृश्यः । पवाहरूपेण
श्रीवृग्नाभित्वाद्यन्तुम्यो मनुष्यादिभ्योऽव्यये । गच्छुम्नीत्यद्वेगुवः । तेन यजमानं
स्वर्गं नेतुं समर्थाः । किंव युवासुरवेष्ये युध्याकामिन्द्रस्य च परस्परपरेक्षा
आवा । वत इन्द्रसमाना यूर्यं किं नाम कर्तुमसमर्थाः । अस्य मन्त्रस्य पूर्वमाणे
तत्रत्यशान्दस्तपशेषापां चहिपानमभिवावृत्या रसदृशति । ततोऽयं किंचिद्व्या-
रुपेमं नास्तीत्याह—“ आपो देवीरथेषुवो अग्रेगुव इत्याह । रुपेष्वाऽस्ता-
मेतन्महिमानं व्याचक्षे ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । मध्य-
ममाणे पार्थिवं कार्यमाणे नोपेक्षन्त इत्याह—“ अग्रं इवं यज्ञं नयताम्बे पञ्चप-

[श्रीलक्ष्मानारायण मन्त्राः]

तिमित्याह । अय एव पञ्च नवन्ति । अब्दे यशस्विम् ॥ [ज्ञा० का० ३
म० २ अ० ५] इति । ब्राह्मणान्तरपासिद्धं परस्परसोपेक्षत्वमेव तुलीयमाने
दशीयतीत्याह—“ युष्मानिन्दोऽवृणीत बृचत्यै युष्मिन्दमवृणीध्य बृचत्यै इत्याह ।
यृचत् ह इनिष्पत्तिन्द्र आपो वदे । आपो हेन्द्रे विवेर । संज्ञापेत्वाऽऽस्तुमेवत्सा-
मानं घ्याष्टे ॥ ” [ज्ञा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । आपो वद्व इति
ध्याम्दसो दीर्घिः । बृचत्यैतापेन्द्राय प्रजापतिर्विज्ञिनिः प्रकाल्य ददावित्यसा-
विन्दस्योदकापेक्षत्वपतिसिद्धिंश्च हेतिवदेन सूचयते । अत एव शूष्टवे—
“ वस्मादिन्द्रोऽविभेत्स प्रजापतिमुपाचावच्छुर्मेऽयनीति वस्मै बन्धै सिक्त्वा
प्रायच्छदेतेन जहीति तेनाभ्यायत ” इति । प्रकालितस्यापि वन्दस्येन्द्रेण प्रयो-
ज्यत्वादपामिन्द्रापेक्षेत्येषा प्रतिचिद्वापो हेत्यत्र हशव्देन सूचयते । आपो मम
सहकारिण्य इत्येतदिन्द्रस्य सम्बग्नानम् । इन्द्रोऽस्माकं सहकारीत्येतदुक्तदेव-
तानां सम्बग्नानम् । तामेवामार्थां संज्ञामिन्द्रेण समानां मन्त्रः प्रकृत्यापयति । दीर्घ-
ज्यत्यातश्चान्दतः । मन्त्रपाठ एवापां प्रोक्षणभित्याह—“ प्रोक्षिताः स्थेत्याह ।
तेनाऽप्यः प्रोक्षिताः ॥ ” [ज्ञा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । अज्ञिर्सेव
हर्वीर्णि प्रोक्षति । ब्रह्मणाऽप्य इध्मावहिः प्रोक्षति ॥ ” इति श्रुत्यन्दरम् । ब्रह्म-
णाऽभिमन्त्रामन्त्रेष्टेत्यर्थः ।

अप्येत्य वो जुटं प्रोक्षाम्यभीषोभाभ्यामित्यस्य शेषं पूर्यित्वा
विभियोगः कल्पे दर्शितः—“ अय पुरोदाशीयान्पोक्षवि देवस्य ता सवितुः
प्रसेऽधिनोबाहुभ्यां पूज्यो हस्याभ्यामध्ये वो जुटं प्रोक्षाम्यभीषोभाभ्यामसुष्मा
अपुष्मा इति यथादेवतं विः ॥ ” इति ।

इदमेव नात्पर्यं दर्शयति—“ अप्येत्य वो जुटं प्रोक्षाम्यभीषोभाभ्यामित्याह ।
यथादेवतमैनाभ्योक्षति [ज्ञा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । आवृत्ति
विषये—“ विः प्रोक्षति । न्यायुषिः पञ्चः । अधो रक्षसामपहृतै ” [ज्ञा०
का० ३ म० २ अ० ५] इति । विल आवृत्तयो मस्य यशस्यात्तौ न्यायृत् ।
विः प्रथमामन्वाह विरुद्धमामित्यादीतप्रसिद्धिः हिशन्दो द्योदयति । रक्षोऽन-
त्वमपामसकुरुक्तम् ।

शुन्धध्यमिति । कल्पः—“ उत्तानानि प्राचाणि कृत्वा प्रोक्षति शुन्धध्वं
दैव्याय कर्मणे देववज्याया इति विः ॥ ” इति ।

(वीक्षणवातार्था मन्त्राः)

पूर्वेवद्व्याप्ते—“ शुन्वध्वं देवयाप कर्मणे देवयन्याया इत्याह । देवयन्यापा एवैनानि शुन्वति । चिः पोक्षति । न्याऽवृद्धिं यज्ञः । अथो वेष्यत्वाप ॥ [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । वेष्यावं प्रजाहैत्वम् ।

अवधूतमिति । कलः—“ कृष्णाजिनमादायापाधूतश्च रक्षोऽवधूता अरातय इत्युल्करे विरवधूनोवि ” इति ।

अवधूते विनाशितम् । प्रत्युषमितिष्टथाच्छेदे—“ अवधूदः रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षसामप्तत्यै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति ।

आदित्य इति । कलः—“ अथ हैनत्युरस्तात्पर्यीचीनभीवमुत्तरलोपेषस्तुणा-त्यदित्यास्त्वगमि प्रति त्वा पृथिवी वेष्मिति ” इति ।

हे कृष्णाजिन रहे भूदेवतापास्त्रमस्त्रलवपति । ततो भूदिस्तर्हां परिमूलं मदी-येषं त्वमित्येवं जानातु । मन्त्रस्योक्तार्थपरत्वं दर्शयति—“ अदित्यास्त्वगमतीर्त्याह । इयं वा अदितिः । अस्या एवैगच्चत्वं करोति । प्रति त्वा पृथिवी वेष्मित्याह प्रतिष्ठित्यै ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । पदि स्वकीयत्वग्रह-देण न स्वी कुर्यात्तदानीभपसारथेत् । ततो न प्रतिष्ठेत् । अतः प्रविष्टार्थोऽर्थं स्वीकारः । देशादिगृणविशिष्टमास्तरणे विष्वते—“ तुरस्तात्पर्यीचीनभीवमुत्तरलो-पोषस्तुणाति वेष्यत्वाप । तस्मात्युस्तात्पर्यञ्चः पश्चाते वेष्मुपतिष्ठेते । तस्मात्प-जा मृगंभाङ्काः ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । मस्तादाहवनी-यस्य पूर्वभागे कृष्णाजिने पृथिवीश्चिरस्त्वक्मूर्खैङ्गोपकमाश्वर्तं तस्मानादशा एव सन्तो शूष्ये चदाः पश्चाते यज्ञं सेवन्ते । यस्मादेवं पश्चाभिः क्लेष्यो यज्ञस्तस्योदेव यत्याप्यभयरहिताः सत्यः पश्चा यज्ञार्थं मृगदहृणशीळां मवन्ति । कृष्णाजिनस्याऽऽद्द-रे हेतुं शुब्लस्त्विशिष्टमवदाते विष्वते—“ यज्ञो देवेभ्यो निरायव । कृष्णो रहे कृतवा । यत्कृष्णाजिने हविरध्यवहन्ति । पश्चादेव तथाङ्गं प्रमुहूके । हविषोऽस्त्वन्दाय ” [जा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । पश्चापुकृष्णः केनापि विमितेन देवे-भ्यो विमुखोऽग्नात्तदा विरोचाय स्वयं कृष्णमृगो मूलवा तदीयत्वमात्मनः संतुर्जे कृतवान् । तदः कृष्णाजिनस्योपरि हविरध्यवहन्तीति यद्विति तेन यहसरीरा-त्कृष्णाजिनादाय हवीरुपो यज्ञः प्रयुक्तो भवति । किंविद्धः परिषमापि विहि-तत्वात्कृष्णाजिनेनावरुद्धत्वाच्चविरस्त्वक्त्वेव भवति ।

[वीहवधातार्थ मन्त्राः]

अधिष्ठवणमिति । कल्पः—“ तस्मिन्द्युलूक्लपदिवर्तयत्यधिष्ठवणमसि वानस्पत्यं प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्नेच्छिति ” इति ।

हे उमुखउ त्वमिष्टवणस्पावधातस्याऽधारभूतं वनस्पतिजन्यं चासि । वाहशं त्वां कुलगाजिनरूपेण भूमेत्वकपतिगृह्ण भवीयमिति जावानु । आवधाताचारं क-
तुमविष्यवणविशेषणमित्याह—“ अधिष्ठवणमसि वानस्पत्यमित्याह । अधिष्ठवणमे-
वैनत्करोति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । अदिरोधेन संवन्धा-
मेयमाशीरित्याह—“ प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्नेच्छित्याह तपत्वाय ” [बा० का०
३ प० २ अ० ५] इति । सयः संवन्धवान् । पिङ्गलव्यन्धन इत्यस्माद्वावोरुत्प-
अत्वात् ।

अग्नेरिति । कल्पः—“ तस्मिन्द्युरोदाशीयानावपत्यग्नेस्तनुरासि वाचो विस-
ज्ञने देववीतये त्वा गृहामीति ” इति ।

भोः पुरोदाशीयबीहितमूह त्वमग्नेः शारीरमसि । यतो दाशं काष्ठनिष त्वां
स्थीकृतयोदाशिराहृषीपाग्निष्ठोषाचित्वपुर्वेति । किंच, वाचः प्रवृत्तिकारणमसि ।
त्वदीयरसेनोऽचित्वाया वाचः शब्दोच्चारणे प्रवृत्तत्वानु । अत ईहशं त्वां देवम-
क्षणायोलूक्लप्ते प्रक्षिपामि । यथोक्तं मन्त्रार्थं दर्शयति—“ अग्नेस्तनुरसीत्याह ।
अग्नेवा एषा तनुः । यदोपश्चमः । वाचो विसज्ञनमित्याह । यदा हि प्रजा
ओषधीनामश्वन्ति । अथ वाचं विसूजन्ते । देववीतये त्वा गृहामीत्याह । देव-
वाभिरेवैत्यसपर्वेषति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । देवैक्षिक-
दत्ते तुवि “ यावदेका देवता कामयते यावदेका । तावदानुतिः पथहे ” इति
न्यायिभिरुदिः ।

अद्विरिति । कल्पः—“ मुहुलमवद्धात्यद्विरसि वानस्पत्यः स इदं देवेभ्यो
हृष्यः सुशमि शमिष्वेति ” इति ।

हे मुहुलपदार्थं त्वं वनस्पतिजन्योऽपि दाढर्येन पाण्डोऽसि स त्वं देवार्थ-
मिदं हृष्यं भक्षणविरोद्धपुमतुवापन्त्यनेन सुकृ शान्तं यथा भवति तथा शमय ।
एतदेवाभिषेत्याऽह—“ अद्विरसि वानस्पत्य इत्याह । आवाणमैवैनत्करोति । स
इदं देवेभ्यो हृष्यः सुशमि शमिष्वेत्याह शान्त्यै ॥ [बा० का० ३ प० २
अ० ५] इति । मन्त्रमुत्ताद्य लिङ्गन्मूचितं विनियोगं प्रकटयति—“ हविष्टदे-
हीत्याह । य एव देवानां हविष्टकतः । वान्मृदयति । त्रिहृष्यति । त्रिष्ट्याहि
देवाः ” [बा० का० ३ प० २ अ० ५] इति ।

पर्वा० १ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरोयसंहितां ।

७९

[वीक्षणधातार्था मन्त्राः]

इषमिति । कल्पः—“ अथ इषदुपले वृशारवेणोच्चैः सप्तहन्ति—इषमा वदोर्जना वद् शुभदृढत वयः संचारं जेष्ठेति ” इति ।

तत्पकारोऽन्यत्र स्थृतीकृतः—“ आश्चिद्ग्रामपानमादेयवनावदेति इषदुपले सप्ताहन्ति द्विईर्षदि सकृदुपलायाँ त्रिः संचारयच्चवलत्वः संपादयति ” इति ।

हे पाणाण हृषिःस्वरूपमिदमन्तं तदीयं स्वादुतरं रसं च यजमान आनेष्य-
तीति देषेभ्यो वद । हे यज्ञायुधानि सर्वाणि शूर्यं रसाभिष्वकिमदिदै हविरिति
देषेभ्यो वदत । वयं त्वनेन पापाणवेणादिनीवं वैरिसंचारं जेष्ठम । अनेन
यन्त्रेणेष्टप्राप्तियनिडपरिहारं च दर्शयति—“ इषमा वदोर्जना वदेत्याह । इषमेवोर्जे
यजमाने वधाति । शुभदृढत वयः संचारं जेष्ठेत्याह । भातुव्याभिभूत्ये ” [बा०
का० ३ म० २ अ० ५] इति । उपाल्पानेन भातुव्याभिभूत्ये दृढपति—
“ यनोः अद्या देवस्य यजमानस्यामुरधी वाक् । यज्ञायुधेषु प्रविदाऽस्तीत् ।
देवसुर यावन्तो यज्ञायुधानामुद्देवतामुपागृष्णवत् । ते परामवन् । तस्मात्स्वानो
पर्येष्वसाय यजेत । यावन्तोऽस्य भातुव्या यज्ञायुधानामुद्देवतामुपागृष्णन्ति ।
ते परामवन्ति ” [बा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । अद्यात्मुत्तेन
यागं कुर्वदो यनोः प्रभावादिदै सर्वं तापनम् । तदो ज्ञातीनामनुकूलानां पतिकूलानां
च पर्ये प इमं बृत्तान्तं निजित्य अद्यात्मुर्यजेत तस्य भातुव्याः परामवन्ति ।
भेषमन्त्यमुत्पाद्य विनियोगं तात्पर्यं च दर्शयति—“ उच्चैः सप्तहन्त वा आह
विजित्यै । बृहक् पषाविनिदियं शीर्षम् । ऐष इषां भवति ” [बा० का० ३
म० २ अ० ५] इति । हे आश्चित्र त्वदीयहस्तगतेन पाणवेन इषदुपलायु-
म्भमुच्चैस्ताद्वार्तायमिति मन्त्रार्थः । तं मन्त्रमध्वर्युः पठेत् । त च प्रापाणविनिदियं
पर्यं च विनाशयति । यजमानवैषां वैरिणामिनिदियं पर्यं च विनाशयति । स्वयं वैषां
ज्ञातीनां पर्ये ऐषो भवति ।

वर्षवृद्धमिति । कल्पः—“ अवहत्य वितुषान्त्करोत्तरतः शूर्यमुद्यपच्छुति
वर्षवृद्धमसीति ” इति ।

हे शूर्यं वर्षवृद्धं देणुनिष्पत्ततया त्वमपि वर्षवृद्धमसीति ।

प्रतीति । कल्पः—“ तस्मिन्द्वाराशीयानुद्गुति भवति त्वा वर्षवृद्धं वेत्तिति ”
इति ।

हे वीहिसमूह वर्षवृद्धं त्वा स्वकीयत्वेन शूर्यं प्रतिमन्तताम् । मनवद्युये वृद्ध-

शब्देन समुद्दिद्वौत्थत् इत्याह—“ वर्षवृद्धमसि प्रवि त्वा वर्षवृद्धे वेच्छित्याह ।
वर्षवृद्धा वा ओषधयः । वर्षवृद्धा इषीकाः समुद्धै ” [ब्रा० का० ३ प०
२ अ० ५] इति । इषीका वेष्यवः ।

परापूतमिति । कल्पः—“ अथोदक्ष्यावृत्य परापूनाति परापूतः रक्षः परा-
पूता अरातय इति ” इति ।

रक्षसोऽन् प्रसङ्गम्भुपन्यस्य मन्त्रं व्यावष्टे—“ यज्ञः रक्षा॒स्यनुपाविशन् ।
तान्यस्ना पशुम्भ्यो निरवाद्यन्त तु॑पैरोषधीम्यः । परापूतः रक्षः परापूता अरातय
इत्याह । रक्षसामपहृत्यै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । देवाः
पशुयागेन् रुधिरं तद्वागत्वेन बहिस्थकत्वा पशुयागेम्यो रक्षासि निष्कासित-
वन्तस्तुपत्यागेन चौपच्छुपदक्षितेभ्यः ।

रक्षसामिति । कल्पः—“ मध्यमे दुरोढाशकपादे तुपनोप्य रक्षसा॑ भागो॒॒-
सीत्यधस्तात्कृष्णाजिनस्योपवपत्युचरमपरमवान्तरदेशै हस्तेनोपवपतीति वहृ॒॒वचा-
हणम् ” इति ।

निष्कासनार्थं भागपदानविति वृश्चिपवि—“ रक्षसा॑ भागो॒॒सीत्याह । तु॑पैरेव
रक्षासि निरकदयते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति । विषये—
“ अप उपस्थृति येष्यत्वायै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति ।

वायुरिति । कल्पः—“ वायुर्वो॑ वि विनकित्वति विविष्य ” इति ।

हे तण्डुला वो युष्मामायुः कणोभ्यः वृथकरोतु शुद्धच्यापादकत्वेन वा वाया-
वादर इत्याह “ वायुर्वो॑ वि विनकित्वत्याह । एविदं वै वायुः । पुनात्यवैनाम् ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५] इति ।

देव इति । कल्पः—“ देवो वः सविता॑ हिरण्यपाणिः प्रतिगृहात्विति
पाच्यां तण्डुलान्मस्कन्दपित्या ” इति ।

हिरण्यमहगुलीपकं वाणी॑ पस्पासी॑ हिरण्यपाणिः । अन्तरिक्षात्पवतां वर्षी-
पडादीनामिवोच्चस्थानस्थिताच्छूर्पीत्पततां तण्डुलानामिवस्तवः पाते सत्यपतिष्ठि-
तत्वेन हविदिनाशो या भूदित्यभिप्रेत्य सवितुः प्रतिघह इत्याह—“ अन्तरिक्षा-
दिव वा एते प्रस्कन्दन्ति ये शूर्पीत् । देवो वः सविता॑ हिरण्यपाणिः प्रतिगृहात्वा॑-
त्वित्याह दतिहितै॑ । हविषोऽवस्कन्दायै ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ५]

[कीहवपातार्थी मन्त्राः]

इति । पैत्यमन्तमुत्पादयति—“ विष्णुठी कर्तव्या आह । अ्यावृद्धि वहः । अथो शेष्यत्वाय ” [जा० का० ३ म० २ अ० ५] इति । हे वज्रमानतत्त्व त्वया वण्डुलालिवारं कलीकर्तव्याः । पैत्याच्छादकतुषापनयनं कर्तीकरणम् ।

अत्र विनियोगसंदर्भः—

देवो व वर्तुनार्थं शैलिभिरापोऽनुमन्त्रयेत् ।
 अभयेऽश्ची हविः योश्य शून्योऽसेव्यागपादकम् ॥ १ ॥
 अव चर्मोत्करे धूत्वा शूदित्याश्वर्मसंस्तुतिः ।
 अध्युल्लरवलमादध्याद्येस्तत्र हविः क्षिपेत् ॥ २ ॥
 आविर्मुत्तलवादन इपं दृष्टिं वादनम् ।
 यर्थशूर्पमुपोत्तात्र मति त्वा हविरादपेत् ॥ ३ ॥
 परा वीहीन्यरापूय रक्षसामिति चर्मणः ।
 अधस्तुर्पं करालेन विशेषायुर्विच्यते ॥
 देवः क्षिपेद्विः पाच्यां मन्त्राः सप्तदशेरिताः ॥ ४ ॥
 अथ मीमांसा ।

मूरीमाध्यायस्य हितीयपादे विनितम्—
 “ हविष्ठलेहीति मन्त्रात्तिरवज्ञनसमाप्तयेत् ।
 विनियोगोऽवघाते स्पादाहवाने वाऽवघातके ।
 ऐन्द्रीवन्वान्वमाहवानं गौणं हनितद्वयाऽन्यथा ॥
 पोटन भाषितं वित्तं दृश्यतेहपचारगीः ॥
 विरम्यासो विद्यात्वद्यो निरायपोत्तिरमावदः ।
 हनिना उद्यते काळः यासोऽसौ दृश्यतिस्तथा ।
 विनियोगे वाक्यमेदो लिङ्गादाहानशेषवा ।
 नैन्द्रीन्यायः अत्यभावाद्वाहिन्यायेन मुख्यमः ॥ इति ॥ ”

दशैर्गीमासमोः अ॒यते—“ हविष्ठलेहीति विरवज्ञनात्तवति ” इति । देवानामर्थे या हविः संपादयति सा हविष्ठल, तामेनां संपोऽ्याज्यमयुहीति ज्ञते । तथा चार्यं भन्तो ब्राह्मणेन व्याख्यायते—“ हविष्ठलेहीतिलाह । एव देवानां हविष्ठतः । दानदृष्टिः ॥ इति । तमिर्म मन्त्रमुक्तार्थाऽप्यर्थ्युलिवारमवघातं कुर्वन्नामद्वीत्यर्थः । अनेन वाक्येन मन्त्रोऽवघाते विनियुज्यते न त्वाहाने । पृहीत्ये-

[श्रीशब्दातार्थ मन्त्रः]

तन्मन्त्रगते पदमाहाने सुयर्थं न त्ववधात् इति चेत् । न । तस्माद्यात्मकत्वात् । मथा पूरोडाद्यायामैन्यामृचीन्द्रशन्दो गौणस्तदेहीति पदं मन्त्रमहत्वेनावधाते गौर्जं भविष्यति । अन्यथा मन्त्रत्रालग्नयोराहानपरत्वा अद्युयमाणमवघ्निति पदमन्तर्थं स्थान् । मासमवधातमुद्दिश्य तत्र मन्त्रस्य वित्वस्य च विधी वाक्यमेद इति चेत् । न । वित्वस्य प्राहत्वेनानुवादकत्वात् । कस्याचिच्छास्त्रायामयं यन्मो मन्त्रकाञ्छे निवारयम्यस्याऽऽभावः । द्वयलिपदे शेहीविवद्वयातपरतयोपचारेण नेत्रमिति याते त्रृष्णः—विरभ्यासुस्य नित्यत्वादिः पाठमाचेण न सिद्धति । कस्याचिच्छास्त्रायां द्विःपाठकस्याचित्करताठात् । अतोऽस्मीनित्यद्विधीयते । न चाप्त्रनित्यस्य वैयर्थ्यं तस्य कालङ्ककत्वात् । कालस्यापि विधी वाक्यमेद इति चेन । प्राप्तत्वात् । न सुदधाते सहायाहानेमन्यस्मिन्काढे भवति । तस्मोऽर्थप्राप्तः कालः । आहावानभवि यन्त्रसायद्यादेव प्राप्तत्वान् चोदाहतम् । तत्रायं वाक्यार्थः संपदः—अवधातकाढे यदाहावानं दस्य विरभ्यासः कर्तव्य इति । अत एव शास्त्रान्तरे विस्पष्टमाहावानानुवादेनाभ्यासो विधीयते—“ विहृव्यति । विषया हि देवाः ” इति । एवं सति मन्त्रस्पापि विनियोगे वाक्यमेदः स्थान् । लिङ्गेन त्वाह्वाने विनियुजयते नावधाते । न वैनदीन्यायोऽव यस्तरति । तुतीमाभृत्यभावात् । बहिर्देवसदम् दामीत्यवोकेन तु न्यायेन मुख्य एवाऽऽह्वाने लिङ्गेन यन्त्रविनियोगो न त्ववधातस्ये गौणाह्वाने । तस्मान्नावधातयोर्ज्यं मनः ।

दादशाभ्यासस्य द्विषयादे विनिवेद-

“ सवभीये पुरोडाशो स्वादाहूतिर्हविष्टुवः ।

न वाऽतिदेशास्यान्मैव पश्चाह्वानात्प्रसकितः ” इति ॥

सदनीयपुरोडाशस्याऽप्यपुरोडाशविष्टुतिवात्प्रकाविवदिकृतिः कर्तव्येत्यतिदेशेन हविष्टुदाहावानं तत्र कर्तव्यमिति चेत् । मैवम् । वशी कवेन हविष्टुदाहावाने तत्काळीने पुरोडाशोऽपि परस्परं सिद्धत्वात् । यद्यप्यौषधार्थं हविष्टुदाहावानं पश्चौ नास्ति तथाऽप्येषां कृत्यचिन्ता ।

तैवाभ्यविनिवेद-

“ अस्त्वाहूविश्वरौ सौभ्ये नास्ति वा पशुवाक्तवः ।

निवृत्वादस्त्रिमैवयनिवृत्तेः पुरोत्थेः ” इति ॥

[ब्रीहीनवाचातार्थी मन्त्रः]

तृक्षीयसवनीये सौम्यचर्वादियस्तेषु हविष्कदाहवानं तुमः कर्तव्यं पशावाहूना-
यास्तस्याः पशुपाके निवृत्तवाऽत्, इति चेत् । मैवम् । पठती एतीतंथाजेम्य
ङ्गव्ये हविष्कदः पत्न्या उत्थानकालत्वेन पशावपि वदः पूर्वे निवृत्यभावात् ।
पश्यात्कालीनेतु सौम्यचर्वादिषु भास्ति पुनराहूवानम् ।

एकादशाभ्यायस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ अवधातः सकृद्ग्रो वा सकृद्ग्रिपि सिद्धितः ।

हृषा तण्डुलनिष्पत्तिसदन्तोऽन्यस्यवायस्यम् ” इति ॥

बीहीनवहन्तीत्यत्र सकृन्मुक्तुलघातमावेषा विषिष्युक्तस्यापूर्वस्य तिदेवास्तस्या-
युचिरिति चेत् । मैवम् । तण्डुलनिष्पत्तिसदन्तोऽन्यस्यवायस्यम् । तत्पर्यन्तस्याभ्यासस्या-
भूतस्यापि कल्पनीयत्वात् । एवं तण्डुलपेषणादावपि द्रष्टव्यम् ।

तत्रैवान्यचित्वनितम् ।

“ सर्वैषपशावधातः किमावर्त्यः सकृदेव वा ।

आवृत्तिः पूर्वकमैव हृषाधैस्यात्र वर्त्तनात् ” इति ॥

अग्निचष्टने श्रूयते—“ औदुम्बरमुलूखङ्गः सर्वैषपशस्य पूरयित्वाऽवहन्त्यथेनदु-
पदधाति ” इति । अप्राहृष्टप्रयोजनत्पात्सकृदेवावधातः ।

एकादशाभ्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“ अवधातार्थमन्त्रः किषसकृत्सकृदेव वा ।

महारमेदादावृत्तिः कर्मक्षेत्र(ण) सकृद्ग्रेत् ” इति ।

अवधातो दिवः सप्तत्नं वद्यासपित्यवहन्तीत्यवधाते विहीतो मन्त्र आदत्त-
नीयः । कुवः । अवधातस्य पहारस्त्वत्वात् । महाराणां च भिजत्वात्, इति मासे
द्वृपः—तण्डुलनिष्पत्तिपर्यन्तत्वेनाऽऽक्षिषपहाराभ्यासात्पुक्तस्यावधातस्यैकत्वात् वि-
निषुक्तस्यावधातोषक्षेत्रे सकृदेव पाठः ।

तत्रैवान्यचित्वनितम्—

“ नानावीजेषु सम्मन्त्रः सकृद्ग्रोऽथवा सकृत् ।

चिकिर्षेऽन्यात्पश्योभाणां भिजत्वादसकृद्ग्रेत् ” इति ॥

राजसूये नानावीजेष्वित्सुदाये श्रूयते—“ अग्नेये गृहपतये पुरोडाशमष्टाकपा-
ठे निर्विषपति कृष्णानां बीहीणाऽसोमाय वनस्पदये श्यामाकं चरुम् ” इत्यादि ।
वद सोऽवधातमन्त्रः सकृदेव वक्ष्यः । कुवः । सर्वैषपशादविषयायोमेकस्यां चि-

[वीहाइकालतार्थी शब्दः]

कीर्त्तिंश्चां पवृत्तत्पात्, इति प्राप्ते त्रूपः—सपन्त्रोऽवधातश्चोदकातिदेशेन चलेषु यु-
ज्येः । सतत्त्वीजेषु तण्डुलनिष्ठन्तौ स रुग्मार्थः संपन्नः । पुनर्बीजान्तरे तण्डुल-
निष्ठन्तये समन्वस्यावद्यातस्य प्रयोक्तव्यत्वादसकृमन्वपादः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवधातः कृष्णलालामसिंह नो वाऽस्ति पाकवत् ।

प्रथक्षोक्तमा चरेताकमयवाते तु नास्ति सा ” इति ॥

विकलित्तव्याणां काम्येहीनां काञ्जे पठचते—“ प्राजापत्यं चृते चहं निर्वपेष्टु-
तकृष्णलमाधुष्कामः ” इति । कृष्णलशब्दः सुवर्णशक्तवाची । प्रकृती वीही-
नवहन्तीति धुरोडाशहेतुना वीहीणामवधातो विहितः । सोऽत्र चरुहेतुनां कृष्ण-
लालां चौदकवशादस्ति नो वेति संशयः । अस्तीति पूर्वप्रकाशतिज्ञा । वितुषीक-
रणं वल्लतचरुणकारः । त्रुमेऽभ्युपकारे तत्त्वाचार्यां पाकवदिति निदर्शनम् । त्रु-
मेऽपि विकलेदनोऽपकारे पाकः यतिवादिनोऽभिमतः । तदृदवधातोऽप्यस्तु । चृते
अपयतीति मत्यस्त्रोक्त्या पाकोऽभ्युपगतः । अवधाति तु सोकिनोस्तीति वैष-
म्यादवधाती नास्ति ।

नवमाध्यायस्य प्रथमपादे चिन्तितम्—

“ अवधाते वीहित्तप्रविवक्षीत न वा श्रुतेः ।

आदः सावनतामात्रमव्यैत्वाद्विवक्ष्यते ” इति ॥

वीहीनवहन्तीत्यत्र वीहीणां स्वरूपं भूयमाणत्वाद्विवक्षितम् । तथा तदि नै-
वारभर्भवतीत्यत्र नीवाराणामवीहित्वादवधातो नास्तीर्युहो नाऽस्त्रभेत । प्राक-
तानामवधातविषयाणां वीहीणा परित्यगेन वीहित्थातेऽवधातविषयस्तेन नीवा-
राणी प्रयोग ऋहः । यदा वीहित्वेव निषतोऽवधातो वीहिनिवृत्तौ निषतेते तदा
कुल कङ्गावसर इति प्राप्ते त्रूपः—वीहित्स्वरूपविवक्षायापि वीहिगतोऽप्युक्तसाधन-
त्वाकारो न वल्लयितुं शक्यः । अन्यथा ऽवधातवैष्यव्यैष्यांवचेः । ततोऽप्युक्तसाधन-
त्वाकारोऽव्यैष्यं विवक्षितव्यः । तत्र वीहित्तप्रस्त्यापि विवक्षायां मौर्ये स्थाप्तु ।
तदविवक्षायां तु नीवाराणामपि वीहित्वेनापूर्वसाधनत्वाकारस्त्रावादवधातविष-
यपत्वेनोहः सिद्धति ।

तैवेवाम्बद्धिविवक्षितम्—

“ मुक्तस्त्रद्युक्त्यां हस्तैः स्यादपूर्वपि वोकितः ।

आदः मकरणादिन्यो व्यैष्यं तास्यादिहान्यथा ” इति ॥

“मोक्षितान्म्यागुद्भूतमुसङ्गामवहन्ति” इति शूष्टे । तत्र मोक्षमुद्भू-
 त्वलमुसलद्वयद्वाराऽभवावार्थम् । कृतः । वाक्येन रच्छेष्टवपकीर्तिरिति चेत् । पैद-
 म् । पठरणेनापूर्वकेष्टवावगमयात् । न च वाक्ये प्रकरणाद्वलीय इति वाच्यम् ।
 अपूर्ववेष्टवाभावे वैष्टव्यं पत्सङ्गत् । पूर्वस्ते यवावयातस्त्रैव मोक्षम् । तथा
 सति नैकर्तवरी कृष्णानां व्रिहिणी नवनिर्भिन्नानामिति श्रुतेषु नसेषु मोक्षणं
 नोहते । सिद्धान्ते रक्षुर्वस्य प्रयोजकत्वाद्वित ततोऽहः । एदेवमवयातसंपद्धा वि-
 चारा उदाहताः ।

अथ व्याकरणम्—

देवो व इत्यादित् स्वरो गवः । अच्छदेगेत्यत्र बहुवीहिपक्षे “मत्सुभ्याम्”
 [पा० ६-२-१७२] इत्युत्तस्यदान्तोदात्तः प्राप्नोति । ततस्ततुरुष एव कर्तव्यः ।
 छिद्रं छेदनोपेतं न भवतीत्यच्छिद्रं तत्राःप्यपूर्वपदमकाविस्वरत्वम् । पदिवशब्दे
 पत्यगत्वरः । वसुसूर्यशङ्कौ त्रुषादी । आह इत्यत्र वाक्यादित्वानाऽऽमनिवदनि-
 वातः । देवीरित्यादीनां सोऽस्ति । यज्ञातिरित्यत्र “पत्यादैर्घ्ये” [पा० ६-
 २-१८] इति पूर्वपदमकाविस्वरः । वृत्तसूर्यते हिस्पतेऽस्पत्निति वृत्ततूर्ये मु-
 खम् । तुरीशादोः स्वाध्यपन्नस्याजन्तव्येन “अचो यह्” [पा० ६-३-१७] इति
 यत्पत्ये सति पत्यगत्वरं चायित्वा “तित्स्वारित्वम्” [पा० ६-१-८५] इति स्वरिते प्राप्ते वदपदादः “यदोऽनादः” [पा० ६-१-२-१३] नौशब्द-
 व्यतिरिक्तस्य पत्यगत्वान्तस्याऽऽदिलदात्तो भवति । ततो वृत्तस्युपदसङ्गावत्समाप्ता-
 न्वोद्याचरं चायित्वा “गतिकरकोपपदात्कृत्” [पा० ६-२-१३९] इत्युत्त-
 रपदमकाविस्वरत्वम् । मोक्षिता इत्यत्र “गतिरनन्तरः” [पा० ६-२-४९] इति
 पूर्वपदमकाविस्वरत्वम् । अवधूतमित्यचापि वद्गृ । अधिष्ठवणमित्यत्र सदन-
 शब्दस्य ल्युद्धपत्यगत्वेन “लिति” [पा० ६-१-१९३] इति पत्यगत्व-
 वैपदस्योदान्तव्ये सति समाप्ते कृत्वरपदमकाविस्वरत्वम् । वानस्पत्यमित्यत्र वनस्प-
 तेविकार इत्यस्मिन्दर्थे विहितस्तदित्पत्यव उदातः । वाच इत्यत्र “सायेकापः”
 [पा० ६-१-१६८] इति विभक्तिरुदात्ता । अधिष्ठवणवादिसुर्जनम् । देववी-
 वष इत्यत्र दासीभारादित्वात् “दासीभारार्ण च” [पा० ६-२-४२] इति
 सूत्रांगेन पूर्वपदमकाविस्वरे सति समाप्तस्त्रै वाच्यते । सुशमीत्यशोनरपदस्य प-
 त्यगत्वरेणान्वोदाचत्वात्कुत्सरपदत्वेनापि वैष्टव शास्त्री “कराविश्लन्दिति बहुल-

श्रीमत्साधणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ पथमकाण्डे—
(तण्डुलपैषणार्था मन्त्राः)

म् ” [३० ६-२-१९९] इत्युक्तरपदाशुदात्तच्छम् । शुद्धवित्सव वतुपः पि-
त्यादनुदात्तवे प्राप्ते तदपवादः “ हस्तनुहम्यां पतुप् ” [३० ६-१-१७६] ह-
स्तान्त्रादन्तोदात्ताकुडायामाच्चोत्तरो मातुबुद्धातः स्पात् । अवधूदवत्परापूतम् । हिर-
ण्यपाणिरित्यत्र बहुवैहित्वात्तूर्क्षपदस्वरः । हिरण्यशब्दशाशुदालेपु निपातितः ।

इति श्रीमत्साधणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाण्डे कृष्णवज्रुवेदी-
पतेचिरीयसंहितामात्रे पथमकाण्डे पथमप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(जब प्रथमाण्डके प्रथमप्रपाठके पठोऽनुवाकः) ।

अवधूतः रक्षोऽवधूता, अरातयोऽदित्यास्त्व-
गंसि प्रति त्वा पृथिवी वैनु दिवः स्कंभनि-
रैसि प्रति त्वाऽदित्यास्त्वग्नेनु धिषणाऽसि
पर्वत्या प्रति त्वा दिवः स्कंभनिवैनु धिष-
णाऽसि पार्वतेयी प्रति त्वा पर्वतिवैनु देवस्व
त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्याहुम्यां पूज्णो
हस्ताभ्यामधिं वपामि धाम्यमसि धिनुहि
देवाग्राणाय त्वाऽपानाय त्वा ध्यानाय त्वा
दीर्घामनु प्रसिंतिमायुषे धां देवो वैः सविता
हिरण्यपाणिः प्रति शृङ्गात् ॥ १ ॥

(प्राणाय त्वा पञ्चदश च) ।

इति कृष्णवज्रुवेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
प्रथमप्रपाठके पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाण्डके प्रथमप्रपाठके पठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके वीक्षिवात उक्तः । अवहतानां च तण्डुलानां पैषणात्पूर्व
कृष्णाऽप्रधानस्य निष्प्रयोजनत्वेन तदुपधानात्तूर्वे पठे पैषणमधिकीयते ।

(ताद्गुण्येषणार्थी मन्त्रः)

अवधूतमिति । कल्पः—“ अथ भोक्षितेषु विष्फलीकृतेषु दथैव कृष्णाजि-
नमयज्ञोत्यज्ञेशीवपुदगावृत्यावप्नूत् । रक्षोऽवधूता अरातय इति चिरथेनत्पुरस्वा-
त्प्रतीचीनशीवमुत्तरस्तोमोपस्तुषात्प्रदित्यास्तवगासि पदि त्वा पृथिवी देवित्वा ॥ ”
इति ।

पूर्वद्वयाचेष्टे—“ अवधूत् । रक्षोऽवधूता अरातय इत्याह । रक्षामपहत्यै ।
अविद्यास्तवगत्तीत्याह । इयं वा अदितिः । अस्या ऐवैनत्पर्वं करोति । प्रति
त्वा पृथिवी वेच्चित्याह पतिष्ठित्यै । पुरस्वात्मविचीनशीवमुत्तरस्तोमोपस्तुषाति वे-
ध्यत्वात्य । तस्मात्पुरस्वात्पत्यश्चः पश्यो नेत्रमुपविष्टन्ते । तस्मात्यजा मूर्याङ्काः ।
यज्ञो देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रुद्धं कृत्वा । यत्कृष्णाजिने हविरधिपिनाशि ।
यज्ञादेव दथर्जं प्रयुक्ते । हविषोऽस्कन्दाय ” [बा० का० ३ ४० २ अ०
६] इति । अवघातस्येवात्र पेषणस्य विशिष्टविधिः ।

दिव इति । कल्पः—“ तस्मिन्द्वृदीचीनकृम्बाऽशम्यां निद्वाति दिवः स्क-
मनिरसि पति त्वाऽविद्यास्तवग्येच्चिति ” इति ।

गदया समानाकारो व्यामर्दपारीमिदः काष्ठविशेषः शम्या । ताँ कृष्णाजि-
नस्योपर्युदीचीनविशरस्त्वा निद्व्यात् । सा च वेषणहेतोर्दृष्टः पश्चाङ्गागथारणेन
तद्वाग्मस्यैचत्परं करोति । हे शम्ये त्वं द्वुलोकस्य धारयिच्यति । तस्मात्कृष्णा-
जिनस्वात्या भूमेस्त्वगिर्दं त्वामभिमन्यताम् । शम्यामा द्वुलोकाधारत्वमुपादयति—
“ यावापृथिवीं सहाऽस्त्वात् । ते शम्यामाश्मेमकमहर्ष्येताऽशम्यामात्रमेकमहः ।
दिवः स्कम्भनिरसि पति त्वाऽविद्यास्तवग्येच्चित्याह । यावापृथिव्योर्वित्वै ” [बा०
का० ३ ४० २ अ० ६] इति । पतापविना सुष्टुप्ते धावापृथिव्यो तूर्दं चतु-
काष्ठवत्तरस्तरं संक्षिप्ते अभूताप् । ते पश्यदेकरिमान्दिने शम्याप्रमाणेन परस्परं वि-
मुक्ते अभूताम् । पश्यादिने तथेति विवक्षया दीप्त्योक्ता । एषोः पुनः संस्कृते
यामस्पावकाशो न स्यात् । एवो विलेपार्थी दिवः स्कम्भनिरत्पुर्वदे ।

पिषणेति—कल्पः—तस्यां पार्चीं हृषदमध्यूहिति पिषणाऽसि पर्वतमा पति
त्वा दिवः स्कम्भनिर्विच्चिति ” इति ।

हे वेषणसाधनमूर्ते हृषद्वै त्वं वेष्टुमधिकात्प्राप्ति पिषणाऽसि हृषदया
पर्वतावस्थीनमहसि । तादृशीं त्वां द्वुलोकवारिका शम्याऽभिमन्यताम् । सेव्ये

दृष्टदृष्टव्या सोकदृष्टव्यामाय कल्पव इत्याह—“ विष्णागसि पर्वत्या पति त्वा
दिवः स्कम्भनिर्वित्व्याह । द्यावापृथिव्योर्विजूत्यै ” [ब्रा० का० ३ य० २
अ० ६] इति ।

प्रिषणेति । कलः—“ इष्टद्युपलभ्यूहरि विष्णागसि पर्वतेयी पति त्वा
पर्वतेयीस्ति ” इति ।

पूर्ववत् । पर्वतिः पर्वतसंविधिनी इष्टत् । तथैव व्याचहे—“ विष्णागसि पर-
वतेयी पति त्वा पर्वतेयीस्ति ” इति ।

देवस्थयेति । वौधायनः—“ तस्यां पुरोडाशीयानुद्दपति देवस्य त्वा सवितुः
प्रसपेऽधिनोद्धारुम्यां पूर्णो हस्ताभ्यामप्येऽजुहमविवपान्यशीयोभाभ्यामपुण्या अ-
मुष्या इति यथोदेवतमविवपति धान्यमसि विनुहि देवानिति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु धान्यमसीत्यनेन सहैकमन्त्रतमादित्याऽऽह—“ देवस्य वेत्यनु-
दत्यामप्येऽजुहमविवपामीति यथोदेवतं इष्टदि तण्डुलानविवपति विर्येजुशा पूर्णीं
ननुर्थम् ” इति ।

अब वाक्यपूरुणायाप्रय इत्यादिकमध्याहतमतो यथान्नातमेवानुद्य व्याचहे—
“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसप इत्याह प्रसूत्यै । अधिनोद्धारुम्यामित्याह । आशि-
नी हि देवानामध्यर्थै आस्ताम् । पूर्णो हस्ताभ्यामित्याह यत्यै । अविष्वपामी-
त्याह । यथोदेवतमेवैनानविवपति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ६] इति ।
देवान्विष्वपति यद्युक्तं वस्य नास्त्यनुपरितिः, आहुवीरुत्तस्य धान्यस्यालत्येऽपि
मन्त्रसामर्थ्येन तदभिवृजेतित्याह—“ धान्यमसि विनुहि देवानित्याह । एतस्य य-
जुषो वीर्येण । यावदेका देवता कामयते यावदेका । यावदाहुतिः पथते । न हि
तदर्थित । यत्तावदेव स्थात् । यावज्जुहोति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० ६]
इति । वीप्ता सर्वतानुगमार्थी । यदि द्वयं यावज्जुहोति तावदेव देवान्यान्यात्,
तदा कथमिदमल्पं देवान्विष्वेषदित्याशङ्कुनेत, न तु सावदेवेति नियमोऽस्ति ।
किञ्चु यावत्काम्यते तावत्पर्वते । वतः संमवत्येव शीणनम् ।

प्राणायेति । वौधायनः—“ विश्वति याजाय त्वाभ्यानाय त्वा व्यानाय त्वेति ”
इति ।

प्रपा० १ अनु० ६] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ८९
 (तण्डुलेपवगार्च मन्त्राः)

आपस्तम्भः—“ प्राणाय त्वेति पाचीमुपठां शोहत्यपानाय त्वेति परीक्षी
 व्यानाय त्वेति मध्यदेशे वृत्तवारयति प्राणाय त्वाऽभानाय त्वा व्यानाय त्वेति
 संततं पिनाहि ” इति ।

उच्छ्वासनिःशासदत्संविगता वुत्तयः प्राणापानव्यानाः । अथ यः प्राणापान-
 योः संधिः त व्यान इति श्रुत्यभ्यरात् । हे हविर्वृत्तिवर्यं यजमाने विरं स्पाप-
 यितुं त्वां पिनाहिष । एतदेव दर्शयति—“ प्राणाय त्वाऽभानाय त्वेत्याह । प्राणा-
 नेव यजमाने दधाति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ६] इति ।

दीर्घामिति । चौधायनः—“ अथ वाहू अन्वेषक्षेत्रे दीर्घामित्रुं प्रसिद्धिमायुषे
 धामिति ” इति ।

आपस्तम्भः—“ पाचीमन्त्रोऽनुपोष ” इति ।

प्रसिद्धिः प्रयन्धः कर्मसुवानः । यजमानस्याऽप्युरभिवृद्धयर्थीमापविचित्त-
 श्रक्मसंविहेतुरुद्यामुपठां पारिववानस्मि । तदेतदाह—दीर्घामित्रुं प्रसिद्धिमायुषे
 धामित्याह । आयुरेवैस्मिन्दधाति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ६] इति ।

देव इति । कल्पः—देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृहणात्विति
 कृष्णाजिने पिण्डानि प्रस्कन्देयति ” इति ।

पूर्वद्व्याचेत—“ अन्तरिक्षाद्विव वा एतानि प्रस्कन्दन्ति । यानि हृषदः ।
 देवो वः सविता हिरण्यपाणिः प्रति गृहणात्वित्याह प्रतिचित्तैः । हविषोऽ-
 स्कन्दाय ” [बा० का० ३ प० २ अ० ६] इति । पल्ली दार्शी वा प्रति
 “ पैषपन्नमुत्पाद व्याचेत—“ असंबपन्ती पित्ताणूनि कुरुतादित्यरह मेष्य-
 त्वाय ” [बा० का० ३ प० २ अ० ६] इति । तथा च त्रुवितम्—
 असंबपन्ती पित्ताणूनि कुरुतादिति संवेष्यति दार्शी पिनाहि पिल्ली वाऽपि वा
 पृथ्यवहन्ति शूदा पिनाहि ” इति । हे शास्त्रे तण्डुलेष्वन्यद्वयं किमप्यवेशयन्ती
 पैषणं कुरु । तानि च पिण्डानि शूद्याणिं कुरु । तमिदं पैषमध्ययुः पठेत् ।
 पिण्डस्य त्रुवित्वे पुरोडाशद्वारा यज्ञयोग्यता भवति ।

अथ विनियोगसंश्रहः—

“ अवेति पूर्ववचत्रं शम्पां स्थापयते दिवः ।

धिषणा द्वे दथाऽभ्यानी देवेत्याधिवपेष्यदिः ॥ ३ ॥

पाणयेति विधिः पिण्डा दीर्घत्यन्तं उपोहति ।

देवोऽग्निने स्कन्दयेत् शोका एकावद्य विह ॥ २ ॥ इति ।

अथ भीमांसा ।

यश्चप्यम् विकेषाकारेण विचारा बहवो नोपलभ्यन्ते तथाऽपि सामान्यविचाराः
पूर्वोक्ता अनुसंधेयाः । इपि त्वेत्यत्र पाक्यपूर्वये यथाऽभ्याहारस्त्वयैवायिवपा-
मीत्यशाप्यप्रये जटापित्यादिक्पञ्चाहतीत्यम् । अभ्याहतस्य चानाम्नातत्वेनामन्त्र-
त्वादूहादित्यिव स्वरायपराधो नास्ति । किंच नवपाध्यायस्य वृथमपादे चि-
न्नितम्—

“ नोहोऽप्यवा धान्यशब्दो नासङ्ग्नेतिकतः ।

ऋहो लक्षणपाठ्यस्य शोपानस्येव तुंगवेः ” इति गा

दृष्टि वेषणाय तण्डुलाकारेऽयं मन्त्रो विहितः—धान्यमसि धिनुहि देवानिति ।
सोऽप्य भान्यशब्दोऽसमवेदार्थं त्रृते निस्तुषाणां तण्डुलानां धान्यशब्दार्थेत्वाभा-
वत् । तेदयं सवित्रादिशब्दवलोहनीय इति वेदृ । मैवम् । सक्षणावृत्या धान्यश-
ब्दस्य तण्डुलक्षेऽप्य समवेतत्वात् । यथा गावः पीयन्त इत्यत्र मुख्यवृत्त्यमावेऽपि
नात्मवेदार्थते लोका वर्णपन्दि किंतु पयो लक्षणित्वाऽप्य समवेतमेव परीयन्ति
तदृत् । तस्याच्छावियानामयने षट्क्रिंशत्संवत्सरे धान्यशब्दं ऋहनीयः । तत्र
हेवमाम्नायते—संस्थितेऽहनि गृहपतिर्मूर्तयां याति, स तत्र धान्यशब्दं ऋहनीयः । तत्र
तरसा सवनीयाः पुरोडाशा भवत्यीति । तत्र दृष्टि वेषणाय शीसनावपन्मांसमसि
धिनुहि देवानित्येवं मन्त्रमूहेत् । न च धान्यशब्दवलक्षको मुगशब्दं ऋहे प्रयो-
क्तम् इति वाऽप्य, लक्षणाभृतेः प्रकृतावार्थिकत्वेनाविदेशानहन्त्वात् । तस्मान्वा-
सपित्येव धान्यशब्दस्योहः ।

अथ व्याकरणम्—

अवधूतपित्यादयो गताः । पर्वतयहीतीत्यस्मिन्नर्थे छान्दोमिष्ये
तकाररहितस्य यपत्ययस्य विशानात्पत्यपस्वरः । पावतेयीत्यत्र छीपुदातः । पर्व-
तिरित्यत्र तदहीतीत्यस्मिन्नर्थे छान्दक इकारपत्ययोऽनुदातः । धान्यशब्दस्य
तित्यशिक्षपत्त्यकारपर्याधान्यकम्पाराजन्यपत्त्वाणापित्यन्तस्त्वित्यत्रम् । विनु-
हीत्यत्र “ सेहंपित्य ” [३० ३-४-८७] इति सिपः स्थान आदि-

१४०७३ अनु०७] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

६१

(कपालोपवानाचार्य मन्त्रम्)

दस्य हिशब्दस्य पित्तनिषेधात्पत्ययस्वरः । यद्यपि विकरणप्रत्ययस्योकारस्य
स्वरः सुलिखितस्थाथाऽपि व्यष्टयो द्रष्टव्यः । प्रतिसिद्धित्यन् कुदुत्तरपदप्रकृति-
स्वरे भासे तदपवादः “ तादौ च निति कृत्यतौ ” [पा० ८-२-५०] तु प-
त्ययव्यतिरिक्ते तकारादौ निति कृति पत्यये परतः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।

इति अभिमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
चिरीयसंहितामार्घे प्रथमप्राप्ते प्रथमप्राप्तके वाठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमाप्तके प्रथमप्राप्तके सहगोऽनुवाकः)

धूठिरसि अहं यच्छापाशेऽक्षिमादै जहि
निष्कृयादै सेधाऽऽ देवयजं वह निर्दिष्ट-
रक्षो निर्दिष्टा अरातयो धूकमसि पृथिवीं
हृश्चाऽसुर्दृह प्रजां हृह सजातानस्मै यज-
मानाय पर्युह धर्त्रमस्यन्तरिक्षं हृह प्राणं
हृहापानं हृह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह
धर्मामसि दिवे हृह चक्षुः (१) हृह श्रोतृं
हृह सजातानस्मै यजमानाय पर्युह धर्मासि
दिशो हृह योनि हृह प्रजां हृह सजाता-
नस्मै यजमानाय पर्युह चित्तः स्थ प्रजामस्मै-
रयिमस्मै सजातानस्मै यजमानाय पर्युह भूगू-
णामङ्गिरसां तप्तसा तप्तयध्वं यानि घर्मे कपा-
लोऽन्युपचिन्वन्ति वेधसः । पूष्णस्तान्यपि ग्र-
हम्ब्रकाशू वि मुञ्चताम् (२) ॥

(चक्षुरहात्मवारित्यश्च)

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितामां प्रथमाप्तके
प्रथमप्राप्तके सहगोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(कपालोपशानार्थी मन्वः)

(अथ प्रथमकाण्डे प्रदेशपाठके संस्कृतनुवाकः) ।

षष्ठानुवाके पैषणमुक्तम् । पद्यप्यनन्दरं पुरोडाशो निष्पादनीयस्तथाऽप्यत-
मेषु कपालेषु पुरोडाशस्य अपयितुपशक्त्वात्सुप्तये कपालोपशानमभिवीयते ।

धूष्टिरिति । कल्पः—“ धूष्टिरिति जल यज्ञेत्युपवेषमादाव ” इति ।

१८शशास्त्राभ्युले छिन्नः प्रदेशप्रिमित दपवेषः । हे उपवेष त्वमङ्गाराणां
पर्वणे समर्थोर्धति । अतो भस्त्रशब्दोदितं पुरोडाशस्य देवार्थं प्रयच्छ । धूष्टि-
शब्दो दैयंद्योतनायेत्याह—“ धूष्टिरिति जल यज्ञेत्याह धूतैः ” [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ७] इति ।

अपावृत्त इति । कल्पः—“ ऋषिशशिमामादै जहीति गाहैत्यादाहैती-
याद्वा प्रत्यश्चावङ्गारौ निर्वर्त्य निष्क्रमयादृ सेषेति तथोरन्यतरमुत्तरमपरमवान्त-
रदेशं वा भिरस्याऽदेवयजं वहेति दक्षिणवयस्थाप्य ” इति ।

हे गाहैत्यादै दोषशिः शास्त्रीयं पाकमन्तरेणाऽप्य द्रव्यपत्ति न तु पाकार्थ-
स्थापितस्य पाकं करोति तमनय भारय । यथा लौकिकं मांसमीति तमपि
निषेद्धम् । यस्तु देवान्यजति तथावह । यथोक्तस्यान्यानयनस्य कपालोपशा-
नार्थं दृश्यन्वशंतति—“ ऋषिशशिमामादै जहि निष्क्रमयादृ सेषाऽदेव-
यजं वहेत्याह । प एवाऽमात्रक्षयात् । तमपहर्त्य । देष्येऽग्नौ कपालमुपद-
धाति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति ।

निर्देशमिति । निर्देशः रक्षो निर्देशा अरातपो ध्रुवमसि पृथिवीं
इःहाऽमुद्देश्य यज्ञां इःह सज्जानस्मै यज्ञमानाय पर्युहेत्येतयोर्मन्त्रयोरर्थक्षेण
विनियोगः कल्पे दृष्टिः—“ अक्षवमसीति दस्मिन्मध्यमे पुरोडाशकपालयुपदधाति
निर्देशः रक्षो निर्देशा अरातय इति कपालेऽङ्गनरमायापाय ” इति ।

हे कपाल त्वं इठमस्यदः धूष्टित्यादीन्दृढी कुरु । अस्य यज्ञमानस्य शास्त्री-
श्चरितः सेषकाम्कुरु । अस्मिन्कपालेऽवशिष्यते रक्षो निःषेण दग्धम् । आश्रा-
नक्षेण निर्देशपत्रमदादौ व्याच्छे—“ निर्देशः रक्षो निर्देशा अरातय इत्याह ।
रक्षाऽस्त्वेव निर्देहति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । कपाला-
नामुपशानं विषये—“ अग्निवत्युपदधाति । अस्मिन्नेत्र लोके ज्योतिष्ठते ”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । यथोक्ताङ्गारसुके प्रदेवो कपा-
लमुपदैभ्यात् । कपालोपर्यन्तस्याङ्गनरस्य स्थापनं विषये—“ अङ्गनरमपिवत्-

(कर्यालोपवानार्थी मन्त्राः)

पदि । अन्तरिक्ष एव ज्योतिर्धृते ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । कपालस्थाध कर्वे च स्थिताभ्यासङ्घरार्थी लोकहृत्यस्य ज्योतिर्धृते ततोऽप्युच्चमङ्गारस्य स्थापनासंभवादिवो ज्योतिर्न स्पादिति च शङ्खनीयमित्याह—“ आदित्यमेवामुमिञ्चोके ज्योतिर्धृते ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । एवद्वूनान्वक्तुर्म प्रशंसति—“ ज्योतिष्मन्तोऽस्मा इमे लोका मवन्ति । य एवं वेद ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति ।

धर्चमिति । वौशायनः—“ अथ पूर्वार्थमुपदधाति धर्चमस्यन्तरिक्षं हृह मार्ण दृहहातानं हृह सजातानस्यै यजमानाप पूर्वहेत्यथ परार्थमुपदधाति धरुणमसि दिवं हृह नक्षुहृह श्रीवं हृह सजातानस्यै परामानाप पूर्वहेत्यथ दक्षिणार्थमुपदधाति धर्मासि इशो हृह योर्निं हृह परां हृह सजातानस्यै यजमानाप पूर्वहेत्यथ पूर्वार्थमुपदधाति चितः स्य परापरस्यै रथिमस्यै सजातानस्यै यजमानाप पूर्वहेत्य ॥ इति ।

आपस्तम्बः—“ धर्चपतीति पूर्वं द्वितीयः सङ्गस्मृतं धरुणमसीति पूर्वं तृतीयमिति धर्मासीति सत्परं चितः स्थेत्यष्टमम् ॥ इति ।

तत्र धर्चधर्मेष्यरुणाद्वदा धारकत्वं त्रुवन्तो हठत्वं उक्षयन्ति । हेऽप्तकपाड तमुपचितरुपोर्थसि । वतो यजमानस्य परादिकं परितः संपादय । परादेः पर्येकमुपचयविवक्षया पृथग्वाक्यत्वं शोदयितुपरस्मा इति पदस्याऽनुचितः । चितः स्थेति चहुवचनपादरार्थम् । कवेण पन्वान्वयाचषट—“ अवयासि पृथिवीं हृहेत्याह । पृथिवीमेवैवेन हृहेत्य । धर्चमस्यन्तरिक्षं हृहेत्याह । अन्तरिक्षमेवैवेन हृहेत्य । धरुणमसि दिवं हृहेत्याह । दिवमेवैवेन हृहेत्य । धर्मासि दिशो हृहेत्याह । दिवा एवैवेन हृहेत्य ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । उपसंहरति—“ इमान्वैवेलोकाहृहेत्य ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । एवद्वदनं परंसति—“ हृहन्तेऽस्मा इमे लोकाः प्रजया पशुभिः । य एवं वेद ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । सर्वत्र विषेषार्थं केनापि प्रकारेण स्तुत्वा अद्योत्तादीयेति व्युत्पादितुं कपालोपधानं बहुधा स्तौति । तत्रायसेकः प्रकारः—“ वीणये कपालाम्पूर्पदपाति । तप इपे लोकाः । पृथीं लोकानामाप्त्यै ॥ [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । मध्यमपूर्वां परकपालत्वं वित्वमपि प्रशस्तम् । अथापरः प्रकारः—“ एकमेयं कपालमुपद-

धाति । एकं या अमे कपालं पुरुषस्य संमवति । अथ द्वे । अथ शीणि ।
अथ चत्वारि । अधाक्षी । तस्माद्वाक्यासं पुरुषस्य शिरः ॥ [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ७] इति । प्रथमे शूलमसीत्येकं कपालमुखीयते । ततो षड्-
मसीत्यनेन सह द्वे । शूलमसीत्यनेन सह शीणि । शीणसीत्यनेन सह चत्वारि ।
तदः केवाचिभ्यते चितः स्थेत्मनैदौपरितनानि चत्वारीत्यष्टौ भवन्ति । पुरुष-
स्यापि गर्भे प्रथमं शिरोरूपमालयणं कपालमुख्यत्वे । पथात्कमेण रेतसमिरद्धा
भिद्यते । कपालेषु संस्कृतं स्तुत्या तदुपधानं स्तौयि—“ यदेवं कशासान्युपदधाति ।
यज्ञो वै प्रजापाति । यज्ञमेव प्रजापतिः तत्स्करोति । अशत्पानमेव तत्स्कर-
रोति । त॒ स॒रुकृतपात्त्वान्म् । अपुष्टिमैल्लोकेऽनुपैति ॥ ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ७] इति । उपधानेन कपालेषु संस्कृतेषु वद्वारा तत्स्कृत्यो
यागः संस्कृत्यते । यज्ञद्वारा तत्स्कृतः प्रजापदेः संस्कारः । तेन कपालपश्चमजा-
पतिसंस्करेण हेषां संस्कृतत्वाद्यजपानः स्वयं संस्कृतो भवति । तं च संस्कृतं
संवर्ते छोके गच्छत्यप्यनु कलदानाय यज्ञः प्रजापदिरूपधारी कश्चिद्देवो गच्छति ।
अपरः प्रकारः—“ यददाकुपदधाति । नापविद्या तत्समिदम् । यष्टव । विवृता
तत् । यदश । विराजा तत् । यदेकादश । विषुभा तत् । यद्वादश । जगत्या
तत् । छन्दःसंनितानि स उपदधत्कपालानि । इमौङ्गोकामनुष्वरं दिशो विधूतै
हृष्टहति । अथाऽऽस्युः प्राणान्मयां पश्चान्यजपाने दधाति । सजातानस्या अभिलो
महूर्दाम्करोति ॥ ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ७] इति । विवृच्छन्दः
स्तोमशाची । स च स्तोम उपास्तै गायता नर इत्याशुभिर्भवतिः संवद्यते ।
छन्दःशब्दस्थं स्तोममप्युपलक्षयति । गायत्रीविराटूर्जिष्ठुलगतीनां चाहत्वाद्यक्षर-
संस्कृता मसिज्ज्वा । तथा संस्कृता छन्दःशान्त्यम् । नन्दवाऽप्येवस्त्यादौ कपा-
लान्यभीष्मीयस्य चैकादका न तु नदादिसंस्कृता उभ्यत इति चेदाङ्गम् । तथाऽपि
संस्कृतान्यत्र विद्यमाना प्रसङ्गादिः स्तूयते । वयोदशादिसंस्कृता न काप्यस्ति ।
एकादिका साप्तपर्थन्ता संस्कृतान्यत्रासीति चेत्तर्हि वस्या अप्यमेन न्यायेन स्तुति-
रुचेया । ईदशानि कपालान्युपदधानोऽप्ययुर्लुकमेण पूर्धिव्यादिङ्गोकान्प्राणादि-
दिशस्थ हठी करोति । छोकवृद्ध्या कपालानां स्थापितवात् । अत इदमुपधानं
छोकवृद्ध्यै भवति । किंचाऽऽसुरार्थीन्प्रातुपूर्वात् यजमाने संपादितवान्मवति ।

प्रपा० १ अनु० ७] कृष्णयजुर्वीदीयतेनिरीयसंहिता । ९५

(कपालोपधानार्थी गन्त्राः)

कृपणसे मन्त्रे स्पष्टार्थत्वं दर्शयति—“ चितः स्पेत्याह । यथायजुर्वैतत् ॥ ”

[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

भूगूणामिति । कलः—“ भूगूणमङ्गिनरसां तपसा तप्यध्वमिति वेदेन कपालेष्वज्ञनरानभ्युत्सु ॥ ” इति ।

हे कपालानि देववातपोरुपेणामेजामिना तपानि भवत । इमेवार्थं दर्शमिति—“ भूगूणमङ्गिनरसां तपसा तप्यध्वमित्याह । देववानमेवैनानि तपसा तपयि ॥ ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

यानीति । अथ गन्त्रो यथापि यागसपादौ पठनीयस्तथाऽपि कपालशसङ्ख्य-
दिहाऽग्न्यादः । वाद्विनिमोगः सुवे दर्शितः—“ मानि घर्मे कपालामीति चतुष्प-
दयचार्मे कपालानि विमुच्य संख्यानोद्दासयापि संहिष्ठो दर्कपूर्णमासौ ॥ ” इति ।

अध्ययैस्त्रा वेदस्तो यानि घर्मे कपालान्यादीपे वड्डौ धुवपस्तीस्यादिमन्त्रैरुप-
स्थापितवन्तः । पूजार्थं बहुवचनम् । तादृशाऽप्यविक्षालानि विषोकुं समर्थोविन्य-
न्द्रयाप्य गोपकस्य यजमानस्य यागत्त्वे घर्मे समाप्ते सति विमुच्यताम् । अनेकगुण-
विशिष्टं विषोकं विवक्ते—“ तानि ततः स्त॒स्त्रियेने । यानि घर्मे कपालान्युपचिन्य-
न्ति वेदस इति चतुष्पदमार्मो विमुच्यति । चतुष्पादः वशः । पश्चुवेवोपरिष्ठात्प-
विविङ्गति ॥ ” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ७] इति ।

अत्र विनियोगसंश्यहः—

“ भूषितराद्योषवेष्मपाङ्गनरौ वियोजयेत् ।

निष्कापस्तारयेदेकमा देवान्यं तु शेषयेत् ॥ १ ॥

भूवं कपालमाधाय निष्काङ्गनरं तथोपरि ।

घर्मे द्वितीयं धर्मणं तृतीयं घर्मं सबनम् ॥ २ ॥

चितोऽहं भूम् वेषु सर्वेष्वज्ञनरसोपणम् ।

यानि स्वकाळे संमाप्ते कपालानि विमुच्यति ॥

अनुवाके संवेदस्त्रिमन्त्रका दादश मन्त्रकाः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अध वीर्मासा ।

चतुर्थीध्यायस्य प्रथमपादे विनियतम्—

“ अपर्णं तुष्वाप्यव कपालस्थ प्रयोजकौ ।

उत अपष्टमेवाऽप्यद्यो वापार्थत्वात्तृतीयया ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंसेता— [प्रथमकाण्डे—
(कषालोपशनार्थं मन्त्रः)

पुरोडाशकपालेति नाम्ना स्याच्छृण्यार्थं ।

प्रयुक्तस्य प्रयुक्तिर्नो वस्त्य वैष्ण एसज्जनम् ॥ इति ॥

कपालेषु अप्यतीति अपणं पुरोडाशस्य श्रुतम् । वथा पुरोडाशकपालेन तुषानुपवत्तीति कपाठे तुषापाणं श्रुतम् । वे च तुषाः सकपाला रक्षसां भागोऽसीति मन्त्रेण कृष्णाजिनस्याघस्ताद्यवस्थापनीयाः । तत्र अपणं पथा कपाठसंप्रादनस्य प्रयोगकं वथा तुषवापौऽपि प्रयोजकः । एकहायन्तेवि त्रृतीयया पथा गोः कपार्थत्वं वथा कपालेनेति त्रृतीयया कपाठस्य तुषवापार्थत्वावभवादिति चेन्नैवम् । चाच कपाठमात्रस्य तुषोपवापसाधनत्वं श्रुते कि वहिं यत्कपालं पुरोडाशभपणादोपाचनासादितं च वस्त्रैव कपाठस्य साधनम् । एतच्च पुरोडाशकपालेनेवि सविशेषणमाम्ना तद्विधामादवगम्यते । वथा सति पथं प्रवेत कपाठं प्रयुक्ष्यते । न च प्रयुक्तस्य पुनस्तुपवापेन प्रयुक्तिः संमवति । वस्त्राच्छृण्येनैव प्रयुक्तं कपाठं तुषोपवापौऽपि प्रसङ्गात्सिध्यति । ईहशेषाङ्गान्तरं त्रृतीयाभूत्या चोध्यते ।

अथ व्याकरणम्—

धीष्ठशब्दः किन्पत्याभ्वदवादाद्युदाचः । आमाच्छब्दे कृतस्वरः । वथैव देवताशब्दः । निर्देशमिति पत्युष्टवत् । सज्जातानित्यत्र समानं जातं जन्म येषां ते सज्जाताः । “ वा जाते ” [पा० ६-२-१७१] जातशब्द उत्तर-एदे चहुवीहौ समस्ते विकल्पेनान्वेदाचो भवति । भूम्बङ्गिनःशब्दौ तृष्णादी । उपर्याच्वन्मीत्यत्र यामीत्यनेन पच्छाद्योगाजित्वामावः । विकरणपत्ययस्तरस्य सति शिष्टस्याप्यवलीयस्वेन “ उदाचयणः ” [पा० ६-३-१७४] इत्युपर्याच्वन्म्याकारस्येदाचः । पूर्ण इत्यत्र “ अनुदाचस्य च ष्ठोदाचात्मोः ” [पा० ६-३-१६१] इति विमकिरुदाचा । इन्द्रवायू इत्यत्र “ देवताद्वैष्टे च ” [पा० ६-२-१४१] इत्युभ्यपदमक्तिस्वरत्वे प्रोक्ष तदपवादः—“ नोत्तरपेदङ्गुदाचादावश्चिद्वीरुद्युपमनियु ” [पा० ६-२-१४२] अनुदाचादौ पृथिव्यादिष्वलिरिक उत्तरपेदे देवताद्वैष्टस्वरो न भवति । ततः समाप्तस्वेत्यन्वेदाचः ।

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेशीयैतिरी-
पसंहितामार्थे प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

४० [अनु० ८] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता ।

५७

[पुरोडाशानेष्वद्वार्या मन्त्राः]

(अथ प्रथमाष्टके प्रथमप्रपाठके इष्टमोऽनुवाकः) ।

सं वैषामि समापो अद्विरम्मत समोर्धयो
रसेन सः रेवतीर्जगतीभिर्भुमतीर्यधुमतीभिः
सूक्ष्यच्चमद्भ्यः परि प्रजाताः स्थ समद्विः
पूच्यध्वं जनयत्यै त्वा सं यौम्पश्यें त्वाऽप्नी-
षोमाभ्यां यस्य शिरोऽसि ष्मोऽसि विश्वा-
युक्तु ग्रथस्वोह ते यज्ञपतिः प्रथतां त्वर्चं
गृहीव्यान्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयो देव-
स्त्वा सविता धूपयतु वर्षिष्ठे अधि नाके-
भिस्ते तनुवं माऽति धामग्ने हृष्यः रक्षस्व सं-
ब्रह्मणा पूच्यस्वैकताय स्वाहा द्विताय स्वाहा
त्रिताय स्वाहा (१) ।

(सविता द्वाविद्यातिथ) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके इष्टमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके इष्टमोऽनुवाकः) ।

तप्तमे कपालोपवानमुकं ततस्त्वज्ञेषु कपालेषु लक्ष्यावतरत्वादद्वये पुरोडाश-
कृष्णाभिधीयते ।

समिति । संवप्तमीत्यस्वाऽम्नातस्य मन्त्रस्य शेषं पूरयित्वा विनियोगः
कले दर्शितः—“ अद्योत्तरेण मार्हैपत्यगृष्णविश्य वाचंयमस्तिरन्वितं पात्पां
कृष्णाजिनात्विद्वानि संवप्ति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनोर्धुम्भां पूज्णो
हस्ताभ्यामध्ये जुहुः संवप्तमध्यमीषोमाभ्याप्मुष्या आमुष्या इति ” इति ।

अपेक्षितस्थाने प्रयोक्तव्य हत्येतवर्धं दर्शयितुमेव निर्वापेषणयोर्देवस्य त्वेति
मन्त्रो द्विराजातः । अत्राजातमप्यनैवाभिष्ठोषण व्याप्तेः—“ देवस्य त्वा

सवितुः पत्तव इत्याह पशुत्यै । अधिनोर्माहुभ्यामित्याह । आधिनौ हि देवाना-
मध्ययूं आस्ताम् । पूज्यो हृस्ताभ्यामित्याह यत्यै । संवपामीत्याह । यथादे-
वत्तमैवेनानि संदर्शति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८] इति ।

समाप्त इति । वीचायनः—“ पर्णीताभ्यः स्तुवेणोपहत्य वेदेनोपयम्य पाणि
नान्तर्वार्यैवं पदन्वीन्यस्ता उभयीरानीममानाः प्रतिमन्त्रवते समाप्ते अद्विरम्यत
समोपधयो रसेन सः रेवतीर्जनवीभिर्भुषतीभिर्भुषतीभिः सूज्यध्यभिवि ” इति ।

पूर्वं चयते संगृहीता आपः पर्णीताः । तस्मा आपो मदन्तयः । आपस्तम्बेन
तु प्रणीतामावेऽर्थं मन्त्रो विनियुक्तः—“ स्तुवेण पर्णीताभ्य आदाय वेदेनोपयम्य
समाप्ते अद्विरम्यते विषेष्वानयति ” इति । पर्णीता आपो मदन्वीभिरादिः
संगच्छन्ताम् । पितृरूपा ओपधयो द्विविशेषकरसेन संगच्छन्ताम् । किंच हे
आपो युवं सर्वतस्याभिवृजिहेतुत्वाचदद्वारा धनवत्यः स्वमावदो माधुर्यवत्यथ ।
ओपधयोऽपि वल्लभरूपपापभिवृजिहेतुत्वा पशुरूपधनयुक्ताः स्वमावसिद्दस्या-
दुत्वेन माधुर्यवत्यथ । तस्माः पितृरूपाभिस्ताभिरोपधीभिः तंसुदा मवत । नन्वस्य
पूर्वमामे जडाजपिसंगमस्य फलमाह—“ समाप्ते अद्विरम्यत समोपधयो रसेने-
त्याह । आपो वा ओपधीजिवमिति । ओपधयोऽपि जिवमिति । अन्या वा
एवासामन्या जिन्वति । तस्मोदेवमाह ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८]
इति । जिन्वन्दि पीणयन्ति । यथाप्यवेदनानामपामोपविनां च नास्ति पीदि-
स्तथापिं पुरोडाशकृपेण देवपितृहेतुत्वाचदपचाराः । न हि केवलेन जलेन
पिष्टेन वा पुरोडाशः संभवति किंत्यन्योन्यमेतत्तरुपेण प्रीणलेन । यस्तात्तासा-
मपामोपधीनां च पञ्चेऽन्या आपेऽन्या ओपधीः पीणयन्ति । अन्याधीपध-
योऽन्या आपः पीणयन्ति । तस्मान्यन्वचः समोपधयो रसेनेत्येवं ज्ञते । उच्चरभागे
पाधुर्यसंपादनं फलमाह—“ सः रेवतीर्जनवीभिर्भुषतीभिर्भुषतीभिः सूक्ष्यध्यवि-
त्याह । आपो वै रेवतीः । पश्चातो जगतीः । जोपधयो पशुषतीः । आप
ओपधीः पशून् । तानेवास्ता एकत्वा संक्षत्य । पशुमदः करोति [ब्रा० का०
३ प० २ अ० ८] इति ।

अद्वय इति । वीचायनः—“ अधानुपरिपूर्वावयत्यद्वयः परि प्रजाताः स्थ
समन्द्रिः पूच्यध्यभिवि ” इति ।

[पुरोडाशनिष्ठावनार्था मन्त्रः]

आपस्तम्भः—“ अद्वैतः परि प्रजाता इति वसाभिरनुषरिष्टाऽप्य ” इति ।

परिष्टावनं पिष्टस्य सर्वत आद्रीकरणम् । हे पिष्टस्या ओषधयो यूर्यं पूर्वं-
मद्वय उत्पन्नाः स्थ । ततोऽव्याप्तिद्विः संपूर्का भवत । मन्त्रेण परिष्टावनं
विदत्ते—“ अद्वैतः परि प्रजाताः स्थ समद्विः पुच्छधर्मिति पर्याप्तावयति ।
यथा सुवृष्ट इमामनुविशृत्य । आप ओषधीर्भव्यन्ति । ताहगेव तत् ” [बा०
का० ३ प० २ अ० ८] इति । यथा पर्वन्ये सुवृष्टे सत्यापो भूमिमनुपर्विं-
श्यौषधीर्धीर्धेयन्ति तथाविषीष्टेन परिष्टावनं जलेन पिष्टे सर्वदः झाविते सति
पुरोडाशनिष्टेतः ॥

जनयत्या इति । कल्पः—“ सं यौवि जनयत्यै त्वा सं यौमीति ” इति ।

हे परिष्टावित पिष्ट त्वां हस्ताङ्गुलिपद्वनेन सम्पङ्गिती करोमि । एतच्च
यजमानस्य शुक्रशोणितमित्रगोनैव प्रजोत्पत्तये संपन्नते । एतदेव विशदयति—
“ जनयत्यै त्वा सं यौमीत्याह । प्रजा एवेन दाधार ” [बा० का० ३ प०
२ अ० ८] इति ।

अग्नय इति । कल्पः—“ संपुत्र्य व्यू(व्यु)साभिसृशत्यम्भये त्वाऽधीक्षेमाभ्यान-
मुज्ञा अभुष्ट्वा इति यथादेवतन् ” इति ।

त्वामहं स्पृशाभीति शेषः । असाकर्यं वन्तद्वययोजनमित्याह—“ अग्नये
त्वाऽधीक्षेमाभ्याभित्याह व्यावृत्त्यै ” [बा० का० ३ प० २ अ० ८] इति ।

मस्तस्येति । कल्पः—“ पिष्टं करोति मस्तस्य शिरोऽसीति ” इति ।

विशदीकृत्य व्याचक्षे—“ मस्तस्य शिरोऽसीत्याह । यशो ये मस्तः । तस्यैव-
भित्तुरः । यत्पुरोडाशः । तस्यादेवमाह ” [बा० का० ३ प० २ अ० ८]
इति ।

घर्म इति । कल्पः—“ घर्मोऽस्ति विशायुरित्याश्वेषं पुरोडाशमटानु कलाते-
व्यविअप्यत्येवमुत्तरमुनरेषु ” इति ।

हे पुरोडाश त्वं तपकपालावस्थानेन दीप्ते देवतायोग्यत्वेन कृत्यायुःपद-
आस्ति । विशायुर्यस्येति वहुवीहेरायुलमदस्त्वमित्येवापार्थं इत्याह—“ घर्मोऽस्ति
विशायुरित्याह । विशेवाऽयुर्यजमाने इधाति ” [बा० का० ३ प० २
अ० ८] इति ।

[पुरोडाशनिष्ठादनार्थी मन्त्राः]

उचिति । कल्पः—“ उहु प्रथस्वोरु ते यज्ञपादिः पथवामिति पुरोडाशं प्रथ-
यस्त्वाणि कथादाभ्यमिदश्यत्यतुङ्गमनपूपाकृतिं कृमस्येव प्रतिकृतिमधशक्तमात्रं
करोति ॥ इति ।

हे पुरोडाश तर्व बहु पथा भवति तथा विस्तीर्णे भव । तदीयो यजमानोऽ-
पि पञ्जादिभिः प्रथितोऽस्तु । यज्ञपदविस्तारं दर्शयति—“ उहु प्रथस्वोरु ते यज्ञ-
पतिः पथवामित्याह । यजमानमेव प्रजया पशुभिः पथयति ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ८] इति ।

त्वचमिति । कल्पः—“ त्वचं शृङ्गारेत्यज्ञिः लक्षणी करोत्यनभिक्षारय-
न् ॥ इति ।

हे पुरोडाश त्वमज्ञिः लक्षणीभूदां त्वचं स्वी कुरु । निम्नोन्नतभावपरिहारेण
त्वक्सा॑इ॒ये सति पुरोडाशः सदेहो भवतीत्याह—“ त्वचं गृहणीष्येत्याह । सर्वैवैन॑८
सतनुं करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । शृङ्गणीकरणं वि-
धते—“ अथाष आनीष परिमाणिः । मात्रस एव तत्त्वचं दधाति । दस्मात्यचा
मात्रसं छन्नम् ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । तत्त्वेन मार्जनेन
पिण्डहृषे मांस एव शृङ्गणत्वरूपत्वं स्थापयति । ततो लोके साधपि तथा हृषते ।

अन्तरितमिति । कल्पः—“ अन्तरितः रक्षोऽन्तरिता अरातय इति सर्वाणि
हृषी॑श्च चिः पर्यग्नि कृत्वा ॥ इति ।

दैर्भद्री॑श्चिः पुरोडाशस्य परितो रक्षसां संशोधनं पर्यग्निकरणात् । अनेन पर्य-
ग्निकरणेन रक्षसात्त्वित्यवहिता । चत्रयोऽपि छब्दहिताः । तदेतद्विधते—“ वर्मी वा
एषोऽशान्तः । अर्धमासैऽर्धमासै प्रवृत्यते । यत्पुरोडाशः । स हृषी॑श्च यजमान॑९
शुचाऽपदहः । पर्यग्नि करोति । पश्चमैवैनमकः । अन्त्या अपदाहाय ” [ब्रा०
का० ३ प० २ अ० ८] इति । पुरोडाशो योऽस्ति स पृथ दीप्यमानोऽप्नि-
भूत्वा कदाचिदपि न शान्त्यति । प्रतिपक्षं तपक्षालैः संदत्प्यमानत्वात् । स च
तापेन यजमानं ददर्शु स्तम्भयः । तेव पैशुप्रचारेण पर्यग्निकरणेन पुरोडाशो इशौ
कृते सति पदीसामिरूपपरित्यायेन शान्तो भूत्वा यजमानं न पदहति । आवृत्ति
विधते—“ चिः पर्यग्नि करोति । ज्यावृद्धि यज्ञः । अयो रक्षसामपहत्यै ” [ब्रा०
का० ३ प० २ अ० ८] इति । मन्त्रं व्याचहे—“ अन्तरितः रक्षोऽन्तरिता

(पुरोडाशनिषादनार्थी मन्त्राः)

अरातय इत्याह । रक्षासामन्ताहित्ये ” [बा० का० ३ प० २ अ० ८]
इति ।देव इति । वौधायनः—“ पुरोडाशै अपयति देवस्त्वा सविता अपयतु
वर्षिष्ठे आधि नाकेभित्तिस्ते तनुर्वं माऽति धागिति ” इति ।आपस्तम्बो यन्त्रभेदमाह—“ देवस्त्वा तविता अपयतिवश्युल्मुकैः प्रदिवपत्प-
शिस्ते तनुर्वं माऽति धागिति दैर्भरभिष्यल्यति ” इति ।हे पुरोडाश पवृत्ते नाकनाम्यग्नौ त्वामधिभित्य सविता देवः पकं करोतु ।
अपयमिस्तव शारीरय मस्मीभावस्त्रपमविदाहं मा करोतु । त्वयितृपदस्य नाक-
पदस्य माऽतिधागित्यस्य चाभिप्राप्यमाह—पुरोडाशै वा आधिभित्त रक्षाऽस्त्यथि-
षाऽसत् । दिवि नाको नवाशी रक्षोहा । स एवास्त्रदक्षाऽस्यपाहन् । देवस्त्वा
सविता अपयतिवश्याह । सवितृपत्सूत एवैनै अपयति । वर्षिष्ठे आधि नाक
इत्याह । रक्षासायपहत्ये । आधिस्ते तनुर्वं माऽति धागित्याहानविदाहाय ”
[बा० का० ३ प० २ अ० ८] इति ।

अप्त इति । वौधायनः—“ गाहृषायमाभिन्त्रयतेऽप्ते हृष्यः रक्षस्येति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु पूर्वमन्त्रस्यैव शेषं मन्यते । पूर्ववद्व्याचहे—“ अप्ते हृष्यः
रक्षस्वेत्याह गुण्ये ” [बा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । आशीर्व-
पति ऐषमन्त्रमुलाय व्याचहे—“ आविदहन्त्यः अपयतेति वाचं विसृजते । यज-
मेव हवीश्याभिव्याहत्यं पठनुते । पुरोरुचमविदाहाय श्रुत्ये करोति ” [बा०
का० ३ प० २ अ० ८] इति । संवप्ननकाले यो वाङ्मनियमस्तमिदार्नीं
परित्यजेत् । विशेषेण दाहो मस्मीभावस्तं परित्यज्य सम्यक्षाकं अप्तं कुरुत ।
अत एवाऽस्त्रायते—“ यो विद्यथः स नैकंतो योऽश्रुतः स रौद्रो यः शृतः स
सोदेवस्त्रादपिदहता शूर्तं कृत्यः सोदेवत्वाय ” इति । आविदहन्त इति चहु-
वन्मने पूजार्थम् । आस्तम्बकाले वानिवमोके तति यज्ञमेवाभिलक्ष्य तत्त्वानि प्रधान-
मूतानि हवीश्यभिलक्ष्य वाचपूज्वार्यं यज्ञं विस्तारितवान्मवति । किंच विशे-
षेण दाहनियुत्त्वै सम्यक्षाकगुणसिद्ये चैवं “ ऐषमुच्चारयन्हविःस्वीकारामप्त्युपैव
देवेभ्यो रूपिं लतबान्मवति । पुरोडाशाच्छादनं विपत्ते—“ मस्तिष्ठो वै पुरो-
डाशः । तं यन्नाभिवासयेत् । आविर्भूतिष्ठः स्यात् । अभिवासयति । वस्मा-
दुहा यस्तिष्ठः ” [बा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । मस्तिष्ठः विरस्यव-

स्थिते मेदसः स्तृणो गुहा गूढ आकृत्तिं दित इत्यर्थः । छादनयोग्यं क्रव्यं विष्वे—
“भस्मनाऽभिवासयति । वस्मान्माऽसेनास्थिं छब्दम् ॥” [ब्रा० का० ३ प्र० २,
अ० ८] इति । यस्मान्मेदः स्थानीयः पुरोडाशो वांसस्थानीयेन भस्मनाऽऽ-
च्छादितस्वस्माल्लोकेऽप्यस्थिसंक्षिप्तं भेदो पासेन च्छन्तं भवति । पुरोडाशस्यो-
परि भस्मनोऽप्यूने साधनं विष्वे—“वेदेनाभिवासयति । वस्मानेकेतौः शिर-
श्छब्दम् ॥” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । दर्भमुष्टिनिर्मितो वेदि-
संपांजनेहतुर्वेदः । वस्मिन्दर्माणीं केतौः साम्यम् । एवद्वेदनं वर्णासति—“असल-
तिभावुको भवति । य एव वेद ॥” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति ।
केशराहितशिरोमुकः सङ्क्षिप्तिसाङ्गवनशीलो न भवति ।

समिति । कल्पः—“सं ब्रह्मणा पृथ्यस्वेति वेदेन पुरोडाशे साङ्गवरं भस्मा-
भ्युहति” इति ।

हे पुरोडाशो भन्नेण संपूर्णो भव । सम्बन्धकात्त्वपकाशाकं यन्त्रमन्यव्यतिरेकां-
कार्यां व्याचते—“पश्चोर्वै प्रतिवा पुरोडाशः । स नाशजुष्ममभिवस्यः । कुर्येद
स्पात् । देवता यज्ञानस्य पश्चवः प्रेतोः । सं ब्रह्मणा पृथ्यस्वेत्याह । पाणा
वै ब्रह्म । प्राणः पश्चवः । प्राणैरेव पशुन्तसंपूर्णकिं । न प्रशायुका भवन्ति”
[ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पर्यात्तिकरणेन पुरोडाशास्थं पश्चात्-
तत्त्वात्पश्चात्य यन्त्रसंस्कार्यत्वाद्यजुषा विनाभिवासनममर्थकं स्पात् । न केवलं
वैयर्थ्यं किंतु यज्ञानस्य पश्चवश्च वर्तुं समर्थी भवन्ति । सोऽप्य व्यतिरेकः । द-
क्षदोपपरिहाराय मन्त्रेण संपूर्णस्वेत्येवमर्थं भन्नो लूपे । तत्र संपर्कप्रतियोगी भन्नः
पशुन्मरणात्पात्रयतीति प्राणस्वरूपः । पश्चवश्च प्राणाधारत्वात्पात्रस्वरूपाः । अतो
योग्यत्वात्संपर्कं सति पश्चवो मरणशीला न भवन्ति । सोऽप्यमन्यः । मन्त्रेण
यथा संपर्कस्वया भस्मनाऽपि संपर्को युक्त एवेत्याह—“यज्ञानेऽवै पुरोडाशः
पश्चात् पश्चवः पुरीषम् । येदेवप्रभिवासयति । यज्ञानेमेव पश्चवा विशुक्षिः समर्थ-
यति” [ब्रा० का० ३ प्र० २ अ० ८] इति । पुरीषं भस्म ।

एकतायेति । कल्पः—“अवैतार्तीसंक्षालनं गार्हशत्याङ्गनरेणाभिवदप्य हत्वा-
न्तर्वेदि पतीनीनं तिषूनु लेखानु निनयत्प्रेक्षणाय स्वाहा द्विताप्य स्वाहा विताप्य
स्वाहेति” इति ।

[मुरोदाशनिष्ठादनार्थी मन्त्रः]

तेभ्य हइं पावीप्रकासनोदकं हुवमस्तु । एकदादीनामुत्पत्तिप्रकारपाह—“ देवा
वै हविर्भूत्वाऽङ्गुष्ठन् । कस्मिन्निदं व्रक्ष्यामह इति । सोऽग्निरब्दीत् । मायि तनुः
संनिष्ठदृश्वम् । अहं वस्ते जनपिष्यामि । यस्मिन्ब्रक्ष्यञ्च इति । ते देवा अग्नौ
तनुः संन्यदधत् । तस्मादाहुः । अग्निः सर्वा देवता इति । सोऽङ्गुष्ठनरेणापः ।
अभ्यपतायत् । तत्र एकतोऽग्नायत् । स द्विवीयमभ्यपतायत् । ततो द्वितोऽग्नायत् ।
स तृतीयमभ्यपतायत् । ततस्त्वितोऽग्नायत् । यदद्वच्छोऽग्नायत् । तदाप्यानामाप्य-
त्वम् । यदात्मभ्योऽग्नायत् । तदात्म्यानामात्म्यत्वम् ” [ब्रा० का० ३ प० २
अ० ८] इति । देवाः पूर्वं वीस्ववदातादिना हविः संपाद्य वीजवधादिप्रपत्तेषः
कस्मिन्पृथुर्वे मार्जनीय इति विचार्याभिवनेन स्ववीर्येष्ट्रौ स्थापितवतः । ततः
सोऽग्निः तर्वदेववीर्येष्ट्रारिष्टाऽङ्गुष्ठनरेणाव्येवताभिलक्ष्य सद्गीर्यमवायत् । तस्मा-
दुत्पत्त्वानामेकतादिनामकान्ते देवविशेषणामापो मातरो देवा आत्मानः पितर इ-
त्याप्यनामकत्वमात्म्यनामकत्वं च युक्तम् । स च लेपः परम्परया वीस्ववदातिनि
पृथुर्व पर्यवसित इत्याह—“ वे देवा आप्यव्यभूत्यत् । आप्या अमृतव सूर्याभ्यु-
दिते । सूर्याभ्युदिवः सूर्याभिनिम्नके । सूर्याभिनिम्नकः कुनस्त्रिनि । कुनस्त्री
स्यावदति । यापदन्त्रयदिविती । अश्वदिविषुः परिविते । परिवितो वीरहणि ।
वीरहा बलहणि । वद्वश्वहर्णं नात्यप्यवत् ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ०
८] इति । आप्या एकवादयः । उद्वास्तमपकालयोः सुप्तो शुलशावभ्युदिवाभि-
भित्तुकौ । तथा चोक्तम्—

“ सुहे यस्मिन्ब्रस्त्वेति सुहे यस्मिन्चुदेति च ।

अंशुमानभिनिचुकाभ्युदितौ तौ यथाकपम् ॥” इति ।

नस्त्रवक्तव्यं दन्त्यालिन्यं चाप रोगविशेषकृतम् । ज्येष्ठायामनुदायां कनिष्ठा-
मूढ्वाऽवस्थितोऽवदिविषुः । कठवति कनिष्ठे सति विचाहरहितो ज्येष्ठः परिवितः ।
वीरस्य क्षत्रियस्थ हन्ता वीरहा । जाहाणस्य हन्ता बलहा । एतेष्वाप्यानामेक-
तादीनो देवानो वापलेपमार्जनयैष सूक्ष्मत्वान्तेषु तन्मार्जनमुचितम् । सूर्याभ्युदितो-
दीनो बलहान्तानो धापप्रवणत्वान्तिम्नगामिनो जलस्येष लेपस्यापि तेषु प्रवाहो
युक्तः । बलहत्यायाः पापाधिक्यवारतम्यविभागिभूमित्वात्क्षेपो व्यक्षहर्णं नावि-
कामदि । मक्षालनोद्दकस्म लेखासु निनयनं विषये—“ अन्नर्वेदि निनयत्पत्त्वरु-

स्वैर्” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । पतेन निनयनेन कर्मकल-
प्रतिबन्धकपापलेष्या पर्मीतत्वात्कर्त्तसंशादनायेऽ निनयनं संपदते । तस्य जडस्य
वद्वितारं विदत्ते—“ उल्मुकेनाभिशृहणावि शृतत्वाय । शृतकामा इव हि देवाः”
[ब्रा० का० ३ प० २ अ० ८] इति । शृंहं पक्षम् । मः चृतः स तदेव
इति पूर्वेषु वृहणतम् ।

अन् विनियोगसंबंधः—

“संवपामि हविर्वापः समा तत्र जलं क्षिपेत् ।

अङ्गवः संप्लाव्य दम(भिर्जर्व(न)) संयौत्यशेषतः ॥ ३ ॥

अग्रामी निर्दिशे ज्ञागौ मत्त पिण्डं करोति हि ।

बर्हः कृष्णे निक्षिप्य प्रथयेदकुम्भतः ॥ ३ ॥

अचं शक्षी करोत्पिन्निरन्तः पूर्णश्चे कुविः ।

अपयत्यलमकैदेवो सुभिस्ते ज्वात्यते कवैः ॥ ३ ॥

ती वेदेन च साङ्गनरमस्मना^{५५४} (दयेद्विः)।

एकान्तवैष्णवे लेखास सात्त्वनं निनपेत्रिभिः ॥

अनवाकेऽहम् तस्मदशा पूर्वाः प्रकृतिः ॥ १ ॥ २३ इति ।

अप्यविद्वन्तः अप्यतोति कथितमन्त्र उक्तः । शूतकामा इव हि देवा इत्पर्य-
वादश्च । एतद्विषये बालणान्तरवाक्यमपि यो विद्वग्ध इत्यादिकमदाहतम् ।

तथा किंचित्तरीयाद्यायस्थ चतुर्थपादे चिनितम्—

१६ परुषि चित्तन्मित्यन्तया वहिष्ठल सप्तलताप ।

धर्म दैवं मस्त पितृभिर्यक्त्यर नवनीवकम् ।

यो विवर्णः स इत्यकृत्या परोदाशस्य उक्ताम् ।

सौंपि पहांचदी पश्ची योजनामी जिधीपत्र ” इति ।

चतुर्मीस्येण महादित्यश्च श्रूयते—“ मत्परुषि दिवं ददेवानाम् । यदन्तरा
त-मनुष्याणाम् । यत्सपुलं ततिवृणाम् । समूलं बहिर्भवति व्यावृत्तैः ॥ इति ।
१५३: पर्व॑ । दिवं स्त्रिङ्गतम् । ज्योतिष्ठोमे दीक्षाभ्यह्वेः श्रूयते—“ पूर्वं देवानां
मस्तु पितृणां निष्कर्म मनुष्याणां तद्वा षुवत्सुदेवतर्थं यज्ञवनीतं यज्ञवनीते-
माभ्यह्वकं सर्वा एव देवताः श्रीणाति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १]
इति । मस्तु दधिमवं मण्डम् । निष्कर्म शिरसि पक्षेष्वुभिष्विलनिं नवनीतं
तकं वा । दशैषुभ्यासुयोः पूर्वाशब्दये श्रूयते—“ वो निदध्यः स नैकंदो

परा० ३ अनु० १] कृष्णायजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

१०५

[वेदिकरणार्थी मत्ताः]

योऽश्रुतः स रौद्रो पः शूवः स सदेवत्समादिविदहता शूवं छत्यः सदेवत्ताप् ॥
इति । विद्ग्राघोऽपिष्ठः । अशूतोऽपिष्ठः । तत्र वर्हिषि समूलञ्जेदमस्याभ्यल्लेन
नवनीतस्य पुरोडाशे यथोचितपातस्य च विदेयतया सुर्वमवशिष्टं स्वावक् ।
अब पूर्वोत्तरपक्षी न परिज्ञातो । अस्यैव पादस्य प्रथमाधिकरणे निवीतपात्मे
मोक्षयोरेवाचापि योजनीयत्वात् । तस्यैवाधिकरणस्योदाहरणवाहुत्यमनेनैवापि-
करणेन प्रपञ्च्यते ।

अथ व्याकरणम्—

सुवप्तामीत्यादौ स्वरा गताः । आप इत्यत्र किंदस्वरः । अन्द्रिरित्यत्र “कृष्ण-
वेदपदायपुरैश्चम्भः” [पा० ६-१-१७१] कङ्कादेशादिदेशन्दातपदैचित्याद्या-
देशेभ्योऽप्यचन्द्रात्मुशचन्द्रात्मैशच्चादिवृशच्चोत्तरमसर्वनामस्यामुदाच्चं भवति ।
यथापि “ सावेकापस्तुतीयादिः ” [पा० ६-३-१६८] इति त्रूपेष्वैवतिसन्दं
तथाऽपि द्वितीयाचहुवचनार्थेष्य सूक्ष्मस्य वक्तव्यत्वादनेन विशेषसूत्रेणोदाचो
विदेयः । रेतीरित्यश्च रेशब्दाच्चोपसंख्यानमिति मनुष्याशुदाच्चः । वज्राचा इत्य-
प्रान्तमीवितण्यधीत्कर्मणि निष्ठार्था “ गतिरनन्तरः ” [पा० ६-२-४९]
इति पूर्वपदपक्तिस्वरत्वम् । जनयत्या इत्यत्र किंनपत्ययान्तत्वेन “ नित्यादि-
मित्यम् ” [पा० ६-१-१९७] इत्याशुदाच्चः । उत्तरशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वा-
भावात्किंदस्वरः । यज्ञपतिरित्यत्र “ पत्यावैर्यर्थं ” [पा० ६-२-१८] इति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वम् । अन्तरितमित्यत्रान्तःशब्दस्य गतिस्वात् “ गतिरनन्तरः ”
[पा० ६-२-४९] इति पूर्वपदपक्तिस्वरत्वम् । वर्णिष्ठ इत्यवेदन्मात्रयस्य
नित्यादाशुदाच्चः । एवं सर्वमुच्येयम् ॥

इति श्रीपरस्तायणाचार्यविरचिते माघवीये नेदार्थप्रकाशे कृष्णायजुर्वेदी-
ष्टदेवित्तिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके-
ष्टमोऽनुयाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाप्तके प्रथमप्रपाठके नवोऽनुयाकः) ।

आ दद् इन्द्रस्य वाहुरोसि दक्षिणः सहस्र-
भृष्टिः शततेजा वायुरसि तिग्मतेजाः पृथिवि

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितंभाष्यसमेता— [१मप्रकाप है—
(वेदिकरणाभौ मन्त्राः)]

देवयज्ञोषध्यास्ते शूलं मा हि सिषमपह-
तोऽरहः पृथिव्यै ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते योर्धान् देव सवितः परमस्यां परा-
वति शतेन पाशैयोऽस्मान्देहि यं च वर्यं
द्विष्प्रस्तमतो मा मौगपहतोऽरहः पृथिव्यै
देवयज्ञन्यै ब्रजम् (१) गच्छ गोस्थानं वर्षतु
ते योर्धान् देव सवितः परमस्यां परावति
शतेन पाशैयोऽस्मान्देहि यं च वर्यं द्विष्प्र-
स्तमतो मा मौगपहतोऽरहः पृथिव्या अदेव-
यजनो ब्रजं गच्छ गोस्थानं वर्षतु ते योर्धा-
न् देव सवितः परमस्यां परावति शतेन
पाशैयोऽस्मान्देहि यं च वर्यं द्विष्प्रस्तमतो
मा (२) मौगरहस्ते दिवे मा स्कान्दस-
वस्त्वा परि गृहणन्तु गायत्रेण छन्दसा रुद्रा-
स्त्वा परि गृहणन्तु ब्रह्मेन छन्दसाऽऽदि-
त्यास्त्वा परि गृहणन्तु जागतेन छन्दसा देवस्य
सवितुः सवे कर्म कृप्यान्ति वेधसे क्रतमस्यृतसद-
नमस्युतश्रीरासि धा असि स्वधा अस्युर्दी चासि
वस्त्री चासि पुरा क्रुरस्य विसुप्तो विरप्तिज्ञदा-
दाय पृथिवीं जीरंदानुर्यामिरेव अन्द्रमसि स्वधा-
मिस्तां धीरासो अनुहर्षय यजन्ते (३) ॥
(देवयज्ञन्यै ब्रजं तमतो मा विरप्तिज्ञदादृश न) ।

इति कृष्णयज्ञवेदीयत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

[वेदिकरणार्थी मन्त्रः]

[अथ पथमकाण्डे प्रथमपाठके नवगोऽनुवाकः]

अहम् पुरोऽनुभवणमुकम् । अथ पक्षस्य हृषिषो वेदामासादनीयत्वाद्यत्वे
वेदिकर्त्त्वेत् ।

आदृद इति । आदृद इत्पात्मात्मस्य मन्त्रस्य शेषं पूरित्वा विनियोगः
कले दर्शितः—“ अथ जघनेन वेदास्तिविष्टन्त्यमादचे देषस्य त्वा संपितुः
मसवेऽधिनोर्बाहुभ्यो पूष्णो हस्ताभ्यामादद इति ” इति ।

पथोक्पादानं विचते—“ देवस्य त्वा संपितुः मसव इति स्त्यमादने प्रसूतैः ।
आधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । अधिनोर्बाहुभ्यामित्याह । पूष्णो हस्ताभ्या-
मित्याह यत्ये ” [जा० का० ३ य० २ अ० ९] इति ।

इन्द्रस्येति । वौधायनः—“ आदापाभिमन्त्रयत इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणः
सहस्रभूदिः शततेजा इत्ययेन वर्हिषा संशयति वायुरसि विग्रहेजा इति ” इति ।

संशयति सम्यक्तन् करोति ।

एकमन्त्रवद्यमाहाऽप्स्त्राम्बः—“ इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्यभिमन्त्रयते ”
इति ।

हे स्त्रय लभिन्त्रस्य दक्षिणो बाहुरिव समर्थोऽग्निः । कीदृशो बाहुः ।
सहस्रसंख्यानी शत्रूणां भूहिः पाको मारणं पस्यासौ सहस्रभूदिः ।
पुकः कीदृशः । शतसंख्याकाभ्यामुपानि तेजोमुक्तानि पस्यासौ शत-
तेजाः । न केरलभिन्नबाहुसदसः किंतु वायुसहशोऽप्यसि । यथा
वायुस्तीक्ष्णापभिज्ञालामुपाद्यंस्तिव्यमतेजास्तथा स्त्रयोऽग्निः वक्ष्यमाणस्तम्भज्ञे-
दत्तव्ये तीव्रं कर्म कुर्वेत्स्तिव्यमतेजा इत्पुच्यते । मन्त्रस्य पथमपाठ इन्द्रशब्दविव-
क्षामाद—“ आदृद इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने
कथाति ” [जा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । अचाऽदृद इति पदे
पूर्वमन्त्रवद्यम् । तत्र स्पष्टार्थम् । इन्द्रस्येति मन्त्रादिः । वितीयमागे मन्त्रमत-
शब्दस्त्रूपमेव बाहुसहशस्य स्त्रयस्य महिमानं रूपापयतीत्याह—“ सहस्रभूदिः
शततेजा इत्याह । रूपमेवास्यैतम्भाहिमानं व्याचहे ” [जा० का० ३ य० २
अ० ९] इति । त्रृतीयमागे तेजोजनकतया तेजोरूपेण वापुना स्त्रयस्य
उपभिते सति यजमाने तेजो भवतीत्याह—“ वायुरसि विग्रहेजा इत्याह ।
तेजो वै वायुः । तेज एवास्तिव्यद्याति ” [जा० का० ३ य० २ अ०
९] इति ।

पूर्थिवीति । कल्पः—“ अथान्तर्वेषुदीर्घीनाम् दर्मे निधाय तस्मिन्स्पष्टेन
प्रहरति पूर्थिवि देवयजन्योऽध्यास्ते मूर्त्तं मा हिश्चित्पिदि ” इति ।

हे देवयामाभयभूते पूर्थिवि तदीयाया ओषध्या मूर्त्तं मा पिनाशयामि ।
अब देवयजनीति विशेषज्ञेन वाग्मित्तोहिताभ्यामापादितपञ्चाचित्वं निवारयती-
त्याह—“ विशादै नामाशुर आसीत् । सोऽधिभेत् । । यज्ञेन मा
देवा अभिभवित्यन्तीति । स पूर्थिविम्बवर्तीत् । साऽधेष्याऽभवत् । अथो
यदिक्षो वृत्तमहन् । तस्य सोहितं पूर्थिवीपनु वृथावत् । साऽधेष्याऽभवत् ।
पूर्थिवि देवयजनीत्याह । येषांमेवैर्वा देवयजर्ना करोति ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ९] इति । विषमतीति विशादै । इतरभागप्रयोजनयाह—“ओष-
ध्यास्ते मूर्त्तं मा हिश्चित्पित्याह । ओषधीनापाहिश्चत्यै ” [ब्रा० का० ३
प० २ अ० ९] इति ।

अपहत इति । कल्पः—“ अपहतोऽरुः पूर्थिव्या इति स्पष्टेन सतुणा-
न्वाऽसूनपादाय ” इति ।

अरुर्नामपकोऽसुरः । सोऽत्र रजोपनयनेन पूर्थिव्याः सकाशादपहवः ।

ब्रजमिति । कल्पः—“ ब्रजं गच्छ गोस्थानपिति हरति ” इति ।

अस्तु भौषिंगित्यनेन मन्त्रेणाऽऽश्रीधः वत्थाभावर्णं वर्कि । सेवं वाग्य
गोशान्देन विक्षिता । तस्या वाचः स्थानभूत उत्करदेशो वजः । हे तृणसहि-
वर्षांसो तं वर्णं गच्छ । अपहतोऽरुः पूर्थिव्या इत्येवं पूर्वं सन्ति स्पष्टार्थत्वादु-
पेदयोन्तरं मन्त्रं ध्याच्छे—“ ब्रजं गच्छ गोस्थानपित्याह । छन्दारसि वै ब्रजो
गोस्थानः । छन्दाऽस्त्वेवास्तै वर्णं गोस्थाने करोति ” [ब्रा० का० ३ प० २
अ० ९] इति । गाथध्यादीनि चछन्दास्त्वेद गोशब्दाभिवेधानां वाचामवस्थान-
योग्यो ब्रजशब्दाभिवेष्यो देशविशेषः । तवार्थदृष्टसाधारणशब्दोपेतं मन्त्रं पठ-
भुत्तरदेवं छन्दोरुपं संपादितवान्मवति ।

वर्षत्विति । कल्पः—“ वर्षतु ते द्यौरिति वैदिं प्रथेवेष्टते ” इति ।

हे वेदे तवाऽन्यायनाय शुश्रवोपलक्षितः पर्जन्यो वर्षतु । पर्जन्याधारतया
तद्वृपत्वोपचारो दिव हत्याह—“ वर्षतु ते द्यौरित्याह । वृष्टिर्वै द्यौः । वृष्टिर्वै-
वरुन्ये ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । वर्षत्विति वृष्टिः पर्जन्यः ।

वधानेति । कल्पः—“ हत्तोत्तरे निवपति वधानं देव सवितः प्रथस्या
परावति शतेन पाशीर्मोऽस्मान्देविष्टं च वर्णं द्विष्टस्तम्बो पा मौगिति ” इति ।

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

हे सवितर्देवानेन सतुष्पांसुरुपेक्षावस्थित्वं हैडारे हैर्षं च पाशशतेनात्पन्त-
दूरदेशो बधान ते पुरुषहृष्पतो वस्थनाम्पा मुश्च । अथ योऽस्मान्ये वेदि न
पुमरुकिर्देवं पति कर्तृत्वेन कर्मत्वेन च पुरुषभेदादित्याह—“ बधान देव सवितः
परमस्यां परावतित्याह । द्वौ बात्पुरुषौ । यं चैव हैषि । यथैनं हैषि । तावुमौ
बधानि । परमस्यां परावति शावेन पार्श्वैः । योऽस्मान्दैषि यं च यं द्विष्मस्त-
मतो या मौगित्याहाभिकृत्यै ” [बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति ।
परावति दूरभूमौ । अनिष्टुकिरनिर्मेक्षः । व्यास्त्यालान्मन्त्रवाचात्पूर्वयावी यो मन्त्रः
स्पष्टार्थनुज्ञद्योपेक्षितस्वं पुनः सिंहावलोकनमन्यायेन समृद्धावा व्यावहे—“ अरहै
नामासुर आसीत् । स पृथिव्यामुपमुम्बोऽशाश्वत् । ते देवा अपहतोऽरहः पृथि-
व्या इति पृथिव्या अपाधन् । आतुर्यो या अरहः । अपहतोऽरहः पृथिव्या
इति यदाह । आतुर्यमेव पृथिव्या अपहन्ति ” [बा० का० ३ य० २
९] इति । उपमुम्बस्त्रिवरोहितः । यज्ञविवाताप गुदत्तरेण भूमौ शावानस्वात् ।
अत एवार्थं भातुष्पः शातुः । ते च देववन्मन्दोचारणपूर्वकेष्ट सतुणाना पातुणा-
मपन्यनेनापहन्ति ।

अपहत इति । कल्पः—“ द्वितीयं पहरति पृथिव्यि देवयजन्योऽप्यास्ते मूर्त्तं
मा हिंसिषमित्यपहतोऽरहः पृथिव्यै देवयजन्या इत्यादत्ते वर्जं गच्छ गोस्थान-
मिति हरति वेदिं पर्यवेक्षते वर्जतु ते द्यौरिदि हत्वोत्करे निवपति बधान देव
सवितः परमस्यां परावति शावेन पार्श्वैर्योऽस्मान्दैषि यं च यं द्विष्मस्तमतो या
मौगिति तृतीयं प्रहरति पृथिव्यि देवयजन्योऽप्यास्ते मूर्त्तं मा हिंसिषमित्यपहतोऽ-
रहः पृथिव्या अदेवयजन्म इत्यादत्ते वर्जं गच्छ गोस्थानमिति हरति वेदिं पर्य-
वेक्षते वर्जतु ते द्यौरिति हत्वोत्करे निवपति बधान देव सवितः परमस्यां परावति
शावेन पार्श्वैर्योऽस्मान्दैषि यं च यं द्विष्मस्तमतो या मौगिति ” इति ।

यद्यप्यपहत इत्यनयोद्द्वितीयतृतीयोः पृथिव्यि देवयजनीत्ययमाद्यमन्त्रो नाम-
मनातस्त्वधाराऽपि प्रथमपर्यायादनुपञ्चनीयः । यथा वाक्यस्य परिपूर्वये वाच्मान्दर-
मनुष्यते तथा योगागरितामाप्यर्थं मनवानुशङ्खने न्यायः । अरक्षायनेनोऽप-
देविभूमिपांसुः किष्मन्तोऽपि प्रथमपर्यायेऽपनीतास्तावता वेदिभूम्येकदेशो
यागयोऽप्यः संपन्नः । अनेनैवामिपायेण द्वितीयपर्यायेऽपहतोऽरहः पृथिव्यै
देवयजन्या इति पृथिवी विशेष्यते । तृतीयपर्याये तु अदेवयजन इत्यरहति-

[वेदिकजार्थी मन्त्राः]

वेषणम् । तदेवमुपहरास्तुणपौर्ववो यज्ञमूर्पहरकृत्य पस्मिन्नुदग्नेशो निरस्पन्ते तत्त्वं कर उच्चयदे ।

अरकुरिति । कल्यः—“ अररुस्ते दिवं वा स्कानिति ” व्युप्तमाभीष्ठोऽङ्गाचिनाधिगृहणाति ” इति ।

हे पांसुसमूहरुपोत्तर तत्त्वं संबन्धी योऽरुः स स्वर्गं वा यथात् । द्वितीयातीपवर्णयोः पथमवर्णात्मयाव्यथोच्च वाक्यवद्या वाचुपेक्ष्य यन्मेतत् व्याचक्षे—“ तेऽप्यन्यन्ते । दिवं वा अपमितः पतिष्ठतीति । तपत्रकस्ते दिवं वा स्कानिति दिवः पर्यवापन्ते । आतुव्यो वा अररुः । अररुस्ते दिवं वा स्कानिति यद्याह । आतुव्यवेव दिवः परिवापते ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । ते देवाः केनाप्यपिनारुक्तव्यं छित्राः फलविद्याताय स्वर्णं गमिष्ठतीति पत्वा पञ्चेण चम्पनं हड्डीकृत्य दिवः सकाशावद्या परिवो चाचिवो भवति तथा यत्नं कृतवन्तः । तस्मादाभीधाङ्गालिना पांसुराशी निरुद्ये सति आतुव्यः संवर्धवाधितो भवति । मन्त्रान्वयात्मयायामुढानं पिष्ठते—“ स्तम्भयजुहरति पूर्खिवा एव आतुव्यवपहन्ति । द्वितीय॒ हरति । अन्तरिक्षादैवनपहन्ति । तृतीय॒ हरति । दिव एैवैनपहन्ति । तूर्णीं चतुर्थ॒ हरति । अपरिमितादैवनपहन्ति ” [ब्रा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । यजुर्वेण चित्तनो दर्भः स्तम्भयजुः । तत्त्वं स्तम्भतरं स्फैरेन चित्तरुपोत्तरेण हरते । त्रिवारमेव हरणेन लोकेभ्यो आतुव्यो हतो भवति । अमन्त्रकेण चतुर्थहरणेनापरिमितादृशसाण्डात्मार्वस्पाद्भातुव्यावद्यावदः ।

वस्त्रव दत्ति । कल्यः—अथ पूर्वं परिश्राहं परिगृहणाति वस्त्रस्त्रा परि गृहणन्तु गायत्रेण छन्दसेति दक्षिणतो रुद्रास्त्रा परि गृहणन्तु वैष्णवेन छन्दसेति गच्छादादित्यास्त्रा परि गृहणन्तु जाग्रेन छन्दसेत्युत्तरतः ” इति ।

आहवनीयगार्हपत्यशोर्वद्ये देविं वसनितुं वेदिष्याभाय स्फेन दिक्षवद्ये रेखान्तर्ये कर्तव्यम् । सोऽप्य वेदेः परिश्राहः । परिग्रीहीताऽभ्युपौर्विकवद्ये क्रमेण भावनया वस्त्रादिरूपः । परिग्रहसाधनभूतः स्फैरथ च्छन्दस्यरूपः । तपिमं परिश्राहं पिष्ठते—“ असुराणां वा इपमग्र आसीद् । यावदाशीनः पराप॑पति । तावदेवानाम् । ते देवा अत्रुवत् । अस्त्रेव नोऽस्यामवीति । वपनो दास्यथेति । यावदत्स्वर्णं परिगृहणीयेति । ते वस्त्रस्त्रेति दक्षिणतः पर्यगृहणम् । रुद्रास्त्रेति

(वेदिकरणार्थी मन्त्रः)

पथम् । आदित्यस्त्वेत्पुत्रतः । तेऽग्निना प्राप्तोऽज्ञवन् । वसुपिंदिकिणा । कृष्णः पत्यज्ञः । आदित्यैरुद्धर्मः । यस्यैवं विदुपो वेदिं यतिगृहणन्ति । भवत्यात्मना । पराऽस्य आत्मृष्यो भवति ॥ [शा० का० ३ प० ५ अ० ९] इति । पुरा कदाचिद्सुरार्णा विजये सति एषा पूर्थिवी कृतज्ञाऽपि तेषामेव स्वभूताऽक्षीत् । देवानां कोऽपि भूम्यश्चभूतो नाभूत् । किंतु यो देवो यत्र यदोषविहो यादैवं पथमति तत्र तावान्देशस्तस्य देवस्य तदा स्वाधीनोऽभवत् । ततो देवा असुरान् याचन्त् युष्टपद्धीनायामस्यां पूर्थिव्यां कोप्यंशोऽस्माकं नियतोऽपेक्षितस्तत्र किष्मूलस्थानमस्मभ्यं दास्यते । ततोऽसुरेनुशाता देवा मन्त्रैर्वेदिं स्वकीयत्वेन स्वीकृतवन्धः । तस्याथ वेदैः पार्वदायाहयनीयोऽग्निः पात्को दक्षिणादिषु दस्ताद्यः । तत्प्रभुदिक्षवरित्थतानां देवानामग्न्यादिनुसेवनं विजय एव । तस्यैवं विदुपो यस्य यजमानस्याऽप्यर्थ्यवै यथोक्त्यन्वैर्वेदिं परिगृह्णीयुः त यजमानः स्वैरेव रूपोणमिप्रलयातो भवति । तस्य आत्मृष्यः पराभवति । परिगृहणमीति यत्तु वचनं पूजार्थं प्रयोगमेवाभिमायेण वा ।

देवस्येति । शीधायनः—“ अथ यार्थं स्फैरेन वेदिनुद्दन्ति । देवस्य सपितुः सत्रे कर्म कृप्यत्वं वेदसा हति ॥ ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शास्त्रान्तरपन्त्रेण भूमेलुपरिमाणावस्थितायास्तूपसहिताया मृदु उज्जननमिपाय भूते—“ देवस्य तत्त्वितुः सब हति स्वनति ” इति ।

परेष्यस्त्रस्यानुशायां सत्यां वेष्टसः समाना अप्यवैव इदमुच्चनमरुतं स्वनन्तरं वा कर्म कृप्यत्वं । ईश्वरानुशाया सर्वजनैः स्वाभीष्टं कर्म क्रियत इपेतदिङ्गुणं पतित्यमित्याह—“ देवस्य सवितुः सब इत्याह प्रसूत्ये । कर्म कृप्यत्वं वेष्टसे इत्याह । इपितरं हि कर्म क्रियते ” [शा० का० ३ प० ५ अ० ९] इति । वेदेऽप्येत्यद्ये निन्नता विधत्ते—“ पूर्थिव्यै वेद्यं चामेष्वर्यं च व्युदक्षमामाम् । पाचीनमुदीचीनं वेष्यम् । पतीचीनं दक्षिणा वेष्यम् । पाचीमुदीचीं प्रवणा करोति । मेष्यपिवैर्ना देवपञ्जीनीं करोति ” [शा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । व्युदक्षमता विभग्यमाप्नुताम् । औस्ताकारेण ओष्याकारेण च कोणेषु चतुर्वौज्जत्यं विधत्ते—याच्चो वेद्यसावुचयति । आहवनीप्रस्य परिगृहीत्यै । पतीची ओणी । ग्राहंपत्यस्य परिगृहीत्यै । अयो पियुनत्वाय ॥ [शा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । अंसयोः ओणवोऽथ पत्येकं युग-

[वेदिकरणार्था मन्त्राः]

तथा विशुद्धत्वम् । पदा गुमानंसो योषिष्ठौणिरिति विशुद्धत्वम् । भूमेरुभव्यग-
गस्य त्वक्स्थानीयस्य स्फयेनापसारणं विघ्ने—“ उच्छ्रिति । यदेवास्या अमे-
भ्यम् । तदपहन्ति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । तस्मै
विधिप्रवृत्त्यार्थैवादान्तरमाह—“ उच्छ्रिति । तस्मादौषधयः पराभवन्ति ” [बा०
का० ३ प० २ अ० ९] इति । तस्मादुद्यन्ताद्भूमिष्ठासृणस्तम्भा बहिरास्त-
रणहविरासादनविरोधिनो विनाशपन्ति । मूमापत्यन्तं निरुद्धागां तृणमूलानामुद्द-
ननयोत्तिष्ठापगमाभाषात्वथगपत्तेन च्छेदनं विघ्ने—“ मूलं छिनन्ति । आत्रूष्यस्त्वैष
मूलं छिनन्ति । मूलं वा अवितिष्ठक्षात्स्पन्दनूपिष्ठते ” [बा० का० ३ प० २
अ० ९] इति । वैरिणो मूलं निवासाधिकरणं मूहादिकम् । यदि तृणमूर्ढं
भूमिमतीत्य किंविद्वतिष्ठेत तदा तदनु रक्षा॒स्पुदवेयुः । तस्मान्मूर्ढं छेदनीयम् ।
छेदनसाधनं विघ्ने—“ यस्तस्तेन छिन्यात् । कुनसिनीः पजाः स्पुः । स्फयेन
छिनन्ति । वज्रो॑ दे॒ स्फयः । वज्रेण्यैष यज्ञावृक्षात्स्पन्दनूपहन्ति ” [बा० का० ३
प० २ अ० ९] इति । रक्षस्य बज्रत्वमन्यत्र स्पष्टमाप्नातम्—“ इन्द्रो वृशाथ
बज्रं प्राहरत् । स वैधा अप्यमैवत् । स्फयस्तृतीयम् । रथस्तृतीयम् । यूपस्तृतीयम् ”
इति । प्रादेशपरिमितं वेदित्वननं विघ्ने—“ पितृदेवत्प्राप्तिश्वावा । इपती
स्वनन्ति । पञ्चापिनिना यज्ञमुखेन संपित्ताम् ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९]
इति । यदेवं वेदिः प्रादेशपरिमाणमतीत्य खाता स्यातदा पितृदेवत्यत्वादियं
दैविकी न भवत् । इयदीपिति प्रादेशपरिमाणापिनयः । पञ्चापतिसुकृतया तद्वै
यज्ञपुरुषस्य मुख्यम् । तच्च प्रादेशपरिभितम् । अतस्तत्त्वंपिता लेदिं स्वभेत् । पक्षा-
नारं विघ्ने—“ वेदिर्वैष्म्यो निलापयत । तां चतुरङ्गुलेऽन्वयिन्दन् । तस्माच्च-
तुरङ्गुलं स्वेया ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । केनापि निभि-
त्वेन देवेभ्यो विमुखीभूता वेदिदेवता भूमौ निलीना सवी चतुरङ्गुलमात्रं स्वन-
भेत स्वया । तस्माच्चतुरङ्गुलं स्वगेत् । तं विधिप्रवृत्त्यार्थैवादान्तरमाह—“ चतुर-
ङ्गुलं स्वनन्ति । चतुरङ्गुले होषधयः प्रतिविडन्ति ” [बा० का० ३ प० २
अ० ९] इति । ओषधिमूले भूमेरन्तश्चतुरङ्गुलं मसृते सवि ता जोषधयो
वायुना नोन्मूल्यन्ते । पक्षान्तरं विघ्ने—“ आ प्रतिष्ठार्थै स्वनन्ति । यज्ञान-
मेव परिष्ठां गमयति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । यदि चतुर-
ङ्गुलप्रपाणेन प्रादेशप्रमाणेन वा सिकतादिप्रमुक्तैर्थित्याद्भूमिन् लभ्येत तदा

(वेदिकरणार्थी मन्त्रः)

वक्षामपर्यन्तं सनेत् । दक्षिणस्यां दिश्यौचत्यं विघ्ने—“ दक्षिणवो वर्णिवसीं करोति । देवयजनस्यैव रूपमकः ॥ [बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । पार्वीमुदीर्थीं पश्चां करोत्तिप्यनैनेव तिज्येऽप्यैचत्ये पुनरवि कुडधाकरेण मृति-कापक्षोऽप्य विविषेत् । अकः कृतदाभ्यविति । लोहभाषरहितां सिंकवया स-दृशीं मृदं वेद्या सर्वेष विकिरेदित्याह—“ पुरीषवसीं करोति । पश्चां हैं पश्चात् पुरीषम् । पश्चायैवैनं एशुभिः पुरीषवसीं करोति ” [बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति ।

ऋतमिति । कल्पः—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति करमस्तीति दक्षिणत स्तुतसदनमसीति पश्चाद्यन्तीर्थीरसीत्युच्चरतः ” इति ।

कर्तं सरथम् । तच्च तत्यत्वं विष्वसिव वेद्या हविषि कले च । असुरदानात् तूर्यमासीनो देवो यावन्तं भूदेवं पश्यति न तस्य देवयजनत्वं चिष्टतम् । अतोऽनुवत्तम् । वेदेददत्तत्वात्त्वं पुनः परार्थं इत्प्रत्यतम् । ततो है वेदे त्वमृतपसि । हविषः फलहेतुवं न कदाचिद्वचनिचरतीत्यस्ति सत्यत्वम् । तच्च सर्वं हविरस्या वेद्या सीदति । ततो है वेदे त्वमृतसदनपसि । फलस्यावस्थमाचित्वादस्तुतत्वम् । तच्च कलं हविद्विरेण वेद्या शीघ्रते । ततो है वेदे त्वमृतशीरसि । विभक्ते—“ उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति । पश्चात्ती है पृथिवी । पार्वती वेदिः । तस्या पृथावत् पूर्व आत्मव्यं निर्मन्त्य । अत्यन उत्तरं परिग्राहं परिगृह्णाति ” [बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । वेदिव्यतिरिकाया भूमेरासुरवेन कर्मण्यनुपयोगादुपयुक्ता भूमिविदिरेत् । तथा सति पूर्वपरिग्राहेण पहाभूमेः संबन्धिनो वेदित्वादेव तावतः मदेशाद्विरिणं निःसार्यं स्वार्थमुत्तरपरिग्राहं कुर्यात् । मन्त्रार्थो मन्त्रपदेष्वेषामित्यक इत्याह—“ करमस्यूतसदनमस्युताभीरक्तित्याह । यथायजुर्वैतत् ” [बा० का० ३ य० २ अ० ५] इति ।

था इति । चौधायनः—“ अथ पश्चीमीः स्फवेन वेदिं योगुप्यते था अस्ति स्वधा अस्युर्थी चासि तस्मी चांसि पुरा कूरस्य विसुपो विरदिश्चुदादाय पृथिवीं जीरदामुर्धीपरथञ्च-व्रससि स्ववाभिस्तां धीरात्तो अनुदृश्य यजन्त इति ” इति ।

आपहस्यो मन्त्रमेदपाह—“ था अस्ति स्वधा अस्तीति पश्चीमी वेदिः स्फवेन योगुप्यते, उदादाय पृथिवीं जीरदामुरिति वेदिमनुकीक्षते ” इति ।

[वेदिकरणार्थी मन्त्राः]

योगुप्यते सर्वी करोति । विविदं रप्तं शब्दनमुच्चैरुचांशुत्वा दिमेदेन मन्त्रो-
चारणं विरप् । तदनुकालिको विरप्त्याः । लोमशाशब्दवद्वृष्ट्यप् । विर-
प्त्या अतिथियो यस्यां वेद्यां सा वेदिविरप्तिशानी । तस्याः संबोधने छान्दसं विर-
प्तिशिखिति । हे वेदे कूरस्त्वेत्करे पात्रैवंच्यस्याररोवित्तपूषान्विष्मात्पुरा त्वं
दैविकहविषां पारधित्यस्ति । स्वधाशब्देनैतत्त्वे तत्र ये च त्वामनित्यादिनोक्ते
पैतृकपिण्डादिकमुपलब्धयोः । तेभापि युक्तागति । अत एव कृत्स्नधारणादि-
स्तीर्णं चास्ति । पुरोडाशादिरूपधनवच्चाद्रस्ती चास्ति । द्रव्यवत्यस्ति । जीरा
जीवनकीर्ता दानवो हविषां दातारो यावज्ञीवादिशालुप्रेरिता यजमाना
यस्यां पृथिव्यां सा पृथिवी जीर्दानुः । विवीयार्थं यथमा । यदा जीराभ
ते दानवत्य । छान्दसो वचनवत्यस्तः । ताहशाः पूर्वे यजमानां वेदिकृपां चां पृ-
थिवीं कृत्स्नमैमुरा गुणांः सकाशादूर्ध्वमादाय चन्द्रमस्मृतदिक्करणैः सार्वे स्थापित-
वन्तः, इदर्नीतिनास्तु धीमत्स्तामियां वेदिं मनसाऽनुचिन्त्य तस्यां यजमने ॥
कृषीकरणं विषये—“कूरमिद वा एतत्करोति । यदेवै करोति । चा आसि
स्वया असीति योगुप्यते शान्त्यै ” [बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति ।
विषेषणद्वयेन कृत्स्नमुभिरुत्तव्यमयोषपनोपेतत्वं च संपादयत इत्याह—“उर्वी
चास्ति वस्त्री चासीत्याह । उर्वीमेवैनां वस्त्रीं करोति ” [बा० का० ३ य०
२ अ० ९] इति । पितृपः पुरेत्युक्त्यादरुकमयुक्तशुचित्वं निवार्यते इत्याह—
“ पुरा कूरम्य विसुधो विरप्तिशिखित्याह मेघत्वाय ” [बा० का० ३ य० २
अ० ९] इति । चन्द्रमस्यैरप्तित्यनुसंधानस्य प्रयोजनमाह—“ चदादाय
पृथिवीं जीरदानुर्यामैरमञ्चन्द्रमस्ति स्वधामिरित्याह । यदेवास्या अमेघम् ।
तदपहत्य । येषां देवयजमां रुत्वा । यदद्वन्द्वमति मेघम् । तदस्यामेरपति ”
[बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । एरपति—आनयदीत्यर्थः । अनुह-
र्त्येति पदस्यामियावमाह—“ तां धीरासो अनुहर्त्य यजन्त इत्याहानुरूप्यत्वै ”
[बा० का० ३ य० २ अ० ९] इति । अनुसंधानयेत्यर्थः । आज्ञादि प्रति
पैषमुत्तादयति—प्रोक्षणीरासादय । इध्याचहिरुपसादय । सूर्यं च सुचन्द्रम
संमूढिं पत्नीः संनक्ष । आण्येनेदेहीत्याहानुरूप्यत्वै ” [बा० का० ३
य० २ अ० ९] इति । बहुर्थविषयपैषोऽनुकमेणानुष्ठानयोपपुज्यते । आभी-
धस्यानुष्ठाने विषये—“ योक्षणीरासादयति । आपो वै रक्षीणीः । रक्षसाम-
पहत्यै । रप्तस्य वंत्मन्त्सादयति यज्ञस्य संवत्यै ” [बा० का० ३ य० २

अ० ९] इति । श्रीक्षणीनामपां पाहुत्पं विभवे—“ उवाच हासिलो दैवतः । एतावतीर्थी अमुष्मिल्लोक आप आसन् । यावतीः श्रीक्षणीरिति । तस्माद्गल्ली-रासायाः ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । अस्मिन्नपांगे यावत्यः पोक्षण्य आसाद्यन्ते तदत्य एवामुष्मिल्लोक आपो भवन्तीति देवतेनोक्तवाद्वा-हुत्पमद कर्तव्यम् । उत्करे स्फयस्य परित्यार्थं ध्यानविशिष्टं विभवे—“ स्फय-मुदस्यन् । यं द्विष्ट्वाच्च ध्यायेत् । शुचैवैनपर्यंति ” [बा० का० ३ प० २ अ० ९] इति । यथोक्तपैकाले स्फयस्य तिर्यग्भारते विभवे—“ वज्रो है स्फयः । यदन्वज्ञं धारयेत् । वज्रोऽध्ययुः शप्तीत् । पुरस्तानिर्यत्वं धारयति । यज्ञो वै स्फयः । वज्रोऽपैव यज्ञस्य दक्षिणतो रक्षा-स्फयपहन्ति । अशिष्मयो माचम्भ पतीचम्भ । स्फयेनोदीत्वाधराचम्भ । स्फयेन वा एव वज्रेणास्त्रै पाप्ताने भ्रातुर्क्षयमपहत्य । उत्करेऽपि पत्रभवति । यथोपधाय वृभन्त्येवम् ” [बा० का० ३ प० २ अ० १०] इति । स्फयस्य वज्रत्वपतिपादकं भूत्वात्तरं पूर्वमुदाहरत्वम् । अन्वज्ञपमिमुखम् । ज्ञानीति जियेत । तत्परिहाराय वैद्यो पूर्वमाने दिर्यज्ञं धारयेत् । एथा सति दक्षिणाद्यरेत् वैदेऽक्षिण्यदिशपदस्थितानि रक्षात्ति हतानि भवन्ति । आहवनीयाश्रिना पूर्वदिग्दरित्यवानसुराभ्यन्ति । गर्हस्त्रभिना पविष्यदिग्दरित्यवान् । स्फयस्य भूत्वेनोत्तरदिग्दरित्यानसुराभ्यन्ति । स्फयस्यापै-धारणयाऽधस्तनान् । ऊर्ध्वधारणयोपरितानानिर्यपि द्वष्ट्वम् । एवं दिर्यज्ञं धारय-चम्भयुः पापरूपं वैरिणमस्या वैदेवतपहत्योक्तरे छिनति । यथा काढि कर्स्त्वभिद्वापरिद्वस्थाप्य स्तोकादित्वद्विद्वद्वत् । इस्वपक्षालने विभवे—“ हस्ताववनेनिके । आरम्भामेव पदयते ” [बा० का० ३ प० २ अ० १०] इति । स्फयस्यापि तद्विभवे—“ स्फयं पक्षालयति मेष्यत्वाय । अथो पाप्तन एव मातृ-चम्भस्य न्यज्ञं छिनति ” [बा० का० ३ प० २ अ० १०] इति । यक्षाभितः स्फयो यज्ञयोग्यो भवति । किंचामेन पापरूपस्य वैरिणः शरीरं छिन्नं भवति । आश्रीभ्रस्पानुष्ठाने विभवे—“ इष्मावहिरुपसादयति युक्त्वै । यज्ञस्य मिथुनत्वाय । अथो पुरो हृषेमैतां दधाति । उत्तरस्य कर्मणोऽनुस्त्वयते ” [बा० का० ३ प० २ अ० १०] इति । इध्यस्य बर्हिष्ठोभयोः त्वैष्य सादर्नं परस्परं योगाय । तेन च योगेन पहसुसंबन्ध मिथुनं भवति । किंैवामुपसादनस्त्वा दीर्घि पुरः करोति । तथा दीप्तयोन्तरं कर्तव्यं रूपापितं भवति । तपोरूपसादने प्राग्भ्रत्वं विभवे—“ न

पुरस्वात्मयगुपसादयेत् । पत्नुरदात्मत्यगुपसादयेत् । अ-यत्राऽहृतिपथा-
दिर्घ्यं प्रतिपादयेत् । प्रजा वै चहिः । अपराभ्युपादहिंशा प्रजन्तीं प्रजननम् ।
वधायागुपसादयति । आहृतिपथेनेभ्यं यतिपादयति । संपत्येव चहिंशा प्रजानीं
प्रजननमूर्त्यति ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ० १०] इति । इष्यस्याऽहृ-
तिपथः प्रागश्वत्मम् । प्रत्यगमेण चहिंशा प्रजानामुत्तर्विनश्येत् । ततः स्वर्यं
पश्चादवस्थायोभ्यं प्रामग्नुपसादयेत् । तथा सतीष्यस्याऽहृतिपथो नपैति ।
संपत्येव समीर्तीनेन चहिंशा यजोर्यत्तिं प्राप्नोति । इष्याचहिंशोः परस्वरं दिग्बेदै
विभृते—“ दक्षिणमिष्टम् । उच्चरत्वा तीर्थे । ततो मेषगुपनीय । यथादेवतमैनाप्रतिकार-
यति । प्रतिलिङ्गं यजया पशुभिर्जनानः ” [ब्रा० का० ३ य० २ अ०
१०] इति । विशुर्यज्ञमानस्य दक्षिणभागो युक्तः । प्रजाप्तो उच्चरयागः । तथा
हत्युभ्यं तीर्थे दोग्यस्थाने संपदयते । ततस्तद्युयम् यज्ञं नीत्वा उच्चरेत्वतामनति-
कम्य स्थापितवान्मवति । एतेन यज्ञमानस्य प्रजापशुस्मृतिर्मवति ।

अत्र विनिषेधसंग्रहः—

“ आदेदे स्वर्यं सुषादत्ते इन्द्रस्येत्यभिपन्नयेत् ।
पृथिवि स्वम्बपञ्जित्त्वा हत्युग्नाति भूरजः ॥ १ ॥
प्रजं गच्छेदुदग्देशं चर्वं वेदिं समीक्षते ।
वचा भूर्ति क्षिपेदेवं पुनः स्वम्बहतिद्वयम् ॥ २ ॥
अथात् पूर्ववन्मन्त्रा अराऽभीष्मोऽख्त्वा खेरत् ।
वस्तविभिर्यहो वेदेदेवं वेदिं लनेदमूष् ॥ ३ ॥
क्षतोनरपरिशाहो या अस्तीति समीकृतिः ।
उदादपेति वेदीक्षा मन्त्रोक्ताः पञ्चविंशतिः ” ॥ ४ ॥ इति ।

अथ मीरांसा ।

तृतीयाभ्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुरुयाङ्गलैतेव वेदादिः प्रयाजादङ्गन्ताभ्ये वा ।
तद्वाक्यं प्रक्रियायुक्तं मुरुयाङ्गन्तस्य बोधकम् ॥
मुरुयाङ्गस्यापि वेदादिः प्रयाजादिषु चाङ्गता ।
मुरुयास्थैत्वात्प्रयाजादेवापूर्वव्यवधानतः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोः भूयते-वेदां हर्वीष्पासादयति वर्हिषि हर्वीष्पासादयतीति । तथा वर्जनाः भूयन्ते “वेदिं स्वन्ति वर्हिङ्कुनाति” इत्यादिः । मुख्यानि हर्वीष्पास्यजुरोडाशादीनि । अमुख्यहर्वीषि तु प्रयाजायथार्थीति । तत्र स्वस्य-धर्मसंहितानि वेदादीनि प्रकरणलान्मुख्यविधापेवाङ्गानि । वेदां हर्वीष्पासादयतीति वाक्यात्सर्वहिरङ्गनेति वेद्य । प्रकरणेन वाक्यस्य संकोचनीयत्वात् । यदि वाक्यं प्रकरणैरेक्षयेण स्वतन्त्रं स्थानं, तदा सादनपात्रपूर्वसंसानेत पापाभावे वैष्ट्यर्थं स्थानं । सौभिकहिष्पासन्येवदेवात्सादनं इत्यन्वेत । तस्मान्मुख्यं हिरङ्गनं वेदादिक्षिति प्राप्ते इतः—अस्तु वैष्ट्यर्थातिप्रसङ्गन्परिहारेण प्रकृतापूर्वसाधनभूतहिष्पु वेदादिरङ्गनवत् । प्रयाजादिहर्वीष्पिं स्वकीयापान्तरापूर्वज्ञारा मुख्यापूर्वसाधनान्येवेति तदङ्गत्वमिति वेदादिर्युक्तम् । एवं सति वाक्य-स्थान्यन्तसंकोचो न भविष्यति । पञ्चामाष्पायस्य प्रथमपदे चिन्तितम्—

“ पुरोडाशाभिवास्तानरस्यापकर्त्तीश्वित दर्शके ।

न वाऽऽद्योऽस्त्वपरकृताया वेदेवैगुण्यहानये ॥

अभिवासात्परा वेदिरिति लक्षण्योधतः ।

प्रमेव विहिता दर्शे वेदिनात्तिप्रकर्त्तणम् ” इति ।

दर्शपूर्णमासयोः पुरोडाशस्य कपालेषु अपितस्याऽङ्गादनपात्रात्म—भस्म-नाडभिवास्यतीति । तत्र उद्धर्वे वेदिराभ्याता । तेनैव क्रेषणं पौर्णमासीयाशे प्रतिपद्यनुष्ठानं रुतम् । दर्शयामे तु वेदेष्यकर्त्त आन्नादः—“ पूर्वेषुरकावास्यायां वेदिं करोति ” इति । तत्र वेदेः पूर्वेषाविनोऽभिवासनान्तस्याङ्गन्समूहस्यापकर्त्तः कर्त्त-व्योऽन्यथा वेदेवैगुण्यप्रसङ्गन्दिति प्राप्ते इतः—“ यदि दर्शीः पूर्णमासीविकारः स्यात्तदा पौर्णमासर्प्यं कलृष्टः कर्मो दर्शेऽन्तिदिवपेत । न तस्मीं विकारः । तस्मात्क-भित्कर्त्तोऽत्र स्वातन्त्र्येणोन्नेयः । कर्मोन्नयनं च सर्वेषु धर्मेष्वास्नातेषु पश्चात्पाडादिभिः संपद्यते । येदिवदार्थं अभिवासनादृद्धर्वे दर्शपूर्णमाससाधारणेनाऽऽम्नायः । विशेषतस्तु दर्शयन्ते पूर्वेषुरेष्वाऽऽम्नायते । तथा सत्यभिवासनवेद्योः कर्मोन्नयन-गेव दृशीकवेदेः पूर्वेष्वासनान्यावगमात्तदेव तस्याः स्थानभिति वेदेरपि तापनापकर्त्तः । तत्कृतोऽभिवासनान्तस्याङ्गन्समूहस्यापकर्त्तः ।

प्रथमाष्पायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम्—

“ मोक्षीयीः संस्कृतिर्जीवियोगो वा सुर्द्विष्टु ।

तथोक्तेः संस्कृतिर्जीविः स्यामुडेः धर्मतत्त्वतः ॥

श्रीमत्साधाराचायावरीचितभाष्यसमेता— [१ पथमकाण्डे—
(वैदिकग्रन्थार्थी मन्त्राः)

अन्योन्याभयवो नाऽस्यो न जातिः कल्पयशक्तिः ।

योगः स्याद्बूप्तं शक्तिवाक्लुप्तिर्याकरणाङ्गेव् ॥ इति ॥

दर्शयूर्ध्वं यात्योः शूद्रये—“ प्रोक्षणीराहादयेति ॥ इति । तत्र योक्षणीशब्दस्या-
मित्यन्याशादनादिर्यात्मकत्वात् । कुवः । सर्वेषु वैदिकपथोगपदे-
शेषु संस्कृतानामेवापां योक्षणीशब्देनोच्यमानवादित्येकः पश्यः । लोके जलकी-
डायां प्रोक्षणीयित्वेवित्वात् । स्म इत्यसंस्कृतास्यज्ञु पश्योगाद्विराहिरादिगच्छवन्नाती
रुद्रात्मादुदकत्वात् । प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रकर्णेणोक्षते तिष्ठत आभिरिति
योगोद्व शङ्खलीयो त्वदेः पश्यत्वादिति पश्यान्तरम् । तत्र न वायतस्त्वारो
युक्तोऽन्योन्याभयत्वात् । विहितेष्वभित्यन्वयादिसंस्कारेष्वनुष्ठितेषु पथात्संस्कृता-
स्यस्तु योक्षणीशब्दपवृत्तिः । तत्यवृत्ती सत्या प्रोक्षणीशब्देनापोऽनूद्याभिमन्त्रणा-
दिविदिरित्यन्योन्याभयत्वम् । नापि जातिपक्षो पुकः । उदकत्वात् प्रोक्षणी-
शब्दस्य बृद्धव्यवहारे पूर्ववक्तुत्वेवेततः परं कल्पनीयत्वात् । ततो योक्षणी-
दध्यकर्णशब्दवच्च रुदो न भवति । योगस्तु व्याकरणेन कल्पः सोषसांगदातोः
करणे ल्युट्यायथेन ल्युत्यादनात् । तस्यात्मोक्षणीशब्दो योगिकः । चृतादेः प्रो-
क्षणीत्वं पश्योक्षनम् ।

द्वितीयाभ्याप्तस्य पथमपादे विभित्तिम्—

“ प्रोक्षणीराहादयेति निगदस्त्रिविधाद्विहः ।

यजुर्वेच्चैस्त्वधर्मस्य भेदादस्य चतुर्थता ॥

परपत्यायनार्थंत्वाद्वच्चैस्त्वं यजुरेव सः ।

वक्ष्याणेन युक्तवाचेविष्यविति कुस्थितम् ॥ इति ॥

प्रोक्षणीराहादयेभ्याचहिरुद्धादयाद्विद्विभिहर वर्हिः सुणीहीत्यादयो निगदा
आमन्त्राताः । परसंबोधनार्थी मन्त्रा निगदाः । ते च पूर्वेष्य कल्पयजुःसामन्यो
वहिभूताभ्युर्धमकाराः । कुवः । वादगीत्योऽनुकामलक्षणयोरसावात्पञ्चिष्ठपा-
ठस्य यजुर्लक्षणस्य संचेत्यपि धर्मेन्देन यजुर्यन्तर्मात्रानुपत्तेः । उपांत्रा यजुषो-
च्चैनिगदेनेति हि धर्मेन्द्र इति पात्रे ब्रूपः—यहिनोक्षणा प्रोक्षनां परिवारका-
स्यन्त्वानित्यक तत्येव परिवारकानां लालणे पूजानिपत्ती विदेशो पथा वथा
निगदानां यजुर्लक्षणोपेत्याद्यज्ञामेव सर्वां परपत्यामननिमित्त उच्चैस्त्वं धर्मः ।
ततो मन्त्राणां त्रैविष्यं कुस्थितम् ।

[आज्ञायादिहिंश्चहणार्थो मन्त्राः]

अथ ध्योकरणम्—

आदद इत्यादी स्वराः पस्तिद्वाः । इक्षिण इत्यत्र स्वाङ्गास्त्रयायामादिर्वै-
त्याशुदाचः । एथिवीत्यव वाक्पादित्वेन पाठिकापन्विताशुदाचस्वम् । अरकरि-
त्यवार्तिभालोरुपत्यव आशुदाचः । गोस्थानभित्यव कुदुचरस्वदमकृविस्तरत्वे
मासे इदप्तवदे “ पन्कज्यारुमनश्यनासनस्यानयाजकादिकीर्ताः ” [पा०
६-२-१५१] मन्त्रन्त किन्तन्त व्यास्त्रानादिचतुष्टं याजकादिगणः कीरता-
न्द्वयोत्तरपदपत्वोदाचं भवतीत्यन्वोदाचत्वे मासे “ परादिर्छम्दसि वहुस्मृ ”
[पा० ६-२-१९९] इत्पुत्रस्पदाशुदाचः । वर्षेविति वाक्यादिः । तथा
वधानेत्यपि । तत्र शानजादेशस्य चित्तावन्वोदाचः । पाशशब्दो वज्रन्वः ।
देवीत्यव यच्छन्दयोगान्व निषादः । मायनशब्दस्य तृच्यत्ययान्वत्वैत्यत्यस्वरः ।
नेत्रुमजामतशब्दयोरक्षयत्वे सत्याशुदाचः । उर्ध्विक्ष्वदो हीषन्वः । वस्तीशब्दो
वृषादिः । पुराशब्दस्य निषादत्वामावादन्वोदाचः । विसृष्ट इत्यत्रोत्तरपदस्य कसु-
न्धर्यदयान्वत्वादाशुदाचः । उदादायेत्यव ल्पयः पित्त्वाज्ञातुस्वरावशेषे कृत्स्वरः ।
जीरदानुशब्दो दातीभारादिः । ऐरथचित्यव यच्छन्दयोगानिषादामासे सति,
आडामस्य विद्विमुदाचत्वे सति शिष्टम् । चन्द्रमसीलि पृष्ठोदरादिः । अनुद-
भ्येति कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायगाचार्यदिविदे माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयैचिरी-
यसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमपाठके नवमोऽनुशासकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमपाठके प्रथमप्रयाठके ब्रह्मोऽनुशासकः) ।

प्रस्तुषृष्टैरक्षः प्रस्तुष्टा अरातयोऽप्नेवस्तोजि-
ष्ठेन तेजसा निष्ठपामि गोऽम् मा निष्ठृक्षं
वाजिनै त्वा सपत्नसाहृष्टं सं मार्जिम् वाचं
प्राणं चक्षुः ओर्ब्रं प्रजां योनिं मा निष्ठृक्षं वाजि-
नीं त्वा सपत्नसाहृष्टं सं मार्ज्यांशासना
सौमन् सं प्रजां सौभाग्यं तन्म् । अप्नेरनु-
बता भूत्वा सं नेत्रे सुकृताय कम् । सुप्रज-

श्रीमत्सायणाच (धीविरचितमात्वसमेता— [१ पथमकाण्डे—
(आन्यविहितं शार्थ मन्त्रः)]

सत्स्वा वयः सुपत्नीकर्त्ता (१) सेदिम् । अमे
सपत्नदम्भेनमदव्यासौ अदभ्यम् । इमं वि
ष्यामि वरुणस्य पाङ्गो यमवर्जित सविता
सुकेतः । धातुश्च योनी सुकृतस्य लोके स्पोन्न
में सह पत्ना करोमि । समायुषा र्त्तं प्रवया
समेष्टे वर्चसा पुनः । से पत्नी प्रत्याऽहं गच्छे
समात्मा तनुवा मम । महीनां पयोऽस्योषधी
नां रसस्तस्य तेऽक्षीयवाणस्य निः (२)
विषामि महीनां पयोऽस्योषधीनां रसोऽद-
व्येन त्वा चक्रपाऽवेष्टे सुप्रजासत्वाय तेजोऽसि
तेजोऽनु प्रेत्यप्रभिस्ते तेजो मा वि नैदग्नोर्जिहाऽ-
सि सुमूर्देवानां धात्रेषामें देवेभ्यो यज्ञेष्वज्ञुषे
भव शुक्रमसि ज्योतिरासि तेजोऽसि देवो वः
सवितोत्युमात्वचित्तदेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रक्षितमिः शुक्रं त्वा शुक्रायां धाम्नेषाम्ने देवेभ्यो
यज्ञेष्वज्ञुषे गृह्णामि इयोतिस्त्वा ज्योतिर्वर्चि-
स्त्वाऽर्चिषि धाम्नेषाम्ने देवेभ्यो यज्ञेष्वज्ञुषे
गृह्णामि (३) ॥

(उपनी रसिमिः शुक्रं पोडेस च) ।

इति ऋण्यजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाठके
प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुषाकः ॥ १० ॥

(अथ पथमकाण्डे पथमप्रपाठके दशमोऽनुषाकः ॥) ।

नवमे वेदिरुक्ता । दशमे वेदामासादनीयस्याऽप्यादिहितो ग्रहणमापि-
र्थीयते ।

(जाग्यादिहनिषेहणार्था मन्त्राः)

प्रत्युषमिति । चैधायनः—“ अथेदः सुचः सगदत्ते दक्षिणेन सुवं
जुहूभूतौ सव्येव अर्हाण पाशित्वहरणं वेदपरिवासनानीति माहैपत्ये प्रतिलिपति
प्रत्युषृष्टं रक्षः प्रत्युषा अरात्मोऽप्रेवैस्तेजिडेन तेजसा निष्ठपातीति ” इति ।

आपस्तम्बस्थ पदे प्रत्युषमेष्टये इत्येती हौ मन्त्रौ । वी च संमार्जनात्माकृ-
ष्णाच क्लेण सुचां तपने विनियुजेते । प्रत्युषमन्त्रो व्याख्यातः । हे सुचो
युष्मानतितीक्षणादेस्तेजसा निःशेषेव तपामि । अनिष्टपरिहारायेष्टसिद्धये चोभी
मन्त्राविरपाह—“ प्रत्युषृष्टं रक्षः प्रत्युषा अरात्म इत्याह । रक्षसामपहत्यै । अप्रे-
वैस्तेजिडेन तेजसा निष्ठपातीत्याह मेघत्वाय ” [जा० का० ३ प० ३ अ०
१] इति ।

गोषाधिति । कल्प—अथ सुवं संमार्जिं गोषं मा निर्मृकं वाजिनं त्वा सप-
त्नसाह॑ संमार्जीत्यथ जुहूं संमार्जिं वाचे पाणं मा निर्मृकं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाह॑ संमार्जीत्यथोऽभूतं संमार्जिं चक्षुः ओं मा निर्मृकं वाजि त्वा सप-
त्नसाह॑ संमार्जीत्यथ पक्वां संमार्जिं पञ्जां योनि मा निर्मृकं वाजिनीं त्वा सप-
त्नसाह॑ संमार्जीत्यथि ” इति ।

हे सुव गवां स्थानं मा विनाशयामीत्यभिप्रत्याक्षवन्तं वैरिष्यमिभवितारं त्वा
सम्प्रक्षीघयामि । एवमन्वेषु योज्यथ् । त्रिवीयतुतीयमन्त्ययोर्मा निर्मृक-
मित्यादिस्तुपञ्चते । मन्त्राणां स्पृष्टार्थत्वमिभिप्रत्य तद्व्याख्यानमुपेक्ष्यानुष्टानं
विष्णे—“ सुचः संमार्जिं ” [जा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । तद
क्रमं विष्णे—“ सुवप्रे । पुमाऽस्तेवाऽऽभ्यः ताऽपत्वि विभूतत्वाय ” [जा०
का० ३ प० ३ अ० १] इति । सुचः पुमाञ्जुहूवाद्याः लियः । तदस्ताभ्यः
पूर्वमावित्वं सुवस्प्य युक्तम् । सक्षमविसम्प्रक्षेत्रं करोति विवेदार्थं संस्करोतीत्यर्थः ।
जुहूवादीनां पौर्वपर्यं विष्णे—“ अथ जुहू । अथोपभूतम् । अथ अक्षवाय् ”
[जा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । प्रश्नस्ति—“ असौ वै जुहूः ।
अन्तरिक्षमुभूत् । पूर्धिवी अर्हा । इमे वै लोकाः सुचः । वृष्टिः संमार्जनाति ।
वृष्टिवां इमाहौकामनुपूर्वं कल्पयति । ते तद्वः कल्पाः समेष्टते ” [जा० का०
३ प० ३ अ० १] इति । कमावस्थानसाम्येन सुचां लोकत्वम् । संम-
ज्यन्तं सुचो यैर्वेदाग्रेस्तानि संमार्जनानि । पूर्वं दर्भर्वेदं कृत्वा तद्वाणि परि-

वास्य तानि वेदपरिवासनानि सुचों संयाजेनाप त्थापितानि । वेषा॒ वृहिण्यतेषा॑
वृष्टिरूपत्वम् । वृष्टिरूपेऽदाग्रैऽलोककृत्यागां जुहवादीनौ कपेण संमाजेनै सति
युधिरेकानुकम्भतिनो लोकान्वान्यादिसंपत्तान्करोति । ततस्ते लोकाः संचापाः
सम्यग्भिवर्धन्ते । वेदने पशंसुदि—“ समेवत्तेऽस्मा इपे लोकाः पञ्चापा पञ्चामिः ।
य एवं येद् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । वेदपरिवासनाना॒
मग्रयूलावयवधयोर्व्यवस्थां दर्शयति—“ यदि कामयेत् वर्षुकः वर्जन्वः स्वादिति ।
अग्रतः संमृच्यात् । वृष्टिमेव निष्पच्छति । अवाचीनाशा हि वृष्टिः । यदि॑
कामयेतावर्षुकः स्वादिति । युद्धतः संमृच्यात् । वृष्टिमेवोथ्यच्छति ” [बा०
का० ३ प० ३ अ० १] इति । निष्पच्छति न्यग्रमयेन पवर्तयति । उद्यच्छ-
त्यूर्ध्वकिरण वारयति । तस्मिन्नेव विषये संप्रदापविदो मतमाह—“ तदु वा
आहः । अग्रत एवोपरिहात्संमृच्यात् । मूलतोऽपस्तात् । तदनुपूर्वे कल्पते ।
वर्षुको भवतीति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । उपरिहा-
दिति सुचो विलम्बागः । अधस्तादिति तदृष्टमागः । एवं सति परिवासनानां
लुप्तलुनां चापपश्येण संवर्धये मूले मूलेनेत्यानुपूर्वी समा भवति । पञ्चन्यथ
वर्धयति । विलम्बो विशेषमाह—“ शारीरमध्याकारम् । अवैरत्यरतः । एवमिव
क्षम्यदद्यते । अथो अग्रादा ओषधीनामूर्त्ति पचा उपजीवन्ति । कर्जे पूर्वाचा-
यस्यायहृदयै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । विलम्बो
पृथिमोपकर्मां पागवसानां सुक्षमंयाजेनकिषां रुतवा विद्वस्याम्यन्वरे सर्वते
आलुष्याऽलुष्यं संमृच्यात् । यथा भुज्ञानः पुषान्दर्शते पुरतः पात्रे पशायांमिदो
मोउष्यान्यालुष्याऽलुष्यं मूलतिले पश्यिति तदृश् । किंच पश्या ओषधीना-
यग्रमादानीय रसमुपजीवन्ति तदृश् । अव परिवासनाशैः संयाजेनै रसरूप-
स्थान्तु योग्यस्याचरणं प्राप्तयै भवति । दण्डमये विशेषमाह—“ अधस्तात्यती-
चीन् । दण्डमुलपतः । मूलेन मूले प्रतिष्ठितै ” [बा० का० ३ प० ३
अ० १] इति । अधस्तादानस्थिते दण्डे प्रति पागुपकर्णो पृथिमानसानां
संयाजेनकिषामुलेन दम्भोगेन(ण) कुपात् । यथा सति दर्मयूलेन सुचो
मूले संवर्धयते । तजा प्रतिष्ठितै भवति । विलदण्डयोहकां व्यवस्थां लौकिक-
ठिक्केन ब्रह्मयति—“ तस्मादरत्नौ पाञ्चम्युपरिहात्सोमामि । पत्यज्यवरयात् ।
सुगच्छेषा ” [बा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । मणिवन्धादूर्ध्व-

ए प [०१ अनु० १०] कृष्णशजुर्वदोपतैचिरीयसंहिता । १२३

[आव्यादिहिर्विशेषार्थी सन्ताः]

सूक्ष्मरोपम् ग्रि प्राक्सुखान्यधस्तानु प्रत्यहमुखानि । एषा हि दीक्षिकी सुकृदृष्टा-
नेन वैदिक्यापापि सुनि यथोक्तव्यकारो द्रष्टव्यः । अत्र केचिदाहुः—अव्यविधिविधेन हस्तधृतायाः सुत्रं कर्वायोभागौ कृत्तावप्युपरिष्ठादधस्ताच्छब्दाभ्यां
विवक्षितौ न तु विलभागदण्डभागौ । एवं पारकहस्तेऽव्यव्याप्तेऽपेदेशौ । तथा
सत्यकं लोमलिङ्गमनुकूलमिति । तद्हि सधैवास्तु । सुवस्त्य मथमतः संमाजेन
स्वपक्कल्पनायोपादयति—“पाणो वै सुवः । जहूदाशिषो हस्तः । उपभूतस्त्यः ।
आत्मा भूवा । अन्व॑ संमाजेनानि । मुखतो दै पाणोऽपानो भूत्वा । आत्मान-
मन्ते प्रविश्य । बाह्यतस्तनुव॒ कुभयति । तस्मात्स्तुवेषामें संमाइति । मुखतो हि
पाणोऽपानो भूत्वा । आपानमन्तमाविश्वति” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । आत्मा हस्तयोर्मध्यपर्विशरीरम् । मुखसंचारिणो वायोः माणापान-
भिधेये द्वै दृशी । उच्छ्रवासरूपेण यहिर्निर्वच्छुन्ती पाणवृत्तिः । निःशास्रस्य-
शास्त्रः परिचयत्यवानवृत्तिः । तत्र पाणरूपो वायुः पाणताँ परित्यज्य स्वयमपानो
भूत्वा मुखे प्रक्षिप्तमन्तमासं मध्यशरीरे यवेश्य बाही हस्तादिरूपं शरीरे पुष्टचा
शोभितं करोति । तस्मादन्तरूपेदाग्निः पाणरूपस्य सूक्ष्मस्याऽप्यै संमाजेन कर्त-
व्यम् । तथा कुते सवि पायमतोऽन्तमवेशः पश्चाद्वाश्वहस्तरूपस्य जुद्यादिः शोभि-
त्येवदुपपन्नम् । प्रसङ्गग्रामाणामानवेदनं पश्चात्तति—“तौ याशापानौ । अव्यवृक्तः
याणापानाभ्यां भवति । य एवं वेद” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० १] इति । यकर्णेण यहिरनिर्वीति याणः । अपकर्णेणान्वरनिर्वीत्यपानः । इत्येवं दृ-
तिमेदान्ती पाणापानौ संपन्नाविति वेदितुरकाले प्राणापानाभ्यां विषेगो मृत्यरू-
पो न भवति । मन्त्रमुत्पाद्य विनियुक्ते—“दिवः विलेपमवतप्त् । भूयित्वा अ-
कुभि अतप्त् । तेन वयः सहस्रवल्येन । सप्तते नाशयामसि स्वाहेति । स्वरूप-
माजेनाभ्यश्चौ प्रहरति” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । दिवः स-
काशाद्वृहिरूपेणाधः प्रसुतमिदं दर्भरूपं चिर्द्वयं द्रष्टु भूमेष्वर्षाभितं शरीरादेव
तेन दर्भेण वयं वैरिणं नाशयामः । इदं दर्भरूपं हुतमस्तु । अनेन भन्वेण वेदप-
रिवासनान्यश्चौ प्रक्षिप्तृ । अस्मिन्वन्ते संमाजेनानि न प्रतीयन्त इति शङ्खो
वारयति—“आपौ वै दर्भाः । रूपमवैषामेतमहिमाने व्याच्छें” [ब्रा० का०
३ प० ३ अ० २] इति । दिवोऽवदतपित्यमेन वृष्टिरूपा आपः प्रतीयन्ते ।

१ क. ग. “चक्षतीति ओ” । २ क. ग. “क्षतीत्य” । ३ स्त. “न्ते । अपौ च दर्भरूपे” ।

आपथ दूर्भवयः । दर्भुत्पेणोत्पन्नः । पूर्वमेवोत्पन्नवाहये दर्शिता । तस्मादिव-
पः क्षमदवाङ्मुखस्वरूपमेवैतां इधार्या दिवः । शिल्पत्वादित्तक्षणं पहिमानं परुषाप-
यति । अस्य एतत्स्यानुकृष्टस्वरूपत्वे चानुसंधेयमित्याह—“ अनुकृष्टर्या ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । संमुख्यादिति हेतुः । विदेशपनुहु-
भवं स्तौति—“ आनुकृष्टः पञ्चागतिः । पाञ्चागत्यो वेदः । वेदस्याग्रः सुकर्मसार्ज-
नानि । स्वेनैवैनानि छन्दसा । स्वयम् देवतया समर्दयति ” [बा० का० ३
प० ३ अ० २] इति । जगरकृष्टो पञ्चागतेरनुकृष्टसाहकारियोदिति तापमीयोपनि-
षदि शूयते—“ स एवं मन्त्रराजं नारात्मिहमानुकृष्टमपरपरत्वं । तेन तै
सर्वमिदमसुकृतं ” इति । तस्मात्मजापतेरानुकृष्टमत्वम् । “ प्रज्ञापतेऽत् एतानि
सम्भूषिते । पद्मेदः ” इति वक्षयति । तस्माहेदस्य पाञ्चागत्यत्वम् ।
वया स्तुति शेषाद्यस्य स्वकीयं छन्दः स्वकीया च देवतेत्युभयं समृद्धिहेतुमन्तविति ।
न केवलं छन्दतः पाशसंयं किंतु काचोभीत्याह—“ अथो काम्यात् योषा ।
दर्भो वृषा । तन्मिथुनम् । मिथुनयेषास्य तद्यज्ञे करोति पञ्चमाय । पञ्चागते
यत्यसा पश्चात्प्रियंजनानः ” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । वृषा
सैवनसमयः तुमान् । अत्र सुकर्मसार्जनानामुकमन्त्रेयाश्चौ प्रेक्षेप इत्येकः पक्षः ।
अद्विः पश्चात्प्रोत्करे परित्यजेतित्यपरः पक्षः । अत एव सुकर्मारोभ्यौ प्रहरती-
त्युक्तवा पुनरप्याहोत्करे वा न्यस्यतीति । वर्णितं पक्षं विधते—“ ताम्येके वृथै-
वायास्यानिति । तत्तद्य त कार्यम् । आरच्यस्य यज्ञियत्वं कर्त्तव्यः स विदोहः ।
यद्येनानि पश्चात्प्रोभितिडेयुः । न तत्पञ्चाभ्यः कम् । अद्विमार्जियावोत्करे न्यस्ये-
त् । यद्वै यज्ञियस्य कर्त्तव्योऽन्यज्ञाऽऽनुतीयः संदिग्धे । उत्करो वाव तस्य ए-
विडा । इतात् हि तत्त्वे प्रतिष्ठां देवाः तत्पत्रन् । यद्विमार्जियति । तेन शान्त-
म् । यदुत्करे न्यस्यति । प्रतिष्ठापेनानि तद्वयति । प्रतितिष्ठति परया पश्च-
मियंजनानः ” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । केचिदद्विः पक्ष-
लन्तपकृत्वैव यत्र कापि परित्यज्यन्ति । तद्युक्तम् । य एषोऽनुष्ठानप्रकारः स क-
मेष्ठो विषरीते कलं दोग्यिति । अपक्षालितकर्माक्षयेन पश्चान् रोगोत्पत्या सुखं
न मेवत् । मार्जनेन तच्छान्ते भवति । आहुतिव्यविरिक्तस्य यज्ञियदन्यस्योत्करः
तापाप्तिस्थानपिति देवैः संप्रादितत्वत्तत्रैव परित्यापे प्रतिष्ठा भवति । अश्रिपहर-
यपक्षपैत्र इडवित्तुमुक्तरे परित्यागं दूषयति—“ अथो काम्यस्य वा एतद्वप्नम् ।

[आज्ञाविहित्येहणाथीं मन्त्राः]

यत्सुक्षमाजीनानि । सम्बद्धो वा ओषधयः । तार्सा जरत्कक्षे पश्चदो न रमन्ते । अथियो हेषां जरत्कक्षः । यावद्ग्रियो है जरत्कक्षः पश्चानाम् । तावद्ग्रियः पश्चानां भवति । यस्यैदान्यन्यशाम्भेद्यति ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । अधोशब्द जरत्करत्कक्षवशावृत्यर्थः । ओषधयो द्विविधाः । सम्बलपा नवदाव्यरुद्धाध । कोमलतृणामावादस्वादुर्जरत्कक्षः स्तम्भः । दावाश्चिदग्धपदेशे वृष्टया समुत्पदः कोमलस्वादुत्पत्तसमूहो नवदाव्यः । तत्र सुक्षमाजीनानि सम्बलूनतया स्वम्बरुरुशाणि । यदेवत्यन्यमेरन्यशोकरे त्यजेऽयेरस्लादा तत्र तत्र विकणिनि तानि बहुसम्भा ओषधयः संपदन्ते । तासामोषधीनां संबन्धिनि जरत्कक्षे भीत्यभावाज्ञरत्कक्षवशजमानोऽपि पश्चानामग्रिय इत्यपद्गुरेष स्यात् । अमिपहरणपक्षे श्रद्धयति—“नवदाव्यातु वा ओषधीषु पश्चयो रमन्ते । नवदावो हेषां ग्रियः । यावद्ग्रियो है नवदावः पश्चानाम् । तावद्ग्रियः पश्चानां भवति । यस्यैदान्यमौ प्रहरन्ति । तस्मादेवान्यशावेव प्रहरेत् । यदरस्मिन्तसंमुज्जात् । पश्चानां धूरैष्य ॥” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । नवः पत्यासन्नपूर्वकालभावी दावाश्चिर्यस्य कोमलस्यैषविधिसमूहस्य सोर्ध्यं नवदावः । ताहौषिपिवशयजमानोऽपि संमाजीनानामग्नी प्रहरणे पश्चानां ग्रियो भवति । तस्मादाहवनीये गाहैपत्ये वा यस्मिन्नग्नी सुनः पदितव्यं संमूहास्तस्मिन्नेव प्रहरणं यजमानगृहे पश्चानां वहनां धारणाय भवति । सुमत्संमाजीनपत्सङ्गदिशिसंमाजीनानामपि कंपित्यन्वयमुत्पाद्य विनियुक्तके—“यो भूवानायविपत्तिः । रुद्रस्तन्तिनरो त्रुषा । पश्चानस्याकं मा हित्सीः । एवदस्यु हृदं तत्र स्वाहेत्यग्निसंमाजीनान्यमौ प्रहरति ॥” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति । तन्तिः कर्मसंताने सत्र उत्तीति तन्तिचरः । वृगा देवेषु भेदः । हे रुद्र स त्वमस्माकं पश्चान्मा हित्सीः । एवद्ग्रिसंमाजीनब्रव्ये तत्र त्रुतमस्तु । तस्यैवार्थस्यानुवादः स्वाहेविशब्दः । यैदम्भरिष्यः संनद्दस्तरेवाग्नि संमूल्य स्वकाले संपत्ते तानि संमाजीनान्यमौ प्रहरेत् । प्रथमतोऽग्नी संगृहे पश्चानयमादूर्ध्वमन्वाहार्येत्यशार्या दक्षिणायामृतिगम्भो दत्तायामनूयाजहोपात्पूर्वे द्वितीयमग्नी संगृहे सति तस्प्रहरणकालः । अशिदग्धपदेशे पुनरुत्पद्य सम्भग्वर्धमानत्वादग्नी दर्मीणां प्रहरणं युक्तविष्याह—“इषा वा दत्तेषां योनिः । एष प्रतिष्ठा । स्वामेवैनानि योनिम् । स्वां प्रतिष्ठां ग्रयत्यति । प्रवित्तिष्ठति प्रजासा पश्चामियज्ञमनः” [बा० का० ३ प० ३ अ० २] इति ।

पथा वहिलुपा । न चरणिपहरणे कृदिविषयो मन्त्रो व्यधिकरण इति वाच्यम् । अश्रेवाच रुद्रलान् । “ रुद्रो वा एषः । यदग्निः । स पूर्वहि जातः ” इति श्रुत्यन्तरात् । यदरोदीचदुदस्य कृदत्यनिवि निवैचनाच ।

आज्ञासानेति । कल्पः—“ अथेनां पत्नीपन्तरेण वेदुल्करौ प्रपाद्य जघनेन दक्षिणेन गाहैपत्यसुदीचमिष्वेश्व योवनेष तंनक्षत्रि आश्रामाना सौपनसे प्रवाद रौमाघ्रं वनम् । अश्रेवनुवाच भूत्वा सं नक्षे सुरुवाय कमिति ” इति ।

या पली वहेनुसारिणी भूत्वा सौपनस्पाद्याश्रामाना वर्त्तदे तामेनां शोपन-कर्मणे सुर्तं पथा यववि तथा वध्नादि । योक्तव्यबन्धनाय गाहैपत्यसुमीषे परन्या वर्षेवाने विष्वे—“ अयहो वा एषः । योश्वरीकः । न पजाः पजायेत् । पत्न्यन्यास्ते । पजमेवाकः । पजानां ग्रन्थनवाय ” [आ० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । अङ्गः छनवान्मवति । बन्धनकालेऽप्युपवेशनमेव न तृत्यानमित्याह—“ यनि-उम्नी सुनक्षेत । पिर्वं ज्ञातिः रुच्यात् । आसीना सुनक्षेते । आसीना हेषा वीर्ये करोति ” [आ० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । रुच्यपाच्चाशयेत् । चिरसप्यव-स्थातुं वक्ष्यत्वादासीनतयाः सामर्थ्यमस्ति । दिग्देश्वी विष्वते—“ यत्प्रात्माच्य-न्यासीव । अनया समदं दधीत । देवानां पालिषा समदं दधीत । देशाद्विष-णत जदीच्यन्वास्ते । आत्मनो गोपीशाय ” [आ० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । समदः कलहः । गाहैपत्यस्य पथाद्वाग्ने प्राद्यमुख्ये तति प्राचीनप्रवण-या वेदिल्पया पृथिव्या सह कलहः स्वात् । पलीसंयाजहोमेषु तृतीयाहुतीर्या देवता देवपत्नी तस्या अपि तेऽव स्थानमिति तथाग्निं सह कलहं कुर्यात् । करो दक्षिणदेवे स्वरक्षार्थमुद्भूती विष्वेत् । ननु सर्वां अपि पोषितः सौप-नस्त्यादिकामानाशास्त्रे तत्र को विशेषोऽस्या इष्याचाल्लग्न्य एवं पूर्वार्थस्यामि-पायमाह—“ आश्रामाना सौपनक्षमित्याह । देष्युपवैनां केवलीं रुत्वा । आ-ग्निषा समर्वमिति ” [आ० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । देवयजनपवे-देव यज्ञयोग्या पापहयेण केवलीं रुत्वाऽऽश्रामानेति त्रुवन्सत्ययाऽश्रिता स-मुद्दां करोति । अनुवत्सूनितमर्थमाह—“ अश्रेवनुवाच भूत्वा सुरक्षे सुरुवाय कमित्याह । एतद्वे पत्निष्ये भ्रोपनयनम् । देवैवैनां ब्रतमुपनयति ” [आ० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । पत्न्याः स्वातन्त्र्येण कर्मादिकाराभावात्पल्या सह वदधिकारे सुर्येवदेव योवन्दं तस्या अनुवत्सवीकरणाचिह्नत् । यथा विवोह-

(आज्ञानिहिंश्चहणार्था मन्त्राः)

सिथाः कण्ठे मङ्गलसूत्रं लिङ्गं वदत् । अस्मिन्येऽलोकिकैविकृपतिर्जित्येत्यति—“ तस्मादाहुः । पथैव वेद यथा न । योक्त्रपेत् युते । यमन्वास्ते । तस्यामुष्मिष्टैः कै भवतीति योक्त्रेण ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । यस्मात्सुखधारणे लोकोवद्योर्मियमस्वीकारे लिङ्गम् । लोके हि दूरवेश-वर्तिदेवतादशान्ते संकल्पयन्तः सूत्रं वधन्ति । वेदेऽन्युपनयनवते मौर्खीं वधन्ति । तस्माद्यो यागं जानाति यथा न जानाति वाद्याः सर्वेऽप्येषमाहुः । इयं पत्नी योक्त्रपवस्थं युते विश्वयति वधनाति यं पतिमन्येवा धतं स्वीकृत्याऽहस्ते तस्य संबन्धिना मङ्गलसूत्रेणामुष्मिष्टैः कै युक्ता यवति । यकारान्तरेण योक्त्रं स्तौति—“ यद्योवत्तम् । स मोगः । यदास्ते । स क्षेपः । योगक्षेमस्य करुपयै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । अप्राप्यस्य वस्तुनः पाणियोर्गः । माप्वस्य रक्षणे क्षेपः । अतो योक्त्रवधनमुद्दृश्यसात्तने चोभयसिद्धेयं भवति । मनसि किमिषेत्यात्मी वधयत् इत्याशङ्कपाऽह—“ युक्तं कियाता आशीः कर्मे युज्याता इति । आशिषः समृद्धै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । यथा शास्त्रीयं कर्म कियतेऽनः सौमनस्यादित्या ममेमाशीः कले युज्यताम् । अनेनाभिप्राप्येमाऽशीः समृद्धा भवति । विष्टते—“ अन्यि ग्रन्थाति । आशिष एवास्थां परिशृङ्गाति । पुमान्यै वन्धिः । स्त्री पत्नी । वायिधूनम् । पिशुनैमेवास्थं तद्यज्ञे करोति प्रजननाय । प्रजायते प्रजया पशुभिर्जमानः । अथो अर्थो वा एष आत्मनः । यत्पत्नी । यज्ञस्य धूत्या अशिषिलंभादाय ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ३] इति । तीमनस्थाशाशिषः सर्वा अपि योक्त्रवधनिना तस्यां परिशृङ्गीवा यवन्ति । यज्ञकर्तुर्धर्मस्वरूपभूता पत्नी । ततस्तदीयग्रन्थिना यज्ञो भिष्यते म तु शिथिलो भवति ।

सुप्रजस्त इति । कल्पः—“ जघनेन माहैव यमुक्तसीदेवि तुमणसस्वा वयः सुपत्नीरूपसेदिम । अप्ने त्तपत्नदम्भनमदन्धातो अदाभ्यमिति ” इति ।

हेऽप्य यथं त्वामुरसीदामः । कीदृशो वयं सुपत्नतः शोभनमजोपेतः । शोभनः परिधाँसी वाः सुपत्न्यः । त्वत्पत्नादाददन्धातः केनाप्यविरस्त्वाः । कीदृशां त्वा सपत्नदम्भम् वैरिविनाशिनपदाभ्यं केनाप्यविरस्त्वार्प्य । पत्न्या उपसी(स)इने पर्योजनं इश्यति—“ सुपत्नसस्वा वयः सुपत्नीरूपसेदिमेत्याह ।

यज्ञमेव तन्मिथुनी करोति । क्लेशविरिक्तं दीयता हवि प्रयात्यै ॥ [बा०
का० ३ प० ३ अ० ३] इति । शोभनः पविष्टस्या इत्यमित्रानादश्च मिथुन-
रत्नं करोति । वस्त्रिन्मिथुने परया कर्मण्यनुष्ठीयताने सति पज्ञाङ्कं देनाननुष्ठितं
सदूने भवति । तज्जीनप्रदेशे तदङ्गनविरिक्तं देनाननुष्ठितमनया परन्या पियते अनु-
ष्ठीयते । अत एव पत्नीकर्तव्यं पूर्णपात्रनिनयनयनामन्यते—“ अञ्जलौ पूर्णपात्र-
नानयति । रेत एवास्या पश्चा दधाति ” इति । एवमन्यदपि तत्कर्तव्यमुदाह-
र्यै । अत क्लेश दानी परिवृत्यदीति परोजनेन पतन्याः प्रेषने सुति तन्मिथुने
पतननाय संपदयते ।

परया सप्तमेऽनुवाके कपाळोपधानप्रसङ्गेन ददिमोचनमन्त्रोऽप्याम्नाव एवय-
नापि योक्तव्यन्यनमसङ्गेन योक्तव्यमोक्तमन्त्र आम्नाप्ते—

इममिति । विष्यामि विमुआनि । सुकेतः सुज्ञानः । सविचा चेऽस्मि-
न्योक्तव्यसे वरुणपात्रो विमुके सति धातुब्रह्मणो योनौ स्थानेऽनुष्ठितस्य कर्तव्यः
कलभूषे स्तोके पत्या सह मे सुखं करोमि ।

आस्य च योक्तव्यविमोक्तः स्वकाले कर्तव्यः । पिट्टेषफलीकरणहोमा-
प्यामूर्ध्वं प्राप्य अच्छेषेभ्यः पूर्णमस्य स्वकालः । अत एव कल्यसूत्रकारस्तस्मि-
न्यदेशे पठति—“ इमं विष्यादीति पत्नी योक्तव्याङ् ” मुञ्चते तस्याः सप्तोक्तव्य-
आलौ पूर्णपात्रनयनति सप्ताङ्गाः संपदयेत्यानीवयमने जपति ” इति ।

त्तोऽपि मन्त्रोऽवैवानन्तरमाम्नावः—

सप्तमाशुषेति । हेऽप्तेऽहमाप्युपा संगच्छे पञ्चमा संगच्छे, पातिष्ठत्यलक्षणेन
पञ्चमा संगच्छे । अनेन पत्वा तुः पुनः पुनः पत्नी भूत्वा संगच्छे । वियोगः कदाचिदपि
ना भूदित्यर्थः । मत शरीरेण धीवात्मा चिरं संगच्छत्वाम् ।

महीनामिति । कलः—महीनां पौऽस्योपचीनां रसस्तस्य वेश्मीय-
माणस्य निर्वैपापि देवयज्याया हवि तस्यां पवित्रान्तहितापौमात्रं मिहृष्य ॥
इति ।

पद्मपूत्रं मन्त्रकाण्डे देवयज्याया इति पदं नाइम्नाते तथापि ब्राह्मणाम्-
त्तरेण तत्पटित्यम् । महीशन्वस्य गौरित्यर्थः । अत एव सप्तमकाण्डे गां
मस्तुत्याऽऽन्नायते—“ दस्या उपोत्थाय कर्ममापत्तेद्वै रन्तेश्विते सरस्तति
पिये मेयसि यहि विशुल्येतानि ते अविष्ये नामानि ” इति । हे आज्ञ त्वं

(आन्यादिहिक्षिणार्थी मन्त्राः)

महीनां गवां पयोऽस्ति साक्षात्पञ्चन्यत्वात् । ओषधीनां रत्नशासि परम्परया
तत्त्वन्यत्वात् । तादृशस्य क्षयेण रहितस्य तत्र स्वरूपं देवयागार्थं पाञ्चां निर्व-
दामि । इमं वि व्यापि समायुषेत्यस्य मन्त्रदृष्ट्याचाप्रसङ्गिकल्पाचादुव्याख्यान-
मुषेक्षणानन्तरस्य मन्त्रस्य पूर्वमागे स्पष्टार्थवौ दर्शयति—“महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रत्न इत्याह । रूपमेवास्त्वैदम्भाहिमानं व्याचहे” [जा० का० ३ प० ३
अ० ३] इति । उत्तरमागस्य तेऽक्षीयपाणस्येविपद्दृष्ट्यमित्रायमाह—“तस्य
तेऽक्षीयमाणस्य निर्वैषामि देवयज्याया इत्पाह । आशिषमेवैतामाशास्ते” [जा०
का० ३ प० ३ अ० ३] इति । आज्येभागाङ्गानां विद्यते—“तूर्ते च वै
मधुं च पजापविरासीन् । यतो मध्वासीन् । तदः पजा असूजत । वस्मान्मधुषि
पजननभिवास्ति । वस्मान्मधुषा न यचरान्ति । यावद्याम हि । आज्येन प्रचरान्ति ।
यज्ञो वा आज्यपू । पज्ञैव यज्ञं प्रचरन्त्यथावयामत्वाथ” [जा० का० ३
प० ३ अ० ४] इति । प्रजापतिः पूर्वं यागसाधनं सूषिताधनं चाभिप्रेत्य
स्थपमेव सायत्संकल्पतया घृतमधुष्टपेण परिणामोऽभूत् । यस्यादुत्पाचिशीजत्वमिति-
प्रेत्य मध्वभूतस्मान्मधुवज्ञेन प्रजा असूजत । अत एव मधुना नानाबीजोत्पा-
दनं विद्यते । तेनोत्पादनेन यतो गतसारं वतो मधुमा यां न कुर्वन्ति । सारद-
त्वादाज्येन यां रुद्धुः । सर्वयज्ञहेतुत्वादाज्यस्य यज्ञत्वं तदेतुत्वं च वक्ष्यते—
“सर्वस्यै वा एतद्यज्ञाद्य गृह्णते । यद्मधुवामानाज्यम्” इति । अतो यज्ञज्ञोभ्य-
साधनैव यज्ञस्यानुष्ठानान्वास्ति गवत्तारत्वदीषः ।

महीनामिति । कल्पः—“अथेनामाज्यमवेक्षयति महीनां पयोऽस्योषधी-
नां रसोऽव्येन त्वा चक्षुपात्वेषो सुपज्ञास्त्वायेति” इति ।

अद्व्येन रोगानुपहवेन । विद्यते—“पत्न्यवेक्षते । मिथुनत्वाय पजात्यै । यदै
पत्नी यज्ञस्य करोति । पितृनं तत् । अथो पत्निया शैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽ-
नवचिछन्त्यै” [जा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । यज्ञस्य पुरुषत्वाचेन
सह पत्न्या मिथुनत्वम् । किंच पत्न्या याज्यवेक्षणरूप एष एव यज्ञमानमनु
यज्ञारम्भः । दंपत्योद्दीयोरप्यात्मे सति यज्ञो न विचिछिद्यते ।

तेज इति । कल्पः—“अथेनदृशाहृपत्वेभविभवति तेजोऽसीति समिथमुनयत्य
प्राग्घरति तेजोऽनुमेहीत्यथैनदाहवनीयेऽधिभृयत्यभिस्ते तेजो मा वि नैविदि”
इति ।

१. ल. “ज्यस्य यज्ञः” । २. ल. “भुनि नानाजन्तुत्यः” ।

हे आज्ञ्य त्वं तेजोरूपमसि तेजोरूपमाहवनीयपुरवेद्मु गच्छ । अपमाहव-
नीयोऽग्निस्तवदीर्घं तेजो याऽपमयतु । अनुष्ठानिदिविपूर्वकं मन्त्रं व्याचहे—“अमेघं
वा एतत्करोति । यत्पत्न्यवेक्षते । गाहैपत्येऽधिअयति मेष्वत्वाय । आहवनीयमध्य-
द्वृवग्नि । यज्ञस्य संततै । तेजोऽसि तेजोऽनु पैहीत्याह । तेजो या अस्मिः ।
तेज आज्ञ्यम् । तेजसैव तेजः तमवैयादि । अप्रित्ये तेजो या वि नैदित्याहा-
हित्याये ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

अमेघरिति । शौधायनः “ अथेनद्यथाइतं प्रति परिहत्योत्तरार्थं वेद्ये निधा-
याऽप्युरुरेक्षते । अग्निजिह्वागसि सुभूद्वानां पात्रेषाच्च देवेभ्यो यजुषेयजुषे
मवेदि ” इति ।

आपस्तम्भः—“ अग्निजिह्वागसीति स्फयस्य वर्त्मन्सादयति ” इति ।

आहवनीये स्थितस्याऽब्यस्योदम्देशो समोनेतुं स्फयेन कान्चित्प्रेत्वा रुत्वा
तस्यो संशयेत् । हे आज्ञ्य यज्ञालालयाय विलाया वत्पादकत्वाद्ग्रेजिं-
द्वागसि । देवानां सुखाय भवतीति सुमूः । इैदैशो त्वं वचवाहुतिस्थानाय वच-
न्यन्वृत्यग्रहणाय पथांसं भवे । व्याचहे—“ अग्निजिह्वागसि सुभूद्वानामित्याह ।
यथायजुरेक्षते । याम्नेषाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे मवेदित्याह । आशिषमवैता-
पाशास्ते ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति ।

शुक्रमिति । कल्पः “ अथेनदुदग्नशाखां पवित्राभ्यां पुनराहास्युत्तुनाति
शुक्रमसीति पथयं ज्योतिरसीति द्वितीयं तेजोऽसीति कुतीपम् ” इति ।

शुक्रं दीपित्वा । आज्ञ्यस्योत्पवने विषते—“ तदा अहः पवित्राभ्यामेवोत्पु-
नाति । यजमानो वा आज्ञ्यम् । प्राणापानौ पवित्रे । यजमान एव प्राणापानौ
दृष्टादि ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । पठो योपदीक्षामेनादेन-
स्थस्याऽब्यस्य वेष्यत्वाय गाहैपत्यायधिअयणं कृतपत एवात्यन्तशुद्धचर्यमुखुनी-
यात् । पकारविशेषं विषते—“ पुनराहास्त् । एवमिष हि प्राणापानौ संचरतः ”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । आज्ञ्यस्थापिते पवित्रे प्राज्ञां
पोहु पुनः पवित्राहत्य यज्ञादूर्ध्वमुत्तुनीयात् । एवं विवारमित्यमिमायेण वी-
ष्मार्थां गमुलपत्ययः प्रयुक्तः । मन्त्राणां स्वाधार्थानां दर्शयति—“ शुक्रमसि

१ स. मन्त्रान्त्याच् । २ स. “दृश्यस्यमसि । विषते—“ स्फयस्य वर्त्मन्सादयति ।
संततै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । द । ३ स. “वलिति-व्या ” ।

१४० । अनु० १०] कृष्णशुर्वेदीयत्तिरीयसंहिता । १३१

(आङ्गादिविक्रिहणार्थं मन्त्रः)

प्योदविरसि तेजोऽसीत्याह । रूपमेवास्यैवन्महिमानं व्याचोहे ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] हति । प्रतिमेन्वकिर्या विघ्ने—“ त्रिर्यजुषा । नष्ट इषे लोकाः । एषां लोकानामाप्तैः ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] हरि । त्रित्वमनुथार्थेवादान्तरपाह—“ निः । व्यावृद्धि यज्ञः । अथो मेभ्यत्वाव ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] हति ।

देव हति । कल्पः “ अथ प्रोक्षणीरुत्पुनाति देवो वः सविदोत्पुनात्यच्छुद्देशं पवित्रेण वसोः सूर्यस्य रक्षिभिरिति पञ्चः ” हरि ।

तदेवदुत्पवनं पवित्रिकिंचिद्देवस्ते—“ अथाऽऽव्यवतीभ्यानाः । रूपमेवाऽऽसामितद्वार्णं दधाति । अपि वा उदाऽऽहुः । यथा ह वै योक्ता सुवर्णःहिरण्यं पेशलं विभ्रती रूपाण्यास्ते । एवमेता एतहीनिः ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] हति । याम्यां पवित्राम्यामात्यमुख्यम् ताम्यामेवाऽऽव्यवलिङ्गामामामप उत्पुनीयात् । वपत्ययेन स्त्रिलिङ्गस्य । एवदाऽर्थं स्वविन्दुभिरासामां वर्णायिक्षेषेतेरं कर्म स्त्रीगादध्यति । अपि च ताम्यादिकाकुरुष्यताहेत्येन श्रीमन्तवर्णी-पैं, कटकाद्याकारसौकर्येण पेशलं हिरण्यं विभ्रती योषेवेमा आप आज्ञविन्दु-युक्ता नेत्रपिण्डा भवन्ति । मन्वगतच्छन्दःप्रमूल्यमुसेधेप्रदया विघ्ने—“ आपो वै सर्वांदेवताः । एषा हि विदेशां देवानां वशः । यदाज्ञस्य । वत्रोमयोर्मीमांसा । जापि स्वात् । यद्यजुषाऽऽर्थं यजुषाम्य उत्पुनीयात् । छन्दसाऽर्थं उत्पुनात्य-जापित्वाप । अथो पितृनत्वाप । सावित्रिपर्वा । सवित्रप्रसूतं मे कर्मासदिति । सवितृप्रसूतमेवास्य कर्म भवति । पञ्चो गायत्रिया विः प्रमूखत्वाप । आदिरे-पौष्टीः संनायति । जोपघीयिः प्रश्नू । पशुभिर्यजमानव् ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ४] हति । उदकरूपेण वीर्येण देवताशरीरमुत्पत्तेन । आहु-तिरूपेणाऽऽव्येन वत्पोष्यते । तस्यादाज्ञोदक्षयोः सर्वदेवतरूपत्वे स्त्रे सति किमेतदुभयं यजुषेषोत्पुनीयादुवाप फ्रेलि श्रीमांसायामालस्यनिवारणार्थमूर्चेति युक्तम् । कामयजुष्यां पितृनत्वपि संपद्यते । विवारमुत्पूतास्वप्त्वादरातिशयाना-पिरङ्गिः क्रमेणीपर्धीष्यत्वानामाः समृज्वा भवन्ति ।

शुक्रं खेति । “ कल्पः—आदते दक्षिणेन सुरं सव्येन जुहूं वेदे पतिष्ठाप्य तस्यां गृहणीते शुक्रं त्वा शुक्रायां धात्रेषात्रे देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृहणार्थीत्येतेन यज्ञाना चतुर्मुहीनं शृहीत्वा संमृष्टोत्पयच्छति । अथोपभूति गृहणीते ज्योति-

(आज्ञाविहर्विहरणार्था मन्त्रः)

स्त्वा ज्योतिषि प्राप्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे गृहणामीत्येवेन यजुषाऽप्यगृहीतं
गृहीत्वा भूयतो ग्रहान्गृहणानः कर्तीय आज्यं गृहणीति, तथैव संमृश्योत्पय-
च्छुति । अथ भूवायां गृहणीतिर्विस्त्वाऽर्चिषि धाम्नेधाम्ने देवेभ्यो यजुषेयजुषे
गृहणामीत्येवेन यजुषाः चतुर्गृहीतं गृहीत्वाऽप्यपूर्वे तथैव संमृश्योत्पयच्छुति ॥
इति ।

अत्र मध्यमन्त्रे धाम्नेधाम्न इत्यादिकमनुष्टुप्ते । हे आज्य दीर्घं त्वा दीपायां
तत्त्वमन्वयपूर्वकग्रहणाय तत्त्वद्योगस्थानाय एवांत्वं गृहणाति । एवमितरथोर्योज्यम् ।
विष्वपि भन्तेषु धाम्नेधाम्न इत्यादिकमनुष्टुप्ते । यजुषाऽप्यविस्त्वा अनन्तरायाम् ॥
“ शुक्रं त्वा शुक्रायां इत्योविस्त्वा इत्योतिष्ठिर्विस्त्वाऽर्चिषित्याह— सर्वत्वाय । पर्याप्त्या अनन्तरायाम् ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० ४] इति । आहूविदाहूल्यं सर्वत्वम् । एक-
कस्त्वामहुतावाज्यवाहूल्यं पर्याप्तिः । आहूल्येः कस्त्वा अन्यत्वोऽनन्तरायाम् । यदे-
तदाज्यवेक्षणं पूर्वमुक्तं तत्र विशेषं वक्तुं तत्पत्तौति— “ देवासुराः संयत्वा आ-
सन् । स एवमित्य आज्यस्तदावकाशमप्यत् । तेनावेक्षत । ततो देवा अभवन् ।
पराऽसुराः । य एवं विद्वन्नाज्यमदेक्षते । भवत्यस्तमा । पराऽस्य भ्रातुल्यो भवति ॥
[बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । अवकाशः प्रकाशको पन्तः । स
चात्मिणिद्वाऽत्तित्यादिकः । अभिघारणलघुपत्तकथनेनावेक्षणं प्रशंसति— “ असदा-
दिनो वदुन्ति । पदाज्येनान्यानि हवीज्यभिघारयति । अथ केनाऽज्यमिति ।
तत्येनेति त्र्याप् । चक्षुवै तत्पत्तम् । सत्पेनैवैनदभिघारयति ” [बा० का० ३
प० ३ अ० ५] इति । वक्तुर्विष्पलम्भसंभवाऽक्षुलोऽर्थः कदाचिद्व्यामित्यरत्यपि
दृष्टस्तु न तथेति । चक्षुः तत्पत्तं, शुक्रिकरजतरज्जुसर्वविचारस्तु काचकामङ्गा-
दिदोपभयुकः । अवेक्षणे निर्मीलनहर्तं विशेषं विवचे— “ इत्यरो वा एषोऽन्यो
मवितोः । पर्याल्पुष्याऽज्यमवेक्षते । निर्मील्पावेक्षत । दावाराऽप्यन्तक्षुः । अभ्या-
ज्यं धारयति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । आज्यस्त्वाऽर्चिषि-
त्यमण्डलवेजस्त्रित्वाजैरन्तर्दीक्षणेनान्यो भवितुं प्रभुर्वति । तत्र निर्मीलेन
स्त्रामपविष्टाच्चक्षुषी धारणादन्तो न भवति । वीक्षणेनाऽज्यमावेचारयति । विवचे—
“ आज्यं गृह्णाति । छन्दोऽसि वा आज्यम् । छन्दोऽप्येव धीणाति ” [बा० का० ३
प० ३ अ० ५] इति । आज्यस्य अहतापनत्वेन च्छन्दःसादृश्यम् । सुविद-
-शेषणाऽग्नुचिविशेषं विवचे— “ चतुर्जुङ्क्षां गृह्णाति । चतुर्प्यादः पश्चवः । पश्च-

(आज्ञायादिहिमेहणार्थं मन्त्रः)

मेवावरुन्वे । अष्टावृप्तभूति । अष्टाक्षरा गायत्री । गायत्रः पाणः । पाणमेव एक्षुषु दधाति । चतुर्भूवायाम् । चतुष्पादः पश्चातः । पश्चुष्वेवोपरिष्ठात्मविविष्टते ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । गायत्र्या रक्षितव्यात्माणो गायत्रः । तथा वाज्ञानेयिनः समाख्यनिति—“ पाणा वै मयास्तत्त्वाणा । तत्त्वेवत्य-दृश्यस्त्वे वस्माद्गायत्री नाम ” इति । स्यादीनत्वेनावरुद्देशु एक्षुषु पश्चात्प-वीगेण प्रतितिष्ठतीति । ग्रासस्याऽऽज्यस्य सुग्रिवशेषेणालपादिकपरिमाणं विघ्ने—“ यजमानदेवत्या वै युहूः । आतुव्यदेवत्योपभूत् । चतुर्जुदां मृहन्मूर्तो गृही-यात् । अष्टावृप्तभूति गृहन्कनीयः । यजमानादैव आतुव्यमुपस्ति करोति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । वा समीपे भूत्यत्वेनात्मि तिष्ठतीत्युर्विष्टः । संख्यां पुनः पकारान्तरेण स्तौति—“ शीर्वं सूरः । चतुर्जुदां गृहाति । तस्मा-शतुष्पदी । अष्टावृप्तभूति । तस्माद्धाशका । चतुर्भूवायाम् । तस्माच्छतुस्त्रा । गामेव तात्स्तत्त्वकरोति । साम्भै सहस्रतेष्मूर्ती दुहे ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । अभिषददोहनात्सूचां गोत्सवत्वं संख्यया चदवयवसाम्य च । तदः सुचामाज्यपूर्तिरूपो यः संस्कारस्तेन गामेव संस्करोति । सा च गौः प्यो-त्सवमन्माज्यरूपं रस्तं च दुष्टे । गृहीतस्याऽऽज्यस्य यथोचितमाहृत्यङ्गत्वं दर्श-यति—“ यज्ञुदां गृहाति । प्रवाजेभ्यस्तत् । यदुर्भूति । प्रवाजानूयाजेभ्य-स्तत् । सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय भूसुते । यद्भक्तवायायाज्यम् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ५] इति । पञ्चलु प्रयाजेतु त्रयं जौहवाज्येन विष्णवं, द्वयं त्वौपभूतार्थेन, शिष्टेन त्वनूयाजाः । यत्र द्रव्यापेक्षा तत्र सर्वत्र भ्रौवम् ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पत्यु सूचस्तपेदभीमृष्टेत्तर्वं पुनस्तपेत् ।

गोडं वाचं तथा चक्राः प्रजां मार्हि क्रमात्मुचः ॥ १ ॥

जुहूपभूद्भक्ता आदा पत्नीं योक्त्रेण नहस्ति ।

तुषेति पत्न्युपविशेषिदिनं काले विमोचनम् ॥ २ ॥

सपा वत्नी पूर्णपात्रं जपेदयं मही द्रव्यात् ।

घृतं निरुप्य वीक्षेत तेजोऽधिभित्रं विष्टये ॥ ३ ॥

अग्नौ तेजो हरेदद्विः पूर्वामावधिसंबयेत् ।

अग्नेः स्फयवत्तेभिः क्षिप्त्वा द्वृज्योतिरिमिराज्यकम् ॥ ४ ॥

उत्पुय देवो जलमुपुनारपाण्यपवित्रदः ।

शुञ्ज्योपित्तिभिराज्यस्य यहो जुहवादिके दये ॥

दशमे त्वमुवाकेऽर्दिनस्त्योविंशतिरीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ नीतीता ।

द्वितीयाभ्यायस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ संपार्थि लुच इत्यष्ट किं पधानास्त्व्यकर्मता ।

गुणकर्मत्वमथवा दृष्टाभावेऽवधातेवत् ॥

गुणत्वं न हि संभाष्यं पापान्यं तु प्रयाजवत् ।

अदृष्टकल्पनेनापि गुणत्वं स्थाद्वितीयया ” इति ॥

दर्शयूर्णमासयोर्जुहवादीनां दर्शेः संपार्थनमान्नायते—सुचः संपार्थीति । तत्र संपार्थनं पधानकर्म । कुतो गुणकर्मलक्षणरहितत्वात्प्रधानकर्मलक्षणमुक्तत्वाच । वथा हि—अदृष्टतेन वीहीणां गुदपियोको दृष्टः संस्कारः । तथा संपार्थनेन जुहवादिषु कंचिदातिशयं न प्रसामः । अतोऽवधातवद्वृष्टकर्मत्वं नास्ति । पैस्तु द्रव्यं चिकीष्यते गुणस्तत्र प्रतीयेति गुणकर्मलक्षणस्याभावात् । मधाजादिवद्वृष्टार्थत्वेन पधानकर्मत्वमस्ति । पैस्तु द्रव्यं न चिकीष्यते तात्रि प्रधानभूतानीत्येतस्य पधानकर्मलक्षणस्य सद्ग्रावादिति प्राप्ते त्रूपः—सुच इति द्वितीया कर्मकारके विहिता । कर्मत्वं चेष्टितवयतेव सति भवति । “ कर्तुरीप्तितवर्म कर्म ” [पा० १-४-४९] इति कर्मसंशानिविषयनात् । कर्तुराधनतेन च लुचां युक्तीप्तितवयत्वम् । अतः प्रधानभूताः लुचः । वथा स्त्रि संपार्थनकियाया गुणकर्मत्वमधातवद्वृष्टिष्यति । अदि लुक्ष्म दृष्टार्थो न स्पात्तश्चपूर्वं कल्पनीयम् ।

द्वादशाभ्यायस्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ पैतीसंनहनं कार्यं चोदकादिति चेच तत् ।

वन्धवासोधारणयोर्बैववन्धनसिद्धितः ” इति ॥

दर्शयूर्णमासदिकारेषु सौमिकेषु प्रायणीशादिषु चोदकानिदेशात्तत्त्वैसंनहनं कार्यमिति चेन्नैवपू । प्रसाङ्गसिद्धत्वात् । यथदृष्टाय यन्त्रो यदि च वासोधारणं दृष्टं प्रयोजनमुभयथाऽपि सौमिकेन योक्तव्यन्वेनैव तत्सिद्ध्यति । मोक्तेण पतीर्ण संनहतीति हि सोमे विद्धीयते । तस्मादिकं पतीर्णसंनहनं पुरुद्ग्रन कार्यम् ।

नवमाभ्यायस्य शुल्कायपादे चिन्तितम्—

३७० १ अनु० १०] रुद्धयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहिता ।

१३५

[अर्ज्याविद्विषेहणार्था मन्त्रः]

“ पत्नीमिति द्विपत्न्यादादूर्सं नो बोहतेर्थवः ।

नोपदेशस्य सामान्यादविदेशमवृचितः ” इति ॥

दर्शपूर्णमासयोर्मन्त्र आम्नापते—पत्नीः संनहेति १ तत्त्वैकश्लनिकस्य यजमा-
नस्य प्रयोगे समवेत्यार्थं एकवचनान्तः पत्नीशब्दः । स च द्विपत्नीकस्य बहु-
पत्नीकस्य च प्रयोगेर्थवशादूर्धनीय इति चेन्नैवम् । किमुपदेशमाप्नस्योहोविदि-
देशमाप्नस्य वा । नाऽन्यः । उपदेशस्य सर्वप्रयोगसाधारणत्वात् । यद्येकपत्नी-
कप्रयोगार्थमेवायं पञ्चोपदेशः ऋषाच्चानीमेकवचनं विवक्षेत २ न त्वेवमस्ति ।
अन्यथा द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोर्मन्त्र एव नोपदित्येत । एव कुत ऋहानुहावि-
न्नादकायाः । साधारणोपदेशे सर्वप्रयोगसम्बेदार्थतया पत्नीमिति पदे प्राविषट्दिकं
कर्मकारकविभक्तिर्युभयमेव विवक्षितम् । एकवचनं त्वदृष्टार्थतया सर्वप्रयोगसु
यथावस्थितपेव एठनीयम् । नाप्यविदेशमाप्नस्योह इति हितीयः पक्षः । द्विवहु-
पत्नीकप्रयोगयोरविकल्पितवेनाविदेशयोगात् । वस्मादृष्ट नास्तपुहः ।

वैत्तिवान्यविद्विषेवम्—

“ कहो नो वैष विकलतदूसोओठिन पाशवत् ।

नाऽष्टच्छान्दसत्वाभ्यां पाशे छान्दसत्वा न हि ” इति ॥

एव एकवचनान्तः पत्नीमन्त्रो विकलतौ द्विवहुपत्नीकप्रयोगयोरर्थानुसारेणो-
हनीयः । कुतः । पाठाभावात् । मकुतावर्थानुसारेण प्राप्तोऽप्युहः सर्वप्रयोगसा-
धारणे यन्वपाठिन वाचितः । विकलतौ तु बाधकस्य पाठस्याभावेनास्त्वदार्थतये
ययेगेऽर्थानुसारेणोहो युक्तः । अत एव पूर्वव द्विपशुरुकायां विकलतावदितिः
पाशे यमुमोक्तवदितिः पाशान्पमुमोक्तिरथकेवचनाभ्यो चहुवचनान्तव्य पाशमन्त्र
ऋहित इति चेन्नैवम् । पत्नीमित्येकवचनस्याविद्विषेवन प्रकुपवद्वार्थतया
यथावस्थितपेव सति विकलतावप्यदृष्टार्थं यथावस्थितस्यैव पठितप्रत्यत्वात् । अयो-
च्येत प्रकुपौ छान्दसत्वैकवचनमेव व्यत्ययेन द्वित्यचहुत्योरर्थयोर्यतिव इति । एवं
तद्विविषेवनाविद्विषेव द्वित्यचहुत्यविचित्वान्मा भूदृहः । न चैव पाशोऽप्युहो मा
भूदिवि शक्तुनीयम् । मकुताविकवचनवहुवचनयोरकस्मिच्चेव पाशे वैदिकप्रयोग-
दर्शनाद्विद्विषेव तु तदभावात् । वस्मात्पाशाप्नस्योहो विकलतावस्ति न तु पत्नीशब्दस्य ।
यद्यप्यस्मिन्द्विषेवनुवरके पत्नीं संनहेत्यपि पैतृमन्त्रो नाऽन्मातस्तथाऽपि पूर्वानुवाक-
ग्रामणे तदाम्नानाविद्विषेवन पत्नीसंनहनप्रसङ्गेन विचारद्वयं दार्शिदम् ।

चतुर्थाष्ट्याष्ट्य पथमपादे चिन्तितम्—

“ चुदूपमूदप्रवास्वाज्यं सर्वार्थं एव व्यवस्थितम् ।

सर्वार्थविशेषात्प्रस्तावयागार्थं हि जोहवम् ॥

प्रपाणानूपाजहेतुः स्वादौषभूतमान्यकम् ।

धौवपन्यार्थमित्येवा व्यवस्था वचनेमैता ” इति ॥

चतुर्जुलां गृहात्पद्मावुपमूदि चतुर्थाष्ट्याष्ट्येत्यु प्रहणवाक्येतु एतदर्थमिति
विशेषनिमामक्षस्याभवणात्प्रत्यगवमाज्यं सर्वार्थमिति चेन्नैवम् । यज्ञुलां
गृहणादि प्रपाणेभ्यस्तदित्यादिवाक्यैव्यवस्थावगममात् ।

तथैवान्यचिन्तितम्—

“ अष्टावुपमूलीत्यत्र किमहैकयहे विविः ।

चतुर्द्वयं श्रेष्ठ वाऽऽयः स्यादृष्टभुतिपुरुलयतः ॥

चतुर्थंहीतं होमालंकरलवल्वान्व वाच्यते ।

चतुर्द्वितीत्वं लक्ष्यतेऽतः सहानीत्यर्थमण्डता ” इति ॥

प्रहणवाक्ये चतुर्जुहवां गृहणावीत्यत्र यथा चतुःसंख्याविशिष्टमेकहविर्भृणं
विवक्षितं तथैवाद्वुपमूलीत्यत्राप्यष्टसंख्याविशिष्टमेकहविर्भृणं विभातव्यम् ।
तथा सत्यषट्लक्षुतेर्मुख्यत्वलाभात् । अष्टासंख्यावयवमूलयोश्चतुःसंख्ययोर्विधाने स-
त्यष्टशब्दस्यावयवलक्षणा प्रसञ्चेति प्राप्ते शूष्मः—एसञ्चयर्त्तानाम छाशणा । मुख्य-
र्थस्थिकारे हेमपाकविरोधापत्तेः । चतुर्गृहीतं जुहोतीत्यनारम्भ श्रुतं वाक्यं
होमपानादेशेन चतुर्गृहीतं विदधाति । यद्यप्येतात्सर्वहोमविषयतया सामान्यरूपयौ-
दभूतं कु प्रपाणानूपाजविषयतया विशेषरूपं तथाऽपि होमस्थ फलदत्त्वेभ
प्राधान्याद्यग्रहणस्थ होमार्थत्वेनोपसर्जनस्वात्प्रधानानुसारेण चतुर्गृहीतमेव युक्तं न
वृपसर्जनानुसारेणादगृहीतम् । तस्मादुपमूदि चतुर्गृहीतद्वयं विधीयते । तत्रैकं
चतुर्गृहीतं हविश्चतुर्थपञ्चवप्रयाजार्थमपरं त्वनूपाजार्थम् । नन्देवं सति चतुर्गृही-
तस्थेव हविश्चाच्चतुरुपमूलीत्येव विधाव्यं न त्वधादुपमूलीति विधिसुक इति
चेन्नैवम् । तथा सत्यनूपाजार्थं द्वितीयं चतुर्शृहीतं न तिष्ठेत् । अथ तदपि
वाक्यान्वरेण विधीयेव तदानीमुपमूलः प्रथमेन चतुर्गृहीतेनावरुद्धत्याद्दितीयस्मै
प्राप्तान्दरमनिष्टेत । यद्युपमूदि चतुर्गृहीतं विधीयेत तदा चतुर्गृहीतद्वयस्थ पृथ-
गेवानुष्ठानादुपमूलत्वेकमप्यत्तेनाऽन्यदनं न तिष्ठेत् । अत उभयस्य सहोपमूलया-
नमनार्थमष्टावुपमूलीत्युच्यते । तस्मारसाहित्यार्थमष्टशब्दप्रयोगेऽपि हविश्चक्षि-
त्येदे चतुर्गृहीते अत्र विधीयते ।

प्रपा० १ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । १३७
 (प्राचान्येनभासंजहनार्था वहिरात्मात्मायर्थात् मन्त्राः)
 अथ व्याकरणम्—

प्रत्युषमित्यादिषु स्वरा गताः । वाजिनमित्यत्र प्रत्ययस्वरः । सप्तनाम्ना-
 हृष इति सप्तनताह इत्यत्राणि प्रत्ययान्तत्वात्प्रत्ययस्वरः । सप्तनस्ताहीमित्य-
 वोदात्मनिवृत्तिस्तरेण डीप उदाचत्वम् । आशासानेत्यत्र शानवाचित्त्वादन्तो-
 दाचत्वे प्राप्ते उत्तर्वेदात्मकानुदाचत्वे धातुस्तरेणे समाप्ते उत्तर्वरः । सीमा-
 न्यशब्दस्य प्रत्ययान्तर्स्य जित्यस्वरः । वत्सनुगताऽनुभवेत्यत्रात्मयपूर्वपदम्-
 कृतिस्वरः । सुकृतायेत्यत्र “ गतिरमन्तरः ” [पा० ६-२-४९] इति गति-
 स्वरत्वे प्राप्ते वदपवादः—“ सूपमानात्मकः ” [पा० ६-२-१४५] सु इत्येत-
 स्पादुपमानात्मरे कान्त्यमुच्चरपदमन्तोदाचं भवति । सुप्रजसा इत्यत्रासित्यत्य-
 यान्तर्स्य जित्यस्वरे समाप्ते उत्तर्वरः । शोभनः पविष्ठासां ताः सुपर्लीरित्यत्र “ न-
 अनुभवाय् ” [पा० ६-२-१७२] इत्युच्चरपदमन्तोदाचत्वापवादः—“ आत्मादाचं
 दृश्यच्छन्दसि ” [पा० ६-२-१३९] आत्मादाचं दृश्यकं पदुत्तरपदे वद्धु-
 वीही समाप्ते सौकृतरमात्मादाचं भवति । सुकृत इत्यत्राणि वदन् । यहीनाप्रत्यय-
 “ उच्चारच्छन्दसि चहृलम् ” [पा० ६-१-१७८] उच्चारच्छन्दसि जिष्ये न-
 हुते वामुदाचो भवति । वाजेनवाज इत्यत्र “ अनुदाचं च ” [पा० ८-१-३]
 इत्याचेहिवमनुदाचत्वम् । ज्योतिरित्यत्रेत्यन्तर्यान्तत्वाचित्यस्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मध्यवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतै-
 चिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

[अथ प्रथमाठके प्रथमप्रपाठके एकावशोऽनुवाकः] ।

कृष्णोऽस्याख्यरेष्टोऽमये त्वा स्वाहा वेदि-
 रसि वहिष्ठे त्वा स्वाहा वहिरासि सुरभ्यस्त्वा
 स्वाहा दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वा
 स्वधा पितृभ्य ऊर्मिव वहिष्ठभ्य ऊर्जा पृथिवीं
 गच्छत् विष्णोः स्तुपोऽस्यूर्णाम्बदसं त्वा स्तू-

जामि स्वासस्थं देवेन्यो गन्धर्वोऽसि विश्वा-
वसुर्विश्वस्मादीपते यजमानस्य परिधिरिड
ईडित इन्द्रस्य बाहुरसि (१) दक्षिणो यज-
मानस्य परिधिरिड ईडितो मित्रावर्धणीत्वो-
त्तरतः परि धनां धवेण धर्मणा यजमानस्य
परिधिरिड ईडितः सूर्यस्त्वा पुरस्तात्पातु क-
स्यांश्चिदभिश्वस्त्वा वीतिहोत्रं त्वा कवे द्युम-
न्तः समिधीमहामें बुहन्तमध्वरे विशो यन्ते
स्थो वसुनां रुद्राणामादित्यानां सदैसि सीद-
ज्ञहृष्टभृद्घवाऽसि षुताच्ची नाम्ना प्रियेण
नाम्ना प्रिये सदैसि सीदैता असदन्तुकृतस्य
लोके ता विष्णो पाहि पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपतिं
पाहि मां यज्ञानिष्ठम् ॥ २ ॥

(बाहुरसि पिये सद्वितीय एवं दूषा च) ।

इति कृष्णमजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके
प्रथमप्रथमाष्टक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रसादकं एकादशोऽनुवाकः) ।

दक्षमेऽनुवाक आज्ञायहृषिषोऽग्रहणमुक्तम् । एकादश इधमाचर्हिः पूर्वके वेदार्थ हविरातादनमुच्यते । तत्र कृष्णोऽस्पास्वरेष्टोऽशय इत्याद्यो मन्त्रः । ततः पूर्वमाप्तो देवीरित्ययमुदकाभिमन्त्रजमन्त्र आज्ञातव्य इत्यभिन्नेत्य पूर्वदृच्छाचट्ठे—“आपो देवीरथेषु वो जाग्रेगुप इत्याह । स्तुपेवाऽऽसामेवन्नहिमानं व्याच्छेत् । अत्र इमं यत्तं नवताद्ये यज्ञापतिष्ठित्याह । अत्र एव यज्ञं नशन्ति । अयो यज्ञपतिष्ठ । सुष्टुपानिन्द्रोऽयणीत् वृत्तत्यैः सूष्टुपिन्द्रमवृणीध्यं वृत्तत्यै इत्याह । दृत्र॒५ हनिष्यच्चिन्द्र आपो वजे । आपो हेन्द्रे वत्रिरे । संज्ञापेवाऽऽसामेवत्सामानं व्याच्छ-

पृष्ठा ० १ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । १३९

[प्राचान्येनेभ्यसंनहनार्था नहिंस्तरणायर्थात् मन्त्राः]

वेष्टे । प्रोक्षिताः स्थेत्पाह । केनाऽप्यः प्रोक्षिताः ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

कृष्ण इति । कल्पः—“ अथेऽप्य विज्ञस्थ श्रोक्षति कृष्णोऽस्पत्त्वरेष्टोऽप्येत्वा स्वाहेति ” इति ।

हे इधम त्वं वहिंपियतत्वात्तद्मेदोपचारेण कृष्णो मृगोऽसि । तथा वनस्पति-स्थोऽसि । अतोऽप्येत्पियं त्वा प्रोक्षापि । तदेतत्कर्तव्यमिति स्तकीया सरस्वती-अहो । सोऽप्यमर्थः स्वाहाशब्दवाच्यः । अत एवाग्निहोत्रव्याहृणे प्रजापतेः स्तकीयया वाचा सह संवाद एवमामापते—“ ते वाग्मपवदन्तुहृषीति । सोऽप्य-वीत् । कस्त्वपसीति । स्वैव ते वाग्मियत्रवीत् । सोऽप्युहोत्स्वाहेति ” इति । अथवा नानार्थवाची स्वाहाशब्दः प्रोक्षणं हूँवे । अथोक्तमन्वार्थं दर्शयति—“ अथिर्देवेभ्यो निलायत । कृष्णो रूपं कल्पा । त वनस्पतीन्प्राविशत् । कृष्णोऽस्पत्त्वरेष्टोऽप्येत्वा स्वाहेत्पाह । अश्य एवैनं जुटं करोति । अथो अश्वरेत्पेष्यमवरुण्ये ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

वेदिरिति । कल्पः—“ वैरिं प्रोक्षति वेदिरसि वर्हिषे त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे वेदे त्वं लभ्याऽसि । “ वदिपापविन्दन्त यदिपापविन्दन्त वद्वैष्टे वेदित्वम् ” इति अतेः । अतो वर्हिष्वारथिदुं त्वां प्रोक्षापि । रूपकेणोऽधाराधेयमत्वे दर्शयति—“ वेदिरसि वर्हिषे त्वा स्वाहेत्पाह । प्रजा वै वर्हिः । मृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां मतिष्ठापयति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

वर्हिरिति । कल्पः—“ वर्हिः प्रोक्षति वर्हिरसि कुम्भस्त्वा स्वाहेति ” इति ।

हे दर्मवेदेस्त्वं नुहणमसि । अदस्त्वयि सुचः स्थापयितुं त्वां प्रोक्षापि । पुर्ववदाधारत्वं दर्शयति—“ वर्हिरसि कुम्भस्त्वा स्वाहेत्पाह । प्रजा वै वर्हिः । यजमानः सुचः । यजमानमेव प्रजासु प्रक्षिप्तापयति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

दिव इति । कल्पः—“ अन्तर्वेदि पुरोग्रन्थि वर्हिरात्माय दिवे स्थेत्पर्यं प्रो-क्षति, अन्तरिक्षाय त्वेति पर्यं पुर्थिलौ त्वेति मूलप् ” इति ।

वर्हिष्येय लोकत्रयं भावयित्वा लोकार्थता प्रोक्षणस्येत्पाह—“ श्वे त्याग्न-रिक्षाय त्वा पृथिव्यौ त्वेति वर्हिरात्माय प्रोक्षति । एम्य पूर्वेन्द्रोक्तेभ्यः प्रोक्षति ”

[प्राधान्येनेभवेनहनार्था बहिर्वासत्तरणायधर्थं मन्त्राः]

[जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । विधत्ते—“ अथ तदः सह सुचा पुरस्वादपत्यज्ञं श्रन्थिं मत्युक्तविः । पजा वै चहिः । यथा सूत्यै काल आपः पुरस्वादयन्ति । वाहोव तत् ” [जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । अग्रादित्रयमोक्षणानन्तरं यः केष्टेन प्रोक्षणदेवेगोदकेन स्वयं हस्तस्थितप्रोक्षणपोत्रेण सह चहिः । पुरस्वादस्तं प्रसायोदकं यथा मत्यकृतिच्यते तथोद्धिपेत् । यथा मनुष्याणां गदादीनां च प्रतुतिकाळे प्रथमत आपो निर्गच्छन्ति तत्पोषणं वाहोव भवति ।

स्वधेति । कल्पः—“ अविशिष्टाः प्रोक्षणीर्निनयति दक्षिणायै ओषेरोत्तरस्यै ओषेः स्वधा पितृभ्य कर्म्मव चहिष्पद्भ्य कजां पृथिवीं गच्छते ति ” इति ।

हे जल मया त्वं पितृभ्यो दत्तमसि । अतो चहिष्पदस्थितेभ्यः पितृभ्यो रस-
रूपं भव । हे जलाधयथा भवदीयोद्भूतरसत्त्वेण पृथिवीं गच्छत । मन्त्र-
व्याख्यानपूर्वकं विधत्ते—“ स्वधा पितृभ्य इत्याह । स्वधाकारो हि पितृणाम् ।
कर्म्मव चहिष्पद्भ्य इति दक्षिणायै ओषेरोत्तरस्यै निनयति संतत्यै । माता वै
पितरो चहिष्पदः । मातानेव पीणाति । माता वा ओषधीर्वर्धयन्ति । माताः
पैवान्ति समूलस्त्रै । अनाविस्कन्दन्ते पर्जन्यो वर्धति । यदैतेदेवं कियते । कजां-
पृथिवीं गच्छतेत्याह । पृथिव्यामेवोर्जीं दधाति । तस्मात्पृथिव्या कजां भुज्जते ”
[जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । स्वधाकारः पितृणां प्रिय इत्यर्थो
वाजसनेयिनां प्रसिद्धः । देवा उपजीविन्ति स्वाहाकारं च वषट्कारं च
हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकारं पितर इति भूतिः पूर्वमुदाहण । वेदवैक्षिणश्चो-
षिमारभ्योत्तरभेणिपर्वन्तं निनयनेन यजनानस्याविच्छिन्ना पजा भवति ।
माताभिनानिदेवा एव चहिष्पदः पितर इति तर्पीतौ सत्यामभिपन्तव्यकालात्मका
पासा ओषधीर्वर्धयित्वा फलं संपादयन्ति । ततोऽचसमूच्छिः । परिमन्देश
एव अनियन्तेवं क्रियते दस्मिन्देशे पर्जन्योऽतिवृष्टया सास्पर्शिताशयन्यथाकालं
यथोचितं वर्धति । उदकेरसस्य पृथिवीमतत्वात्पृथिवीजन्येनान्वसेन जना भोगं
संपादयन्ति । वैयित्यं विधत्ते—“ श्रन्थिं विस्तसायति । पञ्चनयत्पेत तत् ”
[जा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । बन्धनरूपे गर्भेन्वस्थितवस्य चहिष्पो
विस्तसानेयेतादानम् । शियित्यस्य विमोचनं विधत्ते—“ कर्व्यं प्राङ्मुद्गूढं

[ग्राधान्येनेधर्मसंहाराच्च वहिरास्तरणांयथाऽपि मन्त्राः]

प्रत्यञ्चापायच्छति । वस्त्रारपाचीन् रेतो धीमते । प्रतीचीः पजा जायन्ते ॥
[ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । पश्चात्माच्चमुपगृहतीति हि पूर्व
विहितस्य प्राच्चमुद्दिग्दस्य प्रथेतरं भूत्वोर्ध्वंभूत्कृष्णं प्रत्यक्षमुख्यत्वेन कर्त्तेत् ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्तूपोऽसीति कर्णभिवाऽऽहवनीयं यदि
प्रस्तरमुपादाने ” इति ।

हे मस्तर त्वं व्यापिनो यज्ञस्य संचातहर्त्रो धारकोऽसि । तदेवत्तद्यत्यति—
“ विष्णोः स्तूपोऽसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य भूत्वै ” [ब्रा० का०
३ प्र० ३ अ० ६] इति । विष्णते—“ पुरस्तात्प्रस्तरं गृह्णाति । मुल्यमेवैनं
करोति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । वैदेः पूर्वभागे वस्त्रा
यजमानो वा प्रस्तरं धारयेत् । तत्त्वं सूत्रेऽभिहितम्—“ वस्त्रा प्रस्तरं धारयति
यजमानो वा ” इति । धारणाय मुखसप्तमानौचत्वं हस्तेनाभिनीय विष्णते—
“ इथन्ते गृह्णाति । प्रजापतिना प्रश्नमुखेन संमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । वेदित्वननवाक्यं इवायपमिनवः प्रादेवामत्रप्रस्त्रेन व्याख्ये-
यः । तदेवामूर्धं प्रश्नसीति—“ इथन्ते गृह्णाति । यज्ञप्रकृता संमितम् । इथन्ते
गृह्णाति । एवावैदै पुरुषे वीर्यम् । वीर्यसंमितम् ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । परः पर्वे । तत्त्वं यज्ञपुरुषस्य हस्तकूर्परूपमयतः प्रादेशमत्रं
भवति । प्रसारितयोरकृगुणकनिष्ठिक्योरहृगुल्योर्यावन्मध्यं तावदेव पुरुषे
सामध्यं, हानोपादानाद्यत्रेष्व्यापाराणां तत्रैव निष्ठतेः । पक्षान्तरं विष्णते—
“ अपरिमितं गृह्णाति । अपरिमितस्यावरुद्ध्ये ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३
अ० ६] इति । यावत्यौचत्वे स्वस्य सौकर्यं नावदेव गृहीयात् । तस्यापरिमि-
तसंपत्तये भवति । उत्पवनहेत्वोः पवित्रयोः प्रस्तरे स्थापनं विष्णते—“ तस्मि-
न्यत्रिवे अपिसृजति । यजमानो वै प्रस्तरः । प्राणापानी पवित्रे । यजमान द्वा
प्राणापानी दधाति ” [ब्रा० का० ३ प्र० ३ अ० ६] इति । प्रस्तरस्य
यजमानवद्यज्ञानिदिहेतुवद्या एवमेदोऽपारः ।

कर्णेति । “ वहिर्वेद्याऽस्तृणाति देवर्हिर्लक्षणं त्रिदसं त्वा स्तृणामि स्वासुस्थं
देवम्य इति ” इति ।

अब शास्त्रान्वरानुसारेण देवर्हिर्लितत्वदं पूरितम् । हे देवर्हिस्त्रं कम्ब-
स्त्रवन्मृदुरुपं, देवानां सुखेनाऽसीतुं स्थानरूपं त्वा देवां स्तृणामि । व्याचहे—

(प्रधान्येनेऽसंनहनार्थी वर्त्तिरात्मणः वर्त्तम् मन्त्रः)

“ क्षणांप्रदृशं त्वा स्तुणामीत्याह । यथापञ्जुरेवैत् । स्वासुर्यं देवेभ्य इत्याह । देवेभ्य एवैनरस्वासुर्यं करोति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । विवरे—“वर्त्तिः स्तुणाति । प्रजा वै वर्त्तिः । पृथिवी वेदिः । प्रजा एव पृथिव्यां प्रतिष्ठापयति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । तैव विशेषं विवरे—“ जनविष्टम् २ स्तुणाति । प्रजैवैनं पत्राभिरनविद्धर्मं करोति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । भूभिस्वरूपमत्यन्तं यथा न दृश्यते तथा बहुलं स्तुणियात् । चहुपजापशावृतो यजमानोऽपि वेदेशिकिरदृष्यमानः प्रभुभैवति ।

गन्धर्वं इति । कल्पः—“ अथ प्रस्तरपाणिः प्राग्मित्रूप्य परिधीनरिदधाति गन्धर्वोऽसि विधावसुरिभ्यस्यादीवौ यजमानस्य परिधिरिदं ईंडित इति मध्यमदि-न्द्रस्य बाहुरसि दक्षिणो यजमानस्य परिधिरिदं ईंडित इति दक्षिणो मित्रावरुणी त्वोचरतः परि धर्मां अवैषा धर्मां यजमानस्य परिधिरिदं ईंडित इत्युत्तरम् ॥ ” इति ।

हे पथ्यमपरिषेऽत्मे विधावसुनामा गन्धर्वोऽसि वद्वद्वक्त्वात् । तेन सर्वस्य-र्दिसकाद्यजमानस्य परिपोषकोऽन्तर्लक्षः स्तुतो भव । पृथमुत्तरयोर्मोऽन्यम् । ध्वनेण धर्मेणाऽनुष्ठायमाननित्यकर्मनिमित्तम् । विषिपूर्वकं व्याचहे—“ धारयन्प्रस्तरं परिधीन्यरिदधाति । यजमानो वै प्रस्तरः । यजमान एव तत्स्वयं परिधीनरिदधाति । गन्धर्वोऽसि विधावसुरित्याह । विधमेवाऽप्युपूर्वजमाने दधाति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति । मित्रावरुणी त्वोचरतः परि धर्माभित्याह । प्राणामानौ मित्रावरुणौ । प्राणामानवेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

सूर्यं इति । बौधायनः—“ अथ सूर्येण पुरस्तात्परिदधाति सूर्यस्वा पुरस्ता-त्वात् कस्याद्विदभिशस्त्या इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आहवनीयमभिपन्थः ” इति ।

कस्याद्विदभिशस्त्याः सर्वस्य अपि हिंसायाः । अनेनैवाभिधायेण व्याचहे—“ सूर्यस्वा पुरस्तात्परित्याह । रक्षसामपहृतै । कस्याद्विदभिशस्त्या इत्याह । अपरिमितोदैवतं पाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

वीतिहोत्रमिति । कल्पः—“ क्षर्वे आघारसिधावादधाति वीतिहोत्रे त्वा करे द्युमन्तः २ सुधिर्धीमसुमे पृथग्नवभ्यर इति ” इति ।

[ग्राघान्येनवस्तेनहनाथी बहिरास्तरलालार्थीष्व मन्त्राः]

हे विद्वन्ते त्वामध्यरं निमित्तीकृत्य समिधीमाहि । कीदर्शी त्वां पीतये ध्याम-
ये समृद्धये होते होमो यस्य ते वीतिहोत्रम् । एतमेवार्थं दश्मयति—वीतिहोत्रं त्वा
कव इत्याह । अस्मिन्नेव होत्रेण समर्थयति । द्युमन्तः समिधीमहित्याह । समि-
धयै । अग्ने चृहन्तमध्यर इत्याह चृद्यै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ६]
इति ।

विशा इति । कल्पः—“ अन्तर्वेद्युदीर्थीनामे विष्वती पितॄश्ची आत्मादयति
विशो यन्ते स्थ इति ” इति ।

हे दर्भत्ते विष्वत्यौ युवां पजाया नियामिके भवयः । एतदेव दर्शयति—
“ विशो यन्ते स्थ इत्याह । विशा यत्यै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ६]
इति । विधने—“ उदीनीनामे निदधति प्रतिष्ठत्यै ” [बा० का० ३ प०
३ अ० ६] इति ।

वसूनामिति । कल्पः—वसूनाऽ रुद्राणामादित्यानाऽ सदसि सीदेति तयोः
प्रस्तरमभ्यादयति ” इति ।

विष्वतिद्यमेव सद इत्यभिप्रेत्याऽऽह—“ वसूनाऽ रुद्राणामादित्यानाऽ सदसि
सीदेत्याह । वेवतामयेव सदने प्रस्तरः सादयति ” [बा० का० ३ प० ३
अ० ६] इति ।

जुहुरिति । कल्पः—“ प्रस्तरे जुहूः सादयति जुहूसि धूताची नामा पियेण
नाम्ना पिये सदसि सीदेषु तरामुष्मृतमुष्मृदसि धूताची नाम्ना पियेण नाम्ना
पिये सदसि सीदेषु तरामुष्मृतमुष्मृदसि धूताची नाम्ना पियेण नाम्ना पिये
सदसि सीदेति ” इति ।

प्रथमदितीययोरासि धूताचीत्यादिकमनुष्मृते । व्याख्ये—“ जुहूसि धूताची
नाम्नेत्याह । अस्ती वै जुहूः । अन्तरिक्षमुष्मृत । प्रथिष्ठी भ्रुवा । दाता प्रेतदेव
पियं नाम । यद्धूताचीति । यद्धूताचीत्याह । पियेणैवेना नाम्ना सादयति ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति ।

एता इति । कल्पः—“ अथ सुचः सचा अभिभृशत्येवा असदनसुकृदत्यस्य
छोके वा विष्णो पाहि पाहि यहं पाहि यज्ञपति पाहि पां यज्ञनियपिति ” इति ।

छोकेऽवश्यमावि कलं वश्वपत्वेन भाविते प्रस्तरे सुचोऽवस्थिताः । एतदेव

दर्शयति—“ एवा असदन्तुकृतस्य लोक इत्याह । सत्यं वै सुकृदस्य लोकः । सत्यं ऐतेनाः सुकृदस्य लोके सादयति । ता विष्णो पाहीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । यज्ञस्य धूतैः । पाहि यज्ञं पाहि यज्ञपर्वं पाहि मां यज्ञनियमित्याह । यज्ञाय यज्ञमानायाऽप्यमेन । तेभ्य एवाऽऽभिज्ञमाशासेऽनात्मैः ॥ [ज्ञा० का० ३ प० ३ अ० ६] इति । इति पूर्विष्णपुरुषकर्तुं कुचां वोष्णम् ।

अब विनियोगसंग्रहः—

“ रुद्र इप्पं वेदिर्येदि वहिर्येहिः समुक्ताति ।
दिवेचिभिर्वहिदोऽप्यप्यपूलानि चोक्तवि ॥ १ ॥
स्ववा योगं क्षिपेद्गृही विष्णोः प्रस्तरमुच्येत् ।
क्षणां वहिस्तुतिर्वन्दयतिभित्तीन्परिवीभिक्षेत् ॥ २ ॥
सूर्योऽभिपन्त्य पूर्वीक्ष्म वीत्यादारसमित्स्थितिः ।
विष्णो आप्तय विद्युती वसु प्रस्तरसादनम् ।
पूर्हपञ्चभिरादाय लुन एतास्तु मन्त्रयेत् ।
एकादशानुवाकेऽस्मीरिता मन्त्रविद्यतिः ॥ ४ ॥ ” इति ।
अथ भीमासा ।

प्रथमाभ्यासस्य चतुर्थोदि विनियतम्—

“ यजमानः प्रस्तरोऽव गुणो वा नाम वा स्तुतिः ।
स्तामानाधिकरण्येन स्पादेकस्याभ्यनामता ॥
गुणो वा यजमानोऽस्तु कार्यं प्रस्तरलक्षिते ।
अंशांशित्वाध्यावेन पूर्ववन्नाव संस्तुतिः ॥
अर्थमेदादनापत्वं गुणभेतव्यहियेत सः ।
यागसाधकवद्वारा विदेषप्रस्तरस्तुतिः ॥ इति ॥

इदमान्नायते—“ यजमानः प्रस्तरः ॥ ” इति । तद यजमानस्य प्रस्तरद्वाद्वे नामधेयं प्रस्तरस्य वा यजमानशब्दो नामधेयम् । कुदः । उद्दिदा यग्नेनेत्यादा-विव सामानाधिकरण्यादित्येकः वक्षः । गुणविभिर्ण इत्यपरः । हथाऽपि यजमा-नकार्यं जपादौ प्रस्तरस्याचेतनस्य सामग्र्याभावात्प्रस्तरकार्यं लुग्घारणादौ यज-मानस्य शक्तवाद्यजमानस्यो गुणो विधीयते । एवं सति प्रथमानुत्स्य प्रस्त-रसाद्वस्य कार्यलक्षकचेऽपि प्रथमभूतो यजमानशब्दो मुख्यवृत्तिर्मदिष्यति । त

(प्राणान्त्येनेभवसन्नहनार्था वर्जिरास्तरणार्थाभ्य मन्त्रः)

चात्र पूर्वन्यायेन स्तुतिः संभवति । अष्टाकशास्त्राद्वादशकपाठयोरिव प्रस्तरयज-
मानयोरेश्चाशित्वाभावात् । “ वापुर्वे शेषिष्ठा देवता ” “ कर्जेऽवृक्षचै ”
इत्यादिकस्तुतिरिति चेच । किमरवादिष्वैवत्कस्यचिदुत्कर्षस्यापवीक्षः । वस्त्राचा-
षगुणयोरन्यतरत्वामिति पाप्ते भूयः—गोमहिषयोरिवार्थमेवस्यात्यन्तप्रसिद्धत्वाच्च
मापत्वं युक्तम् । मुण्डक्षे त्वयौ प्रहरणस्य प्रस्तरविषयत्वाद्यगमाने प्रहवे सति
कर्मलोपः स्पात् । तस्माद्विषेयः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । यथा सिंहो
देवदत्त इत्यथ र्हिंहगुणेन शीर्यादिनोषेती देवदत्तः सिंहशब्देन स्तूयते तथा
यजमानगुणेन यागसाचनत्वेन युक्तः प्रस्तरो यजमानशब्देन स्तूयते । एव “ यज-
मानो वा एककपाठः ” इत्यादिषु द्रुष्टव्यपूर्वः ।

अथ व्याकरणम्—

कृष्णस्य मूर्गाख्या चेदिति कृष्णशब्दस्याऽऽवृद्धातः । आखरेष्ठ इत्यत्र
पादिष्विकस्तरेण वा समासस्वरेण वा कृत्स्वरेण वा कृत्प्रत्ययान्तत्वेन थाथा-
दिस्त्रेष्ठ वा अन्तोदात्तत्वम् । वेदिकाच्चस्येन्प्रयान्तत्वेन नित्यस्वरः । विष्णुशब्दो
नुप्रत्ययान्तः । स्तूपशब्दो वृषादिः । कर्णाचिच्छस्य वृषादिवादाशुद्धाचत्वे सत्य-
पमानपूर्वपदभक्तिस्वरत्वम् । स्वास्त्रथमित्यत्र “ नज्ञुम्प्याम् ” [पा० ६-२-
१३२] इत्यन्तोदात्तः । विष्णुसुरित्यत्र “ वहुवीहौ संज्ञायाम् ” [पा०
६-२-१०६] इति पूर्वपदान्वैशाचत्वम् । ईचदो यजमानस्येत्युभयत्र उसापूर्व-
धातुकस्वरः । मित्रायरुणावित्यत्र देवताऽऽवृद्धस्वरः । उत्तरत्र इत्यजावत्तुप्रत्यया-
न्तत्वेन चित्स्वरः । धर्मेष्टित्यत्र पनिन्प्रत्ययान्तव्यावित्स्वरः । तूर्यशब्दे निपातना-
दाशुद्धातः । कस्या इत्यत्र सोविकान इति विभक्तेऽवृद्धत्वे प्राप्ति “ न गोप्यस्तात्प-
र्वर्णराडक्कुहक्कुहम्पः ” [पा० ६-३-१८२] इति प्रथमैकवचमे सावधणी-
न्तत्वेन निपित्थते । अद्विद्यास्त्वा इत्यत्र यादौ चेति गतोः प्रकृतिस्वरः । वीति-
होत्रमित्यत्र “ मन्त्रे वृषेष्वप्त्वयनपिद्भूतीरा उदातः ” [पा० ३-३-१६]
इति वीधातोरुदाचत्वे किञ्च्चित्पद्ये सति वहुवीहित्स्वरः । शुलाचीत्यत्र कृत्स्वरः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्थविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे कृष्णजुर्वे-

दीयतैचिरीयसंहितामाध्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठक

एकादशोऽनुवाकः ॥ ३१ ॥

[अथ प्रथमकाण्डके प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः]

भुवनमसि वि प्रथस्वाग्ने यज्ञरिदं नमः ।
 जुहोऽस्मिनस्त्वा देवयति देवयज्याया उपभूदेहि
 देवस्त्वा सविता हंयति देवयज्याया अग्ना-
 विष्णु मा वामर्व क्रमिष्व वि जिहायां मा मा
 सं तोमं लोकं भै लोकलतौ कृष्णतं विष्णोः
 स्थानंमसीत इन्द्रो अक्षणोद्दीयाणि समारभ्यो-
 ध्वो अध्यरो दिविस्पृशमहूतो यज्ञो यज्ञपते-
 रिन्द्रावान्तस्वाहा तुहम्नाः पाहि माऽमे दुर्ध-
 रितादा मा सुचरिते भज मस्तस्य शिरोऽसि सं
 ज्योतिंपा ज्योतिरक्षकाम् (१) ॥

(अहूर्कृत एकविश्वातिथः) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैर्तिरीयसंहितायां प्रथमाप्टके
 प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः) :

एकादशोऽनुवाक इध्मावहिम्मुच्चौ मोक्षणादितन्वमुकम् । तत्राऽन्यहरिणा
 पूर्णानां सुखां पदात्तादन्मुकं वेन पुरोहाशसानाव्ययोरपि वेदामात्तादन्मुक-
 उद्घयते । ते नन्वास्तस्त्वित्तद्वाकाणहादौ दृष्टव्याः । सर्वेषु हयिःज्यासादितेष्वग्ना-
 वभ्याहितानामिष्मकाण्डानामुपारि होतुमाशारो द्वादशे विधीयते ।

भुवनमिति । कल्पः—अथादेष जुहूपभूतौ प्राश्वपञ्चांि करोति भुवन-
 पसि वि प्रथस्वाग्ने यज्ञरिदं नम इति ।

जुहूपभूद्धर्णां पूर्वस्मिन्देष आहवनीयं प्रथयमञ्चालिः । हे यागनिष्ठादकामे
 त्वं मुवनमसि, भवन्वस्तस्माज्ञातनीति मुवनम् । अतो मूतकाण्डाण्डादिस्तृत्वो भव ।
 कुम्भमिदपञ्चालिरुक्तं नमोऽस्तु । अस्य मन्वस्य दितीयावारकेष्वत्वादमन्वेकस्य प्रथ-

[आधारार्था मन्त्राः]

माघारस्य पूर्वमनुष्टेयत्वात् विभित्सुस्तवः पूर्वे होतारं पवि षैषमन्त्रपुष्टदध्यादि—
 “ अभिना वै होता । देवा असुरानम्यभवन् । अग्नेऽ समिध्यानापानुबृही-
 त्वाह भ्रातृव्याभिभूतै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । हे होतारि-
 भक्तैः समिध्यमानस्पाग्नेरनुरूपान्पन्नाम्भूहि । तमिमैषैषमध्यबृहीमात् । देवाः
 पूर्वे स्वकीयेषु मागेषु इद्धिं होतारं कृत्वा वन्मुखेनामुरानजयन् । अतोऽप्यापि
 ऐरितिरस्काराप्य समयन्वकैः कर्त्तैरग्निः प्रज्ञलितः कार्यः । संख्याविशिष्टमिध्ये
 विषये—“ एकविंशतिविध्मदारुलाणि भवन्ति । एकविंश्यो वै पुरुषः ।
 पुरुषस्याऽप्यत्यै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । दश हस्त्या
 अद्भुत्यो दश पाद्या आत्मैकविश्य इत्यन्यवाऽप्यमातम् । होता य वो वाचा
 अभिद्यव इत्यादिष्वकृ त्वा सामिधेनीसंज्ञकास्पन्नम्यमानासु काडाभामज्ञौ प्रक्षेपं
 विषये—“ पञ्चदशेष्मदारुण्यम्यादधाविति । पञ्चदश वा अर्धमासस्य रात्रयः ।
 अर्धमासशः संवत्सर जाप्यते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७]
 इति । कियत्संलैरधर्मपासैश्चतुर्विशतिसंस्पाकैरित्यर्थः । अवशिष्टानां पण्ठां
 काढानां विनियोगमाह—“ वीत्परिधीन्वरिदधाविति । ऊर्ध्वे सुमिधावादधाविति ।
 अनुभागेभ्यः समिध्यविशिष्टिः । पद् संपद्यन्ते । पद् वा कतवः । कतूनेव
 पीणाति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । गन्धवेऽस्तीत्या-
 दयः परिधिमन्त्राः । वीतिहोविभित्यादिरूप्यंसमिध्यन्तः । ते च पूर्वानुवाकेऽभि-
 हिताः । अभिमञ्चलनाय वायुत्पादनं विषये—“ षेदेनोपवाजयति । पात्रा-
 पत्वो वै वेदः । पात्रापत्वः पाणः । यजमान आहवनीयः । यजमान एव
 पाणं दधावि ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । वेदस्य प्रजाप-
 तिश्चभुत्वात्त्राजापत्वत्वम् । पाणापाणोः प्रजापतिसुहृदया प्राजापत्वत्वम् ।
 आहवनीयस्य प्रस्तरन्यायेन यजमानत्वम् । आवृत्तिं विषये—“ विलृप्याजयति ।
 वयो वै पाणाः । पाणानेवास्मिन्दधाविति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७]
 इति । पाणोऽप्यानो ज्यानवेति पाणानां पित्त्वम् । अनेकगुणविशिष्टं पथमा-
 धारं विषये—“ षेदेनोपयत्य सुवेण प्रजापत्वमाधारमाद्यारपत्विति । यज्ञो वै
 प्रजापतिः । यज्ञमेव प्रजापतिं मुखत आरभते । अथो प्रजापतिः सर्वा देवताः ।
 सर्वा एव देवताः पीणाति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति ।
 उपर्यत्य वेदस्योपरि सूचमयस्थाप्येत्यर्थः । आहुदीनामादित्वाद्यपादारो यज्ञस्य

मुखम् । दस्तिन्मुते यज्ञमहूतेन यज्ञरूपं प्रजापदिमेवाऽऽववान्मवति । प्रजा-
पतेः सर्वदेवतारूपत्वेषादनं शाजसनेयिन एवमामनन्ति—“ तद्यदिदमाहुरम्
यज्ञाम् यजेत्येकैकं देवमेवस्यैव सा विसूक्षिरेष उ हेव तर्व देवाः ” इति ।
आशीर्व यति “ पैषमन्यमुत्तादयति—“ अशिपशीचित्तिः संमृहीत्याह ।
न्यावृद्धि यज्ञः । अथो रक्षसामपहृते ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ०
७] इति । ऐदर्भैरिषः पूर्वं संनद्दर्शैरभिज्ञालायां संपार्जनमभिनेतव्यम् ।
हेऽग्नीदिति संबोध्य तत्त्वासौ प्रेष्यते । चित्तिरिति वीष्टा परिविष्टं सार्जनापेक्षा ।
तद्विघच्च—“ परिधीन्तसंमार्हि । पुनात्येवैनात् ” [ब्रा० का० ३ प० ३
अ० ७] इति । मतिष्परिषि विरावुच्चि विघच्च—“ चित्तिः संमार्हि । न्यावृद्धि
यज्ञः । अथो मेष्यत्वाय । अथो एते है देवाधाः । देवाधानेव तत्समार्हि ।
सुवर्गस्य लोकस्य लुप्तघृते ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० ७] इति । देवा-
भैवेन भाविताः स्वर्णपासये भवन्ति । द्योराचारयोः क्षेण मुण्डेदे विघच्च—
“ आसीनोऽन्यमाघारमाघारमयति । दिष्ठचन्यम् । यथाज्ञो वा रथे वा
युज्ञयात् । एवमेव तद्व्यर्थ्युर्यज्ञं पुनकिं । सुवर्गस्य लोकस्याम्यूर्है ” [ब्रा०
का० ३ य० ३ अ० ७] इति । शकटस्य प्राथमिकं वलीचर्दयुगमुपयोक्ती-
नेन प्रेयते । द्वितीययुवीयादिकं तु भूषी स्थितेन । तद्वाघाररथः स्वर्गलोक-
ममित्वम् वहनाथ भवति । एवद्वयेदनं प्रश्नति—“ वहनयेन आम्याः पशवः ।
य एवं देव ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० ७] इति । वर्तीपद्मी-
आदयो यद्यम्याः । दिष्ठचन्यमिति विदिष्ठस्य द्वितीयाघारस्य संबन्धितु पञ्चेषु
प्रथमं मन्त्रं व्याख्येत—“ भुवनमप्सि ति प्रथमेत्याह । यज्ञो है भुवनम् । यज्ञ एव
यजमानं भजया पश्युभिः प्रथयति । अथे पश्चिरिदं नम इत्याह । अशिर्व देवानां
षष्ठा । य एव देवानां यज्ञा । वस्मा एव नमस्करोति ” [ब्रा० का० ३ य० ३
अ० ७] इति । पूर्वोक्तनिर्वचनेन भूतोत्पत्तिकारणत्वादम्न्यमित्तो यज्ञो भुव-
नम् । यष्टा देवपूजकः । अशिर्व हत्यवहनेन देवान्पूजयति ।

जुह्वेहीति । कल्पः—“ अथाऽऽदत्ते दक्षिणेन जुहूं जुह्वेशशिष्टवा त्रयवि
देवयज्याया इति तथेनोपभूतमुपभूदेहि देवस्त्वा सविगां द्वयति देवयज्याया
इति ” इति ।

अम्योर्मन्त्ययोरभिस्त्रिवृत्यवस्था युक्तेत्याह—“ जुह्वेशशिष्टवा हत्यति देवय-

स्थाया जपभूदेहि देवसत्त्वा सविदा हृष्यति देवस्थाया इत्याह । आप्रेषी वै जुहूः । साविभृपभूत् । ताम्योपैवैने प्रसूत आदते ॥ [ना० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । अद्विसविवारौ जुहूपभूतोः सुनोरभिमनिदेवते ।

अग्नाविष्णु इति । चौधायनः—“ अत्याकामङ्गपर्यग्राविष्णु मा वामव क्राविति वि जिहार्थी मा मा सं पार्ष ढोके मे लोककृती कृष्णविति ” इति ।

अत्याक्रमणप्रकार आपस्तम्बेन दर्शितः—“ अग्नाविष्णु मा वामव क्रिष्णपित्य-श्रेण सुनोरपरिण मध्यमं परिधिमैवकामभ्यस्तरं दक्षिणेन पक्षा दक्षिणाभूति कामय-दक्षत्व्येन ” इति ।

मध्यमपरिणेः पुरतोऽवस्थित आहवनीयोऽशिस्ततः पश्चात्सुवामयभागे शास्त्र-दृष्ट्याऽवस्थितो यज्ञामिमभी विष्णुः । हेऽग्नाविष्णु आधारहीमार्यं सुवयोर्दिव्ये गच्छच्चप्यहं पादेन युवा मध्यकमिति धृष्ट गममावकाशाय युवा विषुको मवतम् । मां प्रति संतापं मा कुरुतम् । किंव स्पानकारणौ युवा मम गमनस्थानं कुरुतम् । यथोक्तर्य इत्यैषति—“ अग्नाविष्णु मा वामव क्रिष्णमित्याह । अश्विः पुरस्तात् । विष्णुर्यज्ञः पञ्चात् । ताम्योपैव भित्रोच्यात्याकामस्ति । वि जिहार्थी मा मा से वाममित्याहाहित्यस्ति । लोके मे लोककृती कृष्णवित्याह । आश्व-देवतैवामाशास्ते ” [ना० का० ३ प० ३ अ० ७] इति ।

विष्णोर्दिति । चौधायनः—“ स्थानं कल्पयति विष्णोः स्थानमसीदि ” इति ।

आपस्तम्बः—“ विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते अल्लर्वेदि दक्षिणः पादो भव-त्यवद्धनः सुनोर्वेस्तिष्ठन्दक्षिणं परिधिसंचिपन्तवहत्य ” इति ।

हे मूर्खदेवा त्वं यज्ञपुरुषस्य स्थानमाति । यज्ञपुरुषप्रयुक्तमतिशयं दर्शयति—“ विष्णोः स्थानमसीत्याह । यज्ञो वै विष्णुः । एवत्सत्तु वै देवानामपराजित-मायतनम् । यद्यज्ञः । देवानोपवापराजित आपत्तेन विष्णुति ” [ना० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । देवयजनभूव्यतिरिक्तभूमेरजुराधीनतया तत्र देवानां पराजयेऽपि यज्ञपदेशोऽपराजितः ।

इत इति । चौधायनः—“ अन्वारज्ये यज्ञाने मध्यमे परिचौ संस्कृदान्तजु-स्तिष्ठन्दुज्ञ[माधार]माधारयति संतरं प्राञ्चपव्यवच्छिन्दन्दनित इन्द्रो अङ्गणोद्दीर्घाणि समारभ्योर्ज्वी अध्वरो दिविस्पृश्यमहृतो यज्ञो यज्ञपतेरिन्द्रावान्स्यहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ समारभ्योर्ज्वी अध्वर तति माञ्चमुद्व्यमूजुः संतरं ज्योति-ध्यत्यायारम्याधारयन्सर्वाणीभ्यकाङ्क्षानि सरस्पर्यायति ” इति ।

(आषाढ़ी मन्त्राः)

अस्य यत् इति इति वाक्यं पूर्वमन्वयेषः । इतो देवयजनस्थानलादि-
द्विभिरुत्परत्वयाणि वीथीष्यकरोत् । यज्ञपतेर्यजमानस्य यज्ञ आधारः स्वाहा दे-
वतायै इत्तः । कीरतो यज्ञः । इन्द्रदेवताकत्वेन्द्रवान्मिकर्त्ता राक्षसीं दिशं
समारम्भोर्ज्वों दीर्घोऽध्वरो हितार्थेण विष्णुदेव रहित ऐशार्णी देविर्णी दिशं
स्मृशति । अहृतोऽकुटिलः । इन्द्रवान्द्युचितं दर्शयति—“इति इन्द्रो अकु-
णोदीर्घार्णीत्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” [ब्रा० का० ३ प० ३
अ० ७] इति । कर्त्तव्यादेव युक्तिः सूचितस्याह—“सपारम्भोर्ज्वा अध्वरो
दिविस्तृशमित्याह बृहद॑चै” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । समारम्भेविषद्युचितं दर्शयति—“आधारमाचार्यमाणमनु समारम्भ । एत-
स्मिन्हाले देवाः सुवर्णं लोकमाप्नु । याक्षादेव यजमानः सुवर्णं लोकमेति ।
अयो समृद्धेन यज्ञेन यजमानः सुवर्णं लोकमेति” [ब्रा० का० ३ प० ३
अ० ७] इति । देवाः स्वयं यागं फुर्वैत्तोऽध्वर्युमनु तमाधारं स्वप्नद्वा विलम्ब-
मन्वरेण स्वयं गताः । साक्षादेवाविलम्बेनैव । किंव सम्बगारम्भेत्यनेन समुद्दिः
तृचिता । अहृतवश्चार्थं दर्शयति—“अहृतो यज्ञपतेरित्याहानात्मे”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । इन्द्रशब्दार्थमाह—इन्द्रवान्तस्याह—
त्याह । इन्द्रियमेव यजमाने दधाति” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति ।
बृहदिति । कल्पः—“बृहद्भा इति लुचमुदृशह्याति” इति ।

अनेनाऽऽवरेण ज्ञाताकृतं यथा बृहद्भवति वथाऽप्यमात्रांमात्रांसदे । ततो
ज्ञात्वा इत्यामित्युद्गृह्णति । अधिकमात्रेन स्वर्णः स्नायुद इत्याह—
“बृहद्भा इत्याह । सुवर्णो वै लोको बृहद्भाः । सुवर्णस्य लोकस्य समदचै”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति ।

पाहीति । कल्पः—“अथास॒स्यश्च॑यन्लुचावुदृश्छत्याकामञ्जपति याहि
मात्रे दुष्टरिवादा या सुचरिते भजेति” इति ।

भज स्याद्य । ज्ञात्वामूर्तोः परस्परमस्तस्यार्थपञ्चाविलिङ्गं पतिनिवृत्याऽऽप्यमन्व-
यिष्वते—“यजमानदेयत्या वै ज्ञातः । भातृत्यदेवयोऽभूत् । प्राण आधारः ।
यत्स्यस्यश्चेत् । भातव्येऽप्य प्राणं दध्यात् । अस्यस्यश्च॑यन्त्याकामति । यज-
मान एव प्राणं दधाति” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । यजमानद-

[आधारार्थ मन्त्रः]

यागे प्रत्यासुकलाभजुह्येजमान इति मन्त्रते । औपमृतस्याऽप्यस्य जुहुदारा होम इव व्यवहितव्यमुपमृतः । ततो भावव्यो देष्टा । अर्थवादान्तरे वा एतदेव द्रष्टव्यम् । मन्त्रस्य पदार्थवक्त्रार्थार्थी दर्शनमिति—“ पाहि माऽमे दुश्चरितादा मा कुचरिते मजेत्याह । अग्निवाच पवित्रम् । वृजिनमनृतं दुश्चरितम् । कजुकर्मै सत्यं सुचरितम् । अग्निरैवेन वृजिनादनृताददुश्चरितापाति । काञ्जुकर्मै सत्ये सुचरिते भजदि । वस्मादेवमाशास्ते । आत्मनो योपीथाय ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । कायिकं निषिद्धाचरणं वृजिनं, विहितानरणमृजुकर्मै, वाचिके सत्यानुते ।

मस्तस्येति । कल्पः “ जुदा अर्हवा समनाकि मस्तस्य शिरोभिति सं ज्योति-पा ज्योतिरङ्गकामिति चिः ” इति ।

हे आधारदेव त्वं यज्ञस्य शिरोवदुचममङ्गमाति । अवस्तवद्यौष ज्योतिषा धौवाज्यरूपं ज्योतिः समङ्गकां संपुञ्चताम् । समङ्गनं विधत्ते—“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य । यदाधारः । आत्मा अर्हवा । आधारमाधार्यं अर्हवा॒ समनाकि । आत्मनेव यज्ञस्य विरः प्रतिदधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । गलाधस्तनो देह आत्मा । पूर्वेषक्षत्वेन द्विरावृत्तिं विधत्ते—“ द्विः समनाकि । द्वी हि पाणापानी ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । सिद्धान्तमाह—“ चदाहुः । विरेव समञ्ज्यात् । विपातु हि विर इति । विर इवैतद्यज्ञस्य । अयो वयो वै माणाः । प्राणानेवास्मिन्दधाति ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । त्वग्सूगर्हित्यरूपा विसाङ्गालयो धातवो यस्य विधित्वा । यन्वगतन्योतिःशब्दविक्षां दर्शयति—“ मस्तस्य शिरोभिति सं ज्योतिषा ज्योतिरङ्गमित्याह । ज्योतिरेवास्पा उपरिणादधाति । सुवर्गस्य लोकस्यानुरूपात्यै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ७] इति । अस्य धौवाज्य-शेषस्योपरि स्थापितेनाऽप्यारेषाच्येनात्युन्नतस्तपदीपेनैव स्वर्गलोकः यकांशितो भवति ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ भुवाग्नेरङ्गार्दिं कृत्वा जूपद्वाभ्यां तपोमैः ।

अग्ना दक्षिणादिग्नामी विष्णोः स्थित्वा सौमाहाति ॥ १ ॥

बुहम्भः सुचमुदगृष्ट याहि श्रविनिवैते ।

मस धर्वामनकि तिनंद यन्त्रा इहरिताः ॥ २ ॥

अथ शीर्मांसा—

अमे पहरिदं नमः, अश्विं देवानां यदेत्यनयोर्भन्नास्त्रणयोराग्निदेवताया
याग्निकारः प्रतीयते । चदमुक्तम् । नवमाध्यापश्चमपदोक्तेद्यताविकरणविरोध-
प्रतीक्षात् ।

तत्र हेतुं चिन्तितम्—

“देवः प्रयोजकोऽप्यै वाऽऽद्योऽस्य कलदत्तवः ।

न विदेषे गुणो लेषोऽप्युद्यस्य कलितोविता ॥” इति ॥

“आग्नेयोऽष्टाकाशः” इत्यादिषु सर्वेषु कर्मसु मन्त्रतन्त्रलग्नाणामनुठेषाना-
मङ्गलानामग्न्यादिर्देवः एषोनकः । कुतः । यगेन पूजिताया देवतायाः कलप-
दत्तात् । संभवति च कलपदत्तवं मन्त्रार्थवादादिम्बो विश्वहादिपञ्चकावमात् ।
विश्वहो हविस्त्रीकरस्तद्दोजनं शूष्मिः पश्चाद्येत्यत्येतनस्येतिवित्वं पञ्चकम् ।
तस्मात्सो गोत्रभिद्वज्जाहुरीति विश्वहः । आग्नेयरिदः हविरजुषतेति हविःस्त्री-
कारः । अदीदिन्द्र प्रस्थितेना हवीशीति हविर्मोजनम् । तुम एवैनमिन्द्रः
प्रजया पश्चुभिस्तर्पयतीति तृष्णिप्रसादी । ततः सेवितराजादिवत्यूजितदेवतायाः
कलपदत्तेन प्राप्तार्थस्तेषाङ्गमनां प्रयोजिकेति श्रोते त्रूमः—किं देवतायाः
कलपदत्तलक्षणं प्राप्तार्थं शब्दादापाद्यते वस्तुसामर्थ्याद् । नाऽऽद्यः । स्वर्ग-
कामो यजेतेति शब्दे विदेयस्य प्राप्तस्थैव कलपदत्तावमात् । द्रव्यदेवते तु
सिद्धत्वेन विष्यन्ते । तत्र प्रथा द्रव्यस्य विदेयं यदि गुणमावस्थाया देवताया
भाषि । यदि प्राप्तस्य काळान्तरभाविकलं यति व्यवहितत्वं तद्दीर्घ तत्त्वावन-
भूता देवता ततोऽपि व्यवहिता । का तद्दीर्घ कलपस्थ गतिः । अपूर्वमिति यदूमः ।
तत्त्वं भूता भूतार्थाप्यथा च इतीयमानत्वाच्छान्दमिति तस्य कलपदत्तमुपि-
त्तग् । नापि वस्तुसामर्थ्यदिवस्य कलपदत्तवं विश्वहादिपञ्चकप्रतिपादकयोर्भन्ना-
र्थवादयोः स्थार्थे वात्यर्थावाद् । अन्यथा वनस्पतिभ्यः स्वाहा भूतेभ्यः
स्वाहा तृत्येभ्यः स्वाहेत्यादिमन्त्रेष्वपि देवतावं विश्वहादियुक्तं कलप्येत । तत्त्व
मत्यक्षविरुद्धम् । अहो न राजादिवत्कलपदत्तम् । किंच विश्वहादिमदेवता-
प्राप्तया न विना कर्मणा कलपभ्युपगच्छति । तदः प्राप्तार्थविवेकेनेभ्रष्टा-

पृष्ठा १ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरायसंहिता।

१५६

[आशारथा गत्त्वा:]

दिसित्वस्थ पागस्यैव कलप्रदत्तमस्तु । किंच मातापितृगुरुर्दित्युभूताया
देवतां विनैव कलप्रदत्तमपूर्वमेवाङ्गनुडाने
प्रयोजकम् । देवस्थ प्रयोजकत्वे सत्याऽपेयपाग उपादिकानि प्रवाजाद्यङ्गनानि
सौर्यादियागेष्वन्द्यमावादमूलानि । अपूर्वस्थ प्रयोजकत्वे तत्सत्याद्युक्तानीति
विशेषः । हंदिदं देवताभिकरणमध्यवादिदेवानां कर्मधिकारे विहृष्टेः । अत
एव वैयासकदेववाचिकरणसूचेषु जैविनिपक्ष एवमुपन्यस्तः—“ मध्यादिष्वसं-
भवादनाधिकारं जैविनिः ” [ब० सू० १-३-३१] इति । अस्पायपर्यः—
अस्ति हि काचन मधुविद्या छन्दोगेराज्ञावत्यात् । तस्पागादित्यो मधुत्वेन
ध्यावत्प्यः । वसदो रुद्रा आदित्या महतः साध्यादेष्यते देवमणाः परित
इपिष्वस्थ तन्मधूपत्यविनिति । ईद्येनोपासनेन वस्तादिमहिमानं भाष्मुवन्तीति
शूष्यते । वस्यां विद्यायां मनुष्याण्यमधिकारः संभवति । वस्तादिदेवतास्तु
कर्जन्यान्वस्वादीनुपासीरन्कं चाचर्यं वस्तादिमहिमानं पाष्मुषुः । आदि-
त्यध्य कमन्यमादिर्यं मधुपत्योपासीत । तस्पादेवानामपनविकारं जैविनिर्म-
न्यत इति । वहि विद्यान्तेऽधिकारोऽस्तिवत्याशङ्कन्योत्तरेष्व तृतीयस्—
“ ऊरोतिपि भावाच्च ” [ब० सू० १-३-३२] इति । न वस्ता-
दित्यो नाम कथित्वेततो विग्रहवान्देष्योऽस्ति । किंत्वस्मिन्दृश्यमाने ज्योति-
मैण्डले भवस्यादित्यशब्दप्रयोगः । एवगङ्गनेऽविशिष्टः । यदि विग्रहवती
देवता स्पाचदानीमूर्तिवगादिवत्कर्मण्डुपलभ्येत । किंचेकस्थ मजमानस्य यागे
हरिः स्त्रीकर्तुं मत्वा तदानीमेवाग्नेयां यागेषु गन्तुं न शक्नुपात् । अत
एवाग्नेयायते—“ कर्त्य वा ह देवा महापामच्छुन्ति कर्त्य वा न वहूर्मा
यज्ञपानानाम् ” इति । किंव विग्रहवत्सु देवेषु मृदेषु वैदिकानामशीन्द्रादि-
शब्दानामभिदेवागायादेवस्यापामाण्यं प्रसन्नतेत । तस्मान्मृगतुष्णादिवाक्ये-
ष्विष्व सहस्राहो गोवभिदित्यादिवाक्येषु शब्दिदिक्लक्षप्रत्ययो जायते । “ शब्द-
शानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ” इति वहिक्षणम् ।

“ मृगतुष्णाम्भसि लातः स्वपुष्पकवशेत्वरः ।

एष वःप्यासुनो याति शाशशृङ्खवनुर्वरः ” ॥

इत्यत्र विनैव चाहावस्तुना यथा कथिदाकारविशेषो मनसि परिमात्मे
तथैव देवतावा कर्मेषु । तस्माद्भिर्वै देवानां यहेतिवाक्ष्यवलादेवानां यागादि-
कारो वक्तुं न शक्यते । अतोच्चमदेवेवानामधिकाराभावः कुल इति यक्ष-

व्याख् । देहायमावादा सत्यपि देहादावर्धित्वसामधर्मदिवारुद्दाणामधिकारहेतूनाममावादा सत्यपि तेषु शास्त्रेण निविज्ञवादा । प्रथमपक्षेऽपि देहायमापः कुत इति च च्यन् । प्रमाणामावादा याधकसत्त्वादा । नाऽयो मन्त्रार्थवादेविहासपुराणयोगिप्रत्यक्षलोकप्रसिद्धीनां सत्प्रमाणत्वात् । “देवो वः सविदा प्रार्थयन्” “ कद्रस्य हेतिः परि वो वृणवन् ” इत्यादृष्टेतनोचितव्यवहाराभिधायिनो वहो मन्त्राः पूर्वमुदाहरातः । “ अग्नेयदिदं नमः ॥ ” “ इत इन्द्रो अङ्गोद्वीर्याणि ॥ ” इत्यादृष्टं उदाहरिष्यन्ते । “ अथ गणत्वानिन्द्राजी मे विषुवीनाल्पस्यताम् ॥ ” “ अग्ने त्वत् सु जागृहि ॥ ” इत्यादृष्टं उदाहरिष्यन्ते । ते माय-ज्याहरत् । पुरुषं वै देवाः पशुमालमन्तः । देवासुराः संयता आसन्नित्यादयोऽर्थवादाः । इतिहासो भारतादिः । पुराणं ब्राह्मणपैषाणवादि । योगिप्रत्यक्षं योगशास्त्रं “ मूर्वेज्योविषि सिद्धदर्शनम् ॥ ” इत्यादित्तृष्णेषु प्रसिद्धम् । लोकप्रसिद्धिश्च चित्रकारादिकचन्मूर्विलेखनादिभिर्दृष्ट्या । नादि द्वितीयो याजकस्पानुपलभात् । वनस्पतिवान्मूर्लादीनरपि विष्यहादिमत्त्वपसङ्गे वापक इति चेत् । वस्त्वेष्टत्वात् । प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । स्थावरकृपस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तदभिमानित्येष्वानामपत्यक्षत्वात् । सन्ति हि सर्वेषु वस्तुष्वाभिमानित्येष्वानाः । अत एव श्रूयते—“ अन्तरिक्षदेवत्याः स्वाङ् वै पशवः । यजमानदेवत्याः वै ज्ञहः । भ्रातुर्ज्यदेवत्योऽप्यनुवृत् ॥ ” इति । नाम हृष्यमाना अन्तरिक्षयज्यमानभ्रातृवा विष्विवाः । किंतु तदभिमानित्येष्वाः । एवं च सत्यभिमानिनीभिः सहामेद्विवक्षया “ यायवः स्थोपायवः स्थ ” “ जुहो शशिस्त्वा छपति देवयज्याया उपमुदेहि देवस्त्वा त्विता छपति ” इत्यादीनि चेष्टनोचितानि संगोधनान्प्रुपद्यन्ते । किंनिमित्तेऽप्य देवतामित्यवत्यभिनिवेश इति चेत् । तत्र किंनिमित्तोऽप्य देवतापद्वेषामिनिवेशः । योदिति भ्रातुर्ज्यति जैमिनियतस्य तूष्णित्वादिति चेत् । किं याद्रायणस्य मतं न पश्यति । स स्वेषं सूत्रपामात्—“ अभिमानित्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ” [ब० स० २-१-५] इति । अस्पायमर्थः—याक्षक्षुरादीनिदिष्याणां परस्परकलहभ्रुतिषु “ मृदवीत् ” “ आपोऽज्ञवन् ” इत्यादिभ्रुतिषु चाभिमानित्येष्वान अपदिश्यन्ते । इन्द्रियसंवादाद्यक्ष-स्थाऽद्योवेषाऽहेता देवता इति देवताशब्देन विशेषितत्वात् । अप्यत्र च “ अ-मित्तोऽप्यनुवृत् । मुखं प्राविशत् । वायुः पाणो मूल्या नात्तिके प्राविशत् । आदित्य-ज्ञानभूत्याऽक्षिणी प्राविशत् ” इत्यादीना सर्वेष्वेन्द्रियेषु देवतानुगतिभवत्यादिति ।

(आधारार्थ मन्त्राः)

वाधकान्तरे तु वादारायण एवाऽशाङ्कम् निराचरे । तदीयं सूचेतत्—“ विरोधः कर्मणीति चेचानेकपतिपतेदैर्यानात् ” [ब० स० १-३-२७] इति । ऋतिविग्रहान्तेन पः कर्मणि विरोधः सोऽपि मास्येकस्य युगपद्धतुशृहभोजनात्-भेदेष्विष्व यहुकर्तृकनपस्कारस्वीकारः संभवतीत्यनेकमपकारदयनात् । इह च वाग्स्थोदैशत्यामात्मकत्वान्यपस्कारन्यायेन वहवी यजमाना युगपदेकां देवतामुद्दिश्य हर्षीणि त्यजेयुः । अथवा देवतानां योगसामदर्पाद्युगपदेनकशरीरप्राप्तिः शुर्ग-स्मृत्योदैर्यपते । तैष शरीरेयुगपद्धत्यु यागेषु युगपद्धत्येषुः । न चानुभवविरोध-स्तासामन्तर्धानादिक्षिक्यचेमायोग्यामुपलक्ष्येः । नापि विग्रहतीषु देवव्यक्तिषु मृतासु वैदिकशब्दस्यार्थंभावो जातेव शब्दार्थत्वात् । अतो वनस्पतिमूलज्ञाहृष्ट-भूदायचेतनद्रव्येषु सर्वेषामिमानिनीनां विग्रहतीनां चेतनानां देवतानापभ्युग-भेदेष्विष्व न वाषः कथित् । मृगतृष्णिकात्पुरुषादिष्विष्व वनस्पत्यादिष्विष्व देवता-भ्युगमः यस्त्वयेति चेच । यदस मृगतृष्णायै स्वाहा खपूष्याय स्वाहेति वेद-वाक्यं दर्शयिष्यसि तदाऽभ्युगमिष्यामः । अहं प्रमाणसञ्चाकाद्याद्यक्षभावाच्च सन्त्वेव देवतानां विग्रहादयः । नाप्यथित्वाद्यविकारकारणाभावादिति विकीयः पक्षो युक्तः । आदित्यवस्वादीनां स्वस्वपद्धत्य प्राप्तेवेन तत्प्राप्तिहेतायुपासते यागे वार्षीयत्वाभोवेष्विष्व फलान्तरेहौ तस्मेभवते । सत्यसंकल्पानां तेषां संकलादेव फलतिज्ज्वौ न यागादिप्रवृत्तिरिति चेच । संकल्प इव यागादावपि प्रयासकु-ख्यचमवेन पवृत्तिसंमयात् । श्रूपन्ते हि यहुत्तो वेदवाक्यानि—“ अग्निष्ठेषेवै प्रजापतिः प्रजा असुश्रद । ना अग्निष्ठेषेवै पर्यगृहात् ” इति । “ वृह-स्पतिरकापयत । अन्ये देवा दर्शीरन् । गच्छेयं पुरोधामिति । स एवं चतुर्विद्यश-विराचयत्यत् । तपाहरत् । तेनायजत । ततो वै सर्वै श्वेता अदधताशच्छत्यु-रोपाम् ” इति । इदानीं मनुष्य एव सत्रे भाविसंस्थाय यजापतिवृहस्त्यादिश-चैरुच्यत इति चेत् । अस्त्वेवं नक्षत्रेष्वौ । तत्र हि यजमानो देवता चेत्युभ्यमेनेन शब्देन व्यवहतम्—“ अग्निवां अकापयत । अभादो देवानां स्यामिति । स एतमनये कृतिकाम्यः पुरोदाशमटाकपालं निरवपत् ” इति । इह तु वाष-काभावाम्युरुया एव प्रजापतिवृहस्त्यादयः । अन्यथा वसिष्ठविशेषणं विरुच्येते । तत्त्वैवमाम्नायते—“ यतिष्ठो हत्युत्राऽकामयत विन्देव प्रजाम् ” इति । तस्माद-पिनो देवा यागादिषु प्रवर्तेरन् । सायद्येष्विष्व धनवैर्ये तेषामस्तपेव । उपनयनपू-

वैकार्यमनामावेऽपि स्वर्यमातत्वद्विदानामस्येव विद्या । निषेच च च पश्याम-
 स्तस्माद्भूद्वे यज्ञेऽनवकल्प इतिवैदेवा अनवकल्पा इत्यश्ववणात् । प्रथयुत “देवा
 वै यद्यज्ञऽकुर्वत ददसुरा आकुर्वत” इति चहुः भुवन् आपारबाहुषेऽपि अूष्टो—
 “देवा वै सामिदेवीरत्नूर्ध्य यज्ञं नान्वप्रथमं प्रजापितस्तुष्टीमाधारपांचारयतो वै
 देवा यज्ञचन्दप्रथम्” इति । ‘अहुरेषु वै यज्ञ आसीनं देवास्तुष्टीः होमेनादृक्षत्’
 इति । तर्वैऽप्यवर्धावाद् इति नेत्रावम् । न स्तु यथप्रयेतमन्येण ज्ञाप्तं महा-
 दात्मर्येण विद्यि यज्ञस्तोऽवान्तरतात्पर्येण स्वादेऽपि प्रापाण्यात्मूलाद्यवादेव का-
 वत हानिः । यदा प्रजापतिरमन्वकं पथमाधारं प्रापापत्प्रमनुतिष्ठति तदा कमन्यं
 प्रजापतिं मनसा ध्यायेविविते चैपूर्वकलेऽपीतं ब्रह्माण्डान्वरे वर्तमानं वा ध्यायन् ।
 यथा देवदद्यः स्वप्रमन्यस्य विवादपि सन्विधापनादिभिः स्वपिता समानोऽपि
 साम्पत्तिवरं नप्रस्करोति । यथा वा ग्रालग्नकर्तुके अज्ञे ग्रालग्नान्वरं भेद्यते
 गदात् । यदि तथ स्वसमानस्य पितुर्बालग्नान्तरस्य च पूजया तुः परमेष्वरः
 कर्तुं दधात्तर्हि स किमस्य प्रजापतेः कलदाने विस्मरिष्यति निवास्यति वा ।
 “तृष्ण एवैनमिन्दः प्रजापा पश्युप्रस्तरपूर्णयाः” इत्यवापीन्द्रियमहेऽवस्थितोऽन्त-
 यान्येव कलस्य दावा । अत एव बादरामणः—“फलमत उपत्तेः”
 [न० सू० ३-३-३८] इति सूत्रपापास । ईश्वरस्य कलदानुत्तेऽपि नार्यूर्ध्वै-
 यर्थ्ये कलविशेषं तत्त्वात्मन्ये चापूर्वस्यैव नियमकात्वात् । जैपिनिधापूर्वाङ्गी-
 कारेण परितुष्टो न देवतां देविः । तावतैव स्वापेष्ठिवोहाध्यापस्याऽस्मभासिद्यः ।
 न च यथापतिकर्तुके याग ऋतिवामभावः । देवतान्तराणामृतिकत्वात् । चन्द्र-
 र्तिव्यं विष्टस्यैव । तथा च द्वादशाध्यापस्यावस्तुते चिन्तितम्—

“आर्तिव्यं किं विष्टस्यं विष्टगाम्येव वाऽधिष्ठिः ।

विद्यावस्त्राच तथुकं लालजस्यैव तत्स्मूलेः” इति ।

“प्रतिश्रहेऽपिको विष्ट याजनाध्यापने तथा” इति स्मृतिः । नार्यं दोषः ।
 तत्र क्षत्रियवैश्ययोरार्तिव्यं नास्तीपेतावदेव विवक्षितं न तु देवतां कर्त्तिवायेव ।
 यन्वग्रालग्नयोस्तद्वप्यमनात् । “पृथिवी होता । चौराष्वर्युः । रुद्रोऽग्नीत् ।
 दृहस्पतिरुपवका । आश्विद्वा । अथिनाऽप्यर्थुः । त्वष्ट्राऽग्नीत् । मित्र उपवका”
 इति पन्त्राः । “अथिनौ हि देवानापश्वर्यु आस्ताम्” इति ग्रालग्नम् । वैव-
 गिंकामावेव दसन्तादिकालेष्वात्मनविशानादेवात्मा वर्णव्यापामावाच्चोस्त्याधान-

[आजाराशी मन्त्राः]

मिति चेच । तदिद्वानस्य मनुष्यविषयत्वात् । वर्णभूमिषुका विषयो मनुष्याणामेव सन्ति । देवास्तु न वर्णभूमिषुमनुतिष्ठति । किंनु काम्पकर्मणाधानमिदं देवानामाम्नातम् ॥ “ प्रजापती रीहिण्यामाग्निवसुजत । ते देवा रोहिण्यामादधत । ते शुक्राऽधत । ते त्वहाऽधत । ते मनुराधत । ते धात्राऽधत ” इति । तदेवं देवानां यागाधिकारे विज्ञाभावात् “ अश्रितैँ देवानां यदा ” इत्येवादिह सुस्थितम् । तथैव च मन्त्रवास्तुणितिहासपुराणादिवादाः सुवरामुण्डीविताः ।

प्रथमाख्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम् ॥

“ जाग्रिहोत्रं जुहोत्याचारमाधारयतीत्यम् ।

विषेषौ गुणसंस्कारावाहोस्तित्कर्मनामनी ॥

अग्नये होत्रमत्रेति बहुब्रीहिगतोऽनलः ।

गुणो विषेषौ नापरते तत्त्वे न स्थाप्तारद्यूते ॥

संस्कियाऽऽवारमाधारयदीत्युक्ता द्वितीयया ।

आघोरेत्याग्निहोत्रेति यौमिके कर्मनामनी ॥

अग्निज्येतिरिति प्रोक्तो मन्त्रादिवस्तथा वृतम् ।

चतुर्गृहीतवाक्योक्तं द्वितीयायास्तित्वये गतिः ॥

नासाधिते हि धात्वर्थे करणत्वं ततोऽस्य सा ।

साध्यतां वक्ति संस्कारो नैवाऽशाङ्क्यः किमात्मतः ॥ इति ॥

“ अभिहोत्रं जुहोति ” इत्यत्राग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामते व्रत्यदेवतयोरभावाद्यागस्य स्वरूपमेव न सिध्येत् । ततोऽग्निदेवतारूपो गुणोऽनेन दर्शिहोत्रे विषीयते । आधारशब्दश “ शुक्राणशीष्योः ” इत्यस्माज्ञातोऽरुतजः क्षरद्वृतमाचहे । तर्मित्य धूते द्वितीयाविभक्त्या संस्कार्येत्यैव प्रतीयते । तच्च संस्कृतं शुक्रमुण्डशुयोगे व्रत्ये भवति । तस्यादग्निहोत्राचारशब्दौ गुणसंस्कारयोर्विधायकादिति याति शूपः—अश्रित्येतिज्योतिरितिः स्वाहेति सायं जुहोति । शूर्यो च्योग्निज्येतिः सूर्यः स्वाहेति प्रातरिति विहितेन मन्त्रेण याप्नावैवदा न विषेषा । ततोऽग्निसूर्यदेवताकस्य सायेषातःकालेषोर्मिष्येनानुदेयस्य कर्मणोऽग्निहोत्राग्निति योगिकं नायेष्यम् । योगश्च बहुब्रीहिणा दर्शितः । चतुर्गृहीतं वा एवद्भूत-स्याऽऽवारम्भायोर्त्याक्षयद्वयस्य धात्रकृपा क्षरद्वृतसंस्कारस्याविषेषत्वादाचारश-

[आशाराथी मन्त्राः]

स्वोऽपि यौगिकं कर्मनामधेष्यम् । यस्मिन्कर्मणि नैकेवाँ दिशमारम्भैकार्मीं दिश-
मदधि कृत्वा संतत्या शूर्यं स्थाप्ते सत्यं कर्मणं एतच्चापम् । ननु नामत्वे सति
“ उज्जिता यजेत् ” “ ज्योतिहोमेन यजेत् ” इत्यादादिव धात्वर्थेन करणेन
सामानाधिकरण्यायाग्निहोत्रेण जुहोत्यापारेण ॥५६॥ अत्यधीति तृतीयया भवितव्यम् ।
नैष दोषः । अनुठानादूर्ध्वं धावद्यस्य तिज्जृत्वाकरिण करणत्वेऽपि तदः पूर्वं
साध्यत्वाकारं वक्तुष्मिहोत्रयापारमिति द्वितीयाया युक्त्वात् । न चाव द्वितीया-
नुसारेण व्रीहीन्पोक्षतीत्यादादिव संस्कारः गङ्गूलीयः । व्रीहिशब्ददग्धिहो-
त्रापारशब्दयोः परिच्छब्दव्यवाचकत्वाभावेन कियाचादित्याभ्युपगमात् । तस्माद-
ग्निहोत्रापारशब्दौ दर्बिहोमोपाशुषाययोशुव्यसंस्कारविधापिनी न भवतः किंतु
कर्मनामधेयोन्मनी ।

द्वितीयाध्यात्म्य द्वितीयपादे चिन्तितप्—

“ अग्निहोत्रापारत्वाक्यमनुवादोऽध्यवा विधिः ।

अस्तु दध्यादिवाक्येनोक्तमनूदते ॥

गुण्यसिद्धौ न दध्यादिगुणं दुहा विशिष्टता ।

स्तु दध्यादिपन्नाम्बाप्तोऽसौ गुणिनो विधिः ” इति ॥

इदमाज्ञायते—“ अग्निहोत्रं जुहोति ” इति, “ दक्षा जुहोति ” इति,
“ पषसा जुहोति ” इति [च] । इदमपरामाज्ञायते—“ आशारामापारत्याति ”
इति, “ कर्त्त्वमापारत्याति ” इति, “ ज्ञाजुमापारत्याति ” इति च । तत्राग्निहोत्र-
वाक्यं दध्यादिवाक्यविहितस्य कर्मसमुदापस्यानुवादः । आपारत्वाक्यं दूर्ध्वादि-
वाक्यविहितस्य तस्येति । न लेतद्वाक्यद्वये कर्मविधायकम् । कुतः । दृष्ट्यदेव-
तालक्षणस्य पानकृत्यस्थाभावादिति वेतत्र वक्तव्यम् । किं दध्यादिवाक्येन गुण-
मात्रं विभीषयेत् किंवा गुणविशिष्टं कर्म । नाऽस्यः अग्निहोत्रादिवाक्यस्य
त्वम्बदें कर्मविधायकत्वाभावेन गुणिनः कस्यविद्यित्यौ गुणयनुचादपूरःतरस्य
गुणयाचविवानस्यासंभवात् । द्वितीये विभेदौ रवे स्पात् । एव च सत्यां गताच-
युक्तम् । अवोऽग्निहोत्रादिवाक्यं कर्मविधायकम् । दत्र दद्यं दध्यादिवाक्यैर्लभ्यते
देवता तु मानवाणिकी । आपारेऽप्येवं व्रज्येद्वते उन्नेतव्ये ।

दशमाध्यापस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ हिरण्यगर्भं आपारे पूर्वस्मिन्नुचरेऽप्यवा ।

लिङ्गदाद्ये सम्पूर्णं लिङ्गं कल्पकार्यत्वोऽन्तिमे ” इति ॥

(आवारायर्थ मन्त्रः)

वायव्यपश्चौ “हिरण्यगर्भः समवर्दताय इत्याघारमाषारमति” इति श्रुतो
मन्त्रः पूर्वस्मिन्बाधारे स्पात् । कुतो मन्त्रलिङ्गनात् । यक्षतौ याजापत्यः पूर्व
आधारः । अस्मिन्दपि मन्त्रे हिरण्यगर्भशब्देन प्रजापतिरभिपीयते । “प्रजाप-
तिर्विहितं हिरण्यगर्भः” इति वाक्यशेषादिति प्राप्ते त्रूपः—अनितम आधारेऽयं मन्त्रः
कदस्तकार्यत्वात् । यक्षदावमन्त्रकः प्रथम आधारः प्रजापतिं मनसा व्यायन्नाशा-
रयतीति ध्यानमावस्याभिवान्नात् । तृष्णीमाघारयतित्यमन्तर्वं साक्षादेव शुद्धम् ।
द्वितीये त्वाघारं कङ्खों अध्वर इत्यादीन्द्रो मन्त्रो दिहितः । अतो मन्त्रकार्यं तत्त्वं
कदम्भम् । तस्माद्वितीयाघारे हिरण्यगर्भमन्त्रविधिः । यत्रु प्रजापतिरेवालिङ्गं
विदिन्देऽपि समानम् । इन्द्रोऽपि हि प्रजानां पतिः । तस्मादूर्ध्वं अध्वर इति मन्त्रं
वापित्वा हिरण्यादिमन्त्रस्तत्र विधीयते ।

तृतीयाध्यायस्याद्मे पाठे चिह्नितम्—

“ मा मा सं ताष्टमित्येवत्कर्तिर्विन्स्यादिति पूर्वचत् ।

अध्यर्थावस्तु तत्त्वेन स्वामिकर्षेऽप्योगतः ” इति ॥

मा मेतिमन्त्रोक्तं संवापामावरुपं फलं यजमाने स्वादध्वर्मौ वेति संदेहः ।
पूर्वाधिकरणे प्राप्तं वर्च इत्यध्वर्युणा पठथमनिऽपि मन्त्रे प्रेषेति शब्दोऽध्वर्यु-
स्वामिन् यजमानं लक्षयति । स्वर्गकामो यजेदेत्यात्मनेपदेन साक्षन्दाभफलस्य
स्वर्गस्य यजमानमाभिताया अवमात् । ततो यथा वर्तो यजमाने भवति तथा
संवापामावोऽपि यजमानमाभिति प्राप्ते त्रूपः—“ अध्यर्थावस्तुमे सत्यविद्वेष
स्वामिनः कर्म समाध्यदे । तस्मादध्वर्युग्मतोऽपि संपातामावो यजमानस्यैव कर्त-
पिति नाम पूर्वप्रस्थोपचारः ।

अथ व्याकरणम्—

भुक्तनशब्दो नियतमपुंसकालिङ्गत्वादाद्युदाचः । अम्भ इत्यत्र वाक्यादित्वान्
निधातः । “ आपनितं पूर्वमविद्यमानवत् ” [पा० ८-१-३२] इति तस्या-
विद्यमानवद्वाचापाध्वरित्येतस्य पदात्करत्वभावात् निधातः किंतु पाद्माशम्ब्वि-
द्वाद्वाचात्मवत् । अग्नाविष्णू इत्यत्रापि वद्वत् । न विद्यते ध्वरो विष्णो यस्य
सोऽध्वरः । “ नऽसुभ्याम् ” [पा० ६-२-१३२] इत्युच्चरपदान्तोदाचात्मवत् ।
दिविस्तृष्णाभिव्यत्र कर्त्तव्यः । अहूरुत इत्यत्राव्ययपूर्वपदप्रकल्पितस्वरः । दुष्परितादि-
स्यापि वद्वत् ॥

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ पाठमकोणे—
(आर्थिकाः सुम्पूहनाविमन्त्राः)]

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णपूर्वे-
दीपतीतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे प्रथमप्रवाडके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

[अथ प्रथमाण्डके प्रथमप्रवाडके अयोद्योऽनुवाकः] ।

वार्जस्य मा प्रसवेनोऽयमेणोऽग्रभीत् ।

अथो सपलाऽऽ हन्त्रो मे निग्रामेणाधराऽ
अकः । उद्यामं च निग्रामं च बह्यं देवा
अवीदृधन् । अथो सपलानिन्द्रागनी में विशुची
नान्यस्पताभ् । वसुभ्यस्त्वा रुद्रेभ्यस्त्वाऽऽदि-
त्येभ्यस्त्वाऽक्तः रिहोणा वियन्तु वर्णः । प्रजां
योनि मा निर्मृक्षमा प्याशन्तामाप् ओषधयो
मरुतां पृष्ठतयः स्थ दिवम् (१) गच्छ ततो
नो वृष्टिमेरेष । आगुण्या अग्नेऽस्यायुमें पाहि
चक्षुप्त अग्नेऽसि चक्षुमें पाहि छुवाऽसि यं
परिधिं पर्यधेत्या अग्नें देव पणिमिर्वियमाणः
तं तं एतमनु जोर्यं भरामि नेदेष त्वदेषप्रेतयातै
यज्ञस्य पाय उप समितः सङ्ख्यावभागाः
स्येणा वृहन्तः प्रस्तरेषा पौर्हपदश्च [२] देवा
इमां वाचमयि विश्वे गृणन्त आसद्यास्मिन्य-
हिंषि माद्यध्वमनेवमिपञ्जगुहस्य सद्विसि साद-
यामि सुज्ञाय सुमिनी सुमने मा धनं धुरि
धुर्यै पातमग्नेऽव्यायोऽशीततनो पाहि माऽप्य
दिवः पाहि प्रसितयै पाहि दुरिष्टचै पाहि द्वार-
ग्रन्थे पाहि दुश्चरितादविषं नः पिरुं कृष्ण

पृष्ठा ० १ अनु० १३] कृष्णयजुवेदीयतेतिरीयसंहिता ।

१६१

(आधर्यत्वाः सुम्भूहनादिमन्त्राः)

सुपदा योनि॒ स्वाहा॑ देवा॒ गातुविदो॒ गातु॑
वित्वा॑ गातुभित्॑ मनसूरुपत्॑ हमे॑ नो॑ देवेरु॑
यज्ञ॒ स्वाहा॑ वाचि॑ स्वाहा॑ वाते॑ धा॑ः (३)॥
(विवे॑ न वित्वा॑ गातु॑ वशोदक्षं॑ च)।

इति कृष्णयजुवेदीयतेतिरीयसंहिताशो प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके अथोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठके अथोदशोऽनुवाकः)।

वादयोऽनुवाक आवारावुक्तौ । अथ पञ्च प्रथाजाः । शास्त्राभ्यमाग्नी॑ । अथः
प्रथमप्रपाठाः । एकः स्त्रिङ्कलत् । इदाभागभक्षणम् । वशोऽनुपाता इत्येतावेद-
नुष्ठातव्यम् । तन्मन्त्रास्तु हीनत्वादध्वर्युकाण्ड एताहिमन्त्राऽऽन्त्वाताः । उपरिवनास्तु
सुम्भूहनादिमन्त्रा आधव्यवत्वादिह वशोदशोऽनुवाक आन्तायन्ते ।

वाजस्येति । कल्पः—“अथोदद्वद्वर्युः पत्याकम्य यथायतनं सुरी॑
सादपित्वा॑ पाञ्चतीर्थ्यां सुचौ॑ व्युहति॑ वाजस्य चा॑ प्रसवेनोद्ग्रामेणोदग्नीदिति॑
दक्षिणेन जुहूपूर्वगृहणात्यथा॑ सपत्ना॑ इन्द्रो॑ मे॑ निष्ठामेणाधरा॑ अकरिति॑ सव्येनो-
पमृतं निगृहणात्सुद्धयै॑ च॒ निष्ठाम॑ च॒ न जलदेवा॑ अवीकृष्णेति॑ प्राची॑ जुहूनुहत्यथा॑
सपत्नानिन्द्रामी॑ मे॑ विषूनीनान्यस्पतापिति॑ प्रतीचीमुपमृते॑ पत्यूहति॑” इति॑ ।

अथस्य वसुवेहेतुना॑ मुष्टचा॑ जुहा॑ ऊर्ध्ववृहत्येनेतो॑ पामूर्ध्वमग्नीत् । अथो-
पमृतो॑ नीचग्रहणेन॑ मष॑ वैरिजो॑ निकृष्टान्कृत्वानकरोत् । परं जल॑ देवाभ॑ मपो-
त्कर्म॑ वैरिजो॑ निकर्म॑ च॒ वैरिजवन्तः॑ । अपेक्षामी॑ मष॑ सपत्नानिविष्वागम्यतयः॑ स्व-
स्थानभ्रहा॑ यथा॑ भवन्ति॑ तथा॑ विवेषण॑ यवर्तयेताप् । एतन्यन्वयवालूपानात्मै॑ विष-
द्वामक्षणादिकं॑ विषीयते॑ । तस्य॑ सुम्भूहनाः॑ प्राप्तनुहेत्पत्वात् । वैद्वाभागस्य॑ पुरो-
हाशादपश्चेदं॑ विषेते॑—“विष्णिया॑ वा॑ ऐते॑ न्युष्यन्ते॑ । यद्वल्ला॑ । यवोता॑ ।
यदध्वर्युः॑ । यदझीत्॑ । यद्यजमानः॑ । तान्यदूतरेयात् । यजस्वानस्य॑ पाण्णान्तर्कर्म-
त् । प्रमाणुकः॑ स्पात् । पुरोडाशमपमृता॑ संवरत्पव्युः॑ । यजमानामैव॑ तत्त्वोक्त-
शिक्षति॑ । नास्य॑ यज्ञान्तसंकर्त्ति॑ । न॒ प्रमाणुको॑ भवति॑” [का० का० ३ य०

१. ल. “वद्वल्ला॑” । २. ल. “भै॑ चेति॑ जुहूमुर्ध्वच्छति॑ निष्ठाम॑ चेत्पुरमृते॑ च” ।

३ अ० ८] इति । विद्विषयमापकाः केचन देवाः सोमरक्षकाः । तथा च श्रूयते—“ विद्विषया वा अमुषिष्ठोके सोममक्षरन् ” इति । ते च विद्विषयाः सोमपाणे वेदिकासहशा मृग्मेषा आज्ञायन्ते । “ चात्वालादिविषयानुपवयति ” इति भुतेः । तेषां च विद्विषयानाभवतिकपर्णं तत्रैव निपिद्यम्—“ प्राणा वा एवे विद्विषया यद्यद्यर्थः प्रत्यक्षविद्विषयानवित्तर्त्याणान्तसंकरेत् ” इति । वद्वद्वा-वीडामागमक्षणाप्य वेद्या उत्तरमाणे स्थितानीं जलादीनीं मध्ये तेचरे माणाप-हारं वाचकमुपग्न्यस्म तत्परिहाराय भक्षम् पुरोडाशमागमपाच्छाद्य तेभ्यः भद्रानाय हस्ते भृत्या संचरेदिति विचीयते । तेन यज्ञविद्वामानाद्यजमानस्य स्वर्यं लोकम-वरीष्यति । इह सोकेऽपि प्राणवादो न भवति । अत्र सूत्रम्—“ इडापात्रै उप-स्त्रीर्यं सोऽभ्यो हविर्भूय इडापवद्यति ” इति । अवान्तरेदाँ विधते—“ पुरस्तात्प-त्यहृडासीनः । इडापा इडापाद्याति । हस्तयाऽहोने । पश्चो वा इडा । वश-दः पुरुषः । पश्चूष्वे पश्चान्प्रदिष्टापयति । इडैषि वा एवा प्रजतिः । तर्हि प्रजाति वजमानोऽनु वजामये ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पाञ्चस्थिता-या इडायाः पूर्वमाणे प्रत्यहृडमुख उपविश्य सर्वसाधारणमा इडायाः सकाशाद्यौरे विभक्ष्य प्रदातुं तद्यस्तथोग्यापल्यापिडामवदाश्य होतुहस्त आदध्यात् । “ गौवीं अस्यै शारीरम् ॥” इतीहमिपानिदेवताल्पव्यवणहत्यशुल्कम् । नस्मेषे पुरुषस्याऽप्य-स्तम्भत्वात्सोऽपि पशुः । महत्पा इडाया एषाऽध्यान्तरेदा पजाता । ततो वजमा-नस्य पजा भवति । अत्र सूत्रम्—“ पुरस्तात्पत्यहृडासीन इडाया होतुहस्तेभ्वान्तरे-इडामवद्यति ” इति । होतुः पदेविन्या इयोः पूर्णोराज्येनाज्ञने विधते—“ द्वि-रहृण्डावनाकि पर्यजोः । द्विशाद्यजपानः पवित्रितैषे ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां स्थैर्येवात्पस्थ्यानं प्रदिवितिः । अवान्तरेदापां मकारविशेषं विधते—“ सकुदुपस्तुणाति । द्विशाद्याति । सकुदमिधारपति । चतुः शैष्यदेव । चत्वारि वै पश्चोः प्रतिष्ठानानि । यावानेव पश्चः । तमुपद्धयते ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पवित्रानं पादः । जेनेन चतुरवचेन ते चतुष्पादं पशुमुपहृष्यते । इडामागमक्षणायानुज्ञापितवान्मवति । अत्र चतुरवचं पुरोडाशमाणे होता हस्ते भृत्या मकाणानुज्ञार्थं हीनकाण्डे पठिदमनुवाकमुपहृतं रथंदरमित्यादि पठेत् । तन्मध्ये इष्वर्यैजमानश्च वस्तुपहृदानस्त्रं मन्त्रान्तरं पठेत् ।

पा० ५ अनु० १३] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता । १६३

(आचर्यवाः सुग्रन्थूनामिस्माः)

वदिदे विधत्ते—“मुखमिव पश्युपहृयपेत् । संमुखानेय पश्युनपहृयपते” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । होतुमुखमेशाभिर्विष्प षट्डित्यर्थः । अच्यु-
यजमानयोहोतृहस्तमते हास्पर्यनं विधत्ते—“पश्यो वा इडा । तस्पात्साम्बारभ्या ।
अच्युणा च यजमानेन च ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति ।
पाठ्यं पन्जान्तरमुत्पादयति—“उपहृतः पश्यन्तसाम्बित्याह । उप हेतौ हृयते
होता । इडैयै देवतानामुपहृते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति ।
अहमध्यर्युद्देवरनुशातस्तत इडामक्षणेन पश्यन्ताम्भवानि । यजमानेऽप्येवं योज्यम् ।
कस्मिन्काले धैर्यं पश्यपाठः । इडाधैर्यं देवतानामनुशापने होता कियमागे
सति तम्भय एनाध्यर्युष्यजमानौ यदोऽहृयते तदा पठेत् । दैव्या अध्यर्यव
उपहृता उपहृतोऽमे यजमान इति मन्त्रावयवाभ्यामाध्यां तयोरुपहृतः । तदन-
न्तरे पठेत्यर्थः । तदेव इनं मशंसति—“उपहृतः पश्यन्तस्तवि । य एवं देव ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अवान्तरेडाया अवदानं
वदुषाद्वानं च वाक्पाणदेवतयोः पियमिति स्तौहि—“यां वै हस्त्यामिडामादभा-
ति । वाचः सा भागेयम् । यामुपहृयते । प्राणानां सा । वाचं चैव
प्राणाऽस्यावरुन्ते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशस्य
बहिष्पि स्थापने विधातुं वस्त्रीहि—“जय वा एवर्युपहृतायामिडायाम् । पुरो-
डाशस्यैव बहिष्पदो मीपाद्ता ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति ।
इडावदानानन्तरे होता तस्पामिडायामुपहृतायां सुत्यापविश्विष्टस्य पुरोडाशस्य-
तस्मिन्नेव काळे बहिष्पदन्तस्तविन्दी काचिन्मीपौसा भवति । किं पुरोडाशो
बहिष्पि स्थापनीयो न देति । तत्र प्रयोजनाभावादस्थापनमिति प्राप्ते प्रथोजनं
देवदानां सभागत्वमिति भवता विधत्ते—“यजमानं देवा अब्रवन् । हविन्नो
निर्वेपति । नाहमभागो निर्वप्त्याभीत्यवदीत् । न प्रयाऽमाग्यामुपहृयते वाग्न-
धीत् । नाहमभागा पुरोनुवाक्या भविष्यामीति पुरोनुवाक्या । नाहमभागा पाज्या
भविष्यामीति पाज्या । न प्रयाऽमाग्येन वषट्करिष्यते वषट्कारः । यद्यज-
मानभैर्यं निवाय पुरोडाशं बहिष्पदं करोति । तमेव तद्वाग्यिनः करोति ”
[बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । यजमानवाग्याद्यमिमानिदेवदा भाग-
रहिवाः स्वस्वध्यापारं न कुर्वन्ति । ततो यजमानस्तैकं पुरोडाशवासं पृथग्नि-
धायावशिष्टं पुरोडाशं बहिष्पि स्थापमेत् । तेन स्थापनपानेण वर्णं भागिन इति
देवानां तुष्टिर्वति । स्थापितस्य विभागं विधत्ते—“चतुर्वां करोति । चतुर्लो

(आर्थर्थवाचः सुन्दरपूर्वान्वितमन्वाचः)

दिशः । दिशेव पतितिष्ठति ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पुनः पूर्वविविष्टनूद्य पश्चंसन्ति—“ चहिष्ठदं करोति । पञ्जमानो वै पुरोडाशः । पञ्जा चहिः । पञ्जमानमेव पञ्जासु पतिष्ठापयति । तस्मादस्थाऽन्याः पञ्जाः पवित्रिष्ठन्ति । माऽसेनान्याः ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पस्मात्कठिनस्य चहिष्ठि स्थापितस्य पुरोडाशस्य मुदुनो चहिष्ठभ संयोगस्तस्पात्कशदेहाः काञ्चित्कठिनेनास्थापा पतितिष्ठन्ति स्थूलकापास्तु पासेन । पकारान्तरेण तमेव विष्ठि पश्चंसन्ति—“ अथो खल्याद्वः । दक्षिणा वा दक्षा हविष्यस्याभ्यर्थदहृष्यन्ते । यत्पुरोडाशां चहिष्ठदं करोति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । पुरोडाशहविक्षको हविष्यज्ञः । तस्य चहिष्ठि पुरोडाशस्थापने यत्, इवास्त्वृतिर्जावेदिमध्ये दक्षिणा इवावरुद्धा । विष्पन्तरमनूद्य पश्चंसन्ति—“ चतुर्धां करोति । चत्वारो हेत्वे हविष्यहस्यर्थिजः । ब्रह्मा होताऽध्ययुर्गीत् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । तत्तद्वागस्य निर्देशं विष्पने—“ तपभिमुदोत् । इदं वक्षणः । इद॒ होतुः । इदमध्यर्थोः । इदमग्नीप इति । पथैवादः सौम्येऽध्ये । आदेशमृतिवग्म्यो दक्षिणा भीषणते । ताहमेव तत् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । यथा सोमधारे माघ्येदिमत्तत्त्वमेव दक्षिणाभ्यां त्रिव्याणि वेदां कृष्णाजिते वसायेदमस्येदमस्पेत्यादित्य दक्षिणा नीषणे तदृदिदे निर्देशने द्वृष्टव्यत् । निर्दिष्टानां भागानां यौगपद्मनिवारणाथ कर्म विष्पत्ते—“ अग्नीषो पथमायाऽदधाति । अग्निमुखा सुक्षिः । अग्निमुखामेवद्यि पञ्जमान कर्मनोति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अग्निः रुत्सन्धागेत्तुत्वात्समृच्छिहेतुः । तमग्निभिन्नं इत्यग्नीत् । ततोऽस्य पाथम्यं युक्तम् । आग्नीघस्य हस्ते भग्नावानपकारं विष्पत्ते—“ सङ्कुपुरुसीर्ये दिरादधत् । उपस्तीर्ये दिरभिषारयति । पद् संपद्यन्ते । पद् वा क्षतवः । क्षत्तुनेव भीषणाति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अस्य विषेस्तात्यर्थं यौधायन एकपरेणाऽह—“ उपहूतापापिदायामग्नीषो आदधाति वडवत्तमुपस्तुत्यात्यादधारथति ” इति । आपस्तम्बस्तवन्पथा वूदे—“ दिरुपस्तुणाति । दिरादधाति । दिरभिषारयति ” इति । विष्पत्ते—“ वेदेन वस्त्रे ब्रह्मामं परिहरति । ग्राजापत्यो वै वेदः । पञ्जापत्यो ब्रह्मा । सप्तिवा पत्तस्य पसूत्ये ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । परिहारः प्रदानम् । यथा पञ्जापतिरन्दर्दर्पांमिवपा ग्रेरकं पर्व-

(आध्यात्मा कूरुक्षुलादिमन्त्राः)

ब्रह्माऽपि ददा तदाऽनुज्ञया पश्चस्य भवतीक इति ब्रह्मणः पाजापश्यत्वम् । वेद-
विविरिक्षासाधनेन येन केनापि यज्ञवन्नपावेण भागान्तरे देवेष्यत्वाह—“अथ
कामपन्थेन” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । होतुर्वेलानन्तर्य
विधत्ते—“ततो होते । मध्ये या एतद्यज्ञस्य । यद्योता । भध्यत एक यज्ञं
पीणाति” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । सामिदेनीरातरम्भोप-
रिष्ठोदेव होतुम्यापाराद्यज्ञमध्यत्वम् । अध्ययैहीत्रानन्तर्य विधत्ते—“अथाध्य-
यंते । प्रतिष्ठा वा यज्ञा यज्ञस्य । यद्यत्त्वं” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ०
८] इति । प्रतिष्ठा सपापिः । सपिष्ठयजुहीमपैन्ते यज्ञमन्त्युः समाप्तति ।
आशीर्वदमन्यात्म्यात्म्यं शब्दं नन्ते कर्यमन्नाहाराद्यदिक्षिणायामविदितिः—“दस्याच-
दिर्यज्ञस्यैतामेवाऽऽवृत्तमनु । अन्या दक्षिणा नीपन्ते । यज्ञस्य प्रतिष्ठायै”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । आवृत्तकारः । आशीर्व प्रति पैषमूला-
दयति—“अग्निपश्चीत्स्वकृतस्तत्त्वमृहडीत्याह । प्राङ्गिव हेताहि यज्ञः”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । दीप्तस्या परिधिसंमार्जनमपि लभ्यते ।
अस्थिन्काणे सपाप्तवायत्वाद्यज्ञः पराङ्मुख इव वर्तते । ततः सुकृत्संमार्जने
पर्याप्तम् । अथ होतारं पत्यस्ति कथितैषमन्वः—“इषिता दैव्या होतारो
भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्ष्मवाकाय सूक्ष्मा झूहि” इति । भद्रं फलं
तस्य वाच्यं वचने तदर्थं प्रिहीतेयादिनुतिसिद्धा दैव्या होतारः प्रत्येभरेण
प्रेषिताः । इदं यावापृथिवी भद्रमशूदित्याद्यनुवाकः सकं तस्य वाको वचने
तदर्थं मानुषो होता प्रेषितः । आतो हे होतस्त्वं तत्सूक्ष्मा झूहि । तस्मिं सन्व-
मुत्याद्य तत्रेषितपदस्य भद्रवाच्ययिति पदस्य च तात्पर्यं व्याचहे—“इषिता
दैव्या होतार इत्याह । इषितैः हि कर्तृ क्रियते । भद्रवाच्याय प्रेषितो
मानुषः सूक्ष्मवाकाय सूक्ष्मा झूहीत्याह । आशिष्वप्रेषितामात्यास्ते”
[ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । अस्ति होतारं प्रत्यपदः पैषमूलः—
“स्वया दैव्या होतुम्यः स्वस्तिमानुपेभ्यः दायोऽङ्गूहि” इति । दैव्यानां होतुणा-
मेव यज्ञः स्वाधीनो मानुषेभ्यो होतुम्यः स्वस्तपस्तु । हे होतस्त्वं दायुदेवस्य
संविधिनं तच्छयोरावृणीपह इत्यनुवाकं झूहि । अस्मिन्मन्त्रे स्वया शब्दस्वरूप-
शब्दशीयुशब्दानामाभिप्रायं करेण दर्शयति—“स्वया दैव्या होतुम्य इत्याह ।
यज्ञमेव तस्यगा करोति । स्वस्तिमानुपेभ्य इत्याह । आशिष्वप्रेषितामात्यास्ते ।

[आचर्यवा: सुग्रीवनादिमन्वाः]

शंयोदूर्हीत्याह । शंयुमेव चार्हस्त्वर्यं भागप्रेयेन समर्थयति ॥ [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ८] इति । शंयुर्दृहस्तेः पुः । इत्थमिदाभामायनुदाने विवापास्तिमकाण्ड आमनाताम्यां वाजस्य भेत्वेताभ्यामृग्यां लुग्यूहनं विधते—“अथ सुवावनुष्टुग्यां पाजवतीम्यां ल्युहवि । पतिता च अनुहृक् । अन्ते वावः पतितिर्थै । अस्माद्यस्यावरुद्धै ॥ [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । चतुर्मिः पादैर्नवादीनां प्रतितितत्वात्तद्वद्वद्वद्वद्वयः प्रतिताहेतुत्वम् । वाजशब्दस्याच्चस्तानिलानद्यावृत्तावच्चं योगस्यान्वस्यावरीधाय मवतः । सानामाकारेण विहितं लुग्यूहनं विशापाकरेण विशद्यति—पाचीं जुहूमहावि । जरातनेर भातुव्यान्वयनुदते । पतीचीमूषभूतम् । जनिष्पाणानेव प्रविनुदते । स विषूर पवापोसु सरल्यान्वजपानः । अस्मिन्कोके पतितिर्थादि ॥ [आ० का० ६ प० ३ अ० ९] इति ५ वैरिधः परस्तरप्रियुका विविचदिक्पलायिना एव यथा भवन्ति तथा दानपोसु पतितिर्थादि । वाजवतीम्यापिति द्विचत्तार्थपूर्वद्वय परंस्ति—“द्वाभ्याम् । द्विपतिष्ठो हि ॥ [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । द्वाभ्यां पादाभ्यां पतिता पस्पासी द्विपतिः ।

वसुभ्य इति । कल्पः—“ जुहा परिवनिनक्ति वसुभ्यस्वेति मध्यमं, रुद्रभ्यस्त्वेति दक्षिणम्, आदित्येभ्यस्त्वेत्युत्तरम् ॥ ” इति ।

विष्वप्यनन्तीत्यप्याहारः । स्पष्टार्थतां दृश्यति—दसुभ्यस्त्वा रुद्रभ्यस्त्वाऽस्त्रियेभ्यस्त्वेत्याह । यथाथजुरेतत् ॥ [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति ।

अक्तमिति । वौषाथनः—“ सुक्तु प्रस्तरमनक्त्यकृरिहाणा इति जुहा-मध्याणि, विषन्तु वय इत्युपभूति मध्याणि, पञ्जी योनिं मा निर्मुक्षमिति भ्रुवायां मूर्वानि ” इति ।

आपस्तम्बस्त्वायद्वितीयमन्वावेकीकृत्यकृरिहाणा विषन्तु वय इति जुहामध्यं, पञ्जीं योनिं मा निर्मुक्षमित्युपभूति मध्यपाप्यायन्वापाप ओषधप इति भ्रुवायां मूर्वम् ॥ ” इति ।

पक्षिण आज्वेनाकं पस्तराम्यं लेलिहाना विविदं भागं गच्छन्तु । अहं तु पञ्जीं तत्कारणं च मा विवाशपामि । आज्वपूर्वा आपः प्रस्तरमूलक्या ओषधीराप्याययन्तु । विधते—“ सुक्तु प्रस्तरमनक्ति । इमे वै लोकाः सुचः । यजमानः पस्तरः । यजमानमेव देवसामनक्ति । वैधानक्ति । वय इमे लोकाः ।

[आध्यर्थवाः सुख्युनादिनन्वाः]

एव्य एवैनं सोकेभ्योऽनकि । अभिपूर्वमेव यजमानं तेज-
साऽनकि ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अभिमुखमश्च पूर्वं मथा
भवति तथा प्रस्तरमञ्ज्यात् । यजपानोद्यो मुखं एव समातु वक्तृत्वेन तेजस्वी
भवति । मन्त्रयत्वस्माक्षब्दस्याभिमाममाह—“ अक्षरिहाणा इत्याह ।
देजो वा आध्यम् । यजमानः प्रस्तरः । यजमानमेव तेजस्त्रिनकि ” [बा०
का० ३ प० ३ अ० ९] इति । विशब्दसूचिर्वै दर्शयति—“ विथन्तु वय
इत्याह । वय एवैनं कृत्वा । सुवर्गं छोकं यमयति ” [बा० का० ३ प० ३
अ० ९] इति । मन्त्रे प्रथमाबहुवचनान्तो विशब्दः पक्षिवाची वास्तवे तु
द्विवैषिकवचनान्तो वयःशब्दः । मा निर्मूक्षमित्येतत्थाभिपायमाह—पराँ योनिं मा
निर्मूक्षमित्याह । पराये गोप्यियाय ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९]
इति । ओषधय इत्यव दिवीया विविदेत्याह—“ आ प्यायन्तामाप ओष-
धय इत्याह । अप एवौधीराप्याययति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९]
इति । अत वहुवचनं द्रव्यव्यम् ।

आध्यायन्तामिति । वैधायनः—“ तेषुपरीव प्रहरति नात्मश्च प्रहरति न
पुरस्तात्मत्यस्यवि न पतिशृणावि न विष्वर्वै विष्वौत्कूर्वमुद्यौत्या प्यायन्तामाप
ओषधयो न रुद्धं पूषतयः स्थ दिवं गच्छ ततो नो वृष्टिमेवेवि ” इति ।

आपलम्बः—“ अनुच्चममने सूक्ष्माके मरुदाँ पूषतयः स्थेति तह शात्रया
प्रस्तरमाहवनीये प्रहरति ” इति ।

अत प्रस्तरमहवौ नात्यग्नित्यादयो नियमदिशेषः । आहवनीयात्पयः
प्रस्तरायस्य न कार्यः । प्रस्तरस्य पुरस्तादन्यतिक्रमपि न प्रक्षिपेत् । दर्मस्य
कस्यविच्छेदरूपा हिंसा न कार्यां । दर्माणां परस्परविमोगो न कार्यः । किंवु
रुद्धं प्रस्तरमुद्यच्छेत् । आपलम्बस्य तु मरुदामिति प्रस्तरमन्वादिः । तह
शात्रया वत्सापाकरणहेतुभूतया । हे प्रस्तरावचना दर्मं यूर्वं यायुपेरितवृष्टिजन्य-
तया वायुनां विन्दयः स्थ । हे प्रस्तर त्वं दिवं गत्वा वृष्टिं प्रेरय । व्याचष्टे—
“ मरुदाँ पूषतयः स्थेत्याह । मरुदो वै युद्धा ईशते । वृष्टिमेवायरुन्ते । दिवं
गच्छ ततो नो वृष्टिमेवेत्याह । वृष्टिवै द्यौः । वृष्टिमेवायरुन्ते ॥ ” [बा० का०
३ प० ३ अ० ९] इति ।

[आवर्यवाः सुग्रुष्णनादिमन्त्राः]

आयुष्मा इति । कल्पः—“ अथोपोरथायाऽऽहृष्मीयमुपतिष्ठते—आयुष्मा अग्रेऽस्पायुर्मे पाहि चक्षुष्मा अग्रेऽसि चक्षुर्मे पाहीति ” इति ।

आयुष्मक्षुषोः पाल्लनीपतां इत्येति—“ पावद्वा अधर्युः प्रस्तरं प्रहरति । दावदस्याऽप्युर्मीयते । आयुष्मा अग्रेऽस्पायुर्मे पाहीत्याह । आयुरेवाऽऽत्मन्त्वते । पावद्वा अधर्युः प्रस्तरं प्रहरति । दावदस्य चक्षुर्मीयते । चक्षुष्मा अग्रेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्याह । चक्षुरेवाऽऽत्मन्त्वते ॥ [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति पूर्वोति । कल्पः—“ एक्षाऽस्तीत्याह प्रतिशिष्टै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति ।

ये परिधिमिति । कल्पः—“ पञ्चमं परिदिमनुप्रहरति ये परिधिं पर्यात्यथा अग्रे देव पणिमित्यिष्याणः । ते त एतमनु जीवे भरावे नेत्रे । त्वदपचेत्यावा इत्यपेतराकृपसमस्याति । यज्ञस्य पाथ उपसमितामिति ” इति ।

मी अग्रे देव स्तुतिनिः प्राप्यमाणस्त्वं स्वयं ये पञ्चमपरिधिं पणिमे मागे स्थापितवानासी । तवानुकूलतया प्रियं तमेते परिधिं त्वायि भरामि । पृष्ठ त्वत्तोऽपरकी नेत्र । हे दक्षिणीचरत्वरिधी पञ्चस्य कल्पत्रयमन्तं पुवामुखसंयाम्नुपूर्व् । पर्यात्यथा इत्येतत्त्वत्यमित्याह—“ ये परिधिं पर्यात्यथा इत्याह । यथायजुरेतत् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । परिचावप्नेः पीत्युत्पादनायाऽक्षिणी-बोधनमित्याह—“ अग्रे देव पणिमित्यिष्याण इत्याह । अप्रय एवैते जुष्ट करोति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अनुशब्देन ज्ञातीनामनुरक्तत्वं सुम्भवत इत्याह—“ ते त एतमनु जीवे भरामीत्याह । त्वज्ञानादिवास्या अनुकान्तरोति ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अपरमनिषेध आनुकूलयात्य इत्याह—“ नेत्रे त्वदपचेत्यावा इत्याहानुरूपात्यै ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । अनेकयोः परिधीयोः सह कथं चहृदिष्यानुकूलयात्यत्याह—“ पञ्चस्य पाथ उपसमितिष्याह । भूषानीपेतेष्यति [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । विष्णे—परिधीत्यहरति । पर्यात्यथा समिहते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । सनिदिः संतुर्विः ।

संतुर्वाचोति । कल्पः—“ अथेनान्तसंस्तुतेणामित्युहोति त्रुद्वामुपमूर्तं तां-सावधति संस्तुतमामाः स्थेषा त्रृहन्तः प्रस्तरेषा चर्हितदध्य देशा इषां वाचमीय विष्णे गृणन्त्वा आत्मास्तिमन्त्वाहिति त्राद्यंध्यमिति ” इति ।

[आधर्यावः सुग्रन्थूहनादिगन्माः]

हे विश्वे देवा श्रुतं संसावभागाः स्थ । जुहूपभूम्भाँ स्तिच्यमान अत्य-
शोषः संसादः । त एव भाषो येषां ते संसावभागाः । कीदृशा देवास्त भागं
सम्भुमिच्छादग्नो चूहन्तो महान्तः सौर्यराधनीयाः । तत्र केचित्प्रस्तरमुदौ दि-
दन्ति । अन्ये त्वास्तीर्णे वर्हिषि सीदन्ति । अस्माभिः क्रियमाणाभिर्षां सुतिम-
भिर्वीक्ष्य समीक्षीनेयमिति गुणन्तो शूष्यमस्मिन्द्यज्ञ उपविष्ट हहा भवत । दिवते—
“ सुनौ संप्रसावयति । यदेव तत्र फूरम् । दत्तेन यमयति । जुहामुषभूतम् ।
एजमानदेवत्या वै जुहूः । आतृष्यदेवत्योपभूत् । यजमानपैव आतृष्यमुपर्सि
करोति ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ९] इति । व्याचहो—“ संसावभागाः स्थे-
त्याह । वसतो वै रुद्रा आदित्याः संसावभागाः । लेषां तद्वाग्येषम् । तानेव
देन पीणादि ” [ब्रा० का० ३ म० ३ अ० ९] इति । अस्मिन्मन्त्रे देवता-
संबन्धमूलचत्तन्दोदिशेषं च य शेसति—“ वैथेदेवत्याँ । एवे हि विश्वे देवाः । विष्णु-
भवति । इन्द्रिये वै विष्टुक् । इन्द्रियमेव यजमाने दधादि ” [ब्रा० का० ३
म० ३ अ० ९] इति । एवे वस्त्रादिरूपाः ।

अश्वेरिति । वौधायनः—अथ यदक्षिणमावृत्य यत्कृष्णाद्रृत्य धुरि
सुनौ विमुखत्यद्वीपयन्त्रगृहस्य सदाति सादयापि सुम्नापि सुम्निनी सुन्ने या
धत्ते धुरि धुर्यौ पातमिति ॥ इति ।

हे जुहूपभूतौ शुवापविनयरगृहस्य शूधिन्यमित्यानिनो वहोः स्थाने शकटस्ये
यजमानस्य सुसाव स्थापयामि । हे सुत्वत्यो सुत्ते यां स्थारयतं यज्ञमारवा-
हिनोदेवौ दंपती रक्षतम् । यथोक्तं मन्त्रार्थं ददीयति—“ अश्वेर्वाप्यच्छगृहस्य
सदाति सादयापीत्याह । इयं वा अधिरपन्नगृहः । अस्या एवेने सदने
सादयति । सुम्नापि सुम्निनी सुन्ने या धत्तमित्याह । प्रजा वै पशवः सुम्नम् ।
पश्चापेव पशूनात्मन्त्वते । धुरि धुर्यौ पातमित्याह । जायपत्योर्गोवीधाय ”
[ब्रा० का० ३ य० ३ अ० ९] इति । अपाऽस्तस्मो मन्त्रेवमाभित्यादे-
दीमिति शकटस्य शुर्वमाये सुनौ तादित्यता धुरि धुर्याविति सुगुप्तोः पोहेदिति
भवते ।

अथ इति । कल्पः—अपरं चतुर्युहीदै गृहीत्याप्न्याहार्यपञ्चन एवेभ्यप्रव-
धनान्यन्याधाय पत्तीकरणानोप्य कल्पीकरणाऽन्युहोत्यज्ञेऽद्वयापोऽशीतदनो चाहि

[ज्ञानधर्मवाः सुम्भूतानादिमन्त्राः]

माण्य दिवः पाहि पसित्यै पाहि दुरिष्टै पाहि दुरद्यन्तै पाहि दुश्चरितादृचिरं नः पितुं रुण् सुपदा योनिं स्वाहेति ” इति ।

तण्डुलेषु गृहे किष्माणेष्वपनेया मालिन्यांशाः कलीकरणाः । हेऽप्ते मां दिवः पाहि धुलोकवर्तिसिनो देशा मध्यपरार्थं यथा न गृहणन्ति तथा कुरु । अद्यायोर्भिसिवर्णपित । अशीतिवनो, उष्णयारीर, यसित्यै पक्षाद्वान्यात्कल-विभ्रात्पाहि । दुरिष्टै दुष्टादयथाशास्त्रानुडानात्पाहि । दुरद्यन्तै यागाधिकार-विरोधिद्वस्तुमोजनात्पाहि । दुश्चरितानिषिद्धाचरणात्पाहि । पितुमन्त्रस्पृष्ठी-यमाविषममूर्तं कुरु । सुपदा सुखोपवेशनेन निमित्तेन योनिं स्थानं कुरु । इदं कलीकरणद्वयं तुभ्यं स्वाहा हुतवस्तु । पञ्चव्याख्यानपूर्वकं होरं विधने— “अशेषद्वच्छायोऽशीतिवनो इत्याह । यथायजुरेवत् । पाहि माण्य दिवः पाहि पसित्यै पाहि दुरिष्टै पाहि दुरद्यन्तै पाहि दुश्चरितादित्याह । आशिषेषवैता-माशास्ते । आविर्व नः पितुं रुण् सुपदा योनिं स्वाहेतीभ्यसंवृथनान्यन्वाहाय-पत्नेऽभ्याभाय कलीकरणहोरं ज्ञाहेति । अतिरिक्तानि वा इभ्यसंवृथनानि । अतिरिक्ताः कलीकरणाः । अतिरिक्तपात्पोऽच्छेषणम् । अतिरिक्त एवाति-रिकं दधाति । अथो अतिरिक्तैवादिरिक्तपात्पत्वाऽवरुन्ते ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । इष्टे शास्त्रोक्तपाणेत चिछन्ने सति तच्छेषकाष्टानीभ्यसंवृथतानि । तानि दक्षिणाम्नी पक्षिष्य वेदामूर्ति ज्ञुहृतात्य्ये स्थापिवान्कलीकरणाऽनुहृत्यात् । पश्चोपयुक्तव्यादविकल्पतिरिक्तलम् । अष्टि-कद्वयहेमेनाधिकं कलं शप्तं तत्स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । इत्यं कलीकरणहोरे निष्ठन्ने सत्यनन्तरं इत्याः सर्वो वेदपासनं विधादव्यम् । वदिधी त्रुजिस्ये सुति तत्यसङ्गद्वेदस्य यश्चसुकः कथिभ्यमन्त्र उत्पादयते । स च पदेशान्तरविषय-तया विनियुज्यते—“ वेदिर्वेष्मो निलापत । तां वेदेनाम्नविष्यन् । वेदेन वेदं विविदुः पूथिदीम् । सा यथो पूथिदी पार्थिवानि । गर्भं विमात् भुवनेऽवन्तः । ततो पश्चो जायते विवदानिरिति पुरस्तात्सम्बयजुओ वेदेन वेदिर् संपादयन्तु-विन्ते । अथो यद्वेदध वेदिष्य भवतः । विचुनस्वाय प्रजायै ” [ब्रा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । केनापि कारणेन द्वेष्यसिरोहितां वेदयमिनानिवेदतां वेदाभिमानिवेदतामुखेन देवा अठमंतः । ततेते वेदस्य महिमानं वेदेनेत्यादिको मन्तः पक्षाक्षयति । अस्याद्यमर्थः—असुरैर्दत्तां पृथिवीं देशाः

(आधर्यर्थाः सुग्रन्थ्युहनादिमन्त्राः)

पूर्वोत्तरमाम्पां संस्कृत्य वेदिमकुर्वन् । तां च वेदिं देवाः पुनर्वेदेवाऽभ्यन् । सा च वेदिः पृथिवीरूपा सती पार्थिवानि बीहारीनि विस्तारितवती । किंच सा पृथिवीदेवता सर्वेन्मुद्वेष्टन्तस्त्रान्तर्वेर (२) गर्भं विभर्दि । तस्माद्भौत्स-
र्वस्थं फलस्थं दोता यज्ञपुरुष उत्तन्न इति । अनेन पञ्चेणाहृष्णानुवाकोकात्पु-
रीडाशानिष्ठादनादूर्ध्वं नवमानुवाके वक्ष्यमाणास्तस्तम्बयजुहूरणात्पुरस्ताहृष्टमयेन
वेदेन वेदिस्थानं संमुख्यात् । तत्त्वं वेदिलाभाय । किंच वेदेवदित्तर्णं मिथुनं
प्रजननाय भवति । पातङ्गिकं सपाप्तं वक्तव्यमनुकृतरति—“ प्रजापतेवं पतानि
श्मथाणि । यदेदः । पतिन्या वेदस्थ आस्यति । मिथुनमेव करोति । विन्दुते
प्रजाम् ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । पतिन्यासर्वपि प्रास्तस्थ
वेदस्थ पुनरास्तरर्णं विवर्तते—“ वेदैः होताऽऽहिनीयात्स्तृणन्तेति । यज्ञेष्व
तत्त्वीदमोत्पोत्तरस्थादर्थ्यासात् । तद् संवत्सुत्तेऽर्थमास आलभते । ते काले
काल आगते यजते ” [बा० का० ३ प० ३ अ० ९] इति । वेदस्थ
अन्यतं विमुच्य गाहूपत्यमारम्भ्याऽऽहवनीयपृथ्यैन्द्रास्तरणोनाऽऽशाखिदद्वयं यज्ञः
संतती भवति । पुनः पर्वण्यन्वाधानादिके ऋत्वा प्रतिपदि ते संततं महं
कर्तुमारभते । एवं पुनः पुनस्तत्काले समागते कृति यजत इत्यमिच्छन्तो
यज्ञो भवति ।

देवा इति । नौवायनः—“ अधोत्थाय दक्षिणेन पदा वेदिमवक्त्रम्य घृवया
स्तम्बयजुहूर्णते देवा गातुविदो गातुं विच्वा गातुमित मनसस्पव इमं नो देव
देवेषु यज्ञः स्वाहा वाचि स्वाहा वाचे धाः स्वाहेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ देवा गातुविद इत्यत्तर्वेद्युर्ध्वस्तिष्ठन्तःभृत्या स्तम्बयजुहू-
र्णते मध्यमे स्वाहाकारे बहिरनुप्रहरति ” इति ।

ऋग्नेऽपि बौधायनेन स्वाहाकारस्याद्याहतत्वादेनावस्थिष्ठं सर्वं होतव्य-
पिति लभ्यते । जुह्वादीनि तु यजपानेन यावदायुः संभाषीयीः । तमाहिवाभि-
षम्भिर्देवन्ति यज्ञापात्रैत्येति यास्तान् । हे गातुविदो मार्गविदो देवाः पूर्वं ये
गातुं मार्गं लब्ध्या सुमागताः पुनः प्रतिनिवृत्य ते गातुं मार्गं गच्छत । हे
मनसस्पते देव भवतोक्तु देवेत्तिवर्णं नो यज्ञं निषेहि । इदमात्यं हुतमस्तु ।
सर्वकियाप्रवर्तके वायौ निषेहि । इदमात्यं हुतमस्तु । वायुविषयेणानेन पञ्चेण

१ क. ग. “नि द्रृष्ट्यादी” । २ स. “ति मध्यमे स्वाहाकारे बहिरनुप्रहरति देव” ।
३ स. संभाषीयी” । ४ क. द्व. च. “यि । ते यजमाने यज्ञापात्रैर्द्यैहन्तीति ।

(आचर्यवाः सुमन्युहना(विग्रहाः))

यज्ञसमाहिमुषपादयति—“ ब्रह्मवादिनो पदनिः । स त्वा अध्यर्थः स्पात् । यो यतो यज्ञं पशुहृष्टे तदेन प्रतिष्ठापयतीति । बालादा अध्यर्थं यज्ञं पशुहृष्टे । देवा गातुविदो गातुं वित्त्वा गातुमिवेत्याह । यत् पृथं यज्ञं पशुहृष्टे । तदेन प्रतिष्ठापयति । प्रतिष्ठिति प्रजाया पशुभिर्यजमानः ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० ९] इति । योऽध्यर्थं स्पादेवाद्यज्ञमुषकमते तस्मिन्देव देवे यदि यज्ञं सपापयेत् हैं स एव मुख्योऽध्यर्थः स्पादिति ब्रह्मवादिनामुकिः । अत्राप्यध्यर्थः सर्वक्रिया-प्रदर्शकाद्यायोरेव पशुभुषकमते । “ देवा गातुविदो गातुं यज्ञाय विद्धत । ब्रह्मस्तस्पतिना देवेन बालाद्यतः प्रयुज्यताप् ॥ ” इत्येतत्स्पाच्छिद्रकाण्डहनवत्स्प मन्त्रस्प्रयत्यं जपितामात् । अतः सपाप्तावपि देवा गातुविद इत्येव वायुविषयो मन्त्रो युक्तः । यद्यपेतावदा प्रथोदयानुवाकोकानां मन्त्राणां व्याख्यानं संपर्शं तथाऽपि दशमानुवाके पत्नीसिंहनपतसङ्केन पत्नीदिवयौ ही यन्वावाम्नाती । तदीमीमनुप्रयोगाद्वालणेन तौ तत्र न व्याख्यातौ । उपवेषत्योगार्थं मन्त्रोत्तरिणि कर्तव्येषि तदुभयमत्र व्याक्रियते । प्रथमं तावद्योक्तविमोक्तमन्त्रस्प्रय पूर्वार्थं व्याचेत्—“ यो वा अप्यथादेवतं यज्ञमुरचरति । आ देवताभ्यो वृप्तयते । पातीयान्मवदि । यो अथादेवतम् । न देवताभ्य आवृत्यते । वसीयान्मवति । वाहणो वै पाशः । इवं विष्णविषयकृणस्य पाशमित्याह । वृक्षवाशादेवैनां मुक्तति । सापितृप्रसूतो यथादेवतम् । न देवताभ्य आवृत्यते । वसीयान्मवति ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० १०] इति । योऽवप्याशस्प वृक्षो देवता, तदून्धस्प च सविता देवता । ततो वृक्षस्प वाशं यपवधनीत सविदेवि पदाभ्यां यथादेववं यज्ञोऽचारान् देवताभ्य आवृत्यते न विभित्तिं भवति । नापि दरिक्ते भवति । सापितृप्रसूतो यथादेवतमुषचरतीति शेषः । तृतीयपादे पदाधर्थवाक्याधीं दर्शयति—“ घातुभ मौनौ सुकृतस्य लोक इत्याह । अभिर्वै धाता । शुण्ठं कर्म सुकृतस्य लोकः । अभिर्वैनां धाता । पुण्ये कर्मणि सुकृतस्य लोके दधाति ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० १०] इति । दुःखनाशाय सुखप्राप्तये च अतुर्धवादेकिरित्याह—“ स्तोरेण ये तह पत्या करोनीत्याह । आत्मनस्य पञ्चमानस्य धानात्मै संत्वाय ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ० १०] इति । पल्पाः पूर्णपात्रविषोकार्थो यो मन्त्रस्तं व्याचेत्—“ सुमायुदा सं पञ्चपेत्याह । आशिषमैतामाशास्ते पूर्णपात्रे ” [ब्रा० का० ३ य० ३ अ०

१०] इति । समानीयमान इति शेषः । मन्त्रगतं चन्द्रः पश्चात्तति—“ अन्तोऽनुदृभा चतुष्पद्मा एतच्छन्दः प्रतिष्ठितं पतिविष्टे पूर्णपात्रं भवति । अस्मिन्द्वैके प्रतिविष्टानीति । अस्मिन्देव लोके प्रतिविष्टति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । पत्नीकर्त्तव्यस्यायसाने विहितं यदिदं पूर्णपात्राभिमन्त्रप्रमनुदृभा क्रियते तदिदं छन्दः शाद्यतुष्टपोचेवत्वाद्वैरिक प्रतिष्ठितं भवति । कास्मिन्विषये । पत्न्याः संबन्धिनि पूर्णपात्रे विषये । मन्त्रं जपन्त्याः कोऽभिपाथः । इह लोके प्रतिष्ठिता स्यामेत्यभिपायः । तत्र यन्त्रसामधर्तसा प्रतिविष्टते । पकाल्तरेण पश्चात्तति—“ अथो वाग्या अनुदृक् । वाक्यात्युनम् । जापो रेतः पञ्चनम् । एतस्यादै मिथुनादिघोषमानः स्तनपन्वर्तति । रेतः सिंबन् । मजाः पञ्चनम् ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । न केवलमनुदृमश्छन्दोऽप्यत्वं किंतु वास्त्रपत्रमप्यस्ति । सा च वायोपिच्छन्दोऽप्येत तुरुषेण सह मिथुनं संपद्यते । यात्पु पूर्णपात्रगता आपस्ताः मजोत्पचिसाधनं रेतः । एतस्मोदेव यद्यानुष्ठानगताभ्युनादुपर्यन्त आदित्यप्रेरितो मेषो बृहिद्वारेण मजोत्पची पर्यन्तपति ।

वथा च स्मर्यते—

“ अग्नौ प्रासाद्यहुनिः सम्प्रगादित्यमुपविष्टते ।

आदित्याभ्यायते बुधिर्वृष्टेऽप्य ततः मजाः ” इति ॥

द्विमुक्तयोक्त्रस्य पूर्णपात्रोदकस्य च सहकारः पत्न्या कर्त्तव्य इत्याह—“ यदै पश्चास्य ब्रह्मणा युच्यते । ब्रह्मणा पै तस्य विषेकः । अन्तिः शान्तिः । विमुक्तं वा एवाहीं योक्त्रं ब्रह्मणा । आदैयैनत्पर्यन्ती सहापं तपमृहीते शान्तै ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । यथा मन्त्रेणोपाहितानीं कप्रतानां मन्त्रेष्वेव विषेकः कर्त्तव्यस्तथा योगदर्शपापि योगविषेकवत्था रक्ष्यत् कृतस्योऽप्यद्वय-स्यान्तिः शान्तियुक्ता । योन्त्रं चेदानीं मन्त्रेण मुक्तपत्रोऽप्यादौ तथोक्त्वामादाय तेन सहापो गृहीयात् । तद्ब्रह्मणायाऽन्तर्यनं विषेके—“ अङ्गालौ पूर्णपात्रानवति । रेत एवास्या मजां द्वावति । पञ्चया हि पञ्चयः पूर्णः ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । शोभत इति शेषः । पूर्णपात्रोदकेन पत्न्या मुखपक्षाभ्यन्ते—“ मुखं विनुहे । अवभूत्यस्येव रुद्धं कृतोचिष्टति ” [जा० का० ३ प्र० ३ अ० १०] इति । उचिष्टेदिति विषिः । अयोपवेषो मन्त्रेण परिष्ठ-

त्वकव्योऽहं प्रस्तौते—“परिवेषो वा एष बनस्तीनाम् । यदुपवेषः” [बा०
का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । पलाशाशासासामूले त्वको भाग उपवेषः ।
स च सुवेषां बनस्तीनां परिवो व्याप्तोऽवि । बनस्पतिभितुःसाध्यस्पाङ्कारविद्योन-
नवसकपालोपधानावेरणेऽकृतस्तात् । देवदेवं परोसति—“य एवं वेद । विन्दते परिव-
वेषात्मण्” [बा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । सेषकजननपित्त्वर्थः । मन्त्रो-
त्पादनपूर्वकमुख्यवेषत्यागं विधत्ते—“तमुलकरे । यं देवा मनुष्येषु । उपवेषमधारयन् ।
ये अस्मद्गच्छत्सः । तानस्मभ्यमिहाऽऽकुरु । उपवेषोपविहृदि नः । प्रजाँ पूष्टि-
मथो घनम् । द्विषदौ नव्यतुष्टदः । शुब्रशनपणाऽकुर्विते पुरस्तात्पत्यञ्चमुख्यमुहूर्ति ।
तस्मात्पुरस्तात्पत्यञ्चः शूद्रा अवस्थन्ति” [बा० का० ३ प्र० ३ अ० ११]
इति । तमुलकरे उपगृहीतवन्वयः । यथित्यादिमन्त्रः । यं पलाशकाशासामूलभागं
देषा मनुष्यसंबन्धियेऽन्तु कवालेपधानाद्यग्रकर्मकारिणमुख्यवेषकस्त्वयन्, हे
उपवेष स त्वं ये पुत्रभाष्यादेष्योऽस्मातोऽपरकास्तानस्मद्यामिहाऽऽनीयानुरका-
न्कुरु । हे उपवेषास्माकं समीक्षे प्रजापिकं विहृदि ध्यासं कुरु । मनुष्यान्य-
शांश चिरजीविनो विषोगरहितांश कुरु । अनेन यन्वेण तमुपवेषमुलकरे मूलव-
ननादिकृपे तृणादित्यागस्थाने पूर्वमागे प्रत्यङ्गमुखं गूढं कुर्यात् । यस्मदेवं तस्मा-
स्मोकेऽप्युपवेषवत्कर्मकराः शूद्राः स्वाम्यमिमुसाः स्वामिनः पुरस्तात्सर्वदाऽऽवृत्ति-
ष्टुते । निःशेषेण गृहने विधत्ते—“स्थविष्यत उपगृहूति । अवतिवादिन
एवेनाऽकुरुते” [बा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] इति । अवमुलकरे भवेषय
मूले बहिनांवशेषयेत् । किंतु स्थविष्यान्मूलाकारभ्य कृत्वा भवेषयेत् । तथा
तत्त्वेतान्मूल्यानविवादिन उक्तकारिणः कुरुते । अभिनाशय मन्त्रान्दरमुख्या-
दायितुं प्रस्तौति—“पूष्टिर्वा उपवेषः । शूद्रां वज्रो जलपा तत्त्वशितः”
[बा० का० ३ प्र० ३ अ० ११] । इति अवमुपवेषः स्वत एव भाष्यञ्चयु-
क्तोऽहं ऊर्ध्वं वहिसंतापेन युक्तः । पुनरपि यन्वेण तीक्ष्णक्षितत्वादृजः संप-
चोऽत्मेऽभिनाशयोऽप्यः । तत्र यन्वमुखाद्य विनियुक्ते—“योपवेष शुक्रु । साध्य-
मृच्छतु यं द्विष्य इति । अथास्मै नाम गृह्ण भ्रह्मति” [बा० का० ३ प्र०
३ अ० ११] इति । शूद्रसंतापः । अभुमित्यत्र योऽदेष्यस्तस्य नाम गृहीत्वा
तमुपवेषमग्नी प्रहरेत् । पुनरप्युचाँ वययमिचाराधेमुखादयति—“निरमुं नुद
ओक्तसः । तपत्वो यः पूष्टिर्वति । निरांप्येन हविषा । इन्द्रं एषं पराशरीरू-

(आचर्यवाः सुगच्छूहना॒श्चिमन्नाः)

इहि लिङ्गः परावदः । इहि पञ्चनाम् अति । इहि लिङ्गाऽविरोचना मावद् ।
 सूर्यो अस्तिदिवि । परमा त्वा परावत्य् । इन्द्रो नयतु वृत्तेहा । यदो न पुनरा-
 यसि । क्षत्रियम्बः संपाद्य इति ” [बा० का० ३ म० ३ अ० ११]
 इति । यः शशुर्युत्सति, अमुं स्वगृहाच्च विःसारम् । निःशेषं जगद्वाप्य ये न
 लिङ्गांप्यं तादृशं हविरुपवेषरूपं तेनेन्द्र एनं शशुं पराकृत्य हिंसितवान् । परा-
 वच्छब्दो दूरदेशाच्ची लीलिङ्गः । हेऽप्येत्वं लिङ्गो लोकेभ्यो विश्वसि
 वीन्द्रदेशान्बासणादीनिकम्भं चाप्तात्तदिति गच्छ । यावत्सूर्यो दिव्यस्ति
 वाप्यन्तं कालमश्रिसूर्यचन्द्ररूपास्तसो दीधीरतिकम्भं महत्यन्वकरि गच्छ ।
 वृवहेन्द्रस्यामात्यन्तदूरदेशं नयतु । मस्माद्दूरदेशादनेकेम्भः संपत्तसेभ्य ऊर्ध्वं
 मयि न पुनराविष्टप्रसि । पवाभिस्तसुभिर्भिरुपवेषं शृहाद्दूरतो निरस्पेदित्येवं
 विविधिं)तापकेनार्थादेनोन्मत्तेव—“ विष्वदा एष बजो वहणा तथादितः ।
 शुचैवेनं विद्यथ्या । पम्भो लोकेभ्यो निर्णुय । वज्रेण वहणा स्तूप्युते ” [भा०
 का० ३ म० ३ अ० ११] इति । संवधयेण तीक्ष्णीकृद एष उपेष्ठसो
 वज्रस्तिगुणो भवति । एतनिषेदं शोकेनेन विरिषं लोकवयानिःत्वार्थं संवधय-
 केन वज्रेणाभिहिनास्ति । तिमूर्में खाता वशोपरेवं पतिलेप्तुं यजुर्द्दमरूपं वःक-
 मुषादयति—“ हतोऽसायवचिष्यामुभित्वाह स्तूपि ” [भा० का० ३ म० ३
 अ० ११] इति । स्तुपिहसा । अज्ञ सूष्म—“ पञ्चभिर्निरस्तेनिस्तेनेदा ”
 इति । उपेष्ठस्यामी क्षेपणे दूरदेशो निरस्ते भूमि खनने च धानं विष्वते—
 “ यं द्रिष्माचं ध्वमेत् । त्रुत्येनमर्पमति ” [भा० का० ३ म० ३ अ०
 ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पाजदाम्यो लुचोच्चूहो वस्तव्यात्तरिचीसिमिः ।

अक्षमाप्या विभिः लुकु पस्तरामादिकाङ्गतम् ॥ १ ॥

मंहं प्रस्तरहोमोऽप्यमायुरग्न्यभिमन्त्रणम् ।

अहवा भूमि स्पृशेद्यं प मध्यस्य परिपेहृतिः ॥ २ ॥

यज्ञाभ्योद्योहृतिः संसाव लावकाहुविः ।

अग्नेः सुचौ सादपित्वा धुरि वे पोहपेत्सुचौ ॥ ३ ॥

धीमस्सायणाचार्यविद्वितभाष्यसमेता । [१पथमकाण्डे—
[आधर्यवाः सुगच्छनादिमन्त्राः]

अत्र फलीकृतहोमो देवा इष्टवण्हुतिः ।
वाचि वर्हिहुतिवांदे सर्वहोमोऽन् विश्विः ॥ ४ ॥
जय शीमांसा ।

दशमाभ्याषस्य विशीष्यादे चिनितम्—

“ कथाय पतिपत्त्वे वा चमसेऽदिभक्षणम् ।

कथाय पूर्ववन्मेदं यागीये स्वत्ववर्जनात् ॥

अक्षीत्यमयमानस्य मक्षस्तत्त्वाच्च वेन सा ।

पतिपत्तिः संस्कृतिवात्सनेषु न निवर्तते ” इति ॥

अस्मि सोमे चमस्यक्षः । अस्मि वेष्टाविहाप्राक्षिकादिमक्षः । तत्र भक्षण
कीतनामूलिकां स्वाधीतत्वसंभवात् । दक्षिणेषु कथार्थं भक्ष इति पूर्वः ।
यागदेवतायै संकलिते इत्ये स्वत्वमलभवानो यजमानो न वेन केतुं शक्नोति ।
किंच यजमानपञ्चमाः समुच्चौयडा प्रावृन्तीत्यकीतस्यापि यजमानस्य मक्षः
श्रूतते । तत्साहचर्याद्विजामपि भक्षणं न कथार्थभित्ति गम्यते । तस्मात्पतिपत्त्व-
र्थी भक्षः । वेन कथार्थतत्वाभावेन परिशिष्यशाणा सा पतिपत्तिर्थीमोपयुक्तद्रव्य-
संस्कारत्वेन सत्रेषु न वाप्तये ।

तुलीषाभ्यायस्य पञ्चमादे चिनितम्—

“ चतुर्थां कार्यं आग्नेयः पुरोडाश इतीरितम् ।

चतुर्थां करणं क्लर्वयेषो वाऽग्नेयमात्रेनम् ।

उपलक्षणाताऽद्वैते पुकाऽवः क्लर्वयेषता ॥

आग्नेयोदीप्ते ऐन्द्रामे यतोऽस्त्वाग्नेतया तदः ।

नाऽग्नेयत्वं तयोर्मुख्यं केवलाग्न्यनुपाभ्यात् ॥

तेनकस्त्रियन्पुरोडाशे चतुर्थांकरणस्थितिः ” इति ।

दशमपूर्वमासयोः भूयते—“ आग्नेयं चतुर्थां करेति ” इति । तत्राऽग्नेयवैद्य-
न्द्राग्नामीपोमीष्योरपि पुरोडाशयोरग्निसंबन्धादाग्नेयश्चेदेन पुरोडाशवयमुपल-
क्षयते । तत्रस्त्वयाणां चेष्ट इति चेन्मैवम् । न हाग्नेय इत्यर्थं तद्वितः संबन्धपा-
देवभिहितः । किंतु देवतासंबन्धे । आग्नेय केवलो द्विदेवत्ययोः पुरोडाशयोर्नै
देवता । अतो देवतैकदेशेन करम्भदेशयोपदक्षणादाग्नेयत्वं तयोर्नै मुख्यपरिति
मुख्य एवाऽग्नेये चतुर्थांकरणं व्यवतिष्ठते ।

(आञ्चल्याः सुमन्त्र्युहनादिमन्त्राः)

तवैव चतुर्थपादे विनितवत्—

“ इदं ब्रह्मण इत्युक्तिः कथाथां भक्षणाथ वा ।

भक्षाभुतेः कथाथाऽतो यथेष्ट नैनियुज्यताम् ॥

देवतापै समस्तस्य कलुपत्रवातस्वामिता न हि ।

देवस्य पतिपत्त्यर्थं मकाणं तद मुण्यते ” इति ।

चतुर्थाङ्कतस्य पुरोडाशस्य भागान्वयनान एव विविदेत्—“ इदं ब्रह्मणः १
इदं होतुः । इदमध्ययोः । इदमस्तीथः ” इति । सोऽयं निर्देशो न भक्षणाथः ।
भक्षणस्याभुतरपात् । ततो भूविदामेन तानुविजः परित्रेतुमयं निर्देशः । कथम्
वद्वन्निकारानुसारेण स्वल्पेनाप्युपपद्यते । तस्मात्स्वकीयभागास्तैरिच्छुपोपयोकुं
शाक्या इति दाते शूमः—अग्रेये युहं निर्देशाभीति लक्ष्मस्य हविषो देवतार्थं सं-
कलिपतविन तज यजमानस्य स्वामित्वाभावात् युक्तः परिक्रमः । भक्षां तु प्रति-
पत्त्यर्थं प्राप्तुकम् । अवशिष्टस्य यः कोऽप्युपयोगः पतिपत्तिः । पुरोडाशस्य
भक्षणाहृत्वा द्वाक्षयेन कर्मकरणामुत्साहजननात् तद्भक्षणायोः निर्देशो मुण्यते ।

तवैवाङ्मपादे विनितवत्—

“ वाणस्य मेत्यमुं द्रूपोदिको द्वी पा कृतार्थाः ।

एकः काण्डहृषे पाठाद्ध्यमुस्त्वामिनायुभी ” इति ।

दर्शपूर्णमास्योर्योजस्य मेत्यं मन्त्रोऽध्यर्युकाण्डे यजमानकाण्डे चाऽऽन्तरातः ।
तवैकेन पठिते सति मन्त्रस्य चरितार्थत्वादितरस्ते न पठेदिति चेन्नैवम् । काण्डा-
न्तरपाठवैयर्थ्यप्रसङ्गमन् । तस्माद्वभाग्या पठनीयः । तदोः पठतोराशायभेदोऽस्ति ।
अनेन मन्त्रेण प्रकाशितमर्थमनुकास्यामीत्यध्ययुमेनुदे । अप न प्रदिव्याभीति
यजमानः ।

चतुर्थस्य द्वितीयपादे विनितवत्—

“ प्रस्तरे शास्त्राया सार्थे प्रहरेरपहतिस्तिवषम् ।

शास्त्राया अर्थकर्म स्थात्पतिपत्तिकर्तीचिता ॥

प्रहतिः प्रस्तरे यागः शास्त्रायाः साहचर्यतः ।

तथात्पादर्थकर्मस्ते इतिः शास्त्रां ययोजयेत् ॥

हरविषयांगवाची नो प्रविपत्तिस्ततो भवेत् ।

पौर्णमास्यां तदो नैव हतिः शास्त्रां ययोजयेत् ” इति ॥

दशैपूर्णमात्रयोः श्रवणे—“ सह शास्त्रया प्रस्तरं प्रहरवि ” इति । तत्र
शास्त्राप्रहरणमर्थकर्म । कुटः । प्रहरिण्येन यागस्याभिधानात् । एवच शूक-
वाकेन प्रस्तरं प्रहरवीत्येतद्वाक्यमुदाहत्य चिनितम् । प्रस्तरप्रहरणस्य यागरे
तत्साहचर्याच्छास्त्राप्रहरणमपि याग ऐत्यर्थकर्म स्यात् । अर्थात् क्रतुसाकल्प-
प्रयोजनाय श्रियमाणमर्थकर्म । ततः प्रहरणे पौर्णमास्यापि वलाशशास्त्रा
ययुच्यते इति पात्रे त्रृपः—शूकवाकेन प्रस्तरं प्रहरवीत्यत्र हरतिधात्रीयग्नवाचिले
नोकं, किंतु मान्वदण्डिकदेवदाम्पुषलभ्य द्रव्यदेवताभ्यां यागः कल्पितः । शास्त्रा-
प्रहरणे तु नास्ति देवता । ततो यागस्य कल्पयितुपशक्तया हरतिधात्रीयग्नवाचिले
स्वदाच्चार्थपरियामेवाऽऽच्छृङ् । तथा सति वत्सापाकरण उपयुक्ताः पद्मश-
शास्त्राया उपयोगान्वराभावाद्यागदेशेभ्यकाशलाभाय यत्र काम्यवर्षं परित्यागे
पात्रे शास्त्रेणाऽऽहवनीये त्यागो नियम्यते । तेत्र च शास्त्रीयत्यागेन शास्त्रास्त्राः
प्रतिपचिमैषति । यतिपचिनाम संस्कारक्षेषो इष्टवर्षः । यथा राजा वर्षितस्य
वास्त्रूलस्य सौवर्णे पतद्यहे प्रक्षेपस्तद्वत् । कक्षः प्रहरण प्रतिपचिक्तव्यस्य तद्-
भावे क्रतुवैकल्प्यभावात्मोर्णमास्यां स्वसिद्धेशहेतुभूतां शास्त्रां न पद्मोज्यति ।

षष्ठाध्यायस्य पथपादे चिनितम्—

“ स्त्रिया मास्ति स्वामिभावः पुंडिङ्गेन तदीरणात् ।
प्रकृत्यर्थतया लिङ्गं संख्यावल्लाभिवक्षितम् ॥
असमुद्देश्यगतत्वेन संख्यया सदृशत्वतः ।
टाक्षिभक्तिविकारादैरथस्त्रायकृतेन तु ” इति ॥

स्वर्गकामो यजेतेति पुंडिङ्गादेनाभिकरिणो विधानात्मोविकारः स्त्रिया
नास्ति । न च ग्रहैकवालिङ्गन्यविवक्षितमिति वाच्यम् । एकवर्षलिङ्गन्य प्रथ-
यार्थत्वाभावात्प्रकृत्यर्थवपा तु ग्रहत्वविवक्षितं पुंडिङ्गमिति पात्रे त्रृपः—अस्ति
स्त्रियाः कर्मस्वविकारः । कुठः । पुंडिङ्गन्यविवक्षितवात् । न सुकृतस्य प्रथ-
यार्थत्वमविवक्षायां निमित्तं तूदेश्यगतत्वम् । इहापि यः स्पर्शकामः स यजेतेति
वचनव्यक्तौ पुंडिङ्गन्योदिश्यगतत्वैकत्वसदृशत्वाभास्ति विवक्षितत्वम् । न च
प्रकृत्यर्थी लिङ्गम् । सीतिङ्गं वापद्मावादिभिः खीमत्यैरुभिर्यते । पुंडिङ्गं तु
वृक्षानिश्चित्तिमन्दितीयावद्वचने विभक्तिविकारेण नकारादैशक्तक्षणेनाभिव्यञ्जयते ।

(आधर्ववाः सुग्रन्थादिमन्त्राः)

एवं कुरुमित्यस्मिन्द्यदैकवचने नपुंसकाभिष्यक्तिः । तस्मालिङ्गस्य पक्षत्यर्थवा-
भावादुद्देश्यगत्येनाविवक्षितत्वाच्च स्तिष्ठा अस्त्यधिकारः ।

तत्त्ववाच्यविनिवासम्—

“ देपतिभ्यां पृथक्कार्यं सह बाऽरूपातसंख्यया ।

पृथग्मैववैगुण्यात्कर्त्तव्यं देवतैकपवत् ” इति ॥

यजेतेत्यारूपात्पत्ययगतायाः संख्याया उद्देश्यगतत्वाभवेन विवक्षामा-
यारमितुमयाक्षयत्वादेकाकर्त्तव्याय देपतिभ्यां पृथगेव कर्मानुषेवपिति चेन्वैवम् ।
देवगुण्यप्रसङ्गान् । कर्मणि एव तत्र पत्न्यवेक्षणे मजमानावेक्षणे चेत्युपयमप्यात्मा-
तम् । तत्र यजमानमयेनो पत्न्यवेक्षणं लुप्येव पत्नीप्रयोगे यजमानावेक्षणं
हुन्येतेत्यैगुण्याप द्वयोः सहाधिकारः । न न यजेतेत्येकवचनं विक्रमम् । अद्वी-
पोमौ देवतेत्यत्र यथा व्याप्तक्षयोर्देश्याहेवदैकर्यं तथा देपत्वेरेकमेव कर्त्तव्यमि-
त्यङ्गीकरान् । तस्मादेमत्योः सहाधिकारः । तथा सत्यूनेऽप्तिरिक्तं धीयाता इति
वाक्येन कर्मणि ग्रन्थाङ्गपूर्णं पत्न्या कियत इति यदुक्तं तस्मुस्थितम् ।

अथ व्याकरणम्—

वाजस्येत्यत्र “ यज वज यतौ ” इत्यस्माद्यातोरुपत्यः कर्मणि घञ्जन्तः,
[वाजशब्दः] । यतो विच्चादाशुदातः । यस्तवज्ञव्यात्मस्थान्तः । ततस्तत्र
थाथादिस्त्वरः । एवं सर्वं यथायोग्यमुच्चेषम् ।

“ इपे व्यादा यजुर्मन्त्राः काणिकाविद्वग्नीरितो ।

वासामुच्चां विविच्याय दधिष्ठुन्दोऽवकुद्यमे ॥

साविषियचार्यां अनुकूलमचार्यां वैश्वदेव्यवैति जाग्रेन व्यारूपातत्वात्सर्वयजुवा-
मध्ये समानाता क्षचः । देवो यः सविवा वार्यपिति द्विपदा विराहमायती ।
आ व्यायध्वमिति मध्येत्यतिक्षिप्तुप् । कुदस्य हेतिरित्येकपदा विद्युत् । ध्याय
आस्मिन्निरित्यपि तद्दृढः । येषमादिति क्रिष्टुप् । सहस्रवल्लशा इत्येकपदा क्रिष्टुप् ।
उर्वन्तरिक्षमित्येकपदा गायत्री । संपृच्यध्वमिति गायत्री । देवो यः सविवोरुना-
तिविति गायत्री । अवधूतमित्येकपदा गायत्री । परापूर्वमित्यपि । दीर्घीपरिष्येत्य-
कपदा क्रिष्टुप् । यानि एवं इत्यनुष्टुप् । समाप्ते अद्विरित्युपरिष्टाद्वृहती ।
अज्ञचः परीर्येकपदा गायत्री । अन्तरितमित्येकपदा गायत्री । देवस्य सवितुः

[दर्शीपूर्णमात्सविकृतिभूतकान्वयीनो वाज्यापुरोनुवाक्यामन्याः]

सर इति हिपदा गायत्री । पुरा कूरस्त्येकपदा विष्टु॒ । उदादायेति विष्टा विष्टु॒ । आशासाना सुप्रज्ञतस्त्वेत्यनुष्टु॒ । इनं पि व्यावी॒ति विष्टु॒ । समाप्त्यनुष्टु॒ । देवो वः सावितोत्पुनात्विति गायत्री । वीतिहोत्तमिति गायत्री । एवा असदाचित्येकपदा विष्टु॒ । अत्र यद्विष्ट्येकपदा मायत्री । पाहि माय इति हिपदा गायत्री । वाजस्प मोदमामं तेत्यनुष्टु॒ । ये परिधिपिति पुरस्ताज्योतिजिष्टु॒ । सूक्ष्मावभागा इति विष्टु॒ । नन्वितरेणामपि वन्द्रागामनेन न्यायेनाक्षरमाचार्त-
रूपाविकैषमुपजीव्य थर्किपिष्ठु॒ । कल्पतामिति चेत् । यजुषां छन्दःकल्पने श्रुतिविरोधप्रत्यक्षगत् । तथा च वाल्मीयं पूर्वमेवोदाहतम्—“तत्रोभयोर्पर्मात्मसा । जापि स्पात् । यथजुवाऽऽस्य यजुषाऽऽस्य उत्सुनीयात् । छन्दसाऽप उत्सुनात्पञ्चामित्वाऽप” इति । तत्र यजुर्निषेष्य छन्दोऽपिभीष्यते । ततो यजुषां छन्दो न भूतेरमिमतम् । तथा सुति स्वदाक्षया किंचिन्नूतनं छन्दः कल्पयितुं न शक्यते । किंतु पूर्वसि-
यसंप्रदायागतं छन्दोलक्षणं थत्र यज्ञात्मा तस्यां तस्यामूर्ति छन्दो जानीयते । क्षमामेव छन्दोविदानात् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाठ्यवीये वेदार्थप्रकाशो उप्यज्ञुर्व-
दीपतैतिरीषसंहितामाये प्रथमकाण्डे पथमपाठके
तथोदशोनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमाठके प्रथमपाठके चतुर्दशोनुवाकः) ।

उभा वामिन्द्रामी आहुवध्या उभा राधसः
सह मादयध्यै । उभा वाताराविषाऽ रंथीणा-
मूभा वाज्यस्य सातयै हुये वाम् । अर्थव॑५ हि
मूर्दिवाचरा वां विजोमातुरुत वा वा स्याला-
त् । अथा सोपस्य प्रयत्नी युवभ्यामिन्द्रामी
स्तोमं जनयामि नव्यम् । इन्द्रीयी नवति
पुरो दासपत्नीरध्यनुतम् । साकमेकेन कर्मणा ।

(वृश्चिंश्चासमिकृतिभूतकाम्येहीनो याज्यापुरोनुवाक्यागम्भेषः)

शुचिं नु स्तोमे नवजातमयेन्द्राभी बृत्रहणा
जुषेथाम् । (१) उभा हि वार्त्त मुहवा जोह-
वीमि ता वाजै सूत्य उश्नते धेष्ठा । वृथमु त्या
पथस्पते रथं न वाज्ञसातये । शिये पूषन्नयु-
ज्महि । पृथस्पृथः परिपतिं वृच्छ्या कामेन
कृतो अभ्यानडक्म् । स नों रासच्छुष्टध्यश्च-
द्वामा विवेधियः सीषधाति प्र पूषा । क्षेत्रस्य
पतिना वृथ॒ हितेनेव जयामसि । गामव्ये
पोषयित्वा स नः (२) मुहातीदशे । क्षेत्रस्य
पते मधुमन्तमूमि धेनुरिव पयो अस्माई
धृत्व । मधुश्वुते द्युतमिव सुपूतमृतस्य नः
पतयो मुहयन्तु । अप्ते नवे सुपथो राये
अस्मान्विश्वानि देव वृयुनानि विद्वान् । पुयो-
ध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठा ते नमउक्ति-
विधेम । आ देवानामपि पञ्चामगम्भ यच्छ-
क्वाम तदनु प्रबोद्धूष । अग्निर्विद्वान्तस यजात् (३)
सेदु होता सो अध्यरामस ऋतून्कल्पयाति ।
यद्वाहितुं तदग्नये युहदर्च विभावसो । महि-
षीव त्वद्रयिस्तवद्वाजा उवीरते । अग्ने त्वं पा-
रया नवयो अस्मान्स्वस्तिभिरति दुगाणि
विश्वा । पूर्वे पूर्वी वृहुला ने उर्वी भवा
तोकाय तनयाय शं योः । त्वयेव वतपा असि
देव आ मर्त्येष्वा । त्वं यज्ञेष्वीडव्यः । यद्वौ वृय-

श्रीमत्सायणा चार्यविश्वितमाव्यसमेता— [१ पथमकाण्डे—

(दर्शपूर्णमासानिकुलभूतकाम्बोदीनो याज्ञवापुरोनुकर्याभन्नाः)

प्रभिलाम इतानि विदुपां देवा अविष्टुरासः ।

अग्निष्टहिंश्वमापृष्णाति विद्वान्येभिर्देवाः क्र-
तुभिः कल्पयाति [४] ॥

(सुपैष्याम त नो यजामा त्वयोविश्वित्वा) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके
प्रथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

इते त्वा यज्ञस्य शुन्धेभ्यं कर्मणे देवोऽप्यभुतं भूषिः सं वैपाम्या देवे पत्न्युं
कृष्णोऽसि भुवनस्ति याज्ञवोभा को चतुर्दशः ॥ १४ ॥

इते इरह भुवनमठातीर्थसिद्धिः ॥ २८ ना त्वरि अः ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके
अथमः अषाठकः ॥ ३ ॥

(अथ पथमकाण्डे पथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः) ।

ययोदेशानुवाके दशपूर्णमासमन्नाः समाप्ताः । अथ तद्विकृतिमन्ना वक्तव्याः ।
विठ्ठित्यु चाऽस्त्वयीवमन्नाणामनिदेवे देवमाहत्वाद्वौत्रा एवानुशिष्यन्ते । ततः
प्रपाठकानामन्नानुवाकेषु कल्पेष्टीनो याज्ञवापुरोनुवाक्याः क्रमेणोच्चन्ते । ताथे-
ष्ये द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयत्रूपीयचतुर्थप्रपाठकेषु क्रमेण विधीयन्ते । ततोऽस्मिन्नुवाके
द्वितीयकाण्डस्य द्वितीयप्रपाठकस्य ताथे पथमप्रपाठको कक्षाम्बेदीनां याज्ञवापुरोनुवाक-
क्याः उच्यन्ते । कोम्या याज्ञवा इति यातिकस्मारुप्यावलादिष्टिकाण्डस्य याज्ञवा-
काण्डस्य च परस्परं संसन्ध्याः । इष्टिविद्येष्वमन्नविद्येष्वसंवृष्ट्यस्तु विज्ञक्तमाभ्यामप्रवृ-
न्तव्यः । यद्यप्येकैक हत्र यन्तः स्वस्त्रेत्वत्वापकाशकलत्याग्यि दर्शितोपत्वम्यापुरुचये
प्रतीष्टि मन्त्रद्वये प्रयोक्तव्यम् । एतच्च इहत्येष्विद्यहोमपस्तोवे समाप्तस्यते—“यदे-
क्या जुहूयादविहीर्मुक्त्याद् । पुरोनुवाक्यामन्त्य याज्ञवा जुहोति सदेवत्वाय ”
इति । एतयोध छक्षणवाज्यभागवास्त्रे षट्ठिष्यते—“ पुरस्तालक्ष्मी पुरोनुवाक्या

[कृष्णपूर्णगासविक्रातिभूतकाम्योहीनो याज्ञ्यापुरोनुवाक्यामन्त्रः]
भवति । जातानेव आतुव्याख्यणुदते । उत्तरिष्टालक्ष्मया याज्ञ्या अनिष्टमाणानेव
प्रतिनुदते ” इति । यस्था कत्वः पूर्वार्चे देवतालिङ्गं सा पुरोनुवाक्या । उत्तरार्चे
तलिङ्गं चेदाज्ञ्या सा भवति । एतस्य लक्षणस्य पदर्थार्थवाक्यिदेवदृष्ट्यामि-
चरदि । तत्र सर्वब्राह्मनानकरो निषामकः । पुरस्तादाम्नावाः पुरोनुवाक्याः,
पश्यादाम्नावाः याज्ञ्याः । तस्यादिश्चिकम् पन्दकम् च वरीक्षयैककस्यामिदारेकैकं
मन्त्रयुग्मं प्रयोज्यम् । ननु यत्र युग्मादिप्रकल्पयन्तमानलिङ्गको मन्त्र आम्ना-
योह तत्र कमानुसारेणोत्तरेष्टी सम्बोधने लिङ्गं याध्येत् पूर्वेष्टी तथोनने करो
वाप्येवेदि चेन । वाप्यतां नाम करोऽस्य दुर्बलतात् । यदि न पूर्वेष्टी तु ती-
यमन्त्रस्य प्रथम्यमोजनता तर्हि तत्र याज्ञ्या विकल्पताम् । यत्र तु युग्मान्तरं
पूर्वयुग्मेन [ण] तथानलिङ्गं तत्र याज्ञ्यापुरोनुवाक्यायुग्मस्यैव विकल्पोऽस्तु ।
यद्यदिष्ट्यैक्ये मन्त्रपूर्णमारिक्ये युग्मतिकल्पस्वद्वन्नव्युग्मस्यैक्ये तति तदीप्रदे-
वादिष्ट्याणामिहीनापाधिक्ये ता इष्टयोऽपि विकल्पन्ताम् । वद्यथा । इहैव
तत्त्वादशुप्रस्त्र्येत् । उभा वामिदाशी इत्यादृप्तं इन्द्रामिलिङ्गकाथत्वारो
मन्त्राः । ऐन्द्रामिलिङ्गस्तु कलमेदेन वहाम्नावाः । तत्र पथमन्त्रयुग्मविषये तित्त
आद्या इष्टयो विकल्पन्ते ।

तातु तिसूनु पथमामिहिं विधातुं पस्तीति—

“ पञ्चापतिः पञ्चा असूजत ताः सूक्ष्मा इन्द्राशी अपागूहतार्हं सौऽचायत्य-
जापदिरिन्द्राशी वै दे पञ्चा अपाधुक्तामिति त एवैश्वाम्येकादृशकपात्रमपश्यते
निरवपत्तावस्मै पञ्चाः पासाधयत्वाम् ” [तै० सं० का० २ प० २
अ० १] इति ।

अपागूहतामाच्छादिववन्तौ । अचायदविन्तयत् । पासाधयत्वा पकटी
कृतवन्तौ ।

पस्तुतामिहिं विधते—

“ इन्द्राशी वा एतस्य प्रजामयगूहनो योऽठं पञ्चाये सुन्दर्जी न विन्दत
ऐन्द्राम्येकादृशकपात्रं लिर्वपेत्यजाकाम इन्द्राशी एव स्वेतं प्रागधेयेनोपशावति
तावेवास्मै पञ्चां पसाधयत्वो विन्दते पञ्चाम् ” [सं० का० २ प० २
अ० १] इति ।

(दर्शपूर्णमासिविकृतिभूलालमन्येष्टीनां काक्षापुरोनुवाक्यमन्त्राः)

यः पुरुषो यैवनादिना प्रजोत्तादनस्यथौर्ध्वं पञ्जौ न उभेन दस्येनद्वाभी प्रतिबन्धकौ । तयोरुक्तः पुरोडाशो भागस्तेन दी सेवते ।

द्वितीयामिहिं विषये—

“ऐन्द्राग्रामिकादशकालं निर्विपेत्स्वर्थमानः क्षेत्रे वा सजातेषु ऐन्द्राभी एव स्तेन भागदेयेनोपधावति ताभ्यामेवेनिवृत्य वीर्यं भ्रातृवृत्यस्य वृहके वि पापना भ्रातृवृत्यं जयते” [सं० का० २ प० २ अ० १] इति ।

सजाताः समानजन्मानो बन्धुभृत्यादयः । अतेवतनं क्षेत्रविषये चेतनं भूत्यविषयं च वैरिणो यत्सामर्थ्यं तदुभयमिन्द्राभी बलाद्विनाशयतः । स्वयं तु पापिष्ठेन वैरिणा विकृप्यवानो जयं प्राप्नोति ।

तृतीयामिहिं विषये—

“अए वा एतस्मादिनिदिवं वीर्यं क्रामति यः संशाममुपयथायैन्द्राग्रामेकादशकालं निर्विपेत्संब्रात्यमुरदयास्यनिभ्नाद्वी एव स्तेन भागदेयेनोपधावति तायेवासिमिनिदिवं वीर्यं पञ्चः सहेनिदिवेण वीर्येणोपमयावि जयते तत् संशामन्” [सं० का० २ प० २ अ० १] इति ।

दुव्यार्थं परस्परसभीं प्रयास्यवो मपावेदाभस्तपादादीनिदिवयमता शक्तिरपकामति । इन्द्राभी वस्य दैर्घ्यमुत्पादेनिदिवयशक्तिं समाधतः ।

एतात् तिसूचिष्ठिषु पुरोनुवाक्यमाह—

उभेति । हे इन्द्राभी युवामुमी हुव आहयामि । किमर्थम् । आहुवृथ्यं साकलवेन हीतुम् । न चात्राभमेवपुरुषेभावादयादेतिव मुखयोर्हेष्वद्वयत्वं शाङ्कलीयम् । अस्ति हात्र रात्रःशब्दवाच्यं पुरोडाशदव्यत्तरमन्तम् । तेनाचेन युवामुमी परस्तरं युक्तीं हर्षपितुवाहृत्यामि । हस्ताभ्यामावाभ्यां किं तवेति चेत् । युवामुमावानां घनानां च दावाराष्ट्रोऽचस्य लाभाय युवामुमावाहृत्यामि ।

अथ यात्यमाह—

अभ्रवामिति । लोके हि सदुहितुरस्यन्वपियो विशिष्टो जामाता दौहिता-दिरुत्ताः पञ्जा वहृदीदाति, स्वात्तथं स्वयं दक्षो भगिनीस्तेहन गृहघनरक्षणाय दासदासीस्तपाः पञ्जा वहृदीः पदवाति । ताभ्यामपि वर्त्मूरिदावत्तरावविशेषेन नहुपञ्जापद्मो युवामित्यवृश्चायम् । अधाऽत्तो हे इन्द्राभी युवभ्यां युवाभ्यां तो-मस्य प्रयक्ती सोमस्तद्यस्य पुरोडाशस्य पदानेन भवदीये चित्ते नूतनं हर्षेन्द्रजिति-

(दर्शपूरीमासविकृतिभूतकाम्येहिनो याज्ञ्यामुरोनुवाक्यापन्नाः)

त्तमुत्तीनां स्तोर्में संप्रदायामि । अयोद्याहतयोराद्यो मन्त्रः पुरोनुवाक्या । याग-
स्तुरस्ताद्वयाहवाक्यायायाध्यर्थ्युपैषमनु होत्रा वक्तव्यशात् । इन्द्राभिभ्यामनुज्ञुत्तिष्ठता-
द्यतोऽव्युपैषः । द्वितीयो मन्त्रो याज्ञ्या । इज्यतेऽनयोति तद्व्युत्पादिः । अत
एवात् यजोति तेषः पठते ।

उत्तरात् तिसूचिविदिषु ग्रन्थमां विषये—

“ वि वा एष द्विद्वयेण वीर्येण धर्षते यः संग्रामं जयत्यैन्द्राभिभेकादशकपा-
लं विवेषेत्संग्रामं जित्वेन्द्राभिभी एव स्वेन भागधेयेनोपधाशति तावेषास्मिन्निवि-
यं वीर्यं धत्तो नेन्द्रियेण वीर्येण व्युप्तते ” [सं० का० २ य० २ अ० १]

इति । युद्धभेणिन्वियगतस्य दर्त्येस्य व्युप्तिः ।

द्वितीयाभिर्द्विविषये—

अथ वा एतस्मादिन्द्रियं वीर्यं कायति य एति जनतामैन्द्राभिभेकादशकपालं
निवेषेऽनतिमिष्यभिन्द्राभिभी एव स्वेन भागधेयेनोपधाशति तावेषास्मिन्निवि-
यं वीर्यं धत्तः तस्मेन्द्रियेण वीर्येण जनतामेति ” [सं० का० २ य० २ अ०
१] इति ।

पिण्डिगीयुक्तधातु ऋद्विद्याभक्तनाय वा राभी जिग्निपोर्वीर्यं धर्मशास्त्रं वीर्या-
पक्षणे भवति । तृतीया वैन्द्राभिष्ठिः पौष्ट्रचरुक्षेचपत्यचरुभ्यामुपरिदादि-
धास्यते ।

तात्त्वं तिसूचिष्ठिसु पुरोनुवाक्यामाह—

इन्द्राभिभी इति । दासाः मजानामुपक्षणपितारस्तस्करवभवते पतयो याद्यो
पुरीणां ता दासतत्त्वः । हे इन्द्राभिभी तादशीनविदिसंख्याकाः पुरो युगपदेकेषैव
महारक्षेणा पुरां लपयतन् ।

याज्ञ्यामाह—

शुचिभिति । हे युवाहणाविन्द्राभिभी अय स्तोर्म जुतेयां सेवेतात् । कीदृशं
शुचिं निर्देशं नैवेद्यविदेशैर्जातं जन्म यस्य तं नवजातं सुहृता रोषगवादिराहि-
तवया सुखेन होतुं शक्यो युवामुषी परमात्मोहवीम्यात्मयामि तस्मात्तातुम्भी
युवां कामयमानाय यजमानाय वाजं सद्यो धैत्यम् । वदिदमुत्तरार्चेकमन्त्रं च
स्तोर्म ।

१ स्त. ०में सारं सं० । २ स. घर्तु दत्तम् । ३ स. “वीर्यं नृतनम्” ।

[दर्शपूर्णमासविकृतिमूलकाम्येतीनां याज्ञ्यापुरोनुवाक्यामन्वाः]

यथोक्तकर्मप्रोग्नान्वपादिनमपरं याम् विधते—“ पौर्णं चक्रमनु निर्व-
पेषूषा वा हन्त्रियस्य वीर्यस्यानुपदाता पूषणमेव स्वेन मायथेयेनोपधावति त
एवस्मा इन्त्रियं वीर्यमनुपयच्छति ” [सं० का० २ प० २ अ० १]
इति । वीर्यं प्रददानाविद्वाग्नी अनु पूषा प्रदच्छति ।

तत्र पुरोनुवाक्यापाह—

वाज्यामिति । हे सुमार्गेष्वे पूर्वम्बयमेव त्वा रथमिव योजयामः । किम्यैम् ।
धिये धीयतेऽनुष्टुप्तिं इति धीः कर्म । कीदृश्ये धिये । वाजस्पान्तस्य ताति-
छांमो पत्थाः सा वाजसाविस्तस्यै ।

माज्ञ्यामाह—

पथस्पथ इति । फलकामेन भेरितोऽहं तस्य तस्य मार्गेस्म परिपालकं
पूषापरपर्यायमकं स्तोवत्स्तुतेण तत्त्वाऽभिव्यप्तवानस्मि । स्तोऽस्मर्य शोकनिरो-
धिका रात्रेष्वपच्छतु । कास्ताः । रन्ध्रायाभन्द्रवदौहलादत्तापनपर्यायात्तां ता
ओषधीः । किंच पूषा धिप्रधिये तत्त्वद्विषयां पक्षां प्रसीषधाति प्रकर्षेण साध-
यतु ।

इष्टस्त्वरं विधते—

“ क्षेत्रपत्थं चक्रं निर्वपेऽन्तान्तामावत्येवं वै क्षेत्रस्य पवित्रस्यामेव प्रतिलिप्तति ”
[सं० का० २ प० २ अ० १] इति ।

क्षेत्राणां भूमामत्वाद्दूमेः क्षेत्रपतित्वम् । अर्थवादगतप्रतिडाकामोऽवाधि-
कारी ।

तत्र पुरोनुवाक्यापाह—

क्षेत्रस्येति । हितेन पुत्रादिना यथा गवादिन्यस्तथा क्षेत्रस्य एतिना गा-
मधेर्योपकमन्नादिकं च वयमा समन्वाज्ययामः । स क्षेत्रस्य पतिरीढिः गवाद्वै
मां सुख्यतु ।

माज्ञ्यामाह—

क्षेत्रस्य पत इति । हे क्षेत्रस्य पते खेनुः पम इव त्वपस्मात् पाषुर्यैरसोपेत्पू-

[वृश्चिंगमासात्प्रिकृतिभूतकाप्येषु नीनां याज्ञायुरोनुवाक्यामन्त्राः]

भिवरथुनः पुनरावृत्युपेतं दद्व्यान्तरेष्वपि स्ववाज्ञुर्यज्ञाविष्णे पृतवत्युपिवत्वदोपामावेन
सुपूर्वं नालिकेरकलेक्ष्मस्पष्टगुडादिमोग्यषदार्थसमूहं धृश्व । यज्ञस्य पतयोऽस्या-
स्मृहयन्तु ।

अवशिष्टपैन्द्रिग्राहिं विभृते—

“ ऐन्द्राश्मेकादशकणाऽमुपरिष्ठानिवैपेदस्यामेव पतिष्ठायेन्द्रियं वीर्यमुपरिष्ठादा-
त्मस्थृते ॥ [सं० का० २ म० २ अ० ५] हति ।

क्षेत्रपत्यवरोऽरुध्वमिष्मिष्टिः । अत्रापि वीर्यकामोऽधिकारी । जनतामागत्येति
क्षेत्रपत्यस्य काल उपरिष्ठादित्यस्य कालः । अत्र यज्ञमानुवाक्ये पूर्वमेवोक्ते ।

इष्ठन्तरं विभृते—

“ अम्भेष पथिकृते पुरोऽशमहाकशालं निर्वेदेष्वो दर्शपूर्णमासयाजी सञ्चामा-
दास्यां वा पौर्णमासीं वाऽप्यपिपादयेत्यथो वा पृष्ठोऽध्यपथैनेति यो दर्शपूर्णमासया-
जी सञ्चामावास्या वा पौर्णमासीं वाऽप्यतिपादयत्यग्निमेव पथिकृतः स्वेन भागधेये-
नोपधायति त एवेनमपथात्मन्थामपि नथत्वनद्वान्दक्षिणावही शेष तामृद्धये ॥
[सं० का० २ म० २ अ० ६] हति ।

पर्वणि पर्वण्यप्रवादेन वदिष्ठेनुडार्तं विद्यमानं पन्थाः । कर्मिन्दित्यर्थं ग्रीष्मा-
देनानुष्ठामामोऽस्थः । अस्मिन्दिव्ये यायधित्तस्तपेष्यमिष्टिः । यस्वादेषोऽनहृवा-
न्पारं वहति तस्मात्समृद्धये भवति ।

तत्र पुरोनुवाक्यापाह—

अग्न इति । हेऽप्येत्वं दर्शपूर्णमासेष्ठिष्ठत्त्वाम अनायास्वानविपाददोपरहि-
तेन तुमर्गेण नय । हे देव त्वं विधाम्यामान्येति । नरकहेतुत्वेन कुटिलमविपाद-
त्वं पापमस्मत्तो वियोजय । यहृतर्मा नपस्कारोक्ति दत्त करत्वा ।

तत्र यज्ञमाह—

आ देवानामिति । यस्मात्यथो वयं पूर्वं अष्टास्तमपि देवानां पन्थामिदा-
नीमागताः । किं कर्तुं, यत्कर्मानुवातुं शक्तुपस्तदनुक्रमेण वरोद्भूम् । अविच्छेदे-
नानुडानं पवाहः । यद्यप्यहं न जानामि वधाऽप्यवं पथिकृदग्निरपरार्थं समाधातुं
वेति । अतः तोऽस्मद्यथै यक्षपति । स एव देवानामाहवता । स एवातिपञ्चान्य-
शानुवादिकालांभं कल्पिष्यति ।

इष्ठन्तरं विभृते—

“ अम्भेष वत्पत्तेष्व पुरोऽशमहाकशालं निर्वेदेष्व आहितामिष्टिः सञ्चवत्यमिष्व

[दर्शपूरीमासविहृतिभूतकान्वेषीनीं याज्ञवलुवाक्यामन्त्राः]

चेत्तद्विषेद ब्रह्मतिः स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैन ब्रह्मालभयति वत्यो
भवति " [सौ का० २ प० २ अ० २] इति ।

अबत्यं यागत्रिविरोध्यनृतवादादिकं सोऽप्यद्वैतममत्यवारिणं वत्यं प्राप्यति ।
तत उत्तरेषु यागवतेषु योग्यो भवति । अब एवंकाण्डे पश्चिमिलिङ्गकं भन्वयुग्मं
पूर्वेमाज्ञातमुदाहतम् । ब्रह्मलिङ्गम्युपस्थुदाहरिष्यते । पश्चवार्ति तु मुग्मे विशेषाद्विं-
ज्ञानभावेष्युभवताधारं गच्छदर्शनात्पूर्वेज विकलिपतमित्याहुः केचित् । अपरे
तूत्तरत्र विकलितमिति भन्यन्ते । आचार्यास्तु पूर्ववैव स्विष्टकृतः संयाज्ये इति
मन्यन्ते ।

तत्पुरोनुवाक्यामाह—

थादिति । यत्थायणीयं हविस्तदमन्ये ब्रह्मवत्तु । हे विमात्तु फलपदानेन मा॑
पूजय । यथा महिषी भया दर्शं कार्णासदीजं दिलिपिदादिकं भक्षणित्वा बहुक्षी-
रादिना पूजयति तद्वत् । यथा सति त्वदनुग्रहाद्यनं सम्यतेष्वानि चोत्कर्णेण सं-
पद्यन्ते ।

याज्ञवामाह—

अपम इति । हेऽग्ने मदीयापराधपरिहारापेदानीं प्रवृत्तवान्मूलानस्त्वमस्पात्क-
उपर्यन्नानां कर्मणां पारं नय । किं रुत्वा । स्तस्तिभिर्यथाशास्त्रानुष्ठानेरविपाद-
रूपाण्यत्वरूपाणि वा दुर्गाणि पापानि विश्वाम्यतिकमव्य । किंच त्वमस्माकं नि-
वासाय नमरी विस्तृता भवतु । स्तस्यसंपत्यर्थमुर्वी बहुता भवतु । किंच त्वमस्म-
दीयाय पुत्राय दुहितरूपापत्याय च तुलपदोऽभ्यं ।

अथ व्यातपत्यायस्थातापारये युग्मे पुरोनुवाक्यामाह—

त्वमिति । हेऽग्ने त्वमागत्य ब्रह्मतेषु ब्रह्मालभक्तो देवोऽस्ति । आ समन्वाद-
शेषु त्वं स्तुत्योऽसि ।

याज्ञवामाह—

यद्व इति । हे देवा विदुषां युष्माकं संबन्धीन्यस्थदनुदेश्यवतान्यरथ्यन्तामवि-
द्वांसो वयं प्रकर्णेण विनाशयाम इति यच्चत्सर्वं विद्वान्निरापूरयतु । पैकैतृपत्त-
क्षितकालविशेषेवान्हविभौकुं कल्पयति तैः काढविशेषेवं पूरयतु ।

अत्र विनियोगसंयहः—

[दर्शपूर्णमासाचिकृतिमूलकमन्येईनो याज्याषुरोनुवाक्यमन्वाः]

“अन्यानुवाके याज्यानुवाक्याः काम्बेडिसंगताः ।

काण्डस्य तु द्वितीयस्य द्वितीये यत्त इष्ट्यः ॥ १ ॥

उमेन्द्राग्रवये युममिन्द्रेन्द्राग्रवये वथा ।

वर्य पौष्णे चरौ क्षेत्रं द्विवर्षयचरौ तथा ॥ २ ॥

अग्ने धाथिकते यद्वा भावत्ये द्वियुग्मकम् ।

पिकल्येनेति मन्वाः स्मरनुवाके चतुर्वैश ॥ ३ ॥

अथ भीमासा ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयपादे विनिवेद्—

“ऐन्द्रज्ञादीट्यः काम्या पात्या अस्मुदिताः कृष्णैः ।

काण्डयोस्त्वा पथालिङ्गं संचार्या निष्मोऽप्यता ॥

लिङ्गं कमशमारुप्याभ्यां प्रयत्नं तदशादमूः ।

अकाम्यास्त्वपि संचार्या याज्याः सर्वत्र का क्षतिः ॥

समाख्यप्राप्नात्काण्डयोगः; कमादिहितुं पोजनम् ।

अपेक्षते दै(दे) एमादेसकिः काम्यैकग्रस्ततः ” इति ॥

काम्येष्वस्त्रकाण्डे क्रमेणाऽऽन्नाताः—“ऐन्द्राग्रमेकादशकपाठं निर्विद्यस्य
सजाता विद्यते । उजाता शावयो विद्यते । युविमता विद्य-
तिष्ठा इत्यर्थः । इन्द्रादी रोचेनेत्यादिके मन्त्रकाण्डे पात्यानुवाक्याः क्रमे-
णाऽऽन्नाताः । तत्रैव काम्याध्यानुवाक्यकाण्डमिति याक्षिकामौ समाख्यात-
वग्रम्यदे । तयोरिदिकाण्डमन्त्रकाण्डयोः पथमायामिष्ठौ पथमपठिदे याज्यानु-
वाक्ये इत्यादिष्प्रवस्था । कर्मस्वरूपमात्रयकाशनं लिङ्गम् । न च तावन्मोत्तेष
मन्त्रकर्मणोरङ्गाङ्गिम्भावः । तदः समाख्यायस्ताम्यन्त्रकाण्डकर्मकाण्डयोः संबन्धा-
वयमेन सामान्येन मन्त्रकर्मणोः संबन्धोऽवगम्यते । विशेषतस्त्रस्त्रिमन्यथामे कर्म-
ण्यं मन्त्र इति कमादवग्रम्यते । ऐन्द्राग्रमेष्ठावेन्द्राग्रमन्त्रो वैधानेरहो वैधानरमन्त्र
इत्येताहयो विशेषो लिङ्गादवग्रम्यत इति चेत्य । लिङ्गसाधारण्ये कमापेक्ष-
णात् । ऐन्द्राग्रमेकादशकपाठं निर्वेषेद्भ्रातुव्ययानिति द्वितीयेहितपि । तत्रैन्द्रादी
पठितौ । मन्त्रकाण्डेऽपीन्द्रादी नवतिमित्यादिकमपरैमन्द्रामनं पात्यानुवाक्यामुग्र-
म्यमान्नातम् । न हि तद कममन्त्रेरण निष्ठेतुं शक्यम् । न च क्रमेणैव तत्त्वाचे-

(वर्षीपूर्णभासुविकृतिभूताकाम्येहीनो याज्याद्वयोनुवाक्याभन्त्राः)

छिङ्गमपयोजकमिति याज्यम् । कथितिछिङ्गमस्येव व्यवस्थापकत्वात् । ऐन्द्राचाहै-
स्पर्येषिरेकेवाऽम्नाता—“ ये कामयेत राजन्यमनपोच्चो जायेव वृदान्वन् श्वरे-
दिति तस्मा एवैमेन्द्राचाहैस्यत्यं चकु निवैषेत् ” इति । ये राजपुत्रं जापपानं राज्ञः
पुरोहितस्य वा काम एवं भवति । अर्थं मानुषमें देवलक्षणविधेन केनाप्यप्रतिबद्धो
आयता जावश्च शब्दन्पारथ्यन्तं चरेदिति । वदाजपुत्रार्थेयमिति । मन्त्रकाण्डे
तदितिकमे याज्यापुरोनुवाक्ये ऐन्द्राचाहैस्यत्ये द्विविषेभ आम्नाते । हदं यामासेय
हविरितियेकं पूगुरम् । अस्मे इन्द्राचाहैस्यती इत्यादिकमपरम् । वयोः पथमपुगु-
रस्य क्षेण विनियोगेऽपि द्वितीययुगलं लिङ्गेनैव विनियोक्तव्यम् । तस्मात्कम-
स्त्रायाल्पासुहकृतेन लिङ्गेनैव काम्येषिष्वेता याज्या निष्पन्नते ।

द्वादशाष्ट्याष्टस्य चतुर्थपादे चिन्दितम्—

“ इदं वा युग्मयोः किं स्पातसाहित्यं वा विकल्पनम् ।

साहित्यं पृथ्वन्मैर्द देवताषोऽनैक्यतः ॥ इति ॥

ऐन्द्राबाहृस्त्वे कर्मणि “ इदं वापास्ये हविः पिष्यमिन्द्रावृहस्तवी ” हवि
याज्यानुवाक्ये हिविषे आन्नाते । तथोः सारस्तत्यादिवासमुच्चयः । यथा सार-
स्तवीप्रभूच्य दान्यन्तव्या वैष्णवीमनूच्य वाग्यन्तव्येत्यवाहृष्टत्वात्समुच्चय-
स्तद्वदिवि चेन्मैवम् । दृष्टमयोजनस्य देवतादोषनस्यैकत्वात् । तस्मादिकल्पः ।

तैवान्यच्च नितम्—

“परोनुवाक्यया याज्या विकल्प्या वा समुचिता ।

पुरेवाऽऽस्यः सप्तारुपानादूचनात् सप्तुच्चयः ॥ इति ।

देवताप्रकाशनरूपकार्यस्थैकत्वात् गमयोर्यथा न समुच्चयः, किंतु दिक्षित्वा
एव तथैवैक्यम् गमत्योरिति जेम्बैवप्त् । पुरोनुवाक्येति समाख्यापा उत्तरकाढी-
नयोऽप्यामन्वरेणानुपत्तेः । किंच पुरोनुवाक्यमनूच्य याच्यया जुहोतीति
प्रत्यक्षवचनेन देवतोपलक्षणाहृषिः पदानकार्यभेदोक्तिपुरःसरं साहित्यं दिधीयते ।
दस्मात्तदमूच्यते ।

दशमाभ्यायस्थ चतुर्थपादे चिनितम्—

“ पथ्येणापि देवोकिंचनैव पदेन शा ।

अथैषेदादादिमोऽन्त्यः शब्दपुर्वान्वयित्वतः ॥ कृति ।

(वर्षायूर्णमासविकृतिभूतकाम्बेदीनां याजकपुरोलुदायत्तमन्त्राः)

दृश्यपूर्णमासयोर्ये नियमास्तेष्वन्यादिवेत्ता कि प्रथक्षुष्यादिना येन केनापि पर्यायिणाभिधातव्याः किंवा तत्तदिष्ट्युदेशगतेनाग्न्यादिपदेनैवोदि संशाधः । तत्र शब्दस्यर्थिष्टत्यायनार्थत्वात्पायाणां स्वरूपेण भेदेऽप्यथाभेदादेन केनाप्यभिधातभिति पूर्ववक्षः । यत्र हर्थे कार्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽप्यप्त्यायनार्थो भवति । यत्र पुनः शब्द एव कार्ये तत्र कार्यसंबन्धार्थे शब्द एव प्रत्यायवितव्यः । तथधा—देवदते मौरवालिशयमापादपितु राजसमायाशाचार्येषाच्यापादिराज्ञैस्त्वं व्यवहरन्ति । पितृमौर्त्युमातुलादृष्ट्यक्ष तत्तत्त्वं विदेषवाचिशब्देन यथा तुष्यन्ति तथा न नामयगेन । मर्तुषु कृष्यन्ति, तद्वद्राप्यन्यादिविधशब्द एव कार्यमासकं विधि दिना यामदेवतयोः संबन्धाभावात् । विधिषु तु तत्त्वं वेद वैधशब्दस्य मत्वोजकत्वं दुर्बारम् । अत एवायाद्स्वाहाकारोऽिगत्यादिनिगमेषु नियमेन वैवा एवाग्न्यादिशब्दाः प्रयुज्यन्ते “ अयादप्तेः पिया भासानि, अयादलोकस्य पिया भासानि, स्वाहाऽग्नि स्वाहा सोपम्, अश्वरहमुज्जितिमनूज्येषं सोमस्याहमुज्जितिपनूज्येषम् ” इत्यादिना । तस्याद्वैष्टपदैरेव तत्तदेवताभिधानम् ।

तत्रैवात्यचिन्तितम्—

“ नियमे पावकाग्नयोः किमतिः स्वादधत्तेभयम् ।

अप्रिभोदकतो भैर्वैष्टोऽप्तिः सगुणो यतः ” इति ।

आधाने भूषये—“ अग्नये पवयानाय पुरोडाशयद्वाकपालं निर्वैदमये पादकामाभये शुचये ” इति । तत्र मुण्डुष्णिनोः पावकाग्नयोर्भैर्वैष्टिनशब्द एव यिगमेषु पयोक्तव्यः । कृतः । तस्यैव चोदकपाप्तयन्त्रापदितत्वात् । भैरवम् । पादकृगुणमुक्तस्याग्नेवैष्टत्वेन सर्वपयोगेषु तथैव माप्तत्वात् । तस्याऽग्नेवैष्टद्वयं पाठितव्यम् । अनेन व्याधेन पक्तेऽप्यैवाग्नयाग इन्द्राग्निशब्देनैव नियमेषु देवताभिधायत्या । पाथिकतयायत्यागे त्वग्निपथिक्ष्युद्दद्येनेवि वृष्टव्यम् ।

अथ व्याकरणम् ।

उभेत्यत्र शुद्धसंवर्णकादेशस्वरौ । इन्द्राग्निशब्दे त्वाण्मिकामानितनियातः । आहुवध्या इत्यत्र तुमर्थे विहितस्य कर्त्त्वैपत्ययस्याऽऽविरकार उदाचः । ततः समाप्ते कृतस्वरः । एवं सर्वमुच्येषम् । अस्मिन्व्यथमपमाठके शब्दस्वरमकिया लेशादः पदशिता । साक्षयेन तु पक्तिपत्ययविकरणतद्वादेशादिपरिज्ञाम-

[दशोऽप्यन्मासचिक्षितभक्ताभ्यर्थीर्णा याज्ञ्याएुरोनुवाचमानन्दः]

न्तरेण हुयोधत्वास्तथ च सर्वस्यास्मानिर्वैदिकशब्दभक्ताशो निरुपितत्वादश्चापि
तनित्सणे अन्थौरवयस्तङ्गमत्वैव सर्वमवगमनव्यथ् । तदिदं याज्ञ्याकाण्डं वैश्व-
देवम् । तथा नानुकम्भिकायामुक्तम्—

“ राजतूषः सत्त्वासृजः पशुबन्धः सहेष्टिकः ।
उपानुवाक्यं याज्ञ्याव अश्वमेषः सत्त्वासृजः ॥
सत्त्वायणं च हीभावं सूक्खानि च सहेष्टिमिः ।
सौवामणी तद्वाच्छिद्दैः पशुर्मधश चोहश ” इति ॥

अनुश्लेष्य पुरोडाशवित्यादिको गच्छकाण्डस्थोऽक्षमप्रपाठको राजसूयः । अनु-
कूल्या इत्यादिका विविकाण्डस्थाः पष्टसमाप्तमप्रपाठकास्त्रयो राजसूयस्य भास्त-
णम् । बायव्य॒ भेतमालमेत्थादिप्रपाठकोकाः पशुबन्धाः । यजापविः पञ्चा
अकूजतेत्यादिप्रपाठकवयोका इष्टयः । पञ्चान्दिरकामयत्र पञ्चाः सूजेष्ट्यादि-
कमुनुवाक्यम् । उमा बामिन्द्राशी इत्यादपो यत्प्राप्ताः । जीभूतस्येत्यादिक-
स्तत्र तत्रीकोऽश्वमेषः । सांग्रहण्येहत्या, इत्यादिकं तद्वास्त्रणम् । प्रजननं ज्यो-
तिरित्यादिप्रपाठकपञ्चकं सत्त्वायणम् । जुष्टो दमूला इत्यादिप्रपाठकद्वयोका
मन्त्रा होमाः । पीतोऽन्वा॒॑ रथिष्युपः सुमेधा इत्यादिसार्थप्रपाठकोकानि
सूक्खानि । अग्निर्वा अकामयतेत्याद्यर्थप्रपाठकोका इष्टयः । स्वाद्वीं त्वा स्वादुने-
त्यादिः सौवामणी । सर्वांन्वा एषोऽन्नी कामान्मवेशायवित्यादीम्यजिष्ठवाणि ।
आखन्ति त्वामित्यादिकः पशुः । बहुषे नानुष्मालमत इत्यादिर्वेषः । ०८
याज्ञ्यानी विष्ये देवा क्षमयः । तथा वामिति देवे चिद्गुमो । इत्याशी वपदि-
तिमिति मायशी । शुचि तु त्वोममिति चिद्गुप् । वयमु त्वेति मायशी । पथस्थ
इति चिद्गुप् । क्षेत्रस्य पदिनेत्यनुद्दृप् । क्षेत्रस्य पत इति तिस्त्रिद्विभः । यद्वा-
हितमित्यनुद्दृप् । अभे त्वमिति चिद्गुप् । त्वमझे बत्ता इति मायशी । मद्वो
वयमिति चिद्गुप् । देवतास्तु तत्त्वमन्वयारूप्यानेत्यैष मकाशिवः । ता एवा क्षणि-
च्छन्दोदेवता अनुष्मालकाले स्मरणीयाः ॥

इति श्रीभगवान्यजाचार्यविरचिते माघवीर्ये वेदार्थप्रकाशे छण्णायजुर्वेदीयैतिरी-
यत्संहिताभाष्ये पथमकाण्डं पथमप्रपाठके चतुर्दशोऽनुशास्त्रः ॥ १४ ॥

मपा० अनु० १] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । १५३

[यजमानकृष्टप्राग्वशप्रोक्षोपतुकां मन्त्राः]

वेदार्थस्प यकाशेन वमो हर्वि निवारण् ।

पुमर्थीचतुरो देयादिवातीर्थमहेभरः ॥

इति भीमदिवातीर्थमहेभरापरावतरस्य भीमद्वाजाभिराजपरमेभरस्य

भीवीरनुष्ठपहाराजस्याऽङ्गापरिपालकेन माधवाचार्येण विर-

चिते वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितामात्रे

पथपकाण्डे पथमः प्रपाठकः ॥ ३ ॥

(अथ पथमात्के द्वितीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरिः ॐ ।

आप उन्दन्तु जीवसे दीर्घियुत्खाय वर्चसि
ओपथे प्रायस्वैनश्च स्वधिते भैनश्च हिंसीदेव-
श्रौतानि प्र वै प्र स्वस्त्रयुक्तराज्यशीयाऽप्यो
अस्मान्मातरः शुन्धतु घृतेन नो घृतपुर्वः
पुनन्तु विश्वमस्मत्प वहन्तु रिप्रमुदाभ्यः शुचि-
रा पूत एमि सोपस्य तनुरसि तनुवै मे पाहि
महीनां पर्योऽसि वर्चोधा असि वर्चः (१)
मयि पेहि वृत्रस्य कनीनिकाऽसि चक्षुषा
आसि चक्षुमें पाहि चित्रतिस्त्वा पुनातु चाक्षपविं-
स्त्वा पुनातु देवस्त्वा सविता पुनात्पच्छि-
द्रेण पवित्रेण वसोः मूर्यस्य रश्मिभिस्तस्य ते
पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेयमा
वो देवास्त ईमहे सत्यधर्माणो अच्चरे यद्वौ
देवास आगुरे यज्ञियासो हवामहूङ्क्राम्भी

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
 (यजमानकर्तुकप्राप्तेशप्रवेशोपयुक्तम् मन्त्राद्)
 यावाऽपृथिवी आर्य ओषधीस्त्वं दीक्षाणामधि-
 पतिरसीहं मा सन्तं पाहि (२) ।
 (वन् ओषधीरहीं नै) ।

इति कृष्णयजुवैदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 द्वितीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाष्टके द्वितीयः प्रपाठकः) ।

[तत्र प्रथमोऽनुवाकः] ।

यस्य निःःपतितं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तित्वं जगत् ।

निर्यमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आधप्रपाठके दृश्यपूर्णमासेषिरितिः ।

प्रपाठकव्येश्वराथ सोमवामः प्रवक्ष्यते ॥ २ ॥

तदिदं सौम्यकाण्डम् । तथा चानुकपणिकायामुक्तम्—

“ अच्छ्रप्रभूतिवीणि तद्विवर्जयेष्यकौ ।

सुवाः चुक्रियकाण्डे च नवेन्द्रोरिति धारणा ” इति ॥

आप उन्दनित्यादिकमध्वरकाण्डम् । आ देदे आवाऽस्तीत्यादिकं ग्रहका-
 ण्डम् । उदु त्यं जातवेदृतमित्यादिकं दक्षिणाकाण्डम् । तान्येतानि वीणि । प्रा-
 चीनवृक्षं करोतीत्यादिकं त्रयाणामेवां विधिः । देव सवितः ष सुवेत्यादिकं
 वाजपेयस्य मन्त्रकाण्डम् । देवा वै यथादर्थं यज्ञानाहरन्वेत्यादिकं वाजपेयस्य
 विधिकाण्डम् । विहूतस्तोमो मन्त्रीत्यादिकाः सवाः । नमो वाचे या चोदिदे-
 त्यादिकं शुक्रियमन्त्रकाण्डम् । देवा वै सवनासतेत्यादिकं तद्विविकाण्डम् । तान्ये-
 तानि नवसंख्याकाण्डानि चन्द्रस्य काण्डानि । अदलेषु चन्द्र ऋषिरिति ध्वंयेत् ।

“ सोमाङ्गे दीक्षणीयतदौ दर्शसन्वातिदेशानात् ।

दर्शोऽर्थत्वं सेष युक्तपाश्वेषोऽश्व वर्णते ” ॥

विधिः सोमवाम एकाहाहीनसत्त्वामाप्तः । प्रकस्तिव्येवाहनि सवनव्येषण
 निष्वाद एकाहः । द्विरात्मारम्पैकादृशरात्रवृत्त्यन्ता अहीनाः । वयोदशरात्रमा-

(यजमानकर्तृक प्राप्तवैश्वीणुका मन्त्रः)

रम्य सहस्रसंवत्सरपर्यन्तानि सत्त्वाणि । द्वादशाहस्रु हिरण्यः । तत्राहीनरूपेण
द्विराजादीनां प्रकृतिः, सत्त्वरूपेण च योदशराजादीनाम् । तत्य च द्वादशाहस्रैका-
हस्तो ज्येतिष्ठोमः प्रकृतिः । आत एवाऽम्नायते—“एष वाव प्रथमो भजो य-
जानां यज्ञयोतिष्ठोमः ” इति । यद्यपि सप्तसंस्थो ज्येतिष्ठोमो ज्येतिष्ठोम-
होम उक्त्यः शोङ्क्यातिराषोऽहोमामो वाजपेयज्येति, तथाऽप्यज्येतिष्ठोमे लेत्साङ्ग-
ज्ञातस्थोपादिष्टत्वात्ता एवेतरेणां प्रकृतिः । अतः प्रथमं स एवाभिर्विषयते । तत्र
प्रपाठकवृत्यस्पानुवाकानां चार्थेदो विनियोगसंभवे दर्शितः—

“ द्वितीयप्रभारम्य प्रभवय उदीयते ।

सोमपागे मन्त्रजातं तत्रावान्तरमेवतः ॥ १ ॥

कथः एद्युध्यहथेति प्रकृतेद्वौ ज्येतिष्ठोम्यताम् ।

कथपञ्चेऽनुवाकः स्पृहयेदाध्यतुर्द्युष ॥ २ ॥

मार्गं जायेत्वानं दीक्षा स्पृहेवयजनयतः ।

सोमोन्मानं कथस्तस्य याकटारोपणं गतिः ॥ ३ ॥

सोमोन्मानं कथस्तस्य याकटारोपणं गतिः ।

आतिष्ठोपासदस्तद्येदुच्चरेवदिका ॥

हविषानं काम्ययाज्या इत्यथां अनुवाकगः ॥ ४ ॥ ” इति ।

तत्र प्रथमानुवाके श्लोकादिभिः संस्कृतस्य यजमानस्य मार्चीनवैश्वारूप्यशालाभ-
प्रेषेषो ज्येतिष्ठोमिते । आप उन्द्रनिलित्यादयः श्लोकान्ताः । श्लोकाभ्यानेव शाला नि-
र्माणवया । ततो वीभायनो दीक्षासाधनद्वयसंपादनपूर्वकं शालानिर्माणमाह—“अ-
धिष्ठोमेन यज्यमाणो भवति स उपकल्पयते कृष्णाजिनं च कृष्णविष्णां च वा-
सुभ्येवत्वां च ” इति । “ युक्ते देवयजने शाला कारिणा भवति ” इति च ।
आपस्तम्बोऽपि “ सोमेन प्रकृत्यमाणो ब्राह्मणानर्विषयानुत्तिजो वृणीते ” इत्युपक-
म्य वरणं देवयजनाव्यवसानं दीक्षणीयेति चामिधायेद्याह—“ मार्चीनवैश्व-
करोति पुरस्तादन्तु एव यज्ञिनवैश्वते । तत्वैवतः परिवितम् ” इति ।

पृष्ठदेवाभिवेत्य वपनविधेः पूर्वं शाला विधत्ते—

“ मार्चीनवैश्वं करोति देवयनुष्या दिशो व्यपञ्चन् प्राचीं देवा दक्षिणां
पितरः प्रतीर्चीं भनुष्या उदीर्चीं रुदा यत्पाचीनवैश्वं करोति देवलोकमेव व-
यजमान उपायते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

[यजमानकर्तुं कर्त्तव्याशुप्रदेशम् युक्त मन्त्रः]

यावायतः पृष्ठवंशो यस्य गृहविशेषस्य तथा पार्षीनर्दयः । केविनु यस्य देव-
यज्ञनस्येति विगृहा छत्कर्त्तव्यज्ञनविधिमेतमाहुः । देवयज्ञनेकदेवत्वात्यगृहसंबद्धो
वंशो देवयज्ञनसंबद्धो भवति । वंशस्य यावदत्तेन तद्गृहं यजमानो देवलोकं
करोति ।

गृहस्य कुठचरस्यानीयमावरणं विषये—

“ परिभ्यवायस्ताईं हि देवलोको पनुरुद्धोकात् ॥ ” [सं० का० ६ प०
१ अ० १] इति ।

स्वर्णस्य मनुष्यैरहरयत्वादशापि तदर्थं परिभ्यवायम् ।

द्वाराणि विषये—

“ नास्याहोकात्स्वेतव्यभिवेत्याहुः को हि तदेव यथामुष्मिंडोकेऽस्ति वा न
वेति दिक्षतीकाशान्करोत्युभयोर्लोकोरभिजिते ॥ ” [सं० का० ६ प० १
अ० १] इति ।

इह ओंके तापतमुखं पत्यक्षसिद्धम् । गृहकेवपुरविवादिभिस्तदुत्पादात् । स्वर्णे
हुं संदिग्धम् । यथाविधेनेदै कर्म साङ्कृं सावाप्येत तदा सुखमास्ति नान्यथा । भव-
दपि तत्पुत्रं नेत्रानीं भवति किंतु मरणादूर्ध्वम् । तदाऽपि पवलेन केनाचिच्चरक-
धेन कर्मणा प्रतिबन्धे साति ततोऽपि विलम्ब्येत । तस्मादिवानीमेवास्याहोकान्च
कार्यात्मना निर्गतेव्यभिति नुचिमन्त आहुः । तत पवलोकदृश्यनाय द्वारेषु क्षेत्रेषु
ओकडृष्टयोर्भवति ।

आप इति । कल्पः—“ अथास्य पाहुमुखस्य दक्षिणं गोदानशङ्किरनुष-
ध्याद्य उन्दन्तु जीवते दीर्घामुखाय वर्चस्त इति ” इति ।

गोदानं शिरसो भागः । जीवनायुर्द्विजलहवंसेष्य आपः शिर आदीं
कुर्वन्तु ।

ओपथ इति । कल्पः—“ ऊर्ध्वांगं भहिरनुच्छृपति ओपथे जायसैनमिति
स्वधिति तिर्यग्ं निदधाति स्वधिते तैनः हिंसीरिति प्रवर्तते देवभूरेतानि प्र वप
इति ” इति ।

स्वधिति: क्षुरः । देवेषु प्रतिज्ञत्वेन भूयत इति देवशूद्धेवनापिवस्तद्वौपोऽहं वपने
कुर्वे । एवानि केशादीनि ।

वरा० २ अग्र० १] कुल्यायमुर्वेदीयतिरियसंहिता । १९७

[यजमानकर्त्तुकामवैष्णोपशुक्ला प्रक्षापः]

स्वस्तीति । बौधायनः—“स्वस्युत्तराण्यशीयेत्युक्त्वा तं प्रत्यभिमृशते” इति ।

आपस्तम्भः—“स्वस्युत्तराण्यशीयेति यजमानो जपति” इति ।

आविष्टेनोवराणि कर्मणि प्राप्नुयाम् ।

विधते—

“केशश्वस्थ वपते नस्यानि निकलते मूवा या एषा त्वग्मेव्या यत्केशश्वस्थ
मूलाश्वेत त्वचमेष्वामपहत्य यज्ञियो भूत्वा मेवमूर्ति” [सं० का० ६ प० १
अ० १] इति ।

आप इति । बौधायनः—“अथेनमेत्तिरभिविष्वत्यापो अस्मामातरः शुभ-
न्तु शृतेन नो शृतपुवः पुनर्नित्वति संमधाव्य रजः प्रक्षात्ययति विभवस्तप्तम् वहन्तु
रिष्विति” इति ।

आपस्तम्भस्तपेक्षणन्तरां वन्यते । अस्यानस्मदीयान्यजमानान् । करदुदक्षम्
शृतपू । तेन पुनर्निति पर्वन्यादयो शृतपुवः । रिं पापम् । इषा आपः सर्वे पाप-
मस्वतोऽप्यनयन्तु ।

उदाम्भ इति । कल्पः—“उदाम्भः श्रुतिरा पूर्वे शीत्युद्ग्राहणानो जपति”
इति ।

स्तानाच्चपनाभ्यां चहिरन्तर्थ शुद्धः सञ्चाम्भ उद्गम्याऽमृच्छामि ।

विवरे—

“अङ्गिरसः कुर्वन्ते लोकं यन्तोऽप्यु दीक्षातपसी प्रावेशयच्चप्यु स्ताति
स्ताक्षादेव दीक्षातपसी अपहन्ते” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

मुण्डनादिसंस्कारो दीक्षा । आहारादिनियमस्तपः । अप्यु स्तानेन तदुभयम्-
व्यवधानेनैव शाप्तोति ।

अवतरणपदेशो विधते—

“तीर्थे स्ताति तीर्थे हि ते तां प्रावेशयन्” [सं० का० ६ प० १ अ०
१] इति ।

उक्तेवार्थमनूद्य स्तोति—

“तीर्थे स्ताति तीर्थेष्व समानानां भवति” [सं० का० ६ प० १ अ०
१] इति ।

सरूपादीनां समानानां तीर्थिक्तेष्वेषो भवति ।

१९६ श्रीमत्साधणाचार्यविरचितभाष्यमेता— [१पथमकाण्डे—
(यजमानकर्तुकपार्वतशपवेशोपयुक्ता मन्त्राः)

आवष्मने विधते—

“ अपोऽभ्रात्पन्तरत एव मेष्यो भवति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १]
इति ।

सोमस्त्वेति । कल्पः—“ अथ प्रदक्षिणमहर्त यातः परिष्ठेते सोमस्य वनूरसि
वनुर्वं मे पाहीति ” इति ।

क्षीमवस्त्वेति सोमेषमिषाची देव इति वस्त्व वल्लं शरीरम् ।

विधते—

“ वासाता दीक्षयति सोम्य वै क्षीमे देवतया सोममेष देवतामुैति यो
दीक्षते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

दीक्षयति संस्करोति ।

पञ्चस्य पूर्वोचरभासौ व्याचहे—

“ सोमस्य वनूरसि वनुर्वं मे पाहीत्याह स्वामिक देवतामुैत्यथो आदिष्ठे-
पैत्रामाशास्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

वस्त्रपरिहितस्य सोम एव स्वा देवता ।

प्रकारान्तरेण प्रस्तौति—

“ अप्तेस्तुषाभानं वायोदौतपानं पितृणां नीदिरोषधीनां प्रष्टात आदित्यानां
प्राचीनवानो विष्वेषां देवानामोत्तुर्क्षशाणामतीकाशस्त्वा एवत्सर्वदेवत्यं पदा-
तो षड्गात्माता दीक्षयति सर्वाभिरेवैन देववाभिर्दीक्षयति ” [सं० का० ६ प०
१ अ० १] इति ।

शलाकोषधानं तूषाः । तत्र तनूर्ता पूर्णं तूषाभानम् । वायुना शोषणं वात-
पानम् । नीविर्यन्धविजेषः । पथातो दण्डेन शलाकोषधानेन वा प्रहारः । प्राची-
नवानो दीर्घतन्तुपत्तारणम् । ओतुस्तियंकन्तुपत्तारणम् । अतीकाशानिष्ठद्रवीणि ।
एतेषु क्रेषणाम्न्यादयोऽभिमानिदेवताः ।

भोजनं विधते—

“ बहिःषाणो वै मनुष्यस्तस्पाशानं षाणोऽक्षाति सप्ताण एव दीक्षते ”
[सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

पाणस्त्विहेतुत्वाद्यन्तस्य पाणत्वम् । मिवद्यन्धादिष्ठिः प्रार्थितो वहु
भृडीतेति ।

१९९
२५ अनु० १] कृष्णयजुवीयैतचिंरीयसंहिता ।

[यजमानकर्तृकप्राप्तेशोपयुक्ता मन्त्राः]

विषयते—

“ आशिलो भवति पावानेयास्य पाणस्तेन सह मेघमुपैति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

महीनामिति । दीधायनः—“ अथास्यैताच्चवनीतं पितिवपुदश्चराव उप-
शेरेते वस्य पाणिष्ठां संपम्लाय मुखमेव प्रथममध्यह्ने यहीना पयोऽसि वर्तोऽथा
असि वर्तो मयि घेहीत्यनुलोभमापायादाभ्याम् ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रप्रेद्याह—“ महीना पयोऽसीति दर्भपुञ्जीताभ्यां नवनी-
दमुदीति वर्तोऽथा असीति तेन पराचीनं त्रिरम्यह्ने ” इति ।

हे नवनीत त्वं गवां पथः कार्यमति । शिग्धत्वास्यं वर्तो धारयसि । अवो
मयि नलवर्तं थेहि ।

अभ्यह्ने विषयते—

“ घृतं देवानां मस्तु पितृणां निष्पकं मनुष्याणां वदा । इतस्तर्वदेवत्यं यन्नद-
नीतं यज्ञवनीतेनाभ्यह्ने सर्वा एव देवताः प्रीणाति ” [सं० का० ६ प० १
अ० १] इति ।

नवनीतस्य पाकजन्यास्तिस्तोऽवस्थाः पके किंचित्कं निःशेषकं च । इत्या-
न्तरप्रसेपेण सुरभि निःशेषपकम् । अत एव वहवृचः पठन्ति—“ आज्यं दै देवानो
सुरभि घृतं मनुष्याणामायुतं पितृणां नवनीतं गर्भाणाम् ” इति ।

प्रकारान्तरेण नवनीताभ्यह्ने प्रस्तौति—

“ प्रच्युतो वा एषोऽस्मात्तोकादयतो देवलोकं यो दीक्षितोऽन्तरेव नवनीतं
वस्माच्चवनीतेनाभ्यह्ने ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

दीक्षितस्य तर्वतावने प्रवृत्तत्वदेवलोकप्रच्युदिः । यागस्थासमाप्त्वोद्देवतोक-
याप्त्यभावः । नवनीतप्रिष्ठीरभावात्प्रच्युत्य घृतभावे न प्राप्नोति । अहोऽन्त-
रात्मवार्तीत्वसाम्प्यात्मेन वस्याभ्यह्ने युकः ।

गुणदायं विषयते—

“ अनुलोदं पञ्चवा व्यापुर्वै ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

मनुष्याणां नास्यानुलोद्ये निष्पमः । ने वाप्त्यह्ने प्रन्तोऽस्ति । दस्माद्वचा-
दृश्ये तद्वभ्यमवेति नियन्त्वे ।

बृत्रस्थेति । कलः “ अथस्पैतदाञ्जनं पिङ्ग द्वशदुप्ले सतूलयां च शरेष्ठी-
कया चास्य प्राइमुत्स्य पत्यङ्गमुत्त उपविष्ट्य तज्जेन पर्णिना दक्षिणमक्षयन-
कि बृत्रस्य कर्नीनिकाऽसि चकुण्या असि चकुर्मे पाहीति ” इति ।

मन्त्रार्थं विशद्यअञ्जनं विषद्य—

“ इन्द्रो वृत्रमहन्तस्य कर्नीनिका पराभ्यतच्छाङ्गनपभवद्यदाङ्के चकुरेव भ्र-
तुष्यस्य वृङ्गके ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

विनाशयतीत्यर्थः ।

कपेग मुणान्विषये—

“ दक्षिणं पूर्वमाङ्गके सम्यः हि पूर्वं सनुष्या आञ्जने न ति धावते नीव हि
मनुष्या धावने पञ्च रुत्य आङ्गके पञ्चाकरा पङ्गिनः पाङ्गको यज्ञो यज्ञमेशाव
रुन्धे परिवितमाङ्गके अपरिवितः हि सनुष्या आञ्जने सतूलयाङ्गके अतूलया हि
मनुष्या आञ्जने व्यावृत्ये ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

मनुष्यस्य योषितामञ्जने वामभागपूर्वत्वं प्रसिद्धम् । आञ्जनोषेताङ्गनुलेशक्षुणि
सहस्रा पुनः पुनः प्र्यांवर्तनं निधावनं तत्त्वं मनुष्याः कुर्वन्ति । यज्ञे सप्तनीयपू-
रोडाशद्व्याणां पञ्चसंख्यया पञ्चिन्द्रन्दोगदाक्षरसाम्याधज्ञस्य पाङ्गकत्वम् ।

तथा च पञ्चमपाठके वक्ष्यति—

“ नस्यवादिनो वदन्वि नर्वा न यजुषा पङ्गिकराप्यतेऽथ किं यज्ञस्य पाङ्गत्व-
पिति धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः प्रस्त्वा तेन पङ्गिकराप्यते वयस्त्वस्य
पाङ्गत्वम् ” [सं० का० ६ प० ५ अ० १०] इति ।

परिवितमत्वं पञ्चसंख्यानियमो वा । न हयं नियमो मनुष्येष्वस्ति । अमसुहिता
शरेष्ठीका सतूला । मनुष्याणामिषीकानियम एव नास्ति कुवः सतूलवनियमः ।

निषेषे वादकपूर्वकं स्वपक्षं निगमयति—

“ पदतूलयाङ्गकीत वज्र इव स्यात्सतूलयाङ्गके मित्रत्वात् ” [सं० का०
६ प० १ अ० १] इति ।

तुष्टराहिदशारकाङ्गस्य तीक्ष्णामृत्वाद्यसमाव॑म् ।

चिदिति । कल्पः—“ अथैनमेकविश्वत्या दर्भंयुज्ञालैः एवयति चित्पतिसदा
पुनातु वाक्षविसदा पुनातु देवसदा सविता पुनात्विष्टद्वेष्ट पवित्रेण वस्तोः
पूर्वस्य रारेमभिरिति ” इति ।

प्र० १ अनु० २] कृष्णायजुवेदीयतैचिरियसंहिता ।

२०१

[यजमानकर्तुरुक्षामैश्चप्रेशोपुका नन्नाः]

यथमद्वितीयमन्वयोरन्तिलेखणायनुवल्यते । हे यजमान पितां शानानां पतिन्
मैनो देवस्त्वां पूर्णातु । वाचां शब्दानां पतिः सरस्वत्यसौ वा आदित्योऽच्छिद्द
पवित्रं तद्वोऽथ दर्भस्त्रोमः । जगन्निवासहेतोः गूर्हेष्य राशिमल्पा दमाः ।

दर्भस्त्रोमविविष्टं मार्जने विधते—

“ इन्द्रो वृषभहन्त्सौऽपोऽन्यविषयव वासां यन्मेष्य यज्ञियः सदेवमात्सीचदपोद-
कापते दमाः अमवन्यहर्भपुर्णीतिः पवयति या एव मेष्या यज्ञियाः सदेवा आप-
स्त्रामिरेवैन पवयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

मेष्यं शुद्धं, यज्ञियं यज्ञार्थं, सदेवं देवताविषयम् । उत्तवनत्रास्त्रे दर्भोत्त्वानि-
व्याख्याता ।

दर्भस्त्रोमस्य संख्याविशेषान्विधते—

“द्वान्पां पवयत्यहोरात्राभ्यामेवैन पवयति त्रिभिः पवयति तत्र इते द्वोका पभि-
रेवैन चोकैः पवयति पञ्चमिः पवयति पञ्चाक्षरा पञ्चिः चाङ्गे यज्ञो यज्ञायैवैन पवयति
ष्ठाभिः पवयति षड्वा कदव कतुमिरेवैन पवयति सप्तमिः पवयति सप्त छन्दाःसि
छन्दोमिरेवैन पवयति नवमिः पवयति नव वै पुरुषे प्राणाः सप्तमेवैन पवयत्ये-
कविःशत्या पवयति दश हस्तया अद्वगुलयो दश पद्या आत्मेकविःशो यावा-
नेव पुरुषस्तमपरिदम् पवयति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

“ गायत्री विष्टुत्यगत्यनुकृप्यहून्या तह । वृहत्युषिणहा ककृत्स्त्रीभिः
शिष्मन्तु त्वा ” इति कैविद्यन्व आम्नायदे । ततोषिणककृमोरवान्वरमेद्द-
परित्यगेन सप्त छन्दाःसि । संचारस्थानभूतच्छिद्राभियायेण याणानां नवत्वम्
अपरिवर्गं निःसेषम् । एकविंशतिपक्ष इवाचानुठेयः । “ एकविंशत्या दर्भपु-
र्णीतिः पवयति ” इति बहवृच्चास्त्रण आम्नातत्वात् । तत्यवासार्थमित्रे पक्षा
अवयुत्पानुवौदः ।

नन्दं व्याचहे—

“ चिरपतिस्था पुनातिवत्यरह मनो वै चिरपतिमनसैवैन पवयति वाक्पति-
स्था पुनातिवत्याह वाचेवैन पवयति देवस्त्वा सविता पुनातिवत्याह सूर्येवूपसूत
पैवैन पवयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

१ स. शोधयतु । २ स. “भिः सम्य” । ३ स. “इत्यमेषे क” । ४ क. च. छ.
कस्मिमिति” । ५ स. “वादाः । म” ।

तस्येति । कलः—“ यजपानं वाचयति तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेपमिति ” इति ।

आदित्यहृषस्यापित्तदृष्टिप्रस्प वातिः प्रेक्षोऽन्वयार्थी । हेऽपवित्रपते वाद्यस्य तत्र वित्रेण यस्या आशिष्टोऽनकर्मणे कपात्पानं शोधयामि वल्कर्तुं चको भूयान सम् ।

एतमभिमार्यं दर्शयति—

“ तस्य ते पवित्रपते पवित्रेण यस्मै कं पुने तच्छकेपपित्याहाऽभिषेषवैता-माशास्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० १] इति ।

आ व इति । वौधायनः—“ अथेन सब्ये पाणावभिपोद्य शालापानयति आ वो देवात्स इमहे सत्यधर्माणो अध्वरे यद्वा देवात्स आग्ने यजियातो हवामह इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ आ वो देवात्स इमह इति पूर्वया द्वारा प्राग्वद्ये प्रविष्ट्य ” इति ।

हे देवा युष्माकं संदिव्यभ्यस्त्रियस्त्रिये वयं सत्यधर्माणोऽवश्यमाव्यनुष्ठानपरा ज्ञानच्छानामः । हे यज्ञसंस्कृतिनो देवा यस्माद्वाग्ने कर्मोद्यमे मुष्मानाद्यास्यामस्त-स्माद्यमन्तराऽभ्यन्तराः ।

इन्द्राभी इति । वौधायनः—“ पूर्वया द्वारा व्यालो प्रवादयति, इन्द्राभी द्यावापूर्थिवी आप ओषधीरिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ इन्द्राभी द्यावापूर्थिवी आप ओषधीरित्यपेणाऽऽहवर्णीय दक्षिणाऽतिक्रम्य ” इति ।

हे इन्द्रादय एमनुजानीतेति शेषः ।

त्यमिति । वौधायनः—अथेनप्रेणाऽऽहवर्णीयं पर्याहत्य दक्षिणत उद्दमुल-मुपवेश्याऽऽहवर्णीयभीक्षयति त्वं दीक्षाणामधिपविरसीह मा सन्ते गाहिति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ त्वं दीक्षाणामधिपविरसीत्याहवर्णीयमुपोपविशति ” इति ।

हे आहवर्णीय त्वं दीक्षारूपणां नियमानां पालकोऽस्यतस्वत्तमीये रिष्यते मां पालय ।

पूर्वोक्तत्वपत्तेसापूर्वकं प्राचीनवैश्चप्रवेशं विधत्ते—

५३० • अनु० २) कृष्णायजुर्वेदीयतैनिरीयसंहिता । ५३०३
 (सप्तमांशकृष्णायजुर्वेदोपायज्ञा मन्त्रः)

(यज्ञमानकर्त्तुकप्राप्तिवेशप्रदेहोपयुक्ता मन्त्राः)

“यादन्वी दै देवा यज्ञायापुनर् त एषाभवन्य एवं विद्वान्यस्माय पुनीति भवत्येव बहिः पवर्षित्वाऽन्तः प्रपादयति मनुष्यस्तोक पैदैर्न पवर्षित्वा शूले देवस्तोक प्रणयति” [सं० का० ६, घ० १ अ० २] इति ।

अभवत्त्वैश्यं पापाः । भवत्त्वैश्यं पापोत्पेष ।

अत्र विनियोगसंभवः—

⁴⁴ आपः शिर उन्नयोग दर्भेऽधान्तहितः स्वपि ।

करं निधाय देवभूपेत्स्यस्ति तदा जपेत् ॥ १ ॥

आपः स्तायाददा जप्यं त्वैव वस्तुपरिमाहः

ਮਹੀਨਿ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਲਕਿ ਮਹੋ ਵਰੋਧਿਤੇਪਨਮ ॥ ੩ ॥

बड़े आकर्के जियातिसवा विभिन्न सेणा प्राप्त होते

त्रिवेति त्रिविकारी त्रिविकारः त्रिविकारेत्यनुवादः ॥ 3 ॥

तस्याम् जनान् स्थाना ह्यापि विद्युतः
तस्यामी दक्षिणे ग्रामा स्त्रीसाधितोदिह

प्रथमे इनको कै लियाहुल्ला अस्त्रा देनिरा ॥ १ ॥ अति ॥

अथ शीर्षोऽसा ।

चतुर्थाध्यायस्य तत्त्वादिप्रवृत्ति विनिरुद्ध—

“ किं द्रव्यापौर्णसाभ्यामिष्टवा सोऽपि न पागकः ।

ଅଜାଣିବା କାହିଁ ଥା ହେଉଥିଲା ତାଙ୍କା

અને કાંઈ કાર્ય કરીને આપણો મિલીયને

स्वरूप राम का विद्युत ॥

इदमाम्नायते—“ दर्शपूर्णमासाभ्यापिक्तवा सोमेत यजेत् ” इति । तत्रौभयो-
राग्निमारुदानूपायवदन्यरथीनत्वामत्वादृशपूर्णमासोकेः पाराध्यैपरिहराय सोमस्य
दर्शपूर्णमासाङ्गत्वोधकोऽयं संयोग इति चैन्देवम् । स्वतन्त्रफलवतः सोमपात्-
स्याङ्गत्वासंभवात् । कर्लवरसेनिभावकर्त्त तदङ्गमिति न्यायात् । न चात्र चृहस्पति-
सुवन्यायेन सोमधर्मकम्भकर्त्त कर्मान्वरं विधीयत इति शक्यं दक्षम् । सोमशब्दस्य
चृहस्पतिसेवशब्दवभावत्वाभावात् धर्मातिदेशकत्वामावात् । कलाप्रत्ययस्तु—अग्रस्य-
ङ्गाग्निक्षमिति कर्त्तव्यपूर्वमात्रेणोपवदेत् । तस्मादृशपूर्णमासशब्दस्य वाराधर्मस्याग्निपूर्वाग्न्यादि
ददिक्षित्यपलक्षित उत्तरकर्त्त शोमविधिरयम् ।

एतदेवाभिषेत्य रथलपक्षमान्तर्यो—

[यजमानकर्तृकपात्रहापदेहोवशुका मन्त्रः]

“ एष वै देवरथो पश्यौपूर्णमासौ यो दश्यौपूर्णमासाविहवा सोमेन यजते रथ-
स्फः एवावसाने वेरे देवानामवस्थाति ॥ ” [खं० का० २ प० ५ अ० ६]
इति ।

अवसाने निभिते वेरे मार्गे यथा रथेन क्षुण्णे मार्गे गन्तुः कण्टकपात्राणा-
दिवाधराहित्येन सुखं भवति तथा पथम् दश्यौपूर्णमासाविहव उत्तरकाले तदि-
टिविकृतिषु सोमाद्यन्तदीक्षणीयापायणीयादितु कर्मानुषानं सुकरं भवतीत्यर्थः ।
तस्माद्कालार्थः संयोगः ।

यत्प्रसाध्यायस्य चतुर्धृष्टदे चिन्तितम् ।

“ दश्यादीहृवा सोमस्याः कपोऽयं नियतो न वा ।

उक्तेशाचो न सोमस्याऽऽवानानन्तरतामुहोः ॥ ” इति ॥

दश्यौपूर्णमासाविहवा सोमेन यजेतेति कल्पाप्रत्ययेनावगम्यमानः कपो नियत
इति चेन्नैवम् । सोमेन यक्षप्राणोऽश्रीनादीतित्यावानानन्तरतामा अपि भव-
तात् । तस्मादिति सोमयोः पौर्णायर्थं न नियतम् ।

तत्त्वेवान्यच्चिन्तितम्—

“ विप्रस्य सोमपूर्वत्वं नियतं वा न वाऽग्निपः ।

उत्कर्त्तां नैवपशीषोमीयस्यैव तच्छुदेः ॥ ” इति ॥

इतिपूर्वत्वं सोमपूर्वत्वं च विकल्पितमिति यदुक्तं हत्र ब्राह्मणस्य सोमपूर्वत्व-
मेव नियतम् । कुतः । उत्कर्त्तभवत्तात् “ आशेषो वै ब्राह्मणो देवतयो च सोमे-
नेष्वाद्यशीषोमीयो भवति । यदेवादः पौर्णमासं हविस्तत्त्वानु निर्वेचदर्शमयदे-
वतो भवति ” इति । अस्यायमर्थः—पञ्जापेमुखादभिक्षासण्डेत्युभा-
वुत्यच्चौ । ततो ब्राह्मणस्यैव देवतेत्याद्येय एव ब्राह्मणो न तु सोमः । सोमस्य
वेदप्रतात्वाभावात् । यदा स ब्राह्मणः सोमेन यजति तदा सोमोऽप्यस्य देवतेत्य-
शीषोमीयो भवति । तस्याश्रीषोमीयस्य ब्राह्मणस्यानुरूपं पौर्णयात्मशीषोमीयस्य-
रोडाशरुपं हविः सोमादूर्ध्वपनुनिर्वेष्ट । तदा स ब्राह्मणो देवताद्यसंबन्धी भव-
तीति । यथाप्यत्र कर्मान्तरं किंचिद्विधीयत इति कथिनमन्येत् तथाऽशि पौर्णमासं
हविरिति विश्वदं पत्यमिज्ञानात्म कर्मान्तरं किंतु दश्यौपूर्णमासयोः सोमादूर्ध्वमुक्त-
र्थः । तस्मादिमस्य सोमपूर्वत्वमेव नियतमिति प्राप्ते ब्रूमः—नात्र दश्यशब्दः पूर्ण-

[यजमानकर्तृक प्रामाण्यशब्दो शोपदुक्तम् भन्नाः]
 यज्ञशब्दो वा कृष्णागवाची भूयते । पौरीमासान्वित्येष तस्मितान्दो हविविशेष-
 यज्ञत्वेनोपन्यस्यते । तत्त्वं हविरशीर्षीमीयपुरोडा करुलमिति देवताद्वयेन संस्कृत्या-
 दृवमन्यते । स्मादेकरैव हविष उत्कर्त्ता न तु करुलयोर्दर्शपूर्वमात्तयोः । तथा
 सति भ्राज्ञायस्यैकस्मिन्नेवाद्विषेषीयपुरोडादेत् सोमपूर्वतनियमः । इतरत्र क्षविय-
 दैवतयोरित्वास्यापादिष्पूर्वत्वसोमपूर्वत्वे विकल्पयेत् ।

तृतीयध्यायस्य चतुर्थपदे चिन्तितम् ।

“ दिशो मतीर्ची मनुजा व्यभजनत्यसी विधिः ।
 वादो वाऽत्र पुराकल्पस्तुत्यर्थो विधिमहति ॥
 माचीनवंशवाक्योक्ते विधानस्थैकवाक्यदतः ।
 दिग्बिधावर्थेवादोऽथ पुरुषविति निरीतवत् ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे भूयते—

“ प्राचीनवर्त्ती करोति देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त यत्तर्ची देवा दक्षिणा
 पितृरः प्रतीर्ची मनुष्या उर्दीर्ची रुद्रा यत्प्राचीनवर्त्ती करोति देवलोकमेव तद्व-
 यमान उत्तरवर्त्ती ” [स० का० ६ प० १ अ० १] इति । तत्र देवादीनां
 कर्मानधिकारान् तत्र विधिशङ्का । मनुष्याः प्रतीर्ची विमलेयुरित्येष विधिः
 स्वात् । कुवः । पुराकल्पस्त्रेणार्थवादेन स्तूपमानवात् । पूर्वपुरुषावरित्यामिपानं
 पुराकल्पः । व्यभजनत्यनेन भूतार्थवाचिना सदभिषीयते । तस्माद्विधिरथमिति
 पूर्वः पक्षः । यस्थ मण्डपविशेषस्थोपारि वैवाहः यागग्रा भवन्ति स माचीनवंशः ।
 तद्विधेयकवाक्यात्माभ्युपश्यमादर्थवादः । सार्थकालीनर्घ्यादौ प्रतीर्ची पापा ।

तृतीयध्यायस्य सामपदे चिन्तितम्—

“ कपर्तीस्युपकारः किं द्योमुख्याङ्ग्योरुत ।
 मुख्य एव द्योरस्य करुलकर्तृयत्वतः ॥
 मुखः शालीयसंस्कारो मुख्येऽस्य कर्त्तव्योगिं(जि)नः ।
 विनाऽपि संस्कृतिं ददेत् कर्तृत्वं तस्य नास्ति सः ” इति ॥

ज्योतिष्ठोमे केशमनुवपनप्योवदादयो यजमानसंस्कारा आम्नाताः । यहैः
 सोमहोमो ज्योतिष्ठोमे मुख्यः । अशीषेषीयप्रथादिकमङ्गन्म् । तत्र द्योमुख्या-
 ङ्ग्योरेते वृषनादृष्ट उपकुर्वन्ति । कुदः । कर्तृयपैत्वात् । यजमानो हि कर्तृत्वा

(यजमानकर्तृकाशब्देषुपलेशीपनुका मन्त्राः)

यपनादिभिः संस्किप्तेषु । कर्तृत्वं च यथा मुख्ये प्रति तस्य विद्यदे तथाऽङ्गं
भाष्यप्पस्ति । तस्मादुभयोरुपकार इति चेन्वैषम् । द्वी हि यजमानस्याऽङ्गकारौ
किया कर्तृत्वं फलभोक्तृत्वं चेति । तयोरदृष्टः कलमोगः कियानिष्ठविद्य हृषा ।
यथा सति वपनादिकुलेणकारस्याप्यदृष्ट्वाऽमोक्तृशेषा वपनाद्यः कलमोगसाख्ये
मुख्य एव पर्यवस्थन्ति । वपनादिसंस्काररहितैर्कार्यविग्रिभिः कुर्वीवडादिभिर्भ
किया निष्ठाखणाना हृष्यते । ततस्तत्र कर्तृत्वाकारे वपनादिकुलः स उपकारो नास्ति ।
तस्माददृष्टकलभोगिनो यजमानस्य योऽप्यमहृष्टरूपः शास्त्रीयसंस्कारः सोऽप्य
मुख्ये कर्मणि भुक्तो नाहेत्तु । नात्र तूर्ववद्वाक्यमस्ति । येन परम्पराया कलसार-
पनाहेत्तु वपनाद्युपकारः शहृन्येत । पकरणं तु मुख्यस्पैद न त्वज्ज्ञानाम् ।
तस्माच्च तेषूपकारः ।

तत्रैवाष्टमे पादे चिन्तितम्—

“ संस्कारा वपनाद्याः किमध्ययोः स्वापिनोऽध्यरा ।

अध्ययोऽस्तत्र शक्त्वा तद्देवोक्ते तस्य ते ॥

संस्कैर्योऽन्यदां प्राप्य स्वकार्यं कर्तुमुत्तिजः ।

कीर्त्यात्यन्यकिया तेषां संस्किप्ता यजमानग्रह ॥ ” इति ॥

आत् उच्चन्तु जीवत् इत्याधाः संस्कारमन्त्राः । तद्विषयधार्वपुरुषेदे तथा-
मनादाः—“ केशशमशु वपेत् नखानि निछन्तते ” इति । शक्तश्चाध्वयुर्वनादौ ।
तस्मात्स्याध्वर्योविषनादिसंस्कारा इति चेन्वैषम् । वपनादिसंस्कारा यजमानगत-
मालिन्यमपनीय यागयोग्यतामूलादयितुं कियन्ते । वथा च ज्ञाहणम्—“ केश-
शमशु वपेत् नखानि निछन्तते मृता वा एषा त्वग्मेध्या यत्केशशमशु नृत्यमेव
त्वनमेध्यायपहृत्य यजियो मूल्वा मेषमूर्तिः ” [सं० का० ६ प० १ अ०
१] इति । न हृष्वयुर्वनेन यजमानगता मृता त्वग्मेति । योग्यस्य हि कर्मा-
पिकारे सति पश्चात्मयात्मसेषु व्यापरिषु स्वप्यमशकः सन्कर्पकरानुत्तिजः
परिकीर्णाति । लोकेऽपि रैणिः स्वापिन औषधायानवन एव भूत्या
जीवितदानेन परिकीर्णन्ते । न तु तदीषां मूल्याः सेवन्ते । तस्मादितरकियर्त्ति-
ग्राम् । संस्कारस्तु यजमानस्य । ऋचित्तु वचनादत्विनामग्नि संस्कारोऽस्तु ।

कर्तुधार्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

प्रैषा० २ अनु० १] कृत्ययजुर्वेदीयतौत्तिरीयसंहिता।

५०७

(यजमानकृत्युकप्राग्वैश्चयेशोणुका मन्त्राः)

“ जुहा॒ः पर्ण॑मधीत्वेन न पापश्चविरज्ञनात् ।

दे॒रिहृव्यजं॑मे वर्मे प्रथाजैः पुरुषाय किं॒ ॥

कवेषे वाऽग्निभो मानात्कल्पस्य न हि साध्यता ।

विभाति कवेषे तस्माद्यर्थवादः कर्त्तुं भवेत् ” इति ॥

इदमाम्नायदे—^४ यस्य पर्णमधी जुहूर्भवति न पाप॒॑ स्तोक॒॑ शूणो॒ति यदा-
हृके चक्षुरेव भावूध्यस्य दृढ़के यत्पराजानुपाजा इज्यन्ते वर्मेव तदज्ञाम
कियते वर्मे पर्णमानाय भावूध्याभिमूल्यै” इति । एव पञ्जुहा॑ः पञ्जिमूर्त्ति पर्ण-
दर्थ्य यज्ञाङ्गेन चक्षुःसंस्कारो यज्ञे प्रयाजानुपाजरुपं वर्मे तत्रितर्थं पुरुषार्थवेन
दिधीयते । कृतः । पापस्तोकभवणराहित्यादेः पुरुषसंबन्धिकल्पस्य प्रतिभानादिति
चेन्नैवम् । कर्त्तुं हि साध्यं भवति । न चाच्र साध्यता प्रविभासते । न शूणोति
दृढ़के वर्मे कियत इति वर्णमात्मविनिर्देशात् । अवः कल्पथां एते विभयः । तत्र
पर्णमधीत्वस्यानात्म्याधीत्वस्यपि वाक्येन करुत्तर्वन्वः । संस्कारकृ व)पैषोरस्तु
पकरणेन । कल्पथांना करुनिष्पादनव्यतिरेकेण कालाकाङ्क्षाया असंभवादूर्ध-
माननिर्देशस्य विपरिणामै छलवैष्णवि कर्त्तुं कल्पवित्तुं न शक्यम् । तस्मात्कल्पै-
स्यप्रमहेतुः पापस्तोकराहित्यादिर्थवादः ।

द्वितीयार्थ्यायस्य पथमादे चिन्तितम्—

“ नानुषङ्गोऽनुषङ्गो वाऽधिष्ठेणेत्वस्य शोषिणी॑ ।

चित्पविस्त्वेत्यनकाङ्क्षा॑वदो नानानुषङ्गते ॥

करणत्वं कियोपेक्षं किया चैका पुनास्तिति ।

मन्वद्व०(व)॒पेऽवस्तद्द्वारा तर्वैश्चोऽनुषङ्गदे ” इति ।

शोषिणी॑पि दीक्षापकरणे पठयते—“ चित्पविस्त्वा पुनातु, वाऽक्षतिस्त्वा
पुनातु, देवस्त्वा सुविदा पुनात्विष्ट्वेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य ररिष्मिः” इति ।
तत्र तृतीयमन्वयेषोऽधिष्ठेणेत्यादिभागः प्रथमद्वितीयमन्वयोर्मनुषङ्गवे । कृतः ।
न हि चित्पविस्त्वा पुनातु वाऽक्षतिस्त्वा पुनात्विस्त्वयोर्मन्वयोः शेषिणोः संपूर्ण-
वाक्ययोः काविष्ठेषाकाङ्क्षाऽस्तीति प्राप्ते शूमः—या मूर्च्छेणिणोराकाङ्क्षा॑
वाक्याधिष्ठेणेष्याऽङ्क्षाऽधीति । पवित्रेण ररिष्मिरित्युकं करणत्वं कियोपेक्षते ।
किया च पुनात्विस्त्वेषा दिष्ट्वपि निष्पेक्षेता । तथा च कियया तंवद्व० येषः किय-
षाद्वारा तृतीयमन्वये निरेकेभवि दद्यान्वेति तथा पूर्वयोरात्मवेतु । तस्मादनुषङ्गः

आप उन्दन्तिवावि दिपदा गायत्री । आपो अस्मानेति दिपदा विराट् । पित्र-
 मिलेकपथा विराट् । उदाभ्य इति वृहत् । वित्यदिरित्यनुष्ठाने सति विलो गायत्रयः ।
 आ वो देवात् इत्यनुष्ठान् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते मात्रवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णनु-
 वेदीयतेन्तरियर्थाहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
 पथमोनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ प्रथमाठके द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोनुवाकः) ।

आकृतयै प्रयुजेऽग्नये स्वाहा॒ मेषायै मनसे॒ऽ-
 ग्नये॑ स्वाहा॒ दीक्षायै॑ तपसे॒ऽग्नये॑ स्वाहा॒ सर-
 स्वतयै पूष्येऽग्नये॑ स्वाहा॒ऽपो॑ देवीरूहतीर्विश्व-
 शंभुर्वो॑ याव॑पृथिवी॑ उर्बन्तारिक्षं॑ बृहस्पतिनां॑
 हृविषो॑ वृधात्॑ स्वाहा॒ विश्वे॑ देवस्य॑ नेतुर्मतो॑
 वृणीत॑ सरूर्य॑ विश्वे॑ राय॑ इषुच्छासि॑ गृह्णं॑ वृणीत॑
 पुष्यसे॑ स्वाह॑कसीमयोः॑ शिष्टे॑ स्पस्ते॑ वामा॑
 रेभे॑ ते॑ मा॑ (३) पात॑माऽस्य॑ यज्ञस्योदृच्छ-
 इमां॑ शिष्य॑ः॑ शिक्षमाणस्य॑ देव॑ करुं॑ दक्षं॑ वरुण॑
 सः॑हिंशाधि॑ यथाऽति॑ विश्वा॑ इरिता॑ तरेम-
 सुतर्माणमधि॑ नावर्त॑ रुहेमोर्मीस्याहिरस्याण-
 ब्रदा॑ कर्जे॑ मे॑ यच्छ॑ पाहि॑ मा॑ मा॑ मा॑ हि॑-
 सीर्विष्णोः॑ शमर्मासि॑ शर्म॑ यज्मानस्य॑ शर्म॑
 मे॑ यच्छ॑ नक्षत्राणां॑ माऽतीकाशात्पाहीन्द्रस्य॑
 योनिरसि॑ (२) मा॑ मा॑ हिः॑सीः॑ कुर्व॑
 त्वा॑ मुस्तस्याय॑ सुपिष्पलाभ्य॑स्त्वौषधीभ्यः॑

प्र० २ अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । २०९

(शाचीनवेशप्रविष्ट्यजमानस्य दीक्षाहृष्टम् गन्त्रः)

स्मृस्या देवो वनस्पतिस्तुष्वो मा पाशो-
दत्तः स्वाहा यज्ञं मनसा स्वाहा यावापृ-
थिधीभ्यां स्वाहोरोर्मतरिक्षात्स्वाहा यज्ञं
वातादा रथे (३) ।

(मा योनिरसि त्रिशत्त्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

प्रथमानुवाके प्राचीनवेशप्रवेशोऽभिहितः । अथ प्रविष्ट्य दीक्षानियप्रत्येज
तपसा शारीरशुद्धौ सत्यां पश्चादेवपृथग्नस्तीकारादिमोम्यतेवि द्वितीयानुवाके दीक्षा
विधीयते । तत्र दीक्षणीयेष्टात्परमनवाणामातिदेष्टः प्राप्तत्वादीक्षाहृत्यादिभन्ना
एवोच्चन्ते ।

आकृत्या इति । कल्पः—“ आकृत्यस्थाल्याः सुवेणोपधारं दीक्षाहृती-
र्जुहोति जाकूर्त्ये पशुजोऽधये स्वाहा मेधायै मनसेऽधये स्वाहा दीक्षायै तपसेऽ-
धये स्वाहा सरस्वत्यै पूज्योऽधये स्वहित्यथ सुनिचतुर्गृहीतं मुहीत्वा चूचा एवमीं
जुहोति आपो देवीर्वहीर्विष्वर्णमुखो यावापृथिवी उर्वन्तरिक्षं दृहस्तिनों हविषा
त्रृचातु र्वहेति ” इति ।

यज्ञं करिष्यामीत्येवंविधो मानसः संकल्प आकृतिः । एतसंपूर्व्यर्थनविद्वेन
मा प्रेरयेक वह्नये हविरिदं हुतमस्तु । भूदयोः कठसाधनयोर्धारणाशकिर्वेदा ।
वत्सायद्यर्थं मदीयमनोभिमानिने वह्नये हुतमस्तु । दीक्षा वतनियमः । तस्मि-
खद्यर्थं मदीयशरीरवपोभिमानिने वह्नये हुतमस्तु । मन्त्रोचारणशकिः सरस्वती ।
वत्सायद्यर्थं वाग्मित्रियपोकाय वह्नये हुतमस्तु । मुहस्पतिरस्माकं
हविषा वर्धताम् । हे आपो भवत्योऽपि वर्धनाम् । यावापृथिव्यौ वर्धताम् । वि-
स्तीर्ज्यन्तरिक्षं च वर्धताम् । कीदृश्य आपः । देवीर्विष्वरुपेश गुरुकोकादगताः ।
मुहस्पतिरस्माकाः । विश्वशंभुवः सत्यपाचनेन सर्वस्य जगतः सर्वं कुर्वेतः ।

१ स. “द्वावापृथिवीम्” ।

२१० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—
[प्राजीनवैश्वप्रविष्ट्यजगामस्य वीक्षाङ्गभूता गन्ताः]

आहुलीर्विचते—

“ अदीक्षिते एकयाऽङ्गत्येत्पाहुः कुरुण चतुर्लो युहोति दीक्षितत्वाय सुचा
पञ्चमीं पञ्चाक्षरा पदिकः पाङ्गो यज्ञो यज्ञमेवावरुन्ते ” [स० का० ६ प०
१ अ० २] इति ।

पथमपन्न आङ्गत्युपयोगमाह—

“ आङ्गत्यै प्रयुजेऽप्येऽस्वाहेत्पाहाऽङ्गत्या हि पुरुषो यज्ञमभिप्रयुक्ते यज्ञे-
येति ” [स० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

यदा मनसाऽङ्गत्यिस्तदा पुरुष कलिविजामध्ये यज्ञमभिलक्ष्य यज्ञेयेति वाचं
प्रयुक्तके ।

द्वितीयमन्ते मेत्रोपयोगमाह—

“ ब्रधायै पन्तेऽप्येऽस्वाहेत्पाहेऽप्येऽस्वाहेत्पाह भेदया हि मनसा पुरुषो यज्ञमभिगच्छति ”
[स० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

भृतयोः फलसाधनयोरविस्तरणेन धूतयोर्वैमन्ता यज्ञकर्तव्यतां प्रतिपद्यते ।
तपोभिमानिनो वह्नेरनुश्रुतेण दीक्षासिद्धिः स्वष्टेत्यभिप्रेत्य तृतीयमन्तो न व्याप्तस्थातः ।

यतुर्धमन्ते पद्माक्षयोरर्थमाह—

“ तत्रस्वत्यै पूष्येऽप्येऽस्वाहेत्पाह वाचैव तत्रस्वती पूषिवी पूषा वाचैव पू-
यिव्या यज्ञं प्रयुक्तके ” [स० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

वाचा मन्त्रोच्चारणसिद्धिः । पूषिव्या यज्ञस्थ देवयजनवीहादिव्यसिद्धिः ।

पञ्चमपञ्चस्य पूर्वमागे वह्निविशेषणाभिपाठ्यमाह—

“ आपो देवीर्वैहरीर्विश्वशंभुव इत्पाह या वै वष्ट्यास्ता आपो देवीर्वैहरीर्वि-
श्वशंभुवः ” [स० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

वर्त्तम भवा वष्ट्याः ।

विषेषे धापमाह—

“ येऽत्यकुनै लूपादिष्पा आपोऽशान्ता इर्म लोकमागच्छेयुः ” [स० का०
६ प० १ अ० २] इति ।

दिव्यत्वादशनिवदपामस्तान्तव्यम् ।

यस्मामन्तो कमुञ्जस्तुत्या अजदेवतायाः शान्तिस्तस्माच्छान्ताः सुखकारिण्य
इत्येते स्वपक्षमुपसंहरति—

प्रपा० २ अनु० २] कृष्णायजुर्वेदीयत्विरियसांहता । २११

(प्राचीनवैशापदिष्टयजग्रानस्य दीक्षाहृत्मुता मन्त्राः)

“आपो देवीयूहतीर्थशयमुव इत्याहास्मा पूर्वेना लोकाप चाशयति उस्मा-
च्छान्त्वा इमे लोकमागच्छन्ति” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति।

मन्त्रस्य हितिष्वतीप्रभामयोरुपयोगमाह—

यावापृथिवी इत्याह यावापृथिल्लोहि यश उर्बन्तरिक्षमित्याहान्तरिक्षे हि
यत्तः ॥ [स० का० ५ प० ३ अ० ३] इति ।

भूषी देवदण्डनमन्तरिक्षे इनुष्ठोनाथ संचारो दिवि कलयिति पञ्चस्य लोकव्रय-
प्रित्यम् ।

मन्त्रस्य चतुर्थभागाभिपाठभाह—

“युहस्यविनो हविषा वुक्तात्प्रियोह मस्तै देवानां युहस्यविज्ञप्तैवास्मै पश्चमवर्हन्ते” [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

देवानां पध्ये ब्रह्मपतेर्गुरुत्वेन परब्रह्मस्वरूपतयम् ।

हृषिषा विवेरिति शास्त्रान्तरमन्त्यपादस्ते निन्दित्वा स्वप्नाठं पश्यति—

“ यद्गृह्यादिधेरिति यज्ञस्थाणमूर्खोद्वधात्तियाह पञ्चस्थाणुमेव परिपू-
णकि ” सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

भूहस्यनिर्विदधात्वित्युक्ते सत्यभिमृद्वरसूचितत्वाद्यज्ञविकर्वं यजमानः प्राप्नुया-
दवधात्वित्यक्त्या तत्परिहारः ।

विश्व इति । वौधायनः—“अपरं चतुर्गुहीतं मृहीत्वा १५ अद्य पूर्णिमा (गुण्या) सुन्नी-
द्भ्रहणं उद्दोषि विषेष देवस्य नेत्रमर्त्तो वृणीति सर्वते विषे राय इत्यध्यसि धूम्ने
वृणीति पुष्ट्येते स्वाहोति ॥” इति ।

आपस्तम्बः—“ द्वादशगृहीतेन सुर्चं पूरयित्वा विष्णे देवस्थ नेतुरिव पूर्ण-
हविरुपष्टीम् ” इति ।

विषे विश्वात्मकस्य नेतुरंगमनिवौहकस्य देवस्य सरूपमुद्राहं भवती मरणयात्य-
जमानः सहसा वृणीद तज्ज सरूपमीद्वोन स्तोत्रेण लभ्यते । विषे हे विश्वा-
त्मक राक्षो धनस्येषु अस्तीशिवे । सुत्वा(त्या) पूष्टसे यज्ञोपवणाय चुम्नं
धनं याचेत । इदं हविस्तव हतमस्तु ।

दपिदमौद्यहणहोमं विधास्यचार्यापिकपा पदं निर्वन्मि—

“ प्रजापतिर्यज्ञमसृजत सोऽस्मात्सुहः पराहेत्तमष्टशुरुवलीनारय साम वस्तुगुड-
यच्छुद्धागृद्यच्छुद्धादौद्धमहणस्यौद्धमहणत्वम् ॥ [सं० का० ६, प० ३ अ०
२] इति ।

[शास्त्रीनवेशप्रिलिप्यत्वात्महय दीक्षाहृष्टामन्त्रः]

पश्चायपाने यज्ञपुरुषं यद्दीर्घं यज्ञरपतिना पेरिवानी त्रिविधमन्त्रपुरुषाणां मध्ये
पञ्जः सामपुरुषो सं पञ्जः पकर्णणादृक्षीनादावृणोन् । कहमेता तु तं पश्चपुरु-
गृहात्तस्मादेवदक्षाभ्यमनुष्टानमैदृशहणम् ।

तदेवदिवचे—

“ करा जुहोति यज्ञस्योदयते ॥ ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

तदीयं छन्दः पर्वताति—

“ अनुकृष्टन्दसामुद्यच्छदित्याहृस्तस्मादनुष्टुभा जुहोति यज्ञस्योदयते ॥ ”
[सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

पृथम्यन्तवद्यत्वात्मते छन्दध्यं पद्या पश्चस्ये तथैव पद्यत्वात्मपि पर्वताति—

“ दादश वात्सवन्वान्युद्यच्छन्तित्याहृस्तस्माददधभिवांत्सवन्विदो दीक्षा-
यन्ति ॥ ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

यथा वात्स देवकैकेन पौरोहत्य प्रबध्यते तथा विषेदेवस्येत्यादितु दादशसु तदेव-
व्यकैकेन पदेन यज्ञो बध्यते तस्मानि पदानि वात्सवन्वानि । वात्सस्येव चन्दो
वात्सवन्वः । तदीयानि पदानि पश्चमुद्यगृहन्तीत्याहुः पूर्वधभिज्ञाः । तद्विदोऽध्ययं व
दानीपरि तैः पूर्वजुहोति ।

पूर्वधभिज्ञापत्तिवद्यचा छन्दसः शंखसा लुता । इदानीं वागाश्यकत्वेन “ छन्दः
स्त्रूयते— ”

“ सा वा एषगृह्यवाग्नुष्टुग्यदेवयचाँ दीक्षयति वाचैवैनः सर्वया दीक्षयति ॥ ”
[सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

अनुकृष्टो वाग्विशेषत्वेन वाग्मूर्खम् । छन्दोन्तरस्यापि तत्सपष्टिति चेत्तदि
मसङ्गे साति तदपि तथा स्तोतव्यम् ।

लिङ्गानपर्जीवनेन यत्वं स्तौति—

“ पिषेदेवस्य नेतृत्वित्याह सावित्रेयेन यत्वे तृजीत सर्वयमित्याह तितृदे-
व्यत्वेन विषेदेवस्य इत्युभ्यसीत्याह वैश्वदेव्यत्वेन द्युम्ने वृणीति दुष्यस इत्याह
पौर्वयेनेन सा वा एषकर्त्तव्येवत्या यदेवयचाँ दीक्षयति तर्वामिरेवैन देवतामिर्दी-
क्षयति ॥ ” [सं० का० ६ प० १ अ० २] इति ।

पश्चमपादे सवितृप्रयाधिस्थ नेतृशब्दस्थ प्रयोगेण सावित्रत्वम् । द्वितीयपादे

मर्त्यान्बेन मृतपितृसूचनात्प्रत्यहुदेवत्यत्वम् । तृतीयपादे विश्वशब्दस्य पर्योगदैश्वद-
वत्वम् । चतुर्थपादे पुम्यस इत्युक्तवात्पौष्टिकत्वम् ।

अक्षरसंख्यामुण्डीत्य स्तोति—

“ सप्ताक्षरं पथमं पदमष्टाक्षराणि त्रीणि त्रीणि तात्प्रधावुपयन्ति यानि
चत्वारि तात्प्रष्ठौ यदक्षाक्षरा तेन गणेणी यदेकादशाक्षरा तेन विष्वपूर्वद्वादशा-
क्षरा तेन जगती सा वा एषवर्तीणि च्छम्दात्स्ति यदेतत्त्वां दीक्षयादि सर्वे-
पिरेवैनं छन्दोभिर्दीक्षियति ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

पथमं पदमुच्चि यथमः पादः । द्वितीयादिषु शिषु पादेष्वस्ति प्रत्येकपक्षर-
गताद्वत्वसंख्या । द्वितीयपादे सरित्यमित्यक्षरञ्जेणाऽत्वं पूरणीयम् । पथमपादे
द्वेष्वा विभक्ष्य त्रीण्यक्षराणि तृतीयपादे चत्वारि चतुर्थपादे गणनीयानि । तथा
सति द्वितीयतृतीयचतुर्थपादा अक्षरसंख्यामिश्रीयस्थादिस्या हति च्छम्दस्त्वयसं-
क्षिः । गायत्र्यादीना वयामाऽस्तु त्वं त्वं त्वं योगात्मा सुर्वच्छन्दःसंपत्तिः ।

सप्तसंख्यामुण्डीत्य स्तोति—

“ सप्ताक्षरं पथमं पदः सप्तपदा शक्तरी पशवः शक्तरी एवैतावरुन्ते ”
[सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

विश्वे देवस्य नेतुरित्यव तस्माक्षराणि । प्रोष्वस्यै पुरो रथपित्यस्यां च श-
क्तयामुच्चि तप्त पादाः । शक्तयाः पशुपदत्वात्पशुरुपत्वम् ।

अर्णवणगद्वयवहारसमत्वेन मन्त्रे स्तोति—

“ एकस्माद्क्षरादनां सं पथमं पदे वस्माद्वद्वाचौडनां सं तन्मनुष्या उपर्णीवन्ति
पूर्णेया चुहोति पूर्ण इव हि भजापदिः भजापदेवापूर्णै न्यूनया चुहोति न्यूनापि
भजापदिः भजा भक्तुश्च भजानाऽसुष्टुपै ” [सं० का० ६ म० १ अ० २] इति ।

यस्मादस्यामुच्चि पथमः पाद एकेनाक्षरेण न्यूनस्तस्मान्यनुज्या वाचः स्वरूप-
मनावसंपूर्णमुण्डीवन्ति । मूलाभारादुत्पन्नो वायुसूर्वैर्यन्ते प्रसूते वक्त्रे तत्त्वया-
नेषु दर्णानुत्पादयति । वदिदेव वर्णमित्यकिञ्चल्लणं वाचयतुर्थं पदम् । पूर्णाणि तु
त्रीणि कण्ठादध एवे रुद्रत्वान्नाभिव्यक्तिप्रियं शक्यन्ते । तथा चाऽन्नायते—
“ गुहा त्रीणि निहिता नेत्रान्यन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्ति ” इति । ए-
वेनासंपूर्णवाग्व्यवहारसम्बन्धं दर्शितम् । किंचेष्वमुक्तरेषु पादेष्वक्षरपूर्णां तेन सू-

हिंपूर्णं प्रजापतिसाम्याकाशाप्यये भवति । प्रथमपादे यदक्षरन्मूलत्वं देन सृष्टिशू-
न्यजगद्वीजसाम्यात्पर्यन्तेत्यत्यये भवति ।

ऋग्मिति । कल्पः—अथ यजमानात्पर्यत्वे कृष्णाजिने पाचीनश्रीवंशुत्तरलोभो-
पस्त्रूणाविं तस्य शुक्लकृष्णे सेमृशावि शुक्लेऽङ्गुष्ठो भवति कृष्णेऽङ्गुष्ठिक्कसा-
भयोः शिल्पे स्थस्ते दाषा रमे ते मा पातमाऽस्य यज्ञस्योहच इति ॥ इति ।

हे शुक्लकृष्णे रेखे युवामृकसामयोः रंभन्तिनी चित्रे भवत्यः । एतच्च बा-
हुणे स्पष्टी भविष्यति । ताहौर्णै ते युवां स्पृशामि । अस्य यज्ञस्य येषमृगुलया-
तयोपलक्षिता या कर्मसुमालित्सतत्पर्यन्तं ते युवां वास्तवदम् ।

इमं मन्त्रमवतारप्रभाव्याधिकथा शिल्पत्वं विशद्यावि—

“ कक्षामे वै देवेभ्यो पश्यायाऽप्तिष्ठाने कृष्णो रूपं कृत्वाऽपकम्भाति-
ष्टार्णै तेऽन्यन्तं ये वा इमे उपावत्स्पृष्टः स इदं भविष्यतीति ते उपामन्वयन्तं ते
अहोरात्रयोर्भाहिमानपरिधाय देवामुपावर्ततामेष वर कर्तो वर्णो यच्छुक्रं कृष्णा-
जिनस्यैष साम्नो यत्कृष्णम् ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

कक्षामे देवते केनापि निमित्तम् देवयज्ञार्थमात्मानप्रकाशयमाने आत्मति-
रोधानापि कृष्णमृगो भूत्वा तदीयं संपूर्णं रूपं कृत्वा देवेभ्योऽपकम्भ्य कथिदगृहे
अतिष्ठापात् । देवा विचारितवन्तो ये पुरुषमिमे कक्षामे प्राप्तयतः स इदं यज्ञ-
फलं पाप्तस्तीति । देवास्तु कक्षामे रहस्ति केनाप्युपायेनोपच्छन्दितवन्तः । ते
उमे अहोरात्रमाहिमाने शुक्लकृष्णवर्णद्वये स्वकीये सृगचारीरे स्थापयित्वा देवत-
पीपमागच्छत्वाम् । कृष्णाजिनस्य यच्छुक्रं स एष जाता स्वीकृतोऽहो वर्णः ।
यत्कृष्णं स एष साम्ना स्वीकृतो रात्रेवर्णः ।

शिल्पत्वमुपपाद्य मन्त्रं व्याचक्षे—

“ कक्षामयोः शिल्पे स्थ इत्याहक्षांस्ये एवावरुन्धे ” [सं० का० ६
प० १ अ० ३] इति ।

न केवलमृकसामयासि । किंवहोरात्रसामप्रसिद्धेत्याह—

“ एष वा अहो वर्णो यच्छुक्रं कृष्णाजिनस्यैष रात्रिया यत्कृष्णं यदेवेन-
योस्तत्र न्यकं तदेवावरुन्धे ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

एनयोरहोरात्रयोः संबन्धिं यत्सारं तत्रकर्त्तामयोन्यकं गृह्णं तदवि पापोदि ।

[प्राचीनवैशामपिण्डियजननस्य दीक्षाकूम्भता मन्त्राः]

विधने—

“ कृष्णाजिनेन दीक्षयति बहुणो वा एतद्वूर्णं पत्रकृष्णाजिनं बहुणैवैन दीक्षयति ॥ [स० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

बहुवेदस्तद्वूर्णत्वं कृष्णाजिनस्य । कृक्षामक्षित्पद्धारित्वाचद्वूर्णपञ्चन् । दीक्षयति कृष्णाजिनेन यजमाने योजयति । योजने द्विविधम् । आस्तीर्णस्थ कृष्णाजिनस्याऽत्रोहृष्ममध्यस्य कृष्णाजिनस्य पावरणं च । तत्पकार आपस्तवन्येन दीक्षितः—“ कृष्णाजिनेन यजमानं दीक्षयति ह्राभ्याः समस्य दीक्षेतान्तर्मांस्ताभ्यां चहिलोमाभ्यां श्येकं स्थाइकिणं पूर्वं पादं पतिर्वेत्येत् ॥ इति ।

इमामिति । कल्पः—“ अथ दक्षिणं जान्वाच्याभिसर्वतीमां शिष्यः शिक्षमाणस्य देव कर्तुं दक्षं वरुण सर्वक्षित्यापि प्राप्ताऽति विश्वा दुरिता तरेष सुतर्माणपद्धि नावरुहेष्यति ॥ इति ।

हे वरुण देवमामग्निष्ठोपविषयां विषमुपाददानस्य यजनानस्य संवन्धिनं दक्षं समृद्धविशिष्टोमं कर्तुं संविशालाधि सम्पर्गुपदिश्य पारं नय । ययमपि पारं गन्तुं सर्वाणि विघ्रहृष्मदुरितानि पर्या नावाऽप्यनन्तं तरेष तां सुखेन तरणे समर्थापिण्डां कृष्णाजिनरूपां नावमधिरुहेम ।

मन्त्रस्य स्पष्टार्थापाह—

“ इमां शिष्यः शिक्षमाणस्य देवेत्याह पथायजुरेवैतत् ॥ [स० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

ऊर्गिति । बौधायनः—“ पदक्षिणं मेखलां पैर्यस्यति कर्गस्याङ्गिनरस्युर्धं-बदा कर्जं मे प्रयच्छ पाहि मा मा मा हिदसीरिति । अथ यजवने वाससा गो-र्णोति विष्णोः शार्मसि शार्म यजमानस्य शार्म मे प्रच्छेति वसनस्यादीकाशेष्यु प्रयमानं वापयति नक्षापाणां माऽतीकाशात्पाहिति ॥ इति ।

हे मेखले त्वपङ्गिमर्सां संवन्धिन्यन्नरसत्त्वा कम्बलवन्मुद्वरस्यतोऽनरसं मे प्रयच्छ, मा पालय, हिंसा वन्धनेन वेदनारूपां मा कुरु । हे बहु त्वं विष्णोः सुखमदभिति, यजमानस्य सुखं प्रयच्छ, प्राप्ति सुखं प्रयच्छ । हे बहु मा नक्षत्रमकाशात्पाहि । शारसान्वरानुसारेण हे उष्णीषेति व्याख्येष्यम् ।

तद्विदं बौधायनेन मन्त्रकममनुसृत्योक्तम् । आपस्तम्बस्तु वासणकममनुसृत्य वस्त्रमेत्वत्त्वयोः पौर्वापर्यमाह—“ विष्णोः शार्मसीत्येन वाससा दक्षिणमश्तं यज-

२१६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचि तमाभ्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(शारीर नवंशाश्वतिहृषकमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

पानः प्रोपुते, नक्षत्राणां माऽदीकाशात्पाहीति चिरः, उत्तीर्णे द्विरो वेष्यव
इति वाजसनेयम् । शरमयी मौङ्गी वा मेषला त्रिवृत्सञ्चयतरतःशाशा तथा
यजमानं दीक्षायन्ति योक्त्रेण पल्लीमूर्गसीति ॥ इति ।

रञ्जुसदृशी मेषला । जटासहस्रं योक्त्रम् ।

वस्त्रमावरणं विघ्ने—

“ गर्भो वा एष पदीक्षित उल्लं वासः प्रोपुते वस्माद्गर्भाः प्रायुता जायन्ते ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

दीक्षितस्य गर्भस्तुत्यं बहूचलाशणे प्रपञ्चितम्—पुनर्वा एतमुत्तिष्ठो गर्भे
कुर्वन्ति यं दीक्षायन्ति ” इति । एटसहस्रं गर्भवेष्टनमुलचम् ।

विषेदे वायकपुरस्तरपाञ्चादनस्थापनयनकाळं विघ्ने—

“ न पुरा सोमस्य क्यादपोण्डीत यत्पुरा सोमस्य क्यपादपोण्डीक वर्षाः प्रजानां
प्रापातुकाः स्मुः कीरे सोमेभ्योपुते जायते एव तद्यो मध्या वसीयाश्चं प्रत्यपो-
पुते ताहगेव तत् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

सोमे कीरे तच्चादैव जायते ततो वस्त्रापनयनं युक्तम् । किंचात्यन्तधनवन्वर्तं
राजादिकं प्रति जनानां दिक्षायां पार्श्वस्थैर्यादिकादिभिः समाया आवरणपटो
यथाऽपनीयते ताहगेव तदिनि द्रुक्ष्यम् ।

कर्मस्याङ्गिनसीत्यस्यार्थपाल्पायिक्या दर्शयन्तेष्वलाही विघ्ने—

“ अङ्गिनरसः सुवर्गं दोकं यन्त ऊर्जं व्यभजन्त ततो यदत्यशिष्यत ते शरा
अभ्यन्तुर्गेवं शरा यच्छुरमप्यमेषला भवत्यूर्जमेषवावरुन्दे ” इति । [सं० का०
६ प० १ अ० ३] इति ।

अङ्गिनरोनामकानामूर्धीणां परस्तरमन्तरसे विमन्यमाने यदवाणीहृष्ट तच्छरनाम-
कतृणदित्येष्वप्त्वेणाऽङ्गिन्दूतं वस्माद्गंसीत्यादिमन्त्र उपपन्थः ।

मेषलाबन्धनप्रदेशी विघ्ने—

“ मध्यतः संनहति मध्यपत एवास्मा ऊर्जं दधाति वस्मान्मध्यत ऊर्जा मुख्यते ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

अस्य यजमानस्य शारीरमध्ये रसं स्थापयति । वस्मात्सर्वेऽपि मध्य ऊर्जा
मुख्यते रसे भारयन्तीत्यर्थः ।

मकारान्तरेण मध्यदेशी स्तौर्ति—

“ ऊर्जवै पुरुषस्य नाभ्यै येष्यमवाचीनमेष्यं यन्वध्यतः संनहति देष्यं
चैवास्यमेष्यं च व्यावर्दयति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

(शाचीनवंशप्रविष्टदग्मानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

शरमयत्वं पश्यति—

“ इन्द्रो बृथाय वज्ञं पाहरत्स वेधा व्यभयस्यस्तृतीयं रथस्तृतीयं यू-
स्तृतीयं पेऽन्तः शरा अशीर्यन्त ते शरा अभवन्त्वच्छराजाऽ शरत्वं वज्ञो वै
शराः कृतवद्दु वै मनुष्यस्य भावत्यो यच्छरमथी मेषला भवति वज्ञेषैव सा-
क्षात्कृष्णं भावत्यं मध्यतोऽपहै ” [सं० का० ६ य० १ अ० ३] इति ।

ये वज्ञस्थान्तः शीणाः कुद्रावथवास्ते शराल्यास्तृणरूपाः शरा अभवन् ।

गुणं विधत्ते—

“ विवृद्धवति विवृद्धै प्राणस्त्रिवृत्तमेव प्राणं मध्यतो यजमाने दधाति ”
[सं० का० ६ य० १ अ० ३] इति ।

प्राणापानस्यानवृत्तिभिः प्राणस्य विगुणत्वम् ।

गुणान्तरं विधत्ते—

“ वृश्ची भवति रज्जुनां व्यावृष्टै ” [सं० का० ६ य० १ अ० ३] इति ।
रज्जुनां सूक्ष्माणां खट्टवादिस्थितानाम् ।

मेषलायोकव्येष्वर्यवस्थां विधत्ते—

“ मेषलया यजमाने दीक्षायति योकवेष एतीं पिथुनत्वाय ” [सं० का०
६ य० १ अ० ३] इति ।

मेषला यजमानस्य लीं योकवेषः पत्न्याः पुष्मानिति पत्नेकं पिथुनत्वम् ।

इन्द्रस्थेति । वौचायनः—“ अथास्तैषा रुद्गविषाणा विविर्वा पञ्चव-
लिंगां शाण्या रज्ज्वा परितुण्णां तां यजमानाय यथच्छति—इन्द्रस्य योनिरस्ति
मा मा हिश्चीरिति यजमानः यतिगृह्याति ” इति ।

आपस्तम्बोः मन्त्रैकपं भेदे ।

कृष्णविषाणाया इन्द्रयोनित्वमास्याप्तिकथा विशद्यनिधत्ते—

“ यहो दक्षिणामध्यव्याप्त्याऽन्ताऽ सप्तभवत्तदिन्द्रोऽचायत्सोऽमन्यत यो वा इतो
जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तां प्राविशत्स्या इन्द्रं पवायायत सोऽमन्यत यो
वै भद्रितोऽपरो जनिष्यते स इदं भविष्यतीति तस्या अनुमूर्य योनिवाच्छानस्ता
सूतवशाऽभवत्तत्सूतवशायै जन्य ताऽ हस्ते न्यवेष्यत तां सूतेनुऽप्यदधात्सा
कृष्णविषाणाऽभवदिन्द्रस्य योनिरसि मा मा हिश्चीरिति कृष्णविषाणां पद-
च्छुति तपोनिमेव यज्ञं करोति सयोनिं दक्षिणाऽ सयोनिमिन्द्राऽ सयोनित्वाय ”
[सं० का० ६ य० १ अ० ३] इति ।

यज्ञदेवस्य दक्षिणादेव्या सह योगमिन्द्रोऽवगम्य ततो जातः सर्वमिदैष्यर्थं प्राप्त्यर्तीति निधित्य स्वयमेव दक्षिणां पवित्र्य सर्वोऽजायत । पुनरपि स्वस्मादपरस्यां जनिष्यमाणः सर्वं प्राप्त्यर्तीति मत्वा मात्रुपौनिषादिग्रन्थात् । सा च माता सरुरदसूला पश्चाद्विषोनितेन बन्ध्याऽभवत् । ततो लोके पश्चाच्छब्दीना सूतवसा संपन्ना । ततस्वां योग्ये हस्ते वेदवित्वा पश्चाद्विषियुक्ता हाँ योग्ये कृष्णपूर्णे निदधी । तत इयं कृष्णविषाणा यज्ञस्य भोग्या शोनिर्दक्षिणाया अवयवसूला योगिरिद्वस्य कारणमूला योग्याः ।

कृष्ण्या इति । कल्पः—“ कृष्णै त्वा सुतस्याया इति तया वेदेष्वैष्टमुख्य-नि ” इति ।

हे लोक शोभनस्योपेत कृष्णर्थं त्वामुद्दन्मि ।

मन्त्रसामर्थ्यं दर्शयति—

“ कृष्णै त्वा सुतस्याया इत्याह तस्माद्कृष्णपद्मा ओषधयः पञ्चन्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

नीवाराद्योऽङ्गष्टपच्याः ।

सुपिण्ठलाभ्य इति । कल्पः—“ सुपिण्ठलाभ्यस्त्वैषष्ठीभ्य इत्यर्थं पापे शिरसि कण्ठूयते ” इति ।

यदा कण्ठूनयथपयोजने पठकं यदा कण्ठूयेत । हे शिरस्वां शोभनफलोपेतौषध्यर्थं कण्ठूये ।

विष्णुशब्दसूचितमाह—

“ सुपिण्ठलाभ्यस्त्वैषष्ठीभ्य इत्याह तस्मादोषवयः कलं गृहणन्ति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

विपक्षवाषपुरःसरं द्यं विषते—

“ यज्ञस्तेन कण्ठूयेत पापनभावुकाः पजाः स्पृष्टत्पवेत नद्रेभावुकाः कृष्णविषाणया कण्ठूयतेऽपिगृह्य स्मयते पजानां गोषीथाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

पापार्थयरोगयुक्ता दारिद्र्येण वस्त्रहिताभेष्यर्थः ।

दिपक्षवाषपूर्वकं कृष्णविषाणायास्त्यागं विषते—

“ न पुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः कृष्णविषाणामवज्रेद्यत्तुरा दक्षिणाभ्यो नेतोः

(श्रावीकृत्यज्ञानविहृयजमानस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

कृष्णविषाणमवनुवेद्योनिः प्रगर्ना॑ परापातुका स्थान्तीतासु दक्षिणासु चात्याले
कृष्णविषाणां प्रास्यति योनिर्वै यज्ञस्य चात्यालं योनिः कृष्णविषाणा योना-
देव योनिं ददाति यज्ञस्य त्तमोनित्वाप् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ३]
इति ।

दक्षिणाभ्यो नेवोदक्षिणानामृत्युभिरपनयनात् । अवचुतेत्यरितमजेत् । चा-
त्यालादिष्ठियानुपवप्तीति चात्यालामकादृदक्षिणायानामृत्युचेत्यिषास्यमा-
त्वाचात्यालस्य यज्ञयोनित्वम् ।

सूपस्था इति । वौधायनः—“ अथास्यां कृष्णाश्मौदुम्बरं दण्डं प्रयच्छति
मुखेन संमितः सूपस्था देवो वनस्पतिरुर्ध्वो या पाशोऽहं इति प्रजमानः प्रति-
गृह्णाति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रैकप्रमाह—“ सूपस्था देवो वनस्पतिरिति तं यजमानः प्रति-
गृह्ण ” इति ।

दण्डरुपो वनस्पतिकार्यो देवः सूपस्थाः सूषूपस्थीष्टेऽवश्वभ्यते ऐतावरुणेन
पैषकात् इति सूपस्थाः । हे तादृगदण्ड त्यमूर्खस्थित आ समाप्तेभी पात्रय ।

यजमानायाप् दण्डप्रदानं विधत्ते—

“ वायै देवेभ्योऽप्याकामयज्ञायातिष्ठमाना सा वनस्पतीश्चाविश्वसैषा वाग्वनस्य-
तिष्ठ वदति या दुंदुमौ या तूणवे या वीणायां यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति चाच-
मेवावरुणे ”] सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

तृणवो देणुः ।

कृष्ण गुणी विधत्ते—

“ औदुम्बरो भवत्युग्र्वा॑ उदुम्बर कर्जमेवावरुणे मुखेन संमितो भवति मुखव
एवास्मा कर्जे दधाति तस्मान्मुखवे कर्जी भुजते ” [सं० का० ६ प० १
अ० ४] इति ।

यजमानस्य दण्डत्वार्थं विधत्ते—

“ कीदे सोमे ऐतावरुणाय दण्डं प्रयच्छति ऐतावरुणो हि पुरस्तद्विष्यम्भो
वार्चं विप्रजति दामृतिविजो यजमाने प्रतिष्ठापयन्ति ” [सं० का० ६ प० १
अ० ४] इति ।

ऐतावरुणस्तत्र तत्र पैतेस्तीप्य क्षतिगम्यो मन्त्राभिमजति । दे च क्षतिविजो
यजमानार्थं तान्मन्त्रान्वदान्ति । अतो ऐतावरुणस्य वाग्मुको दण्डो युकः ।

२६० श्रीमत्सायणाचार्विरचितभाष्यममेता— [१ पथमकाण्डे—

[ग्रावीलर्कशमविहयजमानस्य वीक्षाङ्गभूता मन्त्रः]

स्वाहेति । योधादनः—“ जगैने यज्ञस्यान्वारम्बं वाचयति स्वाहा यज्ञं
मनसा स्वाहा यावापृथिवीम्याऽस्याहोरोरन्तरिक्षात्स्वाहा यज्ञं वावादा रम
इति ” इति ।

आपस्मरः—“ अथाङ्गुडीन्यज्ञाति स्वाहा यज्ञं मनसेवि दे स्वाहा दिव
इति दे स्वाहा पुरुषिव्या इति दे स्वाहोरोरन्तरिक्षादिति दे स्वाहा यज्ञं वावादा
रम इति मुही करोति वाऽयं यच्छ्रुतिः ” इति ।

स्वाहाशब्देनाभ्येन यथाजात्सूणपथाऽउपलक्षणीयाः मनसा यज्ञमभिगच्छापि ।
यावापृथिव्योरन्तरिक्षे च यज्ञ आभिषेः । साक्षादेव यज्ञं वायोः पत्नादादारमे ।
स्त्रीऽप्यसुप्लक्षणप्रकारः ।

तदेवहर्षयति—“ स्वाहा यज्ञं पनसेत्याह पनसा हि पुरुषो यज्ञमभिग-
च्छति । स्वाहा यावापृथिवीम्यामित्याह यावापृथिव्योर्है यज्ञः स्वाहोरोरन्तर-
िक्षादित्याहान्तरिक्षे हि यज्ञः स्वाहा यज्ञं वावादा रम इत्याहार्थं वाव यः
पद्मे स यज्ञस्मेव साक्षादादारमते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

वातस्य क्रियाहेतुस्वाद्यज्ञस्यत्वम् ।

अत्र द्वयोर्हेतुस्योः कनिष्ठिकामारभ्य चतुर्सूणामङ्गुलिनां चतुर्मिमेन्द्र्यमावः ।
पञ्चेन मन्त्रेणाङ्गुडाभ्याऽहदमुहित्यन्ती वाङ्गिन्यमत्थ ।

तदेवद्विषये—

“ मुही करोति वाऽयं यच्छ्रुतिः यज्ञस्य चूत्यै ” [सं० का० ६ प० १
अ० ४] इति ।

अप्रमत्तस्य यज्ञधूतिः ।

अध्ययोः कंचिन्मन्त्रमूलाद्य विभिन्नाद्यके—

“ अदीक्षिणार्थं ग्राहण इति विरुपाऽस्वाह देवेभ्य एवैने याह विरुचैरुभ-
येभ्य एवैन देवमनुष्येभ्यः पाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

स्त्रीङ्गतवाङ्गनियमस्य नक्षत्रोदयात्पुरा विमोक्षं निषेधति—

“ न पुरा नक्षत्रेभ्यो वाऽयं विसूजेद्यत्पुरा नक्षत्रेभ्यो वाऽयं विसूजेद्यज्ञं विभिन्न-
न्यात् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

काळविशेषे वाभिष्मीकं विषये, विषोककाळे च कफव्यं कंचित्वैषमन्त्रमूलपा-
द्यति—

(प्राचीनवेशापविद्यज्ञानातस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्राः)

उदितेषु नक्षत्रेषु वर्तं कृग्रतेरि वाचं विसूजति यज्ञवतो वै दीक्षितो यज्ञमै-
वाभि वाचं विसूजति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

यज्ञार्थं स्वीकृतं वाहृनियमादिरूपं वर्तं यस्तासौ यज्ञवतः । इथा सत्यस्य
कीरतेषादनपैषस्यापि यज्ञाधीत्याक्षारं वाभिमोक्तो दीपकारी ।

नक्षत्रोदयात्पुरा औकिकवागुक्तारणे प्रायभित्तमाह—

“ यदि विसूजेद्वैष्णवीमृतमनुज्ञायाध्यो वै विष्णुर्यज्ञैव यज्ञः संतानोति ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ४] इति ।

वैष्णवी विष्णो त्वं नो अन्तम इति केचित् । इदं विष्णुरित्यन्ये ।

अथ विनियोगसंग्रहः—

“ आकृत्यै जुहुयात्तद्विक्रक्षसोमेत्यजिनं सूक्ष्मै ।

इमामणिनमारोहेद्वात्पुर्मिति मेत्वदाम् ॥ १ ॥

विष्णोर्वस्त्रोणुते तं नक्षेत्रावेष्टयेऽचिन्तरः ।

इन्व दयात्कृष्णशुल्कं कृद्यै लोहोऽवतिस्तथा ॥ २ ॥

सुषि कण्ठूयनं मूर्जि सूप इण्डवरिमहः ।

स्वाहाऽङ्गेत्तिर्देवोन्यज्ञेत्यज्ञेदेन विशतिः ॥ ३ ॥ इति ।

अथ पीमांसा ।

पञ्चमाभ्यायस्य तृतीयपादे चिन्तितम्—

“ इष्टिदण्डादिभिर्दीक्षा किं वेष्टयैवैकिषः कवात् ।

युक्तः संस्कार इहैव दण्डदेव्यंत्वाकत्पतः ॥ इति ।

अयोतिष्ठोमे दीक्षाप्रकरणे अयते—“ आग्रावेष्णवसेकादशकपाठं निवेदीक्षा-
प्यमाणः ” इति । अन्यदपि अतम्—“ दण्डेन दीक्षायति मेत्वस्या दीक्षायति
कृष्णाजिनेन दीक्षायति ” इति । तत्रैषिवदण्डादीनामापि सामनत्वाभिधानात्म-
वैरित्यं दीक्षेति चेन्नेदम् । इष्टः किषारक्षपत्वात्संस्कारेत्तुत्वं युक्तम् । दण्डादयस्तु
द्रव्यत्वात् न पुरुषं संस्कर्तुं प्रभवान्ति । न चैतावता दण्डादिवैष्टर्यं, दीक्षितोऽप्य-
मित्यमित्यकिरूपस्य दृष्टस्य पर्योजनस्य सङ्घावात् । तस्मादिष्टचैव दीक्षा सिष्यति ।

तृतीयाध्यायस्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ दण्डदीक्षा दक्षिणा तु वाचं द्वादशमित्युवम् ।

द्रष्टार्थमुत मुख्यार्थं सोपस्येत्युक्तंमवात् ॥

[प्राचीनवैदिकग्रन्थमानवस्य दीक्षाङ्गभूता मन्त्रः]

मुख्याङ्गद्वयं पैदे पारम्पर्यविद्वन्नो ।

वचनस्य न पुकाऽदः प्रधानार्थादिवै स्थितम् ॥ इति ॥

ज्योतिषोमे दीक्षादिक्षिणे भ्रयेते—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ एस्य इन्द्र-
दशशावं दक्षिणा ” इति च । तत्र दीक्षा मुख्याङ्गयोरुपकरोति । यथा दक्षि-
णार्थपि । न च वाच्यं दीक्षा सोमस्य दक्षिणा सोमस्येतिवाक्ये पठथा मुख्यसं-
बन्धं प्राचावनम्यते न त्वङ्गसंबन्धं इति । दीक्षादिक्षिणे साक्षात्सोमेनैव संबन्धीताँ
सोमाः पुनरङ्गैः संबन्धत इति परम्परया दीक्षादिक्षिणयोरङ्गैरपि संबन्धोऽस्ति ।
तस्मादुभयार्थं दीक्षादिक्षिणे प्राचे ज्येष्ठः—अव्यवहितसंबन्धं पूर्व पठथा अभि-
षेषोऽर्थः । तदत्तेभ्ये तु परम्परयां संबन्धः कथंचिद्गृह्णेत । इह तु तत्संमवात्पा-
रम्पर्यं न मुकम् । तस्माप्यधानार्थं दीक्षादिक्षम् ।

चतुर्थार्थ्याप्यस्य द्वितीयपादे विनियतम्—

“ मैत्रावरुणके दण्डदानस्य प्रतिपाचिता ।

उदार्थकमंत्राङ्गद्योऽस्तु भारणे लक्षण्यत्पेतः ॥

युक्तोऽप्युक्तसंस्कारादुपयोक्त्यसंस्किया ।

स्थित्वा पैषानुवचने दण्डोऽपेक्षोऽर्थकमै वत् ॥ इति ।

ज्योतिषोमे भ्रयेते—“ कीते सोमे मैत्रावरुणाम दण्डं प्रयच्छति ” इति ।
वदेतद्विप्रदानं प्रतिपाचिकर्म । कृतः । दण्डस्य यजमानधारणेन कृतकृत्यत्वात् ।
यजमानो हृष्यपुण्या दीक्षासिद्धयर्थं इत्ते दण्डभासोमक्याङ्गाद्यत्वाति । अत एवाऽम-
न्नादम्—“ दण्डेन दीक्षयति ” इति । “ यदीक्षितदण्डं प्रयच्छति ” इति
च । तस्मादुपयुक्तस्य दण्डस्य दानं प्रतिपाचितिरिति चेन्मैवम् । दण्डे भवि-
त्यदुपयोगस्यापि सन्दावात् । यदा मैत्रावरुणः स्थित्वा पैषानुवक्ष्यति तदा-
नीभवलम्बनाय दण्डोऽपेक्षितः । अत एवाऽग्न्यातम्—“ दण्डी पैषानव्याह ”
इति । यथा प्रतिपाचित्तस्मादुपयुक्तसंस्कारादर्थकर्मकृत उपयोगमाणः
संस्कारः प्रवासतः । उपयोगप्रियुमेव हि सर्वत्र संस्कारस्य प्रवृत्तिः । उपयुक्ते
तु प्रतिपाचिरुपस्य उंस्कारस्याऽऽदर्मात्रपर्यवसायितेन तत्कार्यपर्यवसानाभा-
वाद्यशास्त्रत्वम् । तस्मान्मैत्रावरुणसंस्काराय दण्डदानपर्यकर्म । यथा सति निरू-
पयक्षानक्षत्रमि दीक्षिते दण्डसंपादनस्येतदानं प्रयोजकम् ।

[शीक्षितकर्तृकवेत्यजनस्तीकाः]

तृतीयाभ्याप्स्य दिनीयणदे चिनिवम्—

“ उचिष्टन्प्रवदेदग्नीदशीनित्यादिकं तथा ।

कृषुव तत्त्वित्येवं पठन्वाचो विमुच्यते ।

मन्त्रौ विधेयौ कालो वा मन्त्रावृत्थानमोक्षोः ।

विनियोज्यौ न कालस्य लक्षणा मुञ्चते विधौ ।

मन्त्रार्थानन्वयात्तत्र तद्विधिर्नैव शक्यते ।

अगत्या लक्षणाऽप्यस्तु तेन कालो विधीयते ” इति ।

ज्योतिषोमे समाप्तन्ति—“ उचिष्टनाहामीदम्नीचिहर ” इति । तथा “ ब्रं
कृषुतेति वाचं विमुजति ” इति । तत्राऽऽधीर्थं संबोध्याशिविहरणादिपैत्रस्यो
मन्त्रोऽनेन वाक्येनात्थानेष्वतया विनियुञ्जते । वया मुहिं रत्वा निपन्निवाचो
दीक्षितस्य वानिवमोक्षे वते कृषुतेति मन्त्रो विनियुञ्जते । न चात्रोत्थानविमोक्ष-
शम्भौ कालदक्षकौ, तत्कालयोर्विधेयत्वे स्तुति लक्षणाद्या अन्यायपत्रादिति मासे
भूमः—आप्निविहरणपैषे पृथग्नामरुपवत्संपादनपैषे चान्वितावेतौ मन्त्रौ न
वृत्थाने वाग्विमोक्षे च । अतोऽस्तमैयोर्विनियोगात्मवादगत्या लक्षणाऽप्यङ्गी-
कृत्व कालो विधीयते ।

अथ च्छुदः ।

आपो देवीरिति विषदा विराट् । विष्ठे देवस्येत्यनुद्दृष्टे । इपाँ धियमिति
प्रिदृश् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपक्षाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैचिरीयसंहितामात्रे पथमकाण्डे दिनीयप्रणाठके
द्विरीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

देवीं धियं मनामहे समृद्धिकामभिष्ठये
षच्चोधां यज्ञवाहसः सुपात्रा नो असृद्धशो ।
ये देवा मनोजाता मनोयुजः सुदक्षा दक्षमि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽवन्तु तेष्यो नम-

स्तेभ्यः स्वाहाऽधे त्वं सु जागृहि वृश्यं
सु मन्दिरीमहि गोपाय नः स्वस्तये प्रदुधें नः
पुनर्दद्दः । त्वमेव ब्रतपा असि देव आ
मत्येवा । त्वम् (१) यद्वेष्वीद्वच्चः । विश्वे
देवा अभि मामाऽवैवृत्यन्पुषा सन्या सोमो
राधेसा देवः संविता वसोविसुदावा रास्वेय-
त्सोमाऽस भूयो भर या पृणन्पृत्या वि राधि-
माऽहमाद्युपा चन्द्रमसि मम भोगाय भव
वल्लमसि मम भोगाय भवोमाऽसि मम
भोगाय भव हयोऽसि मम भोगाय भव
(२) छागोऽसि मम भोगाय भव ऐषोऽसि
मम भोगाय भव वायते त्वा वरुणाय त्वा
निक्रीतये त्वा रुद्राय त्वा देवीराषो अपो
नपाय ऋमिहीविष्य इन्द्रियावान्मदिन्मस्तं
शो माऽवे कमिषमच्छिङ्गं तन्तुं पृथिव्या
अनु गेषं भद्रादर्भि श्रेयः श्रेहि बृहस्पतिः
पुरएता तें अस्त्रवयेमवे रुद्र वर आ पृथिव्या
आरे शशून्कणुहि सर्ववीर पद्मंगम्म देवय-
जने पृथिव्या विश्वे देवा यद्गुप्तत पूर्व
शक्तसामान्यो यजुषा संतरन्तो रायस्पोरेण
समिषा मंदेम (३) ॥

(आ त्वं हयोऽसि मम भोगाय भव स्य पञ्चविंशतिः) ।
इति छत्पायज्ञुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रथमाष्टके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

पृष्ठा ०२ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता।

२४५

(दीक्षितकर्तृकदेवयजनस्तीकारः)

[अथ पथमकाण्डे हितीयप्राठके तृतीयेऽनुवाकः] ।

हितीयेऽनुवाके दीक्षा वर्णिता । दीक्षितम् देवयज्ञे स्वीकृते सति सोपक्य-
णादिरूपः कतुल्यवहारस्वत्र कर्तुं शक्यत् इति तृतीयेऽनुवाके देवयज्ञस्तीकारो
वर्णयते । सत्स्वीकारादूर्ध्वं सोमार्थे देवयज्ञने सोपक्यस्त्वैव वकुमुचितत्वात्तत्स्वी-
कारात्पूर्वमनुवाकादी वत्पात्रव्यसंशादनमभिधीयते ।

दैवीमिति । बौधाग्नः—“ अथाप आचामति दैवीं चियं मनापहे सुमृडी-
कामभिष्ये वर्तीर्थां यज्ञवाहसः सुपारा नो असदृशा इति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ दैवीं चियं मनामह इति हस्ताववनिज्य ” इति ।

अधीष्ठार्थसिद्धये चर्ये देववाचिष्यर्था कर्मानुष्ठानकुदिमनया सुपद्या संपाद्यामः ।
कीदृशीं तुदिम् । समृडीकां सुखहेतुं ब्रह्मवर्चसवारणहेतुं यज्ञनिर्वाहिकाम् । चर्य
तुदिः सुदू पारं गताऽस्माकं वशे भवतु ।

सुमृडीकामिति पदस्थामिप्रायमाह-

“ दैवीं चियं मनामह इत्याह यज्ञमेव तन्मदयति ” [सं० का० ६ प०
१ अ० ४] इति ।

मृदू करोतीत्यर्थः ।

सुपरिति प्रदेन मत्सूचितं तदाह-

“ सुपारा नो असदृशा इत्याह त्युदिमेवावरुन्ते ” [सं० का० ६ प०
१ अ० ४] इति ।

त्युदिः सुप्रभाते कृत्स्नवज्ञप्रकाशमित्यर्थः ।

य इति । कल्पः—“ अर्थात्स्मै कर्त्त्वे वा चर्यते वौ चिरिष्य वर्तं प्रय-
च्छति तदक्षिणयः परिभिर्थ चर्यति ये देवा मनोजाता मनोभुवः सुदक्षा दक्षपि-
तारस्ते नः पान्तु ते नोऽनन्तु देश्यो नमस्तेभ्यः स्वहेति ” इति ।

चक्षुरादिपाणामिमानिनो ये देवाः सन्ति तेऽप्यान्यमः चानस्त्रपत्वानुष्ठायि-
नोऽन्तर्वैदिक्ष तुदिसौपादनेन पालयन्तु । कीदृशा देवाः । उत्पत्तिकाले मनसा
साहोत्पत्ताः । व्यवहारकालेऽपि मनसा युज्यन्ते । अन्यमनस्कर्ष्य चक्षुरादिभिः
संनिहितविषयादाप्यनवगमात् । सति तु मनःसाहाय्ये स्वस्वविषयेतु सुदक्षाः
कुशाङ्गाः । दक्षः प्रजापतिरत्पादको मेषां ते दक्षपितारः ।

१. ल. कृत्य । २. क. “ वास्त्रे क ” । ३. क. ग. वाऽभिवि ।

विचारपुरः सरं ब्रह्मं विष्णवे—

“ जस्तादिनो बदन्ति होतव्यं दीक्षितस्य गृहाः इ न होतव्या । मिति
हनिर्वै दीक्षितो पश्चुहुयाद्यजानानस्पावदाय जुहुयाद्यज्ञं जुहुयाद्यज्ञपरुरवरिषादे
देवा मनोजाता यनोपुज इत्याह पाणा वै देवा मनोजाता यनोपुजस्तेष्वेव परोक्षं
जुहोति तत्रेव तुवं नेवाहुतम् ॥ [सं० का० ६ ष० १ अ० ४] इति ।

दीक्षितस्य हविष्टव्यथंवादान्वरे श्रूयते—

“ पुरा खद्धु इवैष देवायाऽऽत्मानमारभ्य चरति यो दीक्षितो यदग्नीषीधीयं
पशुमालभव आत्मनिष्कयण एवात्म स तस्मात्वस्य नाऽऽस्य पुरुषनिष्कयण इव
हाथो सल्लाहुरभीषोनाभ्यां वा इन्द्रो चूबमहन्तिं यदग्नीषीधीयं पशुमालभते
बार्हन्न एवास्य स तस्माद्वार्यं वारुण्यचां परिचरति स्वपैषैवैनं देवतया परिचरति ”
[सं० का० ६ ष० १ अ० ११] इति ।

शास्त्रान्तरेणपि—“ रुद्धांश्चो वा एव देवतास्य आत्मानमालभते यो दीक्षितः ॥ ”
इति । तथा स्ति दीक्षितस्य गृहे पश्चमिहोत्रं जुहुयानहि यजमान एव
हुतो भवेत् । अहोये तु निष्ठाग्निहोत्रस्य एहः यतिदिनामुडानरुतं पर्वं विच्छि-
येत् । तत्र पूर्वप्रसिद्धेन यन्वेगाऽऽहवनीयाज्ञी होमः स प्रत्यक्षं इत्युच्यते । अयं
तु दरोक्षोऽग्निहोत्रहोमः । अन्यदन्तेण प्राणाग्निषु हृषमानत्वात् । अतस्तुतीयको-
टित्वेन मुख्ययोहेऽपाहोमयोरमावासोक्तोषद्यम् । तस्मादनेन यन्वेण ब्रह्मं कृपां-
दित्यभिपायः ।

अम् इति । दीपायमः—“ अथ सर्वेशमयजुर्वपति अग्ने त्वः सु जागृहि
वयः सु यन्दिषीमहि गोपाद नः स्वस्तये पशुषे नः पुनर्दद्द इति ” इति ।

आपस्तम्नः—“ अग्ने त्वः सु जागृहीति स्वप्स्यज्ञाहवनीयप्रभिमन्त्रयेदे ”
इति ।

सुमन्दिषीमहि निर्मयाः समः स्वप्स्यायाः । नोऽस्माकं स्वस्तये विनाशामा-
वार्थं प्रवृत्ते जागरणाय दद्दः त्तामर्थं देहि ।

स्वप्स्यस्तकिं दर्शयन्मन्त्रं द्याचष्टे—

“ स्वप्स्यं वै दीक्षित॑५ रक्षाशसि जिष्याऽसुन्याग्निः खद्धु वै रक्षोहाऽमे
त्वः सु जागृहि वयः सु यन्दिषीमहीत्याहाग्निमेवाधिषर्वा कृत्वा स्वप्स्यि रक्षसाम-
पहत्यै ” [सं० का० ६ ष० १ अ० ४] इति ।

(दीक्षितकर्त्तव्येवयनस्तीकार)

त्वमिति । कल्पः—“ अथाऽव्युवेष्यरात्र आद्रुत्य पशुद्यजुवोचयति
त्वमग्ने ब्रतपा अस्ति देव आ मर्त्येष्वा त्वं यज्ञोपवीडिच इति ” इति ।

याज्यः सु व्याख्यातम् ।

ब्रह्मभैशप्रसकिं दर्शयन्वथम् पादं व्याख्ये—

“ अबत्यमिव वा एक करोति यो दीक्षितः स्वपिति त्वमहो ब्रतपा असीत्या-
हास्त्रियै देवान्नां ब्रतपतिः स ऐतेन ब्रह्मालभ्यति ॥ [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

अविकर्तुं करोतीत्यर्थः ।

मनुष्येषु चित्तं वर्तं मनुष्यादतारेण पात्रयतीति शङ्करं वारयन्दितीषपादं
स्माच्छे—

“ देव आ मर्त्येवेत्याह देवो हेष सन्मर्त्येषु ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ४] इति ।

अतो वर्तं सुमाधातुं शक्तेति ।

आश्रिमूर्च्छा दिवः ककुदित्यादियाऽयापुरोनुवाक्यादिमन्त्रेष्वाग्निः स्तूयत इत्य-
भिषादं तृतीयपादे स्वर्थं दर्शयति—

“ त्वं यज्ञोपवीडिच इत्याहैतरं हि यज्ञोपवीडिते ” [सं० का० ६ य० १
अ० ४] इति ।

विश्व इति । शीधायनः—“ अथ सनिहारान्प्रहिष्टोति स ये बन्धते न
यां प्रत्यारूपास्वतीति वं प्रथम्येभिष्ठिष्ठिष्ठोति विष्टे देवा अभि यामाऽवृत्त्वन्त्यू
सन्या सोपौ राघवा देवः सविता वसोर्वनुदावेति, आहृत्वं दृष्ट्वा जपति ना-
नाहरन्तं रस्वेष्टसोमाऽमूर्तो भर पा पृष्ठन्त्यां वि राखि वाऽहयमुनेति ” इति ।

सनिहारन्देन हिरण्यवस्त्रादि देयदत्यमुच्यते । सनिहारा व्रव्याणामानेतारः ।

आपस्तम्बस्तु प्रकारास्तरेण सन्तविभिष्ठोषिष्ठिष्ठोत्रावाह—

“ विष्टे देवा अभि यामाऽवृत्त्वन्त्यूतिः प्रत्युष्य अपति, पूषा सन्येति सनिहा-
रान्तरः शास्त्रिः, चन्द्रमसिरेष्वतेः पतिमन्त्रं वथालिङ्गं पविष्टुहाति, देवः सविता
वसोर्वनुदावेत्यन्यान्ति ॥ इति ।

सर्वे देवा अवितः पाठषितुं यामापृत्य लिङ्गान् । पूषा सन्या पोषको देवो

[दीक्षितकर्तृकदेवयनस्त्विकारः]

देयेन हिरण्यशब्देण सहाऽऽप्यातु । सोमो रात्रसा रात्रकेन वल्लेण सहाऽऽप्यातु । वसोर्वस्वन्तरस्य गच्छादेः देवो वसुष्वदः सच्चायातु । हे सोमादित्यन्तर्पण्य-पेक्षितमिष्यदेहि, संपूर्णी मा पूर्वपूर्व आवर, अहपायुषा मा विराखि विषुको मा भूवम् ।

पवुद्धो जपेदितिष्येतद्व्याख्येण—

“ अपै वै दीक्षितात्मापुष्प इन्द्रियं देवताः कामाखि दिष्टे देवा अभि यापाऽ-
वृत्रभित्याहेन्द्रियेणैवेन देवताभिः संनयति ” [सं० का० ६ प० १ अ०
४] इति ।

सुपुषुपः सुप्तात् । अतीन्द्रियसायर्थर्थेन दद्भिषानिदेवताभिथाप्य यन्त्रः संयो-
जयति ।

विपक्षचाप्यपुरः सरमाऽऽमूर्यो भरेत्यर्थं यन्त्रमागं व्याचहे—

“ यदेतद्यजुनं त्रूपायावत् एव पश्चानभिदीक्षेव तावन्तोऽस्य पशवः स्मृ रात्रे-
पत्तसोमाऽऽमूर्यो भरेत्याहातरिभित्वेन पश्चानवकृन्ते ” [सं० का० ६ प० १
अ० ४] इति ।

दीक्षाकाले विद्यमानान्यावतः पश्चानभिधाप्य दीक्षित यन्त्रानुकौ तावन्त एव
स्युः । यन्त्रोकौ तु तत्सामध्यर्द्दिरिमिताः परलोके भवन्ति । पश्चानभिर्द्वयान्तराण्यु-
पलक्ष्यन्ते । चन्द्रमसि मम भोगाय भव वल्लभसि पप्य भोगाय भवोक्तारसि पप्य
भोगाय भव हयोऽसि पप्य भोगाय भव च्छायोऽसि पप्य भोगाय मम भवोऽसि
पप्य भोगाय भवेत्येभिर्यन्तेयथालिङ्गं वेसु स्वीकर्यप्यम् । चन्द्रं हिरण्यम् ।
उक्ता गौः ।

तेन तेन यन्त्रेण उच्चद्वयाभिषानिदेवतास्तुष्यभीत्याह—

“ चन्द्रमसि मम भोगाय भवेत्याह यथादेवतमैनाः परिगृह्णति ” (सं०
का० ६ प० १ अ० ४) इति ।

एना हिरण्यादिरूपा दिरित्वा दक्षिणाः ।

वायव इति । कल्पः—“ ताः समुद्दयेत्य रैक्षदि तासाँ या नश्यति भिष्यते
वा दाभवे त्वेति तामनुदिशति, यद्यप्तु वा पाशे वा वरुणाय त्वेति ताँ या सं
वा शीर्थं वैर्तं वा पत्तिं निर्कर्तव्यं त्वेति ताँ यामहिर्वैर्यो वा हन्ति रुद्राय त्वेति
वाम् ” इति ।

१. स. वस्तु । २. क. ग. “ त्रुत्या ८० । ३. स. रक्षान्ति । ४. क. ग. गर्त । ५. स.
“ हिर्वै व्याप्तो ।

[दीक्षितकर्त्तव्यजननस्वीकारः]

अनुदिशामीति शेषः ।

विष्णवश्ववश्वादोदूषणभूषणे दर्शयति—

“ वायवे त्वा धरुणाय त्वेति यदेवमेता नानुदिशेऽध्यादेवतं दक्षिणा गम-
येदा देवताभ्यो वृश्चयेत् यदेवमेता अनुदिशति यथादेवतयेव दक्षिणा गमयति न
देवताभ्य आ वृश्चयते ” (सं० का० ६ म० ३ अ० ४) इति ।

देवीरिति । शौधायनः—“ अथ यद्यपरियामा आप उपाधिगच्छन्ति
तज्जपति देवीराषो अपां नपाद्य कर्मिहित्य इन्द्रियावामदिनमस्तं वो मात्र
कर्मिष्टमच्छब्दं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमिति सं वा गाहते सं वा तरेति ” इति ।

आपरियामा गमनविरोधिन्यो भागीष्टिरोधिकाः ।

आपस्तम्बः—“ यथाजे देवीराष इत्पेत्वगाहतेऽच्छब्दं तन्तुं पृथिव्या
अनुगेषमिति हस्तेन लोहुं विमृद्दनात्पापारात् ” इति ।

यदा केनापि निषितेन देवयजनादन्यत्र दीक्षेत वदानीं पृथगरणीच्छदीन्स-
मारोप्य देवयजनं भच्छब्दप्ये प्राप्तायां नद्यापवमासोन्नरेत् । अर्पा नपाद्यिति-
संनोधनम् । हे देव्य आपो युष्माकं य कर्मिस्तं पादेन मात्रकर्मिष्टम् । कीदृश
कर्मिः । वीशाद्युत्पादनेन हवियोग्यः स्वकीयजलपानेनेन्द्रियशक्तिकरी तुषां
निपत्तयन्विहर्षपदः । मृदि लोहरूपं पृथिव्या अधिष्ठब्दं तन्तुं सेतुं प्राप्य तस्यो-
परि गच्छामि ।

हविष्यशब्दाभिप्रायत्याह—

“ देवीराषो अपां नपादित्याह यदो मेष्ट्ये यज्ञिष्टं सदेवं तदो मात्रं कर्मि-
षमिति वापैवदाह ” [सं० का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

इति वाव, इत्येव ।

तन्तुशब्दाभिप्रायत्याह—

“ अच्छब्दं तन्तुं पृथिव्या अनुगेषमित्याह सेतुपेव कृत्वाऽस्येति ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ४] इति ।

भद्रादिति । शौधायनः—“ कृहस्तिष्टत्यभां प्रयाति भद्रादमि अेयः येहि
पृहस्तिः पुरएता ते अस्तिष्टत्य यत्र वत्स्पन्नमविति तद्वस्तिष्टयेष्व त्य वर आ
पृथिव्या इत्यथाऽऽविष्टपुष्टन्मुष्टिष्टत आरे शाशूक्षणुहि सर्वीति इति ” इति ।

आपस्तम्बस्तु वीमन्वनेकीकरण विनियुक्ते—“ बृथमरणीष्वग्निसामारोप्य
रथेन प्रयति एतदभावे रथाङ्गमादाव भद्रादामि वेष इति ” इति ।

अद्वार्थकमेण देवीराप इत्यस्मात्पूर्वमेवायं यन्मोऽवगन्तव्यः । हे रथ भद्रारथ-
शस्त्राद्वाप्त्याभिहोत्रस्यामादतिप्रशास्त्रं सौमिकं देवयजनमभियथाहि । बृह-
स्पतिस्त्रव पुरतो नन्दा भवतु । अथ प्रथाणादूर्ध्वं पुरिव्याः सैवनिर्ग्या सम-
न्नाद्वारे अष्टे रथान् इमिमां गतिमवस्त्रं समाप्त । हे रथाभिपानिनादित्य शश्र-
न्याशसादीनारे देवयजनमाद्वारे कुरु ।

कल्पः—“ अथ यत् यक्षप्रभाणो भवति तद्वस्त्रत्येदमग्नम् देवयजनं बृथि-
त्या इत्यन्वादनुवाकस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवमाप्नायते—

एदमिति । पृथिव्याः सैवनिधि यदेवयजनं तदिदमग्नम् वर्णं याप्ताः । यदे-
वयजनेन(न) पूर्वं सुवै देवा अजुपन्वासेवन्त तद्वयमागत्य वेदवयमदैर्यन्तेः सौम-
याणं सैवरन्तः सम्यक्षरारं नयन्तो रायस्तोवेण धनसमूच्यथा समिपा सप्तीचीने-
नाचेन च यदेव हस्यास्म ।

भद्रादभीत्यादिमन्त्रार्थः स्पष्ट इत्यभिप्रेत्य ब्राह्मणेनाच व्याख्यानमुपेक्षिवेम् ।
ओपानुवाक्यकाण्डे तु दीक्षितर्नियमप्रसङ्गाद्व्याख्यानं रुतम् । तत्र बृहस्पतेह-
प्योगमाह—

“ आप्तिवै दीक्षितस्य देवता सोऽस्मादेतर्हि तिर इव यहि याति दमीधरः
स्त्रादसि हन्तोर्भद्रादभि श्रेयः प्रेहि बृहस्पतिः पुरातता ते अस्तिवत्थाह अस्त्रे
देवतां बृहस्पतिस्त्रमेवान्वारभेते स एनः संपारयति ” [सं० का० ३ य० १
अ० १] इति ।

यदा दीक्षितोऽग्निहोत्रस्थानात्वयादि तदाभमिस्तरोहित इव नैनं पालयति ।
ततो रक्तस्त्रेन मार्गे हन्तुभीधराणि भवन्ति । तत्र बृहस्पतौ पुरतो गच्छति सत्य-
नुगच्छत्नमेवं रक्तोबाधप्रिहोत्रेण स बृहस्पतिः सम्यक्षरारं नयति ।

उत्तरमन्तस्य चतुर्थं भागेषु प्रतिपाद्योऽर्थः प्रसिद्ध इत्याह—

“ एदमग्नम् देवयजनं बृथिव्या इत्याह देवयजनः सेष पृथिव्या आगच्छति
यो यजते विष्ठे देवा एदजुपन्त पूर्वं इत्याह विष्ठे सेवदेवा जोषयन्ते यद्वाहणा

प्रेषा० २ अनु० ३] कृष्णयजुर्वदीयतैचिरियसंहिता ।

२६३

(वीक्षितकर्त्तव्यैव यजनस्त्विकाः)

काकसामाभ्यां यजुषा संतरन्त इत्याहकसामाभ्याः सोऽय यजुषा संतरति यो यजते
रायसोपेष चमिषा मेदेष्याहाऽशिष्मेदैताभाशास्ते ” [सं० का० ३ प०
१ अ० १] इति ।

अभ्युप्रभूतयो जाहणा येदेवयजनकिदानीषाविविष्टन्ति तदेवाः स्वर्थं सेव-
पना एतान्तेवन्ते । यो यजते स एष संतरतीत्यन्तयः ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ दैर्दी हस्तौ शोभयित्वा ये दे मतपयः पितेत् ।
अग्ने स्वस्यव्यवस्थाह त्वं पशुओ अपेत्तथा ॥ १ ॥
विष्ट इत्यपि पूर्णे ति सनिहारानुशासनम् ।
देवो वसुभृथन्दं पद्मिसत्त्वं पदिग्रहः ॥ २ ॥
वाय नष्टपन्तु मृतां सञ्चामृम्भ्यो च गैं स्पृशेत् ।
देवीराणो विनाशाभ्यु लोकपन्तु विमदेष्येत् ॥ ३ ॥
भद्राद्वधेन धात्येदं धाश्मैपिष्ववस्थितिः ।
अनुयाके तुरीयेऽस्मिन्नुदिवा एकविंशतिः ॥ ४ ॥ इति ।
आथ भीमांता ।

एकादशाभ्यायस्य चतुर्थोपदे चिनिवत्म्—

“ स्वप्नादिमन्त्रा आवत्यो नो वाऽयोऽस्तवन्तरायतः ।
कृत्तमेदेशपवृत्तवाचिमित्तामेदेवः सङ्कृत् ” इति ॥

दीक्षिवस्थ स्वप्ननश्चरणवृक्षेदन्मेष्यदर्थंनिमित्करत्तवन्तवज्ञाः
पठिताः । स्वप्नमेष्य वत्पा असीत्यादिकः स्वप्नपन्तः । देवीराणो आर्ण नषादि-
त्यादिन्दीतरणमन्तः । उन्द्रीवैर्लं धन इत्यादिर्षुष्टेदनमन्तः । आवर्द्धं यम
इत्यादिर्षेष्यदर्थंनमन्तः । यदा निद्रा पर्ये पदेष्यिरल्पैर्व्यवधीयेत, नक्षी च
चहुषाःस्तोत्रोयुक्ता हीर्षैः, वृष्टिश विच्छेदैः, अपेष्यानि च देवैस्तदा वैरन्तरायै-
निमित्तेषु भिद्यमानेषु नैकितिका मन्त्रा आवर्तनीर्था इति मात्रे त्रूपः-रात्रि-
गतां कृत्तमां निद्रामुद्दिष्य मन्त्रामित्तानाभिमित्तमेकम् । एषमन्त्रवापि योऽष्टम् ।
दस्यान्नास्तमावृतिः ।

तैवेवान्यचिनितम्—

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथगकाण्डे—
(सोमधागोषयोगिसोमहपणार्थं सोमकर्णीविषयहोमादिकव्)

“ प्रपाणे पत्यहं मनो भिजो नो वाऽन् विभैः ।

प्रयाणमेदादिनो नो गत्यैक्यादानिवृत्तिः ॥” हति ।

भद्रादभि ऐय इत्यादिः प्रयाणभृतः । तत्र दीक्षितस्य निर्गममरम्य पुनः-
प्रेतशपर्यन्तं विभ्रमम्यवद्वानेऽपि एषोजनैक्यादेकमेव प्रयाणम् । ततो न
पन्नावृत्तिः ।

अथ चतुर्दशः—

देवीं धियमित्यश्च त्वमिति चैदेव अनुदृष्टौ । त्वमग्न इति गायत्री । विश्वे देवा
इत्पैक्षपदा । पदमग्नमेति विष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाशे रुच्यायजुर्वे-
दीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
त्रुटीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

(अथ प्रथमाहके द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

इयं ते शुक तनुरिदं वर्चस्त्वा सं भव-
आजं गच्छ जूरसि धूता मनसा जुडा विष्णवे-
तस्यास्ते सत्यसंबसः प्रसवे वाचो यन्वर्मशीय-
स्वाहा शुकमस्यसृतमसि वैश्वदेवः हृदिः सूर्यस्थ-
चल्लराऽहमप्नेरक्षणः कनीनिकां यदेतदेभिरी-
यंसे भ्राजेभानो विष्णविता चिदसि मनाऽसि-
धीरसि दक्षिणा (१) आसि यज्ञिर्याऽसि
क्षत्रियाऽस्यदितिरस्युभवतःक्षीर्णी सा नः
सुप्राची शुप्रतीची सं भव मित्रस्वा पुदि ष-
धनातु पूषाऽच्चेनः पातिवन्द्रायाघ्यक्षायातु त्वा
माता मन्यतामनु पिताऽनु भ्राता सगम्योऽनु
ससा सर्वथः सा देवि देवमच्छेहीन्द्राय सो-

पैषा० २ अंग० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता। ८३६

[सोमपागोपयोगिसोमक्रयणार्थं सोमक्रयणीविषयहोमादिकश्]

म॒५ रुद्रस्त्वाऽऽस्त्वं यत् यत् मित्रस्य पथा स्वस्ति

सोमसत्त्वा पुनरेहि सुह रुद्धा (२) ॥

(दक्षिणा सोमसत्त्वा पथं च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताशां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथगकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

तृतीये देवयजनं स्वीकृतम् । अथ हस्तिनेव देवयजने सोमपागोपयोगिसोमे
केतुं सोमक्रयणीविषयं होमादिकं चतुर्थोऽभिविषये । इये ते शुक्रेत्यादृशस्तनम्-
न्नाः । प्रायणीयासंचन्ति ग्रौदाज्यम् । तेनाऽऽज्येन सोमक्रयणीपीक्षपाणी जुहु-
यात् । ततो मनवध्यारुद्धारामात्मूर्ति प्रायणीया सोमक्रयणी चानुवाकद्वयेन त्रास-
णेऽभिविषयते ।

दत्र प्रायणीयां प्रस्तौति—

“ देवा वै देवयजनमध्यवसाम दिशो न पाजानन्दैऽन्योन्यमुपाधावन्त्वया
प्रजानाम त्वयेति तद्वित्याऽ सप्तविषयन्त तद्या प्रजानामेति साऽब्रवीद्वारं युग्मे
मत्यायजा एव वो यज्ञा मदुद्धना । असचिन्ति तस्मादादित्यः प्रायणीयो यज्ञा-
नामादित्य उद्धनीयः ॥ [स० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

देवयजनार्थपर्यं प्रदेशः समीक्षिनो न लितर इति निशेतुं परिभ्रम्य है यदेशं
निश्चित्य एरिप्रयोग दिग्प्रयं प्राप्य प्राचीनवैशादावसप्त्याः संपत्ताः । ततस्त्व-
मेष दिशं ज्ञापयेत्येवं परस्परं वदन्तो दिग्बोधकशक्तिभिर्वित्यां निश्चित्वन्तः । सा
चादिगिः सोमपागारभसपाप्त्योराहमेव देवता भूयात्समिति करपात्वत । प्रयन्ति
आरभन्तेऽनेन देवतारूपेणिति प्रायणम् । उद्धन्त्युचित्तिन्ति सप्तापयन्त्यनेत्रेवि उद्ध-
नम् । अहमेव प्रायणप्रारम्भेवता पैषां यज्ञानां ते मत्यायजाः । अहमेवोद्धने
सप्तापिदेवता येषां यज्ञानां ते मदुद्धनाः ।

हस्मदेवं बृत्वाददितिदेवताकः प्रायणीययामः कर्तव्यः । तत्प्रसङ्गदुद्धन्त्या-
गोऽपि विधीयते ।

अदितिरेका प्रधानदेवता चतुर्स्त्वङ्ग्नेवता इत्यभिप्रेत्य संस्कृता विधत्ते—

[सोमयात्रोपयोगिसोमक्यणार्थं सोमक्यणीविषयहोमादिकस्]

“ पञ्च देवता यजति पञ्च दिशो दिशां पञ्चात्मा अथो पञ्चाक्षरा पञ्चः पाञ्चो यज्ञो यज्ञमेवादरुन्ते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

दिग्बिशेषेषु देवताविशेषान्विचार्तुं प्रस्तौति—

“ पृथ्याऽ स्वस्तिमयजन्माचीपिव तथा दिशं माजानन्दग्रन्था दक्षिणा सोमेन प्रतीची॒॒ सवित्रीदीनीभदित्योर्ध्वाम् ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

स्वस्तिसंज्ञा देवता चथ्या पथि साधुः ।

दिग्बिशेषबोधनत्वरे मात्रं कुशलान्विषये—

“ पृथ्याऽ स्वस्ति यजति प्राचीभेत तथा दिशं पजानाति पृथ्याऽ स्वस्ति-निष्ठवाऽभीषोमी यजति अक्षुषी वा एते यज्ञस्य यदग्नीषोमी ताम्यमेवानुपश्यत्यग्नी-षोमाविह्वा सवितारं यजति सवितृप्रसूत एवानुपश्यति सवितारमिष्ठवाऽदिति॑ यजतीर्थं वा आदितिरस्यमेय पतिष्ठायानुपश्यति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

अर्थानुसारेण होमविशेषा दिग्बिशेषेषु चेष्टाः । चकुर्द्वयरुपेण पशंतितुष्मग्नी-षोमयोः सह निर्देशः । होमसु तयोः क्रमभावी दिग्भेदायाऽप्यानुवाक्यमेदाच्च । ततोऽग्निभिष्ठवा सोमे यजतीर्थपि वाक्यं दृष्टव्यम् । तयोश्चकुर्द्वय दार्शिकाक्यभागमात्रेण प्रपञ्चत्वम् । अनादितेष्वक्लहोमः । “ आदित्यः पाय-पीयः । पयस्ति चक्तुः ” इति शास्त्रान्तरे समानानाद् । आप्येन तु देवतान्व-राणाम् । तथा च सूतम्—“ चतुर आज्यमागान्मतिविशं पजति ” इति ।

कग्नुवचनपञ्चयोर्दिष्टये—

आदितिभिष्ठवा मारुतीमुष्मन्वाह मरुतो वै देवानां विशेषो देवविशं सखु॑ ऐ कल्पयाने मनुष्यविशमनुकल्पते यन्पारुतीमृतमन्वाह विशां कल्पयै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

मरुतो यज्व इत्येषा मारुती । तथा च सूतम्—“ मारुतीमुष्मन्वाह मरुतो यज्वयो दिव इति ” इति । एकोनपञ्चाशतसंख्याकाः सहमणरुपा मरुतो मनुष्य-वैश्यवदेवानां धनसंपादकाः पजाः । अनेन यन्नानुवचनेन देवविशां समूहः स्वप्या-परे कल्पयो भवति । वं च कल्पमनेषु सुत्यं मनुष्यपजातंवः कल्पते । अतो च मन्वानुष्यनं पजानां कल्पयै भवति ।

(होमयागेष्योगिसोमकथणार्थं सोमक्षयणीविक्षयद्भेदादिकथं)

पूर्वपक्षत्वेन चोदकपाणां किंचिदङ्गन्मनवदविति—

“ब्रह्मवादिमो वदन्ति मयाजवदनूयाऽप्य पायणीये कर्मनूपाजवदपवाजमुद्यनीपयितीमे तैव सा यज्ञस्य संतविः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

प्रभुत्वे यहत्याः संयिदादिनामकाः पश्च मयाजा अनु पश्चात्पाहौ यज्ञव्या बहिरादिनामकात्त्वयोऽनूयाजाः । तदुभये पायणीयोदयनीययोरिष्टयोरतिदेशतः पापाम् । तत्र पायणीयेष्वचापनूपाजानुष्ठाने यागः समाप्तेत तद्वदुदयनीयापाप्याजानुष्ठाने पापान्तरं पारम्परेत । तथा सति सोमपापो मध्ये विच्छिदेत । उभयवर्जने तु सोमपापस्य पारम्परपापो पायणीयेष्वादिनीमनुष्ठीयपाना इत्ये प्रत्यक्षाः प्रयाजाः समाप्तिरूपायामुदयनीयेष्वावनुष्ठीयपाना अर्भी परोक्षा अनूयाजाः । तथा सति प्रयाजानूपाचद्वयेन दर्शयापस्य या संतविः तैवाहम सोमपापस्य मध्ये विच्छेदराहित्यलक्षणा सा संतविः संपूर्णते ।

पूर्वपक्षे द्रुपदति—

“ तत्त्वान् कार्यमात्मा तैव प्रयाजाः प्रजाऽनूयाजा यत्प्रपाजानन्दरियादृत्यानपन्तरियाद्यदनूयाजानन्दरियात्यजामन्तरियाद्यदः स्तुतु तैव यज्ञस्य विततस्य न किप्ते तदनु पश्चः पराभवति पश्च तदनु पश्च यज्ञपानोऽमु पराभवति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

आत्मनो वा पूर्वादेष्वा नान्तरायः स्तुतु चाकषते यतो द्वयं तदङ्गमित्यर्थः ।
सिद्धान्तमाह—

“ प्रयाजवदेवानूयाजवदपायणीयं कार्यं प्रयाजवदनूपाजवदुदयनीयं नाऽन्तर्व्यानमन्तरेति न पर्जां न यज्ञः पराभवति न यज्ञपानः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

दिच्छेदपरिहाराभ विभक्ते—

“ पायणीयस्य निष्कास उदयनीपपभिनिवृत्ति तैव सा यज्ञस्य संतविः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ५] इति ।

प्रयणीययागसंबन्ध चरुवाचमपक्षाल्प निष्कासे पात्रलिपेऽत्रे निर्वापाच-
त्वेष्यस्य या संतविः तैव सोमपापस्यविच्छेदस्या सा संतविर्भवति ।

प्रायणीयोदयनीययोर्द्वैत्येन प्रयाजाया अप्येकत्वपाप्तौ व्यरपरात् विभते—

“ याः प्रायणीपस्य प्रयाज्या यता उदयनीयस्य योज्याः कुर्षात्पराङ्मु

(सोमपात्रोऽयोगिलोमक्रयणर्थं सोमज्ञयणीविश्वस्त्रोमादिकंह)

छोक्यारोहेतमसायुक्तः स्याद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यास्ता उद्यनीयस्य याज्याः करोत्यस्मिन्देव छोक्ते प्रतितिष्ठति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ५] इति ।

स्वस्त्रिरिष्टि पपथे भ्रेष्टेत्याद्याः प्रायणीयस्य याज्या उद्यनीयस्यापि तथे-त्येवं केतिदाहुः । वथा सवि प्रतिनिवृत्तेरभावाद्यजमानोऽस्माल्लोकात्पराङ्गमुखः स्वर्गीयारोदुं सहसा घियेत । तस्मातेषां पक्षो न मुक्तः । यासु स्वस्त्रि नः पश्येत्पाद्याः प्रायणीयस्य पुरोनुवाक्यासां माज्यात्वे सवि स्वस्त्रिरिष्टीत्यादीना पूर्वोक्तानां पुरोनुवाक्यात्पाद्य प्रतिनिवृत्तेयजमानोऽप्यस्मिन्देवोक्ते प्रतिति-ष्टत्येव ।

इत्थं प्रायणीयेहिमुक्तवा सोमक्यणीं वज्रं सोमाहरणं सोपास्यानमाह—

“ कद्रुष्वै सुपर्णी चाऽऽग्रहत्वयोरस्यर्थेताऽ ता कद्रुः सुपर्णीहिजयत्साऽग्र-वीत्तीयस्यामितो दिवि सोपस्तमाहर वेनाऽऽस्यानं निष्कीर्णीयेति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

कद्रुः सुपर्णी चोमे सप्तन्यौ पराजये दासीत्वमध्युपेत्य मैद सौन्दर्यं वै-वेत्यस्यर्थेताम् । तत्र मध्यस्थाः कद्रुन्वा जयमूचिरे । सा च कद्रुः सप्तर्णी दासी-त्वेन परिगृह्य तन्मोचनोशार्यं स्वयमेषोपदिदेश । इतीऽस्माल्लोकादारभ्य गणनायाँ तृतीया यौः स्वर्गलोकस्त्रिम्भ्योमो वर्तते । महर्जनस्तपः सत्यभिस्येतेऽपि छोका द्युशाङ्काभिसेयास्त्वादितस्तृतीयस्यामिति विशेष्यते । सोम आहत्य वृत्ते स्त्रित्वां तु असामीति ।

सोमाहरणे संभावयितुं श्रुतिराह—

“ इयं वै कद्रुरसौ सुपर्णी छन्दाऽसि सौपर्णेयाः [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

भूछोकरूपत्वात्कद्रुः स्वयमाहत्तुं न शक्नोति । सुपर्णी तु द्युछोकरूपत्वादुत्प-दनसमर्थानां गायत्र्यादिरूपाणामपत्यानां सञ्चायत्वं शक्नोति ।

अथ सा सुपर्णी स्वपुत्रणां गायत्र्यादीनामये स्ववृत्तान्तं स्पष्टी करोती-त्पाह—

“ साऽब्रवीदस्मै वै पितरौ पुत्रान्विभृतस्तृतीयस्यामितो दिवि सोपस्तमाहर वेनाऽऽस्यानं निष्कीर्णीयेति मा कद्रुरवोचदिति ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ६] इति ।

प्रष्ठा ० २ अनु० ४] कथायजुर्वेदीयतैतिरीयसंहितां । २६७

[सोमयागोपयोगिसोगक्षयार्थं सीमाहवीविक्षयोग्माविक्ष]

पुंशामनरकोपदक्षितादेशाद्दुःखादायन्त इति पुञ्चस्त्रान्युवानस्मा एवाहशोऽ-
द्रवदरिवाणाय मातापितरौ पुण्डीतः । हे गायत्र्यादिपुञ्चः कवूवचनपदमत्थ यदु-
चिर्तं तत्कुरुष्वम् । गायत्र्यादीनैर्घित्कशरीरधारित्वात्पुञ्चत्वमविरुद्धम् ।

तत्र प्रौद्योगिकादौ जगती प्रवृत्त इत्याह—

“ जगत्पुद्पतव्यतुद्वाक्षरा सती साऽप्याप्य न्यवर्तत तस्ये दे अक्षरे अभी-
येताऽ सा पशुभिष्य दीक्षया चाऽग्न्यच्छत्तस्वार्जगती उन्दसां पशव्यतया तस्मा-
त्पशुपत्वं दीक्षीपनमति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

पुरा जगतीपादस्य चतुर्दशाक्षराण्यात् । तादृशी जगती दुर्लिङ्कं गत्वा
स्वानव्याधादिसोमरक्षकैः सह मुद्गवा सोममप्याभिषोमीपत्तवनीयानुवृत्या-
रुप्यशूनिदित्ताभ्यां दीक्षा च गृहीत्वा स्वकीये चाक्षरद्वये स्वानादिभिर्मूर्हीते
सुति पराजित्य समाप्तता । यस्मार्जगती पशूनानयत्स्वात्मैवात्मर्त्वं पशुपत्वा ।
यतः पशुभिः सह दीक्षाऽभीता ततः स्वाधीनसंपत्तौ स्वर्णां दीक्षायां प्रवर्तते ।

तथैव विषुभो युज्वे दर्शयति—

“ विषुगुद्पतव्यमोद्वाक्षरा सती साऽप्याप्य न्यवर्तत तस्ये दे अक्षरे अभी-
येताऽ सा दक्षिणाभिष्य तपसा चाऽग्न्यच्छत् ” [सं० का० ६ प० १ अ०
६] इति ।

गौआश्वेष्याद्यो दक्षिणाः । अवानपरित्यागमुहिष्यन्यवाग्यमनवनीताभ्यङ्ग-
कृष्णाजिनपावरणादिक्षेशसहिष्णुत्वं तपः । प्राणवत्प्रियस्य गवाधिदीप-
भिकं तपः ।

विषुभा वदानयनमुपगदयति—

“ वस्माविषुभो लोके माघ्येदिने सर्वते दक्षिणा नीवस्त्र एतत्त्वत् वाव तप
इत्यादुर्यः स्वं ददाति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

माघ्येदिनसुदनस्य विषुगभिमानिनी देवता । ततस्तदेवतिष्ठुभो लोकः स्थानं,
शरीरमयासादपि धनहानिकृतस्य मानसप्रयासस्याधिकरदादत्तेन धनेन परोपभी-
वनात्म दानमेव महत्वं इत्याभिज्ञानं शतम् ।

गायत्र्या युज्वे यर्य दर्शयति—

“ गायत्र्युद्वद्वच्चतुरक्षरा सत्यजया अपोतिष्ठा तमस्या अलाभ्यरुद्ध तद-

[सोमवार्षीयोगीसोमक्षयज्ञार्थं सोमवार्षीयज्ञार्थं गोमादिकम्]

जाया अजत्वः सा सोमं चाऽहरच्चत्वारि चाक्षराणि साऽक्षाक्षरा समपद्यत् ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

सहायरहितयोः पूर्वयोः पराजयं दृष्ट्वा यायत्री स्वयमजया सहोदपत्तृ ।
सा त्वजा गायत्र्यं स्वकीयेन वेष्टता ते सोमसभितो लुरोध । वस्मात्राधनपर्याय-
क्षेपणार्थादृजातोरजेति नाम शिष्यत्वम् ।

पश्चोत्तराभ्यां गायत्रीं पश्चस्ति—

“ बलवादिनो वदन्ति कस्मात्साधायत्री कनिष्ठा छन्दसाऽसरी यज्ञ-
मुखं परीयायेति पेदवादः सोमवाहरत्स्माद्यज्ञमुखं पर्येत्स्मात्सेजस्त्रिनीतमा ॥ ”
[सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

तत्पात्कारणात् । कनिष्ठा न्यूनाक्षरा । यज्ञमुखं प्रातःसदनम् । तत्र बहि-
ष्यवमाननाभिः प्रथमसोम उपास्यै मायता नर इत्याया कचो गायत्र्यः । सेव्यं
यज्ञमुखमाप्तिः । बलवादिनो बुद्धिमन्तो पेदवायाद्युत्तरमाहुः । यस्मादियम-
दीभ्युषाहोकारत्सोमवाहरत्स्मादस्या मुखप्रापियुक्ता । मुखत्वादेवास्यास्तेजोवा-
हृत्पम् ।

आहरणप्रकारं दक्षिण्यति—

“ पद्म्यां हे सबने सपशृङ्खाम्बुद्धेनैकं यन्मुखेन सपशृङ्खाचदवयत्स्माद्वै सद-
ने शुक्रवती प्रातःसदने च माघवेदिने च वस्मानृतीयसदन कर्त्तीचमभिषुण्वन्ति
धीतमिति हि मन्यन्ते ॥ ” [सं० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

पश्चिमपापायत्री सपशृङ्खपर्याप्तौ सोमभागी पद्म्यां संगृह्य तृतीयसदनपर्याय-
में सोमभागं चञ्चुषुटाभ्यां संदृश्य तदीयं रसं पूर्णै । यस्मात्पद्म्यां भूतौ सोम-
भागौ च पीतौ वस्मात्वादः सदनप्राप्तिदिनसदने शुक्रशब्दाभिषेयेन सोमवरसेनोपेते ।

यस्मात्तीतीयो भाषः पीतस्मात्प्राप्तितवे भव्यमानास्ततादृष्टमार्थमृजीवप्रभिषुणु-
द्युरिति प्रात्सिद्धिमकं किनिदिधाय तत्त्वारं विशेषं विषयते—

“ आशिरवन्यथाति सुशुक्रवायाथो संप्रत्येवैनत् ॥ ” [सं० का० ६ प०
१ अ० ६] इति ।

आशिरं क्षीरम् । सशुक्रवं तत्पत्त्वम् । किंच क्षीरसेवनादनीवगतसोपरस-
रुपहविः संप्रसादि सम्प्रकरोपयत्येव ।

पुनरप्यन्यदिधत्ते—

प्रिया० रे अंतु० ४] कृष्णोयं जुर्वदोयता च रीयिताहंता । २३९

(सोमयामोपयोगिस्तोमकथणार्थं सोमकथणीविवरहोमादिकस्)

“ त ए सोयमाहियमार्णं गन्धवौ विश्वावसुः पर्यमुष्णातस विस्तो रात्रीः परि-
मुषितोऽवसत्तस्मात्तिसो रात्रीः प्रतितः सोमो वसीति ” [स० का० ६ प० १
अ० ६] इति ।

जपसाहित्यसेषु शिष्टभिष्टवपलत्वा सोमे निवासयेदित्यधैः ।

इत्थे सोमाहरणं निरूप्य सोमकथणीं निरूपयितुमारभदे—

“ ते देवा अबुवस्त्रीकामा वै गन्धवौः लिया निष्कीणामेति ते वाच॑ लि-
यमेकहायनीं कृत्वा तथा निरक्षिण् ॥ ” [स० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

एकसंवत्सरवपरकायास्वस्या॒ लीरुपया॒ वाग्देवतया॒ सोमस्य शिष्टक्रू॒ छतः॑ ।

गन्धवैष्टवपरकायास्वस्या॒ लिया॒ रेहितयोरूपदां दक्षंयति—

“ सा रेहित्यूरं कृत्वा गन्धवैष्टव्योऽप्यकम्पातिष्ठावौहितो जन्म ॥ ” [स० का०
६ प० १ अ० ६] इति ।

देवेष्वनुरोक्तामाः पुनर्देवताशार्थिं दर्शयति—

“ ते देवा अबुवस्त्रं युष्मदकमीचास्पानुपावत्वे विष्ट्रयमहा॑ इति वसु ग-
न्धवौ अवद्यनामन्देवाः सा देवाभ्यायत उपावत्वं तस्माद्ग्रायन्तरं लियः काप-
यन्ते ” [स० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

दिव्यवायै है विलक्षणं यथा॒ भवति तथैवाऽकारयायः॑ । वसु वेदः॑ ।

एवद्वृत्तान्तवेदनं प्रसंसति—

“ कामुका॑ पुन॑ लियो॒ भवन्ति य एवं॑ देवाथो॒ य एवं॑ विद्वान्मृि॒ जन्मेषु॑
भवति तेभ्य॑ एव ददत्युत यद्यहुतया॒ भवन्ति ” [स० का० ६ प० १ अ०
६] इति ।

वरस्य लियवा॑ वरार्थं कम्पापवैष्टुं पवुक्ता॑ वाम्पदा॑ जन्म्याः॑ । तादेशानां॑ ज-
न्म्यानां॑ द्वौ॑ वर्णौ॑ । तत्रैकस्मिन्वर्गे॑ यथोक्तेवेदनराहिता॑ अनेकमुण्डान्तरोदेता॑ वहवो॑
वरा॑ यद्यपि॑ सन्ति॑ तथाऽपि॑ ते॑ वर्णमुषेष्य॑ षेषु॑ जन्मेष्वेकोऽप्येव॑ विद्वान्करो॑ भवति॑
तेभ्य॑ एव जन्मेष्य॑ कृत्यां॑ तत्पितरो॑ ददति॑ ।

सोमकैष्टर्णा॑ गुणं विष्टते—

“ एकहायन्या॑ कीणाति॑ वाचेवेन॑ सर्वंया॑ कीणाति॑ तस्मादेकहायन्या॑ मनुष्या॑
वाचं वदन्ति॑ ” [स० का० ६ प० १ अ० ६] इति ।

वाग्देवतायाः॑ सोमक्षणीरुपस्त्रीकारात्तर्वंया॑ वाचा॑ कृप उपपदाते॑ ।

एकसंवत्सरस्त्रीकारभ्य॑ तास्मिन्वमासि॑ सति॑ वदनव्यवहारोपक्रमात्॑ ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंमेता- [१मथमकाणे-
(सोमवारोपये ग्रिहोगक्रमयार्थं सोमक्रमणीविषयहोपादिकम्)

वर्षदोषान्विशद्यति—

“ अकृटवाऽकर्णदाम्भिराणमऽलोणयाऽसपशकया कीजाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।

कृदा कुटिलशूल्की । कर्णा छिकणेष्वेता । काणा लेकाक्षी । शोणा
कुडादिदूषिता । सपशका न्यूनाङ्गी । एवा वर्णाः ।

उपादेयां दर्शयति—

“ संवैयैवैनं कीजाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।
संवौप्रवयवसंपूर्णत्यर्थः ।

पिपक्षवादपुरस्तरं स्वपक्षं विद्धने—

“ एच्छैवेतया कीर्णीयाऽदृष्ट्यम् यजमानः स्यायत्कृष्णयाऽमुस्तरणी स्यात्-
मापुको यजमानः स्यायद्विरुपया वार्ष्णी स्पात्स याऽन्यं जिनीयासं वाऽन्यो
जिनीयादरुणया पिङ्कनक्षया कीजात्येतद्वै सोमस्य रूपः स्वैवैनं देवतया की-
जाति ” [सं० का० ६ म० १ अ० ६] इति ।

मूर्दं गुरुवननु हन्यमाना गौरनुस्तरणी । रुणायास्ताऽहस्तेन यजमानो
चियेत । वर्णद्वयोरेता प्रद्यते विरोपिष्ठातिनीः तथायपि यजमानतदैरिणोरन्यो-
न्यविरोधितात्मको इन्ति को वा हन्यत इति न शायते । अकण्डं पिङ्कनक्षयं
च सोमदेवायाः स्वरूपम् । अदस्तादची गौः सोमक्रमाय सदृशी भवति ।

इतर्थं चतुर्थीनुवाकोक्तमन्तव्यारूपानस्योपोद्घातत्वेन जास्तेन वायर्णीयासो-
मक्रमायात्मनुवाकाभ्यामभिहिते । अथ मन्त्रा व्याख्यातव्यः ।

इथमिति । कल्पः—अपैतद्भवाज्यमाप्याय शुचि चतुर्मुहीं शूहीत्वा
सूवेण हिरण्यं निष्ठकर्त्त वद्भ्वा देभास्यां प्रदम्य सुच्यवद्वातीयं ते शूक तदू-
रिदं वर्षस्तपा सं भव आजं गच्छेति ॥ इति ।

हे शूक दीपिमादिरण्य तवेषं जुहूस्तनुः, इदं चूतं तव तेजोऽदस्तया जुहा
संगच्छं संपव । हे हिरण्याऽऽन्यरूपो आजं दीपि पाप्यनुहि । अथवा हे शूक
वद्ध इप्याच्यरूपा तव तेनुरिदं हिरण्यं तव तेज इत्येवं जास्तानुसारेण व्या-
रूपातव्यम् ।

आधानवास्तपोक्त हिरण्यस्य महिमानं तत्त्वपद्वयोर्जारेन परमभिश्चाप्य
प्रशंसति—

१. क. ग. दर्शनाङ्गी प्रबन्ध शुः । २. क. ग. ग. छ. “ उच्चति भास्य ” । च. “ च ।
सेनाऽऽन्यम् ” । ३. स. “ जाप्ति श ” ।

प्रपो० २ अनु० ४] छण्णाय जुर्वेदीयतैचिरियसंहिता ।

۲۸۵

(सोमयोगोपयोगिसोमकरणार्थं सोग्रहयणीविषयाहोमादीक्रम्)

“ ददिरण्यमध्यवत्सादन्त्यो हिरण्यं पुनर्नित् ॥ [तं० का० ६ प० १

अ० ७] इति ।

आधानबालजे त्वेवमाशायते—

आपो वरुणास्प पत्नय आसन् । ता अभिरम्यधपायत् । ताः सवभवत् ।
तस्य रेतः परापदत् । वद्धिरण्यमधवत् ॥ इति ।

तस्मादिरणस्य वहिः पिता आपो मातरः । तस्मात्सदाः शुद्धं हिरण्यं यदि
कवाचिदजस्तलादिस्तर्वेन शोधनीयं भवति तदाद्यन्तः पुनर्नित लठेनैव शोध-
यन्ति न तु कांशकात्त्रादिरिव मस्याम्यादिकम्पेक्षवे ।

अुहवा हिरण्यपक्षेपेण विधिष्ठं होर्पं विधत्ते—

“अस्त्रादिनो वदन्ति कृष्णात्सत्पादनस्थिकेन पञ्चाः प शीघ्रन्तेऽस्थन्तरीजी-
यन्त इति यद्दिरण्यं ब्रुतोऽवधाय ब्रुहेति वस्पादनस्थिकेन पञ्चाः प शीघ्रन्तेऽ-
स्थन्तरीजी[प्रते]” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

तस्मादनस्थिकेन वीर्येण प्रजाः प्रवीयन्ते गर्भाः क्रियन्ते । उत्पत्तिकिंच
त्वस्थिष्युका जापन्ते । तत्र वीर्यसदृशावाऽप्यस्थितिसदृशं हिरण्यम् । तदिदं सा-
इति प्र निर्वोद्धमीभरणेऽस्थिति निर्विप्रत इत्यर्थः ।

બહિરંગન્ધબોધનપરતથા મન્ત્રે વ્યાચદે—

“एवद्वा अमेः पियं धाम यद्यूर्वं तेजो हिरण्यमिष्यं ते शुक्र तनुरिवं वर्च
इत्याह सतेजसुपैदैन् २ सदनु करोत्थथो सं भरत्येवैतम्” [सौ । का ० ६ । प०
१ । अ० ७] इति ।

एतमार्थं संमरवि सम्यक्करोत्पेत् । विक्षितं वैष्णवेन तदीयतेजोत्प्रोण, हिरण्य-
मव्य प्रकाश्यते ।

हिरण्यस्य सुचेण बन्धने विधत्ते—

“ यद्यप्य द्वयाहर्माः पजान्ते परापातुकाः स्युर्यद्वय दधाति गर्भाणि
धृत्यै ” [स० का० ६ म० १ अ० ३] इति ।

सुवाद्याकर्णेन यथा सहस्रौ मुच्यते तथा वधनीयादिति विशेषं विधत्ते—

“निष्टव्वम् वृद्धाति प्रजाना प्रजननाप” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

निःशेषेण सहसा मीचनयोग्यं निष्ठकर्पेत् ।

जूरसीति । कल्पे:-“ नाडीसूक्ष्मण्ड उपर्युक्ताऽहवनीये ज्ञाहात्यन्वारन्वे

३२८ सातम् । अथ ल्यः—वसिकाप्ते तु ।

४४६

थ्रीमत्साथं पाचा यं विश्चितभाव्यसमेता । [१२८५ का. ४४६]

[सोपवागेपयोगिसोमकृष्णार्थं सोमकृष्णार्थिपयहोगादिकर्म]

यजमाने जूरसि धूदा यससा जुडा विष्णवे तस्यात्मे सत्यसवसः पत्तवे वाचो यन्वमशीघ्र स्वाहेति ॥ इति ।

हे सोमकृष्णि वाचस्पति त्वं ज्ञावेन्युक्ताऽस्ति मनसा निविताऽस्ति यज्ञाय यिभार्तु । वद्यत्या अमोचप्रेत्यायास्त्वं प्रेतमे सति मन्त्रोच्चारणल्पाया वाचो यन्वं नियममशीघ्र मानुषाम् । इदमाज्यं हृतमस्तु ।

यशोकार्थं यन्वे दर्शयति—

“ वाम्बा एषा यत्सोमकृष्णी जूरसीत्याह यज्ञि पनसा जवदे तद्वचा वद्यति धूता मनसेत्याह मनसा हि वागधूता जुडा विष्णव इत्याह यज्ञो वै विष्णुयं-ज्ञायैवैनां जुडां करोति तस्यात्मे सत्यसवसः प्रत्य इत्याह सवितुप्रसूतामेव वाच-स्वरूपे ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

जवदे तूर्णं कर्त्यवित्यवगच्छति ।

शुक्रमिति । वौधायनः—“ अग्नेण श्रांतो विद्यन्यजमानसायमवेक्षयति शुक्रमस्यमृतमासि वैथदेव० हविरिति ” इति ।

ज्ञापस्तम्बः—“ सोमकृष्णीमीक्षमाणो जुहोति जूरसीत्यपरं चतुर्मूहितं गृही-त्वा शुक्रमसीति हिरण्यं धूतादुज्जूत्वं वैथदेव० हविरित्याज्यमवेक्षय ” इति ।

शुक्रे दीप्तिमत् । अमृते नाश्चरहितम् । हे आज्य हे हिरण्येति वा योज्यम् । हे आज्य त्वं सर्वदेवपिण्यं हविरिति । तदिदेव स्पष्टत्वाच्च जात्येण व्याख्यातम् ।

सूर्यस्येति । कल्पः—“ अथैनद्विरण्यपन्तवापि ॥ इत्यमुदीक्षयादि सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमवेरक्षणः कनीनिका यदेतदेवभीमीयसे आजमानो विषभित्तेति ” इति ।

सूर्यसंबन्धित्वं यज्ञो चक्षुरिद्विग्यं, कनीनिका त्वं विसंबन्धिनी, वदुभयमारुहं प्राप्तोऽस्मि । यतो हे सूर्यं त्वं वेतशनामकैरपैर्मन्त्वात्ति, हे वह्ने त्वं विषभित्ता तेजसा आजमानोऽस्ति तस्माद्रुक्षोनिवारणाय युवामुमो प्राप्तोऽस्मि ।

एतदमिषार्थं दर्शयति—

“ काण्डोकाण्डे वै कियमाणे यज्ञः रक्षा० सिं जिधा० सनयेष स्तु वा अर-क्षोहतः मन्था योऽप्नेय सूर्यस्य च सूर्यस्य चक्षुराऽरुहमग्नेरक्षणः कनीनिकामि-त्याह य एवारक्षोहतः मन्थास्तः समारोहति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

परा० २ अग्रे० ४]

कुण्डलजुवेदीयतैचिरीयसंहिता ।

२४५

[सोमकथापयोगिसोमकथणार्थं सोमकथणीविविष्यहोमादिकर् ।]

काण्डेकाण्डे लचदुवाङ्मुकं एकैकस्मिन्यज्ञाह्वे ।

वीषाधनः—“ अथेताऽ सोमकमणीयभेष शालामुदीचीमभिवर्तमन्वे वामनु-
मन्वयते चिदसि मनाऽसीत्पन्नादनुवाक्यस्य ” इति ।

स च मन्त्र एवमान्नायते—

चिदस्तीति । आपस्तम्बस्तु चेष्टा विभज्य विनियुक्तके—“ चिदसि मनासीति
सोमकथणीयभिवर्तयते, कर्णमृहीवा पदि यज्ञा भवति, पित्रस्ता पदि वर्णादिविति
दक्षिणं पूर्वपादे भेषते, पूषाऽध्यनः पात्तिवि प्राचीशायतीयनुमन्वयते ” इति ।

हे वामदेवतारूपे सोमकथणि त्वं चिदादिष्ठाद्वयविवाद्याऽसि । अन्तःकरणस्य
चित्ते मनो बुद्धिरिति विज्ञो बृत्यः । देहादिसंचारादस्थानेतत्त्वं व्यावर्त्ये चेत-
नत्वं संपादयन्ती वास्तवस्तुतु वा गिर्विकल्परूपं सामान्यपञ्चाने जनवन्ती बृत्ति-
चित्तम् । अर्थं पदार्थं एवं भवति वा न वेति विचाररूपा बुद्धिर्वतः । भवत्ये-
वेति विश्वरूपा बुद्धिः । एतत्रिनयमिह चित्तमोवीशब्दैरुच्चर्पते । दक्षिणार
कृश्चला देयद्रव्यरूपा वा यज्ञिया सोमकथद्वारेण यज्ञसंविधिनी । क्षविया देवेषु
सोमः क्षवियजातयभिमानी ।

तथा च पाजसनेयिन आपनभित—

“ मान्येतानि देवक्षत्राणिनिद्रो यक्षणः सोमो रुद्राः पर्णन्यो यमो मृत्यु-
रीशानः ” इति ।

तेन सोमेनाभिमन्तव्यस्य सोमलताद्रव्यस्य क्रष्णहेतुवेन क्षविया । ज्योति-
होमस्याऽऽध्यन्तमोः पापणीयोदयनीययोरादितेवेक्षतात्वासेपमुमतःशीर्णीं तदूपा
त्वपसि । सा वाहशी त्वयस्पदर्थं सुप्राची सुप्रतीची संमव, पथमं सोमस्य
केतारं पति सुषु प्राङ्मुखी गत्वा पञ्चादस्मान्पति सुषु पत्प्राङ्मुखी सपागम्या-
स्याभिः संगच्छस्व ।

यथोक्तमर्थं मन्त्रे दर्शयति—

“ वाग्वा एषा पत्सोमकथणी चिदसि मनाऽसीत्याह शास्त्रेवैतत्त्वस्था-
चित्ताः पञ्चा जपते ” [सं० का० ६ प० १ अ० ७] इति ।

इहेन मन्त्रेण वागारिमकां सोमकमणीं चिदादिष्ठाद्वाच्या भवेत्येवमनुशा-
सित । पत्स्यादेवं दस्याणीकेऽपि पञ्चा अनुशिष्यते ।

कृत्वा सस्तात्पर्यमुक्तवा प्रत्यवयवं व्याचुटे—

[सोमधामोपयोगिसोमकवणार्थं सोमकषणीविपयहोमादिकर]

चिदत्सीत्याह यज्ञि मनसा नेत्रयते तद्वाचा वदति पनाऽसीत्याह यज्ञि यन-
साऽभिगच्छति वल्करोति धीरत्सीत्याह यज्ञि पनसां भ्यायति तद्वाचा वदति
दक्षिणाऽसीत्याह दक्षिणा हेषा यज्ञिणाऽसीत्याह यज्ञिषोपैतो करोति धारि-
याऽसीत्याह धारिषा सेषाऽदितिरस्युभवतःयोग्यत्याह यदेवाऽर्थदत्यः प्रायणी-
यो यज्ञानामादित्य उद्यनीष्टस्मादेवमाह ” [स० का० ६ प० १ अ०
३] इति ।

मनसा वृत्तिश्चयसाभारणेनाश्वःकरणेन चेतयते सामाज्यतो जानात्यभिगच्छति
विचारयति भ्यायति निधिनोति । उत्तरमन्वस्यायमर्थः । हे सोनकयाणि पित्रो
हितकारी देवस्तवां दक्षिणे पादे बन्धनात् ।

एतन्द्वन्तविरुद्धं एकात्रयं व्यावत्तयन्मन्त्रं व्याचहे—

“ यदवद्वा स्यादृप्ता स्याद्यपदिवद्वाऽनुस्तरणी स्यादप्रमाणुको यजमानः
स्याद्यत्कर्मगृहीता वार्षिणी स्यात्सु वाऽन्यं विनीयते वाऽन्यो जिनीयान्वितस्त्वा
पदि बन्धनादित्याह मित्रो वै शिषो देवतो तेनवैतों पदि बन्धनाति ” [स०.
का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

अत्र पादयन्तरं कर्मग्रहणं चामन्त्रकमङ्गी चक्ररेत्यविरोद्धः । अथवा,
अकर्णगृहीता, अपदि बन्धेति पदच्छेदः । तृतीयमन्त्रस्थायमर्थः—हे सोमकषणी
त्वां पूजा तोषको देवो अपोपेतान्तर्यात्प्रत्यलयतु । पापाध्यक्षापेन्द्राय त्वां सोम-
कषणाधेनेन मातृ(ना)पित्रादयोऽनुप्रन्यन्ताम् । सागर्भस्त्वया सहैकस्मिन्मर्मेऽव-
स्थितः । हे देवि ता त्वयिङ्ग्राह्यं सोमे देवमनुशच्छ । तां त्वां रुद्रो देवोऽस्मा-
न्यति पुनरावर्तयतु । आवर्तयन्ति न रौद्रेण मार्गेण किंतु भित्त्य एथा ।
ततस्ते स्वस्ति सुखं भवतु । सोमः तस्या यस्यात्त्वं ता त्वं सोमस्त्वा भूत्वा
धेनेन सहास्यानन्यति पुनरागच्छ । अत्र रुद्रस्तेत्यादित्वा पृथग्जन्मेण सोमक-
याऽर्थमेतस्याः पत्यावर्दनमिति केचित् ।

मन्त्रस्य भागान्कमेण व्याचहे—

“ पूजाऽध्यवः पातित्याहेष्यं वै पूरेषामेवास्या अधिपापकः समदद्या इन्द्रा-
याध्यक्षापेत्याहेन्द्रमेवास्या अध्यक्षं करोति अनु ता माता यन्यतामनुपितेत्याहा-
नुपवयैवैनया कीणाति ता देवि देवमच्छेहीत्याह देवी सेषा देवः सोम इन्द्राय
सोमभिर्योहग्राम इ तीष्ठ आहियते यदेवद्यजूनै त्र्यात्प्रत्येव सोमक्षणीया-

प्रणा० २ अनु० ४] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । १४५

[सोमग्रामोपयोगिसोमक्रयणार्थी सोमक्रयणीविषयहोमाविक्रम]

द्रुतस्वाऽऽवैयतिवित्याह रुदो वै कूरी देवानां वेषेवस्यै परस्ताद्यथात्प्रादृच्यै
कृतिभिर वा एतत्करोति यद्ग्रावस्य कीर्तयति भिवस्य वयेत्प्राह शान्त्यै वाचा वा
एष वि कीर्णिते यः सोमक्रयण्या स्वस्ति सोम तेजा पुनरेहि तद्व रथेत्प्राह
वाचैव विक्रीय पुनरात्मन्वाच धत्तेऽनुपदातुकाऽस्य वाग्मवति य एवं वेद ॥”
[सं० का० ६ प० १ अ० ३] इति ।

समहचै सम्यक्षपात्प्रये ॥ पृवद्ग्रावस्ये(स्त्रेव)ति यजुः । वेषेव कूर लग्नम् । अस्याः
सोमक्रयण्या आवृत्तये परस्ताचोमविलङ्घय परमामे स्थापयति । अनुपदातुका
क्षयरहिता तदेतद्वेदनस्य प्रश्नस्तनम् ।

अथ विनियोगसंब्रह्मः—

“ इयं क्षिप्त्वा धूते स्वर्णं जूरसीति जुहोति हि ।

युक्तेति स्वर्णमुद्धृत्य वेषेत्प्राव्यमवेक्षते ॥ १ ॥

सूर्यं सूर्यमुपस्थाय चित्सोमक्रयणीं जपेत् ।

मित्रो दृष्ट्वा वज्रादृं पूर्वा वापनुभवेत् ।

रुद्रस्वामावैयीत मन्वाः संकीर्तिवा नव ॥ २ ॥ इति ।

अथ मीर्माता ।

एकादशाभ्यायस्त्वं द्वितीयप्रादे विनिवेदम्—

“प्रायणीयस्य निष्कासे यो निर्विषेऽर्थकम् तत् ।

निष्कासुप्रतिपत्तिर्वैद्यनीयस्य संस्कृतिः ॥

उद्याऽऽद्यः पूर्ववैये मुख्यस्य घण्टित्वतः ।

मध्योऽस्तु नोपयोक्त्वयसंस्कारस्य गुरुत्वतः ॥ ३ ॥ इति ।

कथोत्तमो श्रूयते—“ प्रायणीयस्य निष्कास उद्यनीयमनिवेष्टति ॥” इति ।
अत्र पूर्वन्यायेन निष्कासद्रव्यकमुद्यनीयस्तमानकर्मकमन्यदृश्यकर्मत्यादः पक्षः ।
मुख्यस्योदनीयस्य घण्टित्वाद्यन्तिपकरणाम्नातावमुधधर्षांतिदेशवदुद्यनीयपर्वम्-
लिदेशात्मयाज्ञायकर्मत्वम् । ताहि निष्कासप्रतिपत्तिरिति मन्त्रम्: पक्षोऽस्तु । सोऽपि
न संभवत्प्रयुक्तसंस्कारादुपयोक्त्वमाणसंस्कारस्य गरीयस्त्वात् । तस्मादुद्यनीयस्य
संस्कारः ।

तृतीयाभ्यायस्य घण्टमपादे विनिवेदम्—

१ स. “ये रुद्रस्वाऽऽवत्यविति । २ स. “तनति” ।

[सौमियाशीदयोगिसोमकथणर्थं सोमकथयीविश्वहोमादिकेष्]

“ कीणरत्नरुणेत्येतत्संकीर्णं या कौपैकमाह ।

कयेणानन्वयास्कीर्णः सर्वदव्येषु रक्षिमा ॥

दद्यद्वारा कवे योगात्मगेनाभ्यः पुनः ।

साधात्कये गुणस्याधार्दद्येष संनिहितेऽस्त्वस्त्री ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे श्रूयते—“ अरुणया पिङ्गलद्वयैकहृष्णन्या सोमं कीणाति ” इति ।
 तत्पारज शब्दोऽकृणिमानं गुणपत्तये । शुणिविष्यतया प्रपुरुषपानस्यापि नाशृही-
 तविशेषणा विशिष्टे त्रुदिरिति न्यायेन, गुणवैष्णवत्वादन्वयमदिरेकाम्पां गुण-
 मात्रे घुल्वत्तेष्ठ । तस्य चारुणिमगुणस्य तृतीयाभूत्या सोमक्यसाधनत्वं प्रवी-
 यते । तत्त्वानुपश्चममूर्त्तर्य गुणस्य वासोहिरण्यश्चदिवक्रमसाधनत्वासंभवात् ।
 तदस्तृतीयाश्रुतेविनियोजकत्वाभावेन एकरणस्याव विनियोजकत्वं वक्तव्यम् ।
 प्रकरणं च यहनमसाद्यसिलद्वयैष्वरुणिमाने विनियोजयति । न च नेन न्यायेन
 पिङ्गलद्वयैकहृष्णनीश्वरद्योरपि सर्वदव्यगमित्वं शाखूनीयम् । तयोः शब्दयोर्द्वयवा-
 चित्वात् । पिङ्गलवर्णे अक्षिणी यस्याः सा गौः पिङ्गलशी । एवमेकहृष्णनी ।
 पद्मव्येकगोवाभिनौ शब्दौ तथाऽपि विशेषणीभूतवर्णेदाच्छुद्यद्यम् । तथा युग-
 पत्तयेन सर्वदृढव्यविशिष्टं गोद्रवर्णं कथसाधनत्वेन विद्यधाति । न चेदद्वयवा-
 चत्रद्वये विनियोजयितुं शक्यम् । अरुणिमगुणो द्रव्येषु विशेषणेनान्वेतुं योग्य-
 त्वादेषु निवेश्यते । तत्रैषाऽक्षरयोजना । अरुणयेत्येतत्पृथग्वाक्यम् । तत्र तृती-
 याभूत्या प्रकरणिकानि साधनद्रव्याणि सर्वाण्यनूद्य प्रातिपदिकेन गुणो विधी-
 यते यामि ज्योतिष्ठोमे साधनद्रव्याणि तानि सर्वाण्यरुणाणि कर्तव्यानीति ।
 तस्माद्गुणः संकीर्ण इति माप्ते द्रूमः—यद्यप्यमूर्ती गुणस्तथाधरि हायनवदक्षिवच्च
 गोद्रव्यवच्छिनन्ति । तथा ग्रुवर्णं साधनमिति तद्वारा गुणस्य कयेणान्वयोः
 भवति । एवं सति वाक्यमेदो न भविष्यति । ननु वाक्यमेदाभावेऽपि लक्षणा
 दुर्बारा । गुणवादिनः शब्दस्य गुणिद्रव्यपरत्वाङ्गुणीकारात् । मैवम् । गुणस्यैवाव
 तृतीयाभूत्या साधनत्वमुच्यते । तथा द्रव्यद्वारासन्तरेण न संमवतीत्यर्थंपत्त्या
 द्रव्यावच्छेदकं कल्पयते । तर्हि यहनमसादिद्वयमवच्छिद्यताविति चेत् । न ।
 तस्य द्रव्यस्य कथसाधनत्वाभावेन तद्वच्छेदकगुणस्य श्रूपमाणकथसाधनत्वा-
 सित्ये । वाहि वाससा कीणात्यजया कीणातीति वस्त्रादीनां कथसाधनत्वाचद्रव-

(क्रयजदेशं सन्तुमत्याः सोभक्यण्याः पद्मस्यहस्याभिधानय्)

च्छेदेऽस्तिवति चेत् । न । तेषां क्रयान्तरसाधनत्वात् । न हि तत्राप्निहोत्रे पयो-
दध्यादिविकल्पवत्कथानुवादेन वस्त्रादिविकल्पे युक्तः । अनुवाधस्य क्रयपादस्या-
ग्निहोत्रवदन्यत्राविधानात् । ततो वस्त्रादिविकल्पविशिष्टाः क्रयान्तरविधयः । न हि
स्याक्षणगतेष्वक्रहायनीत्रिवृष्ट्युपेक्षण वस्त्रायवच्छेदी युक्तः । तस्मात्कवेण साक्षा-
दान्वितयोद्दृश्यगुणयोः पश्यादन्यथाऽनुपश्या परस्परावच्छेदकत्वेनान्वयः । वथा
सत्यारुण्यविशिष्टैकहायन्या कीणातीत्यर्थः पर्यवस्थति । वस्त्रादारुण्यगुणः
क्रयहेतुमेकहायनीमेव भजते ।

अथ चतुर्दशः—

सूर्यस्य चक्षुरारुहपित्यनुष्टप् ॥

इति भीषत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीयतैचिरीयसंहितामात्रे पथमकाण्डे द्वितीयपपाठके
चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ प्रथमाण्डे द्वितीयपपाठके पत्रमोऽनुवाकः] ।

वस्यसि रुद्राऽस्यदिविरस्यादित्याऽसि शु-
क्राऽसि च द्राऽसि वृहस्पतिस्त्वा मुम्बे रण्वतु
रुद्रो वसुभिरा चिकेतु पृथिव्यास्त्वा मूर्धन्ना
जिघार्मि देवृयज्ञं इडोयाः पृदे पूतवर्ति स्वाहा
परिलिखितं रक्षः परिलिखिता अरातय इदम-
हः रक्षसो ग्रीवा अपि कृन्तामि योऽस्मान्दोषि
यं च चयं द्विष्म इदमस्य ग्रीवाः (१) अपि
कृन्ताम्यस्मे रायस्त्वे रायस्तोते रायः सं देवि
देवघोर्वश्या पश्यस्त्व त्वष्टीमती ते सपेय मुरेता
रेतो दधाना वीरं विदेय तवं संदाशि मात्रहः
रायस्योरेण वि योषम् (२) ।

अमीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसंमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
[कथपदेशं गच्छन्तयाः सोमक्षयण्याः पवृत्तेग्रहस्याभिधानम्]
(अस्य श्रीवा एकाङ्गविद्याच्च) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके कथपदेशं प्रति सोमक्षयणीयमनुमुक्तम् । गतायां तस्या कथाय
सोमोन्यानस्यावत्तरः । सुमधुपदस्तंग्रहस्तु गमनमध्य एव कर्तव्यः । ततः पञ्चमे
सोऽभिधीयते ।

बहुव्यसीति । कल्पः—“ तस्ये पद्मपदान्यनुनिष्ठकामति बस्यति रुद्राऽस्य-
दितिरस्याक्षित्याऽसि शुक्रागति चन्द्राऽसीति गच्छन्तीं सोमक्षयणीयनुगच्छन्त्वा
तदीयपदेशु षड्भिरेतेष्वन्तैः स्वादं प्रक्षिपेत् ” इति ।

बहुक्रांतियाः सवनवयपदेवताः । अदितिः प्रायणीयोदयनीययोर्देवता । शुक्र-
चन्द्रेन दीप्तियान्सोमो विवक्षितः । चन्द्रशब्देनाऽऽद्वालादकारि सुवर्णम् । हे सोम-
क्षयणि त्वं बस्यादीनां स्वरूपमसि । तदेष्वक्षितसोमयामसादनत्वात् ।

बृहस्पतिरिति । कल्पः—“ सप्तमं पद्मज्ञालिनौ मृग्लादि बृहस्पतिस्त्वा
सुमे रघवतु रुद्रो बहुभिरा चिकोत्तिति ” इति ।

हे सोमक्षयणीयद त्वां बृहस्पतिरस्पिन्नस्त्वप्रदेशे रघवतु ब्रह्माभिः शाहितो रुद्र-
स्त्वामनुग्रानात् जायतवत्तु वा ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अधैतस्त्रियम्पदे हिरण्यं भिधाय संपरिस्ती-
यमित्युहोति पृथिव्यास्त्वा मूर्द्धना विद्यर्थि देवयजन इडायाः पदे षृतवति स्वा-
हेति ” इति ।

हे षुत त्वाभिहायाः सोमक्षयण्याः पदे समन्नाक्षारथाभि । कीदृशे पदे ।
पृथिव्या मूर्धस्थानीये देवताभां यापस्थाने षुतयुक्ते । तथाऽन्यवाऽऽमात्रम्—
“ सा यव यव व्यक्तामत्त्वो ब्रह्मर्णीहृष्टत वस्त्राद्युपवद्युच्यते ” इति ।

मध्यान्त्यास्त्वानुमादावनुष्ठाने विषेते—

“ पद्मपदान्यनु ति कामति पदहं वाङ्मादि पदत्युत संवादतरस्यामने यावत्येव
वाकामवहन्ते ” [सं० का० ६ श० ३ अ० ८] इति ।

५३०२ अनु० ५] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरियसंहिता । २४९

[क्रयपदेण गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पवसीशहस्याभिषानम्]

आस्ति कृशित्पृष्ठयः पठहार्हयो यामः । तत्र पृष्ठविधानि सोमाणि बृहद्यं-
तरवैरुनैरुत्तराजशाकररैतनामकैः सामधिः साम्यानि । तानि च क्रेण पद्मू
दिनेऽपु गीयन्ते । न तु सप्तमं पृष्ठस्तोत्रं किंविदप्यस्ति । तत्रः प्रवानभूतपृष्ठय-
स्तोत्रल्लया वाग्वेदवा पठहगतां संल्लापतीत्य न काणि वदति । अपि च संव-
त्सरकात्तसंबन्धिनि गवामयनेऽपि नाधिकं पृष्ठस्तोत्रं वदति । वस्माद्वाग्मायाः
सोमक्रयण्याः पठ्यदानामनुकम्भं युक्तम् । वस्माद्वाग्मयत्वादेव सर्वो वाचपदरूपे ।

विवरे—

“ सप्तमे पदे ज्ञुहोति सप्तपदा चकरी पशवः चकरी पशुनेवाव रुप्ते सप्त
आम्याः पशवः सप्ताऽप्यण्याः सप्त छन्दाश्त्युमयस्थावेरुद्धृतैँ ” [सं० का०
६ प० १ अ० ८] इति ।

गवादयो आम्याः । कृष्णमूमादय आरण्याः । तथा च शोधायनः—“ सप्त
आम्याः पश्वोऽज्ञाऽप्यौ मौर्मिहिनी वराहो हस्तयधतरी चेत्यथ सप्ताऽप्यण्या
हिस्तुराष्ट्रैकस्तुरात्म वक्षिणाम तरीकूपात्म आपदात्म एरमात्म पर्कटात्म ” इति ।
गायत्री त्रिपृष्ठियादीनि सप्त छन्दांसि । पशुजातीये छन्दोजातीयं चेत्युमय-
पर्ये सप्तसंख्याऽवरुप्ते ।

पथममन्त्रगत्वाद्दरवरुपेणीव सोमक्रयण्या महिमाऽप्यायत इत्याह—

“ वस्त्वस्ति रुद्राऽसीत्याह रूपमेवास्पा पृष्ठप्रिनान् व्याचते ” [सं०
का० ६ प० १ अ० ८] इति ।

द्वितीयमन्त्रे बृहस्पतिशब्दमा चिकेतिवति शब्दं व्याचते—

“ बृहस्पतिस्त्वा सुन्ने रणवित्याह नल वै देवानां बृहस्पतिवैश्वर्णैवास्पै पशू-
नव रुप्ते रुद्रो बृशिरा चिकेतिवित्याहाऽप्युच्यते ” [सं० का० ६ प० १
अ० ८] इति ।

तृतीयमन्त्रार्थस्य पासिप्दि दर्शयति—

“ बृथिव्यास्त्वा मूर्द्यज्ञा जिष्ठिं देवमन इत्याह पृथिव्या सेष मूर्च्छा पदे-
वयजन्मिडायाः पद इत्पाहेहैष्ये सेतत्पदं यस्तोपक्रमण्ये बृतवति स्वहित्याह
पदेवास्पै पदाद्यूतपर्णीङ्गत वस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८]
इति ।

सोमक्रयणीपदे हिरण्यपक्षेषं विवरे—

१. स. ‘नं कर्ति’ । २. स. ‘हितो व’ ।

२५० श्रीमित्सायणाचार्यनिरचितभाष्यसमेता— [१४८८ काण्डे—

[क्रत्यपदेशं गच्छत्वाः सोमक्यप्याः पवर्त्संग्रहस्याभिभानम्]

“ यदप्युरुत्तमावाहुर्विं जुहुपादन्तोऽच्युर्युः स्थादक्षाऽसि पश्चाद् हन्त्युहिरण्य-
मुपास्य जुहोत्यशिवत्येव जुहोति नान्दोऽप्यर्थुर्युर्विं न पश्चात्सिं प्राप्तिं ”
[सं० का० ६ य० १ अ० ८] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ अथोऽनुर्युहिरण्यशक्तेन वा कृष्णविधानया वा पदे परिलिखितविरचितरक्षः परिलिखिता अरातय इदमहः रक्षांश्च श्रीवा अपि कृन्दामि योऽस्मान्दौष्टि यं च एवं द्विष्प्र इदमस्य श्रीवा अपि कृन्दामीति ” इति ।

परिलिखितं नाविर्त्तं, रक्ष इति जात्यभिप्राप्तैकवचनम् । श्रीवा इति व्यष्ट्य-
भिप्राप्तेण बहुवचनम् । इदमिति हस्ताभिनयः । कृन्दामि षिठनप्ति ।

रक्षसः प्रसाकृं पूर्वोक्तौ स्मारयन्नन्वै व्याप्तेष्ट—

“ काण्डेकाण्डे वै क्रियमाणे यज्ञाऽरक्षाऽसि जिघाऽसनित परिलिखितरक्षः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षसामवहत्या इदमहः रक्षांश्च श्रीवा अपि कृन्दामि योऽस्मान्दौष्टि यं च एवं द्विष्प्र इत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यं चैव द्वेष्टि यज्ञेन द्वेष्टि तपेत्रेवानन्तरायं श्रीवाः कृन्दामि ” [सं० का० ६ य० १ अ० ८] इति ।

अनन्तरायं हृयोर्युर्यु एकत्वरस्याभ्यन्तरायो यथा न भवति तथेत्यर्थः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे राय इति स्थात्यां पावत्मूलः समोप्य
त्वे राय इति यजमानाय प्रयच्छति तोते राय इति पत्नियै ” इति ।

त्पूर्तं वृत्तेनाऽऽच्छ्रुतम् । ताहर्णं रजः सोमक्यप्याः स्त्रैषपदस्थाने यावदस्ति
तावत्सर्वं पात्रं क्षिपेत् । अस्तिष्ठत्वाच्युर्युः रायो रजोरुपं धनं तिष्ठतु त्वे त्वयि
मज्जमाने । तोते कष्टते ।

अनुठानविधिपूरःसर्वं मन्दान्त्यान्दृ—

पश्यतो वै सोमक्यप्यै पदं यावत्मूलशसं वपति पञ्चमेवाव कृन्देऽस्मे राय
इति सं वपत्यात्मानमेवाभ्युर्युः पञ्चम्यो नान्दरेति त्वे राय इति यजमानाय
य यच्छति यजमान एव रथ्य दधाति तोते राय इति पत्निया अर्थो वा एव
आत्मनो यत्पत्नी यथा गृहेषु निधने ताहेव तत् ” [सं० का० ६ य० १
अ० ८] इति ।

समिति । कल्पः—“ अथ पर्वीं सोमक्यप्यां समीक्षयति सं देवि देव्यो-

प्रपा ० २ अनु ० ५] कृष्णवज्रुद्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

२५१

(क्रयादेवौ गच्छन्त्याः सोमक्रयण्याः पद्मसंब्रहस्याभिधानम्)
वरेता पस्यस्वेति " इति ।

हे देवि सोमक्रयणि त्वमुर्वस्या देव्या सहेषां परथ । अथ मन्त्रः स्वद्वार्थ-
त्वाद्वालणेनोपेक्षितः ।

त्वद्वीमलीति । बौद्धायनः—“ अथ पत्नी यजवान्मीक्षते त्वद्वीमली ते
सोष तुरेदा रेतो दधाना वीरं विदेय तव संदशीति ” इति ।

आपस्मद्भः—“ त्वद्वीमली ते सपेषेति पत्नी सोमक्रयणीमभिपन्नयते ”
इति ।

हे यजमान त्वया तह सपेय संगच्छेय । अथवा हे सोमक्रयणि ते तवा-
नुष्ठेणाहं पत्या संगच्छेय । कीदृशी । त्वद्वीमली, त्वीपुरुषमिथुनत्वाणां पद्मा-
मनुष्यादीनां शरीरनिर्भासा त्वष्टा । तथा चाग्न्युपस्थानशकरणे भूपते—“
यादच्छो वै रेतसः सिकास्य त्वष्टा रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तपत्तायेवे ”
इति । तादृशस्य त्वष्टुरुप्तेषोवेता, शोभनममोर्धं स्वकीयं रेतो यस्याः सा
तुरेदा, तादृशमेव पत्यु रेतो दधाना तव पत्युः सोमक्रयण्या ना संदश्यमीक्षणं
वीक्षणं वत्तेमाना वीरं स्वोचिदमुणेषु गूरं पुर्वं पुर्वं विदेय समेय ।

त्वद्वीपतीत्येतस्य पदस्याभिधायथाह—

“ त्वद्वीपती ते सपेयेत्याह त्वष्टा वै पश्चनां मिथुनानां रूपकद्रूपमेव पशुषु
दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

माऽहमिति । बौद्धायनः—“ सोमक्रयणीमीक्षते माऽहं रायस्तोपेण वि
योगमिति ” इति ।

आपस्मद्भः—“ माऽहं रायस्तोपेण वि योगमिति पत्नीपदं परीष्पानप-
मुपन्नयते ” इति ।

विषोवं विपुक्तो मा भूवम् । अथ मन्त्रो व्रात्येतोपेक्षितः ।

एतस्य सोमक्रयणीपद्रजसस्तुतीयं भागं गाहैपत्ये प्रक्षिपेत्, मायान्तरमाह-
पनीय इति विधने—

“ अस्यै वै लोकाय गाहैपत्य आ धीपतेऽपुष्या आहृतनीयो यज्ञाहैपत्य
उपवेदस्मिन्होके पशुमानस्यायद्वाहवनीयेऽमुठेष्ठोके पशुमानस्यादुमयोरुप वपत्यु-
भयोरवै लोकयोः पशुमन्तं करोति ” [सं० का० ६ प० १ अ० ८]
इति ।

[क्रष्णदेवं शत्कर्मस्याः सोमक्षयस्याः पदसंप्राप्त्यस्याभिभान्तः]

अथ सूतम्—“ पैद्रजलेपा विभज्य तृतीयमुत्तरतो गाहौपत्यस्य शीति भस्य-
म्युपवरति तृतीयमाहवनीयस्य तृतीयं पत्न्यै प्रयच्छति तत्सा शृणेत् दधाति ॥
इति ।

अत विनियोगसंश्लेष्टः—

“ पट्टपदानुकूपा बस्ती तृहस्तपदत्तंश्लेष्टः ।
पृथिव्यास्तरत्वे हृत्वा परि संवेदन्य रेखया ॥ १ ॥
अस्मे स्थाल्यो यदै किञ्चित्वा त्वे दधात्स्वाभिने पदम् ।
तोते पत्न्यै पदं दधात्त्वे क्रपण्या स्वेक्षयेत् ॥ २ ॥
त्वधी तां मन्त्रयेष्वल्ली माझे तदीपते यदा ।
पदं वदा मन्त्रयेत मन्त्राः पञ्चदधेशिराः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ वीर्यात्मा ।

चतुर्थांश्चायस्य पथमपादे विनितम्—

“ सोमक्रपण्यानयने पदकर्म प्रयोजकम् ।
न पाऽऽद्योऽक्षाङ्गनस्यांपि क्रपण्यत्संनिकर्षतः ॥
तृतीयस्य क्रपाण्यां गोस्तद्वद्वात्ताऽनयनस्य च ।
वादकर्मांतरप्रयुक्तत्वं न प्रयोजकता पदे ” इति ।

ज्योतिष्ठामे सोमक्रप आन्तरायते—“ पक्षहास्यन्या कीरातति ” इति । सेष-
मेकहास्यनी गौर्यंदा सोमं केवुं नीयते तदाऽध्ययुस्तस्याः पृष्ठतो गच्छति । तद-
प्यान्तरम्—पट्टपदास्यनुनिकर्षताति ” इति । ततः सप्तमे पदे हिरण्ये विषाय
हृत्वा तत्पदशर्तं रजो गृहीयत् । एतदपि श्रूयते—“ सप्तमपदमध्ययुरङ्गलिना गृहा-
ति ” इति । पदेतत्रवः संगृहते हविर्धानयोः शक्तयोरक्षे तेन रजसा पुक्तम्-
आनं क्षिपेत् । एवदपि श्रूयत्—“ यहं वा एतत्संभरते एवत्सोमक्रपण्ये पदं यज्ञमु-
ख्यं हविर्धाने याहि हविर्धाने शारी यवत्येयुक्ताहि तेनाक्षाङ्गाज्ञ्यात् ” इति ।
तत्र यथा क्रपः संनिकृहस्तयै पदकर्मांश्चाङ्गने संनिकृहस्य । अथोऽपेत दध्या-
नयनमामिक्षया यथा संयुक्तं न तथाऽक्षाङ्गनं सोमक्रपण्यानयने संयुक्तमिति ।
तत्र । क्रपेश्च पदसंयोगस्य तुलयत्वात् । अथासंयुक्तोऽपि क्रपो गवानयनेन
विष्णायेत तदीक्षाङ्गनमपि तेन विष्णायत इति सप्तमान्तराक्रपवत्पदकर्मांपि सोम-

१. क. २. पदे जैवा । ३. क. “कमो व” । ४. क. “पि तत्र” ।

[सौभोग्याननद्]

कथण्यवानयनस्य प्रयोजकमिति पासे ज्ञायः—एकहायन्या शिणातीति तृतीयाभुत्या गौः कवार्थत्वं मन्यते । गोदारा तदानयनमपि कवार्थमेवेति कवय एवाऽन्यने प्रयोजकः । न च पदकर्मार्थत्वं गोवा तदानयनस्य वा कविच्छुदं तस्मात्तदपयोजकम् । अस्मिन्नुवाके सर्वाणि यजुर्व्यवेति नात्र अल्पं हृति ॥

इति अधिष्ठायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाण्डके द्वितीयप्रपाठके पठोऽनुवाकः] ।

अ॒शुना॑ ते अ॒शुः॑ पू॒च्यतां॑ पर॒षा॑ पर॒-
ग्न॒धस्ते॑ काम॑मवत्॑ मदाय॑ रसो॑ अच्युतोऽमा-
त्योऽसि॑ शुक्लस्ते॑ अहोऽमि॑ त्वं॑ देवऽ॑ संवितार-
मूण्योः॑ कविक्तुमचार्मि॑ सत्यसंवस॑ रत्नधा-
मभि॑ प्रियं॑ मतिपूर्वा॑ यस्यामतिर्भा॑ अदिग्नुत-
त्सर्वीमनि॑ हिरण्यपाणिरमिर्मीति॑ सुक्लुः॑ कृषा-
सुवेः॑ । प्रजास्वस्त्वा॑ प्राणाय॑ त्वा॑ व्यानाय॑
त्वा॑ प्रजास्त्वमनु॑ प्राणिहि॑ प्रजास्त्वामनु॑ प्रा-
णन्तु॑ ॥ १ ॥

(अनु॑ सम॑ व॑) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताया॑ प्रथमाण्डके
द्वितीयप्रपाठके पठोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके पठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमोऽनुवाके सौमक्यण्याः पदसंग्रहो मार्यमन्त्येऽमिहितः । अथाऽग्न्यतया॑
सौमक्यण्या॑ सोमः केतन्यः । स च सौमक्य उन्मानपूर्वक इति पठे सोमो॑
न्मानमभिर्धीयते ।

अथगुणेति । वैधायनः—“हिरण्यवता पाणिना राजानमभिमूशति अथ-
शुला ते अश्शुः पृच्छवाँ वहशा परुम्भृष्टे कामयवत् वदाय रसो अच्युतोऽमा-
त्योऽसि शुक्रस्ते ग्रह इति” इति ।

आपस्तम्यः—“अशुला ते अश्शुः पृच्छवाग्निवि यजमानो राजानमभि-
मन्दयते” इति ।

अश्शुः सूक्ष्मोऽवयवः । परुः परै । हे सोम वैकेनांशुलाऽन्योऽशुः संयुज्यता,
कोऽप्यशुर्वाय्वायुपघातेन मा विषुच्यताम् । तथा परुषापरुः संयुज्यता, कस्यापि
परुषो भागो मा भूत् । त्वदीयो गण्डो यजमानस्य कामं पालयतु । त्वदीयो रसो
मदाय देवानी हर्षाय विनाशारहितो भवतु । त्वममात्योऽसि । यजमानेन देवता-
भिष्म सह सर्वदा तिष्ठति । तब स्तीकारः शुक्रो हिरण्यसाप्त्यः ।

एत एवं व्याचिक्रियाकुरादौ सोमविक्षिणं प्रत्यक्ष्यर्थः पैषमन्त्रमुलाद्यति—

“महावादिनो बदन्ति । विचित्रमः सोमा इन विचित्रमा इति । सोमो वा ओ-
प्तीनां राजा तस्मिन्पदापत्रं ग्रस्तिमेवास्य विचित्रित्युपाद्यथाऽस्याद्यमस्ति वि-
षिष्टदति ताहगेव तद्यन्ते विचित्रित्युपाद्यथाऽक्षत्यापत्रं विधावदि तादेव त्वदी-
शुक्रोऽप्यर्थः स्पात्सोऽशुक्रो यजमानः सोमविक्षिणसोमः कोपयेत्येव त्रूपाद्यदी-
तरं यदीतरमुभयेनैव सोमविक्षिणमार्यंति तस्यात्सोमविक्षिणी कोशुकः” [स०
का० ६. म० १ अ० ९] इति ।

विषयो नाम सोमस्य त्रूपाद्यदत्यन्तम् । तस्मिन्प्रोप्तीनां राजि सोमे यजू-
षादिकमापत्रं परितं तत्त्वादिकमस्य सोमस्य ग्रस्तिमेव ग्रास एव भवति ।
तथा सति यदि विचित्रित्युपाद्यात्मादिकमपत्तेनदार्ती यथा सोके ग्रस्तिमत्रं
निषिष्टदति विक्षिकाद्युपदेवेण वर्तति तत्त्वादित्युपाद्यनयनं तादृकस्यात् । यदि न
विचित्रित्युपाद्यदार्तीं यथा तत्त्वादित्युपाद्यनयनं विश्वावेन व्यथा जनयति तदवि-
वेचनं तादृकस्यात् । तदो दोषदृष्टपरिहाराय सोमविक्षिणित्यादिपैषमन्त्रं त्रूपात् ।
तस्मिन्त्युके सति यदीतरविवरो विचयदेषः, यदीतरं त्वविचयदोषस्तेनोभयेन
दोषेण सोमविक्षिणमेव योजयति । तस्यादसौ कोशुको न रक्षितो भवेत् ।

अत शूत्रम्—“उत्तरविदिदेश उपरवदेशो वा रोहित चर्माऽन्तर्दुहै प्राचीन-
ग्रीवमुत्तरलोभाऽस्तीष्टे दक्षिणे चर्मपक्षे राजानं निषपत्युत्तरस्मिन्नुपविशदि सोम-
विक्षिण्युदकुम्भः राजानं सोमविक्षिणमिति सर्वदः परिभित्योन्तरेण द्वारं कृत्वा

[सोमोन्मानम्]

विचित्यः सोमाऽ इत्युक्ते सोमविक्षिप्तिसोमः शोधयेत्युक्त्वा पराङ्गाव-
त्तेऽ इति ।

पद्धोक्ते कर्म विधत्ते—

“ अरुणो ह स्पादक्षीपवेदिः सोमक्षण एवाहं तृतीयसदनमय रुध्य
इति पश्चान्तं तर्वैन्विमीते पश्चोनेवाव रुन्धे पश्चो इति तृतीयः सदनम् ॥ [सं०
का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

अरुणनामकः कथिद्युपवेशस्य पूत्रः पश्चुनर्णगि सोमे भिर्वीते । अत्रैव हि
तृतीयसदने संपादविष्टमार्मीति तस्याभिषायः । सबनीयानुबन्ध्यारुद्ययोः पश्चो-
स्तृतीयसदने सद्ग्रावात्वयावस्तृतीयसदनम् । अदः पश्चुनर्णगा वत्सादेः सोमोन्मा-
नं तत्र कुर्मादिपथ्यः ।

कर्मण उच्चरलोपास्तरणं विधत्ते—

“ ये कामयेतापशुः स्पादित्युक्षवस्तस्य भिर्वीतर्क्ष वा अपशाव्यमपशुरेव भव-
ति ये कामयेत पश्चुमान्तर्द्यादिति छोपतस्यस्य भिर्वीतद्वै पश्चान्ताऽ रुप० १ रुप०-
वास्मै पश्चान्तव रुप० पश्चुमानेव भवति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

कक्षती रुक्षे पुरुषे निर्देष्यमागे । सोष्ठतः सलोष्यमागे ।

उद्कृष्मसंनिधि विधत्ते—

“ अपामन्त्रे कीर्णादि सरस्मैरेनं कीर्णादि ॥ [सं० का० ६ प० १ अ०
९] इति ।

पन्दे दुर्बोधमागे व्याचहे—

“ अपात्योऽस्तीत्याहौपैदेनं कुरुते पुक्तले मह इत्याह शुक्रो लस्य अहः ॥
[सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

अमैव सहैव रिथत इत्यर्थः । सोमस्वीकारः शुक्रो हि सुवर्णसाख्यो हीत्यर्थः
शक्तेन राह सोमे पाप्तुं मच्छोदिति विधसे—

“ अनसाऽच्छ याति महिषानेवास्याऽच्छ याति ॥ [सं० का० ६ प० १
अ० ९] इति ।

शक्तेन रुक्षेण बहुपानेन सोमस्य महिषा प्रकाशितो भवति ।

तमेव विविन्दूद्य पश्चात्पति—

“ अनसाऽच्छ याति वस्त्रद्वनोदासाऽ लौप जीवनम् ॥ [सं० का० ६ प०
१ अ० ९] इति ।

समे प्रदेशे जीवनसाधनं धार्यं शाकटवासं वदुत्सोयः ।

विशेषं तु प्रदेशे शिरसा सोमवाहनं विचक्षे—

“ यत्र खलु वा एत शीणां हरन्ति तस्याच्छीर्वहार्यं गिरी जीवनम् ” [सं०
का० ६ म० १ अ० ९] इति ।

यत्र यदा पर्यंते सोमठतोत्पत्तिप्रदेशे सोमं कीणन्ति तदेति शेषः । सोकेऽ
पि दुर्गमे गिरी धार्यं शिरसा वहन्ति ।

अथ सूत्रम्—“ उद्यूतपूर्वफलकेनानसा परिभितेन च्छदिव्यता पात्रः सोम-
पञ्च यान्ति शीणां गिरी कीर्ते हरन्ति अवेरणोत्तरेण वा राजानं पार्वीषमुद्गी-
षं वा नद्ययुग्म शाकटं चु(वि)चुकप्रतिष्ठितम् ” इति ।

तत्त्विक्षशक्टे पूर्वस्थापितं प्रध्यमकलकमुद्घृतं नूनं कल्पं स्थापनीयम् ।
अथवैद्यूतमुच्चतं पूर्वफलकरूपं मुखं यस्य शाकटस्य उद्यूतपूर्वफलकम् । परि-
भयः शाकटस्योपरि गृहकुडचवत्यरितो देवम् । छदिरुपरितनयाच्छादनम् ।

अथि स्यमिति । शीणायनः—“ अथैनपतिच्छन्दसर्वा मिषीव एक्यैक्योत्तर्णी
मिषीतेऽप्यात्माभिनवायावयाभियैवैनं मिषीते तस्माच्चानावीर्यां अङ्गुलयः सर्वा-
स्वद्युष्मुपनिगृह्णावि अभित्यं देव० त्तिवारमूष्योः कविक्तुमुद्दर्शीमिति सत्यसर्व०
रत्नधामभिति मिषीं मतिमुख्यां यस्यामतिर्यां अदिद्युतसर्वीमिति हिरण्यपाणिरपिमिति
कुकुतुः कृपा सुवरिति पञ्चकृत्वो पञ्चुषा मिषीते पञ्चकृतस्तूष्णीम् ” इति ।

आपस्तम्यः—“ क्षीरं वासो दिगुणं त्रिगुणं वा प्रान्दशमुत्तरदशं चर्येण्यास्तु-
फास्त्वयुदगदशं वा तस्मिन्हिरण्यपाणिरङ्गुणेन कविभिरिक्षय चाङ्गुल्यांशून्संगृह-
न्यज्ञमभित्यं देव० त्तिवारमित्यतिच्छन्दसर्वा मिषीते ” इति ।

ते देवप्रभ्यर्चामि । कीदृशम् । कल्पोद्यावाप्यवीर्योहस्तयोः सुवितारं
प्रेरकं, कवीर्णां वेदार्थविदां कतुयांगो यस्य प्रेरकस्य सोऽयं कविकतुः । अत एव
सत्यः फलप्रयवसाधी सदः प्रेरणी यस्यासौ तत्यत्वाः । रत्नानि दधातीति
रत्नधाः । आभिमूलयेन सर्वेषां मिषीः । मतिः सर्वैर्मन्त्रयः । तादृशं देवपचार्यि
यस्य सविनुरुद्धर्ज्ञलोक्यर्मिनी वीर्यस्तिर्यनुपशक्यते शोतुते शक्यते । स्वर्ग-
वर्हीं स देवः लक्ष्या वा समागत्य हिरण्यपाणिः सोमे मिषीताम् ।

एतस्यामूलि वर्तमानं छन्दः पश्चात्त्वा—

अभि र्त्यं देव० सवितारमित्यतिच्छन्दसर्वा मिषीतेऽतिच्छन्दा वै सर्वाणि

पैपा ० २ अनु ० ६] कृष्णाय जुर्वेदीयतौ चिरीयमंहिता ।

२५७

(शीघ्रोन्मानम्)

छन्दोऽसि सर्वे भिरवैनं छन्दोभिर्मितीते वर्ध्म वा एषा उन्दसां यद्विच्छन्दस्थां मितीते वर्ध्मवैनः समानानां करोति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

अक्षराधिक्येन मायच्यादीनि च्छन्दोस्थतिकम्प वर्तत इत्यादिष्ठन्दाः । वर्ध्म शरीरम् ।

अङ्गुलीषु प्रकारविशेषं विष्टते—

“ एक्षैकपोत्सर्गं मितीते ध्यातयाभिन्यायातयाभिन्यैवैनं मितीते तस्मात्तानां वीर्या अङ्गुलयः ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

उत्सर्गेन्मुत्सूज्योत्सूज्यम् कनिष्ठिकैव प्रथमपर्यायेनाभिकैव द्वितीये प्रध्यैष तृतीये तर्जन्येव चतुर्थे । एवं सति तत्त्वपूत्ताया अङ्गुलयाः पुनः पद्मच्यमावाद्यातयामत्वं गतरसत्वं न मविष्टयति । यस्मात्पर्यायेण पद्मनास्त्वस्मात्पत्वेकमङ्गुलेन संयोजुकं पृथक्सामर्थ्येऽर्पिताः ।

अङ्गुलस्य पर्यायो नास्तीत्यमुपर्यं विष्टते—

“ सर्वास्वङ्गुलमुप निश्चलाति तस्मात्तमावदीर्यैऽन्याभिरङ्गुलिभिरस्मात्तदां अनु सं चरति ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

कनिष्ठिकादिषु त्वरांस्पङ्गुलीषु प्रत्येकमङ्गुलं संयोजयेत् । समावदीर्यस्तुत्यसामर्थ्यः । तस्माल्लोक्यवहारेऽपि प्रत्येकं सर्वा अङ्गुलीरनुसंचरति ।

विषक्षनाधकपूर्वकं पूर्णोक्तं स्वपक्षमपुत्संहरति—

“ यत्साह सर्वोभिर्मितीत तर्तुष्टिष्ठा अङ्गुलयो जायेरनेकैकयो इसर्गं मितीते तस्मादिमका जायन्ते ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

सुपन्त्रकामन्त्रकयोः सोपोन्यानपोरावृतिसंहृष्टां विष्टते—

“ पञ्च कृत्वो यजुषा मितीते पञ्चाक्षरा तद्विकिः पादको यशो यज्ञमेवाद रुन्धे पञ्च कृत्वस्तुष्टीं दश सं पद्मनो दशाक्षरा विराहन्ते विराहविराजैवादाद्यपद रुन्धे यजुषा मितीते भूतमेवाद रुन्धे यजुष्टीं मविष्टवत् ॥ [सं० का० ६ प० १ अ० ९] इति ।

यद्यपि अविष्ठन्दसर्वेत्याम्नानापदार्थस्य लक्षणस्यं सद्ग्रावाच्याभित्यमित्येषमेव तथाऽपि पुण्यते प्रमुख्यत इति च्युत्त्वचिष्मभिमेत्य यजुषेत्पुकम् । अङ्गुलस्य क्रमेण कनिष्ठिकादिभिः तह चत्वारः पर्यायाः । सुपन्त्रके यमोगे

१ स. “धर्म वा शरीरमिति । अ० ।

कनिष्ठिकाच्यतिरिक्त्या कृपाचित्ताह पञ्चमः पर्यायः । अमन्त्रके तु कनिष्ठिक-
पैदं सह ।

तथा च सूत्रम्—“ पया पथर्य न तया पञ्चमे तयैयोत्तमम् ” इति ।

विराटन्त्रन्दसोऽन्त्रप्रदत्त्वादन्तत्वम् । रामन्त्रकापन्त्रकयोः प्रयोगयोः पूर्वोत्तर-
भावताम्येन भूतमविष्यद्दस्तुपापिः ।

प्रजाभ्य इति । कल्पः—“ अथादिगिर्दं राजानं प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति
समुद्दित्य यस्त्रान्ताभ्यदक्षिणमुष्टीवेषोपनहति याणाय त्वेति व्यानाय त्वेत्य-
नुशून्धति अथोपरिष्टादहुगुच्छाकारं शिर्हवा यजमानमीक्षयति प्रजाभ्यस्त्रा
याणाय त्वा व्यानाय त्वा प्रजास्त्वमनु प्राणिहि प्रजास्त्वामनु प्राणनित्वति” इति ।

हे सोमाशेषप्रजार्थं त्वां समूहनि याणार्थं त्वामुपनहामि व्यानार्थं त्वां
विलंतस्यामि । प्राणतीः प्रजा अनु त्वं प्राणिहि । प्राणन्तं त्वामनु प्रजाः
प्राणन्तु ।

अब शेषणो बाधे त्रुवन्धयोकं समूहनादिकं विधत्ते—

यदौ तपानेव सोमः स्यादावन्तं मिष्ठीते यजमानस्यैव स्यानापि सदस्यानां
प्रजाभ्यस्त्वेत्युपसमूहति सदस्यनिरान्वाभवति वाससोप नहति सर्वदेवर्यं वै
पासः तद्वामिरेदैनं देवताभिः समर्पयति पश्चात् देवताभिः सोमः प्राणाय त्वेत्युपनहति
प्राणयेव पशुषु दधाति व्यानाय त्वेत्यनु शून्धति व्यानवेद पशुषु दधाति तस्पा-
त्वपर्वते पाणा न चहति ” [चं० का० ६ य० १ अ० ९] इति ।

दशरूत्योऽगुलिमिर्दात्तोपस्यानाधिक्ये सत्येतस्मिन्ददस्यवास्थितानामपि
सोमो न स्यान्वन्वेष समूहने तु यजमानमनु सदस्यान्सोमं प्रापयति । प्राणभ्य-
नयोः पशुषु स्थापितत्वात्स्वपेऽपि नास्ति प्राणपरित्यागः ।

अत विनियोगसुंग्रहः—

“ अंशु सोपं मन्त्रयेताभि त्यं केतुं विष्ठीत तम् ।

यजा समूह तच्छेषं प्राणयेत्येष चम्पते ॥

या विलस्य यजेष्वेत वर्णन्वा इह पर्णिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

आस्मिन्ननुवाके संदिग्धार्थोदाहरणाभावाचाच विशेषेण किञ्चिदपि मीमां-
स्यते । सामान्यविचारास्तु पूर्वोक्ता पर्यायोगमनुसंधेयाः । उन्दस्तु भुवादेवाति-
च्छन्दसर्वते स्पष्टमुहाहवम् ॥

[सोमवाहः]

इति भीमस्तापणाचार्यविशिष्टे माधवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैचि-
रीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके उठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

[अथ प्रथमाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः]

सोमं ते कीणाम्यूर्जस्वन्तं पर्यस्वन्तं वीर्या-
वन्तमभिमातिपाहै शूक्रं ते शूक्रेण कीणामि
चन्द्रं चन्द्रेणामृतममृतेन सम्बन्धेन गोदस्मे च-
न्द्राणि तर्पसस्तनूरसि प्रजापतेर्वर्णस्तस्यास्ते
सहस्रपोरं पुष्ट्यस्याभ्यरथेण पश्चानां कीणाम्यस्मे
ते चन्द्रुमयिं ते रायः अयन्तामस्मे न्योतिः सो-
मविक्रियिणि तमो मित्रो ते एहि सुविन्द्रधा
इन्द्रस्योरुमा विशु दक्षिणमुशाङ्कुशन्तैः स्योनः
स्योनश्च स्वानं आजाहृष्टारे वम्भारे हस्तं सु-
हस्तं कश्चानवेते वः सोमक्रियणास्वानरक्षवं मा-
थो दमश् (१) ॥

(उरु द्राविदशास्त्रिश) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः) ।

षड्ऽनुवाके क्रयाय सोमस्थोन्यानपुक्तम् । सप्तमे लव्धावसरः क्योऽभिधीयते ।

सोममिति । वैधायनः—“ अथैनं ते हिरण्येन पणते सोमं ते कीणाम्यूर्ज-
स्वन्तं प्रयस्वन्तं वीर्यावन्दमभिमातिपाहै शूक्रं ते शूक्रेण कीणामि चन्द्रं चन्द्रे-
णामृतममृतेन सम्बन्धेन गोरिति ” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रमेदमाह—“ सोमविक्रियिणे राजानं प्रक्षाप पणते सोयविक-
्रियस्ते सोमाऽहति कृष्ण इतीतरः प्रत्याहै सोमं ते कीणाम्यूर्जस्वन्तमित्य-

[सोमकायः]

नत्वा कलया ते कीणानीत्येवमाह भूयो वो अतः सोयो राजाऽहीनिति सर्वं पु
पश्चेत् सोमविकायी परयाह संपदो गदा ते कीणानीत्यन्ततः शुक्रं हे शुक्रेण
कीणापीति जपित्वा हिरण्येन कीणाति ॥ इति ।

हे सोमविकायिन्हाहं तदीयं सोमं कीणामि । कीटदाम् । कर्त्तस्वनं शारीर-
बलपदं, पश्चस्वनं मूलवरतोपेतं, वीर्यावन्दमिन्द्रियपादवहेतुम् । अभिमातिषाहं
पापस्त्रस्य वैरिणो हन्तारम् । शुक्रचन्द्रासूतवाङ्दैरभिपेयस्वेजस्मुखाविनाशा-
स्त्वदीयसोमेष्टमदीयाहिरण्ये च सामाः । अतो हिरण्येन सोमं कीणामि । न
केवलं हिरण्यं तुम्यं दीयते किंतु तमीचीनं गोरेकहायनीत्वरूपमरि पूर्वं इतं
तस्मान्तव हिरण्यलाभोऽधिकः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे चन्द्राणीति सोमविकायिनो हिरण्यमपादते ”
इति ।

अस्मासेव हिरण्यानि चन्द्राणि तिष्ठन्तु । यहुवचनं ध्यत्यपेत् दृष्टव्यम् ।
तपस इति । शोधायनः—“ अथेनं पापीनशीवयाऽजया पणते वपश्चस्वनूरासि
पजादतेर्वर्णस्त्वास्ते सहस्रोर्ण पुण्यन्त्याश्वरमेण पशुना कीणापीति अस्मे के
दम्पुरिति यजमानवीक्षते मायि ते रापः अमन्त्यामित्यारमानम् ” इति ।

आपस्त्रम्बहस्तेकष्मन्त्रवायाह—“ तपश्चस्वनूरसीति जपित्वाऽजया कीणामि ”
इति ।

हेऽग्ने त्वं तपसः पुण्यस्य शारीरमस्ति । यज्ञनिष्पादकस्य सोमस्य शुद्धोके
त्वदैवावरुच्यत्वात् । इर्ण्यत इति इर्णो देहः प्रजापेहर्वर्णोऽस्ति । यज्ञापविवक्तसर्वदै-
वात्मकत्वात् । हत्तैपानुवाक्यकाण्ड आप्नातम्—“ सा वा एषा सर्वदेवत्या यद्जा ॥ ”
इति । किंच त्वपत्यपरम्परया सहस्रसंख्यार्थं पुण्यति । तदृश्याहतव संबन्धिना
चरणेण सहस्रतमेन पशुना सोमं कीणामि न तु त्वया । अहं तद अप्सुस्त्वसं-
पादितस्य सोमस्य कर्मणि पवृत्तान्मयि तदीयास्यपत्यरूपाणि चनान्यदति-
उत्तमाम् ।

मन्त्रान्वयाचिरूपानुरादावनभिपतं निराकृत्य स्वामित्वं पणनमन्त्रमुत्पाद
विनिषुद्धे—

“ यत्कल्पया ते शकेन ते कीणानीति पञ्चतामोअर्च॑ सोमं कुपांदगोअर्च॑
यज्ञमानमगोअर्च॑भव्यु गोहतु महिमानं नाव लिरेहत्वा ते कीणानीत्येव शूपा-

(सोमकथः)

द्रोभर्घमेव सोमं करोति गोआर्द्धं यजमानं गोआर्द्धमध्यम् न गोमैहिमानम् व लिरवि
” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

कलाभ्लादभ्यल्यो यः कोऽप्यवद्वलेशः । कल्पा शफेन वा एषने दोष-
वयं स्पात् । सोमो शोरुणे मूर्ख्यं नाहंति । यजमानस्तदातुं न शक्नोदि । अच्य-
र्युश्च न दापयतीत्येवं सोमयजमानाभ्यर्थो गोआर्द्धरहिता इति दोषवयम् । किंतु
सोमो गोमूलम् इत्युके गोमैहिमाभिको भवेत् । तं नावजानीयात् । परमते
त्वस्तापज्ञातो भवेत् । एवा ते कीणान्नीत्येन मन्त्रेण तर्वं समाहितं भवति ।

यथोर्यं सोमकथणी गौस्तथैवाजादीनि नवं दध्याणि कथताभनानि कथेण
विभवते—

“ अजया कीणाति सतपसेपवैनं कीणाति हिरण्येन कीणाति सशुक्मेवै-
नं कीणाति वेन्वा कीणाति साधिरपेवैनं कीणात्युभ्येण कीणाति सेन्द्रेयैवैनं
कीणात्यन्दुहा कीणाति वद्धिर्वाँ अन्दुवान्यादिनेव वद्धि यज्ञस्य कीणाति पिथु-
नाभ्यां कीणाति पिथुनस्यावरुद्धये वाससा कीणाति सर्वदेवत्यं दै वासुः
सर्वाभ्यं एवैनं देवताभ्यः कीणाति इष तं पद्यन्ते दक्षाक्षरा विराङ्गने विराङ्गि-
राजैवाजायम् रुन्ते ॥ ” [सं० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

तपस्तस्तनूरसीत्पुक्त्वादजया कीतस्य सोमस्य सतपस्तवम् । एवमुत्तरवापि
योग्यम् । साधिर दध्यादिगोरसोपेतं, सेन्द्रपिन्दिवयवर्द्धकं, वद्धिर्वाहकः, पश्यस्य
वद्धि यज्ञनिवाहकं सोमम् । पिथुनाभ्यां वर्ततरो वर्ततवरी चेत्येवाभ्यां पिथुनाव-
यवाभ्यां भेनोः सर्वसाया विवक्षितत्वादशब्द्यत्पत्तिः ।

मन्त्रवयं स्पृष्टार्थावयुक्त्योपेक्ष्य चतुर्थकन्त्रस्यादिपापमाह—

“ तपस्तस्तनूरसि प्रजापतेवैर्ण इत्याह पशुभ्यं एव तदभ्यर्थिनिहनुव आत्म-
गोड्नावस्काय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

सत्तेन मन्त्रपठेन पशुभ्योऽजापमूर्वीभित्तिनुतेऽप्लपति । न हजा परमार्थतस्त-
पतस्तनूर्मैवति, नादि प्रजापतेवैर्ण(मौ) रुद्रम् । वेनाप्लापेनाजेऽप्लरिता भवति ।
त चोपचारः स्वस्यापरधराहित्याय कियते ।

पशुपचारवेदने पशीसोदि—

“ गच्छति भिर्यं पशूनाभ्योदि य इव वेद ” [सं० का० ६ प० १
अ० १०] इति ।

दत्तस्य हिरण्यस्य पुनरादानं विविद्युहिरण्यप्रकाशकं द्वितीयमन्ते स्पष्टार्थिवपि
पुनरनुसंधते—

“ शुक्रं ते शुक्रेण कीणार्थीत्याह यथापञ्जोरेवैत् ” [सू० का० ६ प० १
अ० १०] इति ।

पुनरादानं विष्णुते—

“ देवा वै येऽहं हिरण्येन सोममक्षीणन्तदभीष्महा दुनराऽ ददत कोहि तेजसा
विकेष्यत इति येन हिरण्येन सोमे कीणीयातदभीष्महा पुनरा ददीत तेज एवाऽस्म-
त्पन्दते ” [सू० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

अभीष्महा बडास्करेण । को हीरायादिर्देवाभिमायः ।

अस्मे इति । कल्पः—“ अस्मे ज्येतिरिति शुक्रामूणास्तुकां यजमानाय प-
यच्छति तां काले दशापदिवस्य नार्मि कुरुते ” इति ।

अविदोमभिर्निर्मितस्तनुरुणास्तुका । ता च शुक्रा अपेतिःस्वरूपा ।
तपश्चोदिरस्मास्तवविद्वान् ।

सोमविकेति । कल्पः—“ कृष्णामूणास्तुकामाद्यः क्लेदपित्रेदमह॒ सप्तांश्च
दन्दशूकानां श्रीवा उपग्रहनार्थीत्युपग्रहय तोमविकायिणं विष्णविति तोमविकायिणि
तम् इति ” इति ।

पञ्चदूयं व्याचहे—

अस्मे व्योतिः तोमविकायिणि तम् इत्याह ज्येतिरेव पञ्चमाने दधाति तमसा
तोमविकायिणमप्यपति ” [सू० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

दिवसे नार्वपुरःतरं श्वयनमन्तमुत्तादयति—

“ यदनुपग्रहय हन्यादन्दशूकास्ताऽ सप्तांश्च सप्तांश्चां दन्दशू-
कानां श्रीवा उप ग्रहनार्थीत्याहादन्दशूकास्ताऽ सप्तांश्च सप्तां भवति तमसा तोम-
विकायिणं विष्णवति ” [सू० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

कृष्णवा विष्णवेत् । तां सप्तां ते संबत्सरं कृत्स्नम् । इदमहमित्यादिमन्त्रेण स-
प्तदंशस्य परिहारः ।

मित्र इति । कल्पः—“ कौत्साद्वजानपादते मित्रो न एहि सुमित्रधा इति
तं यजमानस्योरौ दक्षिणत जात्सादयति । इन्द्रस्योरुमायिदा दक्षिणमुत्तान्तशूकान्तः
स्योनः स्थोनमिति ” इति ।

(सोमकथः)

शोमने पित्रं सोमलर्पं यस्य यजमानस्य त यजनानः सुमित्रस्तं दधावि पो-
षपतीति सुपित्रधाः । हे सोम् सुमित्रधास्तवमस्माकं मित्रः पित्रो मूल्या समागच्छ ।
हे सोम्, इन्द्रस्य यजमानस्य दक्षिणमूरुभाविश । कीदृशम्, उद्धन्तं कामयमानं
स्थोनं सुस्तकरम् । तेषापि वादशः ।

स्वानेति । कल्पः—“अथ सोमक्यणाननुदिशति स्वान आजाह्वारे वम्या-
रे हस्तं सुहस्तं कृशानेते वः सोमक्यणानस्तानकर्षभ्वं वा वो इमनिति” इति ।

स्वानादयः सोमरक्षकाः । सोमः कीयते यैर्गंवादिभिस्ते सोमक्यणाः । हे
स्वानादप्रस्ताः सोमक्यणान्वाल्यत । केऽपि वैरिणो मुष्मान्या हितिषत । अथ
मूल्यभूतान्सोमक्यणाननुदिश्य पथात्सोपस्थीकारो युक्तः । अतोऽर्थक्येण मित्रो
नः, इन्द्रस्योरुमिति मन्त्रद्वयमुपरिष्ठाद्व्याख्यास्यदे ।

इमै यन्त्रं व्याचहे—

“स्वान आजेत्यहीते वा अमुष्मित्तिके सोमकरक्षान्देभ्योऽपि सोमवाऽहरन्”
[स० का० ६ प० १ अ० १०] (इति+ ।

अथ अधिकं प्रभूतम् ।

विपक्षस्वप्त्वायोर्दीप्ततत्त्वम् [मा] वाने दर्शयति—

“यदेवेन्यः सोमक्यणानुदिशेदक्षीलोऽस्य सोमः स्पाजास्येतेऽमुष्मित्तिके
सोमः रक्षयुर्थदेन्यः सोमक्यणाननुदिशावि कीरोऽस्य सोमो भवत्पेदेऽस्यामुष्मि-
त्तिके सोमः रक्षन्ति” [स० का० ६ प० १ अ० १०] इति ।

सोमं सोमयागकर्त्तुम् ।

अथ सोमस्थीकारस्य प्राप्ताद्वसरत्वैन्यम् व्याचहे—

“वारुणो वै कीलः सोम उपनदो मित्रो न एहि सुपित्रधा इत्याह शान्तौ”
[स० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

बन्धनस्य ब्रह्मणाशरुतत्वात्तुकः सोमो वारुणः । अतो ब्रह्मवत्कूरत्वमा-
मी तप्त्वान्तये मित्रत्वं ब्रह्मिपादयति ।

करुस्थानं पूर्वाचारपात्रमित्याह—

“इन्द्रस्योरुमा विश दक्षिणमित्याह देवा वै यत् सोमकीणनामिन्द्रस्योरौ

+ अमुष्मित्तनाम्नार्तं क. म. च' पुस्तकेषु नास्ति ।

(सौमस्य शकटारोपणम्)

दक्षिण आऽसादयनेष्व लङ्घं वा पुतहीन्दो यो यजते तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ सोमं जपेत्कायात्पूर्वं शुक्रं रैवर्णेन तत्कपे ।
अस्ये स्वर्णमपादने तप जप्यं क्येऽजया ॥ ३ ॥
अस्ये व्यो म्बामिने दद्याच्छुक्लामूर्णस्तुकामथ ।
सोम विष्वेत्कृष्णयोग्यास्तुकवा कृषकारिणम् ।
पित्रः सोममुशादव्येन्द्रस्योरावृप्तेश्येत् ।
स्वात् मूलयात्नुदिशेदिते मन्त्रा नदोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ पीठांसा ।

दादशाप्यायस्य चतुर्थपादे चिनिवम्—

“ कपणेषु विकल्पः स्पात्ताहित्यं वाऽप्रियो यतः ।
कार्येक्यमानतेलभादशोकेष्व समुचयः ” इति ।

अजवा कीणाति हिरण्येन कीणाति वाससा कीणातीत्पादीनि वहूनि
सोमक्यसाधनदब्याप्यम्नादानि । तेऽनां कार्येक्यमित्रिकल्प इति चेन्मैवम् । वहूभि-
क्रियैर्विकेतुरानवेः सौडम्यात्, दशभिः कीणातीति संख्योकेष्व समुचयः ।

अत्र सर्वाणि यज्ञं विष्णुः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाठवीये वेदार्थमकाशे कृष्णयजुर्वे-
दीपतिविरियसंहितामात्र्ये मथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ पथमाष्टके द्वितीयप्रपाठके७७मोऽनुवाकः) ।

उदात्तुषा स्वात्तुषोदोर्विनां४ रसेनोत्पर्ज-
न्यस्य शुष्मेणोदृस्यामष्टता२ अनु॑ । उर्वन्तरि-
क्षमन्वितदित्याः सदोऽस्यादित्याः सद् आ
सीदास्तंश्चाद्यात्तुषभो अन्तरिक्षमधिमिति वरि-

१०८० अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतेनिररियसंहिता । २६५
 (सोमस्य शक्तारोपणम्)

मायं पृथिव्या आत्मीदिश्वा भुवनानि सप्ता-
द्विष्टेनानि वरुणस्य धतानि वरेषु च्यन्तरिक्षे
ततान् वाजमर्दित्सु पशो अभियासु हत्सु ॥ १ ॥
कर्तुं वरुणो विश्वार्थं दिवि सूर्यमिदवात्सोमम-
द्रावुदु त्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः । इशे
विश्वाय सूर्यम् । उत्तावेति भूर्षाहावनश्च अवी-
रहणौ अल्पचोर्दनौ वरुणस्य स्कन्मनमसि
वरुणस्य स्कन्मसर्जनमसि प्रत्येस्तो वरुणस्य
पाशः ॥ २ ॥

(हस्त पञ्चविंशत्याच्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयमपाठके३४मो३५ज्ञाकः ॥ ८ ॥

[अथ पृथक्के द्वितीयप्राठकेऽहमोऽनुवाकः]

सप्तमेऽनुवाके सोयकैयणमभिहितैम् । अथ कीर्तं सोये पाचीनैवंशे नेत्रुमष्टमे शक्तारोपणं होमस्योच्यते ।

उदायुषेति । कल्पः—“ अथैनमादायोपोचिष्ठवि उदायुषा स्वायुषोदीपभी-
नां रस्तेनोरपर्यन्तस्य शाल्येष्वोदस्थामताऽ अग्निति ” इति ।

ॐ तत्त्वान्वेदाननुलक्षया ६५ पुराविविशेषणविशिष्टेन सोमेन सहीदस्थायुचिष्ठायीर्ति ।
जीवनमायुः । तदापि रोगाद्युपद्रवरहितं स्वायुः । तदुभयप्रदत्त्वात्सोमस्य तदुभय-
रूपस्त्वम् । ओषधीनां पर्जन्यस्य च सोमः सार इतरौषधिवद्भूविविशेषे^१ जापमा-
नवादाद्युष्मा वर्द्धमनेत्वाच्च । चतुर्मितिशेषणैः पृथक्किञ्चापदमन्वेतु चत्वार-
उच्छब्दाः ।

अमृतशब्दानुशब्दयोरधीषाह-

१. स. "क्योडमि" । २. स. "हितः" । आ० । ३. स. "वैसो ने" । ४. स. अहमसू० । ५. स. ति चिली० । ६. स. "शोषाज्ञाय०"

“ उदायुषा स्वायुषेत्याह देवता एवाभ्वारम्पोचिकृति ॥ [सं० का० ६, म० १ अ० ११] इति ।

उद्धिति । कल्पः—“ उर्वन्नारेक्षमनिहीवि द्रकटाया॥भैषज्यति ” इति ।
उत्थापनप्रारम्भं पुनर्मूर्खी रथापनपर्यन्तं सोमोद्युरेक्षमधार द्रव्यभिप्रायं दशैषति—

“ उवेन्वरिक्षमाग्निरीयाहाम्निरिक्षेष्ट्रयो सेवाहि सोमः ॥ [स० का० ६ प० ३ अ० १३] हति ।

अदित्या इति । बौधायनः—“ वस्तु अर्थेषु रुद्राणि न पास्तुण इति दिवः
संदोऽसीवि, अदित्यः सद आत्मदेवि कर्त्त्वाणि जने राजान् नैव युपतिष्ठते इति भना-
द्यामृष्टमो अन्तरिक्षमपिपीत वरिमाणं पुरुषव्या आऽसीदिति भा भुवनानि सप्ता-
हविषेचनानि च रुद्रस्य वतानीति ॥ इति ।

आपसम्बो द्विवीपत्रौवीषमन्त्रावेकी चकार । हे उष्णाजिन त्यमदित्या भूयः
सदः स्थानमसि । हे सोम तेष्या सदः प्राप्नुहि । क्रष्णः अहोऽयं सोमो यथा
द्युमिको न पतितं तथा स्तम्भन् संप्रस्कार । अन्तरिक्षमेतावदित्यामिमीत् पृथिव्या
वरिमाणं गुह्यत्वं चापिमीत । स सोमदेवः स्वप्नहिन्ना सम्प्राप्तमानो विश्वानि
भुवनानि आसीदद्रव्याप्तवान् । विषेचाति सर्वाण्येवेकानि कर्मणि सर्वादरक-
त्येन वरुणशास्त्रः सोमस्य त्रवानि त्रवान्नियतानि ।

प्रथमद्वितीयमन्त्रयोः स्तूपार्थदा दर्शयति—

“अदित्याः सदौऽस्य दित्याः सद आ सीदेत्वा ह पथाय षुरे चैतेत्” [सं० का० ६ य० १ अ० ११] इवि ।

द्वितीयमन्त्रसाध्यं थदासादेव लोके तृतीयमन्त्रेणापि कर्तव्यमित्यमुमर्थं हेतुप्र-
यात्परः सर्वं विच्छे-

“ वि वा एनमेतदध्येयति यद्वावरुणः सम्बैवं करोति वारुण्यचारिसादयेति स्वयैवैन देवताया समर्थेयति ” [स० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

उपनिषदः सोमो वरुणो यद्ब्रह्मे मिशो न एहीति मन्त्रं पठन्मैवं करोतीति
यैदस्ति एतेनैव सोमे व्यर्थ्यति समृद्धिंहीनं करोति, वारुण्यची तु समर्थ्यति ।

१. स. नीटि । २. स. "द्विऽप्रयदि" । ३. स. "नमासात्त्वायै" । ४. स. "चकात्" । ५. स. "त्वं विस्तारं चाऽ" । ६. स. "यि सर्वात्मकत्वेन सः" । ७. स. ग. घ. यद्देव । ८. क. "चाँड़-सात्रय" । य. घ. "चाँ स" ।

५८४९६] कृष्णजुवदीयतेनिरीयसंहिता ।

३६५

(सोमस्य शक्ताग्रेषण्य)

कनोचिति । कलः—“ अथैन वासतः परिक्लोति वनेषु व्यन्तरिकां ततान वाजमवैत्तु पयो जाग्रियासु हत्तु कतुं वरुणो विक्षविंशि दिवि सूर्यमदधात्सोम-मध्याधिकि ” इति ।

वित्तवास्मोक्ति मतिवाक्यमन्वेति । वस्त्रानामकः सोमदेवो जगदीपरेणाभिक्षः सर्वे निर्वेदे । तर्तिक वनेषु वृक्षमध्येषु अन्तरिक्षमवकाशं वित्तवान । अर्वत्तु दाजिषु ताजे वेगं गतिविद्योर्य, पमो गोपु, हदमेषु चित्तेषु कतुं तंकल्पं, विशु फलासु जठराभिं, खुडोके सूर्यं, पवैते सोमवतीमदधादस्थापयत् ।

अनेन मन्त्रेण कर्तव्यं विधत्ते—

“ वासता पर्यानस्तुति सर्वदेवतर्यै वासः तर्वाभिरेवैन देवताभिः समर्पयत्यथो रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

मन्त्रार्थी उक्तमस्तु इत्याह—

“ वनेषु व्यन्तरिकां ततानेत्याह वनेषु हि व्यन्तरिकां ततान वाजमवैत्तिव-त्याह वाजः सर्वत्तु पयो अग्नियास्तित्याह पयो हिंशियासु हत्तु कतुपित्याह हत्तु हि कतुं वरुणो विक्षविभित्याह वरुणो हि विक्षविंशि दिवि सूर्यमित्याह दिवि हि सूर्यः सोमपद्मावित्याह ग्रावाणो वा आद्रयस्तेषु वा एष सोमे दधाति यो पञ्चो तस्मादेवमाह ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

अग्निशब्देनाच पाषाणमहूलो गिरिर्विवक्षितः । पाषाणसंधिषु सोमस्योत्त्वत्त्वः । यजमानस्तेषु पाषाणेषु सोमे माघोति ।

कलः—“ ददु त्यं जातवेदसमिति त्यार्यौ कृष्णाजिनं प्रत्यानसंत्पूर्वद्विवैवं वेहिडाद्वित्यतनम् ” इति ।

स च मन्त्र एवं पठत्ते—

उद्गु त्यमिति । केवलो रक्षयस्त्वं तं परोक्षं जातवेदसमुत्पद्यस्य सर्वस्य जगतो वेत्तारं सूर्यं वेवमुद्गहन्ति ऊर्ध्वपदेशं प्रापयन्ति । किमर्य, विद्याय इत्ये सर्वस्य जगतो दर्शनार्थम् ।

सौर्यसन्देश रक्षांसि निवार्यन्त इत्याह—

“ ददु त्यं जातवेदसमिति सौर्यर्ती कृष्णाजिनं प्रत्यानस्तुति रक्षसामपहत्यै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

उम्भाविति । कल्पः—“ अर्थं सोमवाहनावानीषयानौ प्रति मन्त्रपते—इस्ता-
वेवं धूपाहावनशु अवीरहणौ ब्रह्मचोदनाविति ” इति ।

हे उस्ती बड़ीवर्दीवेत्तमागच्छत्तम् । कीदूतो, धूषाँहो भारं सहमानौ । अनश्च
अनसि शकटे भूती रुपवौ । अवीरहणौ वीरं शकटस्थितं सोममवाषयानौ
ब्रह्मचोदनौ ब्रह्मानं लक्षिद्वारेणाच्चप्रवर्तकौ ।

मन्त्रस्य सप्ताधीतामाह—

“ इस्तावेवं धूपाहावित्याह यथायजुरेवत् ” [सं० का० ६ प० १
ज० ११] इति ।

वरुणस्येति । दौधायनः—तयोर्दक्षिणं पूर्वं युनाकि वरुणस्य स्कम्भनम-
सीति, वरुणस्य स्कम्भसर्वनमसीति शम्यमवग्रहति, प्रथस्यो वरुणस्य वाश
इति योक्तव्यम् ” इति ।

आपस्तम्बः—“ वरुणस्य स्कम्भनमसीति शम्यां प्रतिमोच्योमावेतं धूषाँ-
हाँवित्यनदूतावाहुपाञ्च वारुणसर्वसीति योक्तव्यादं परिहत्य प्रत्यस्तो वरुणस्य
वाश इत्यभिधानीं प्रत्यस्यति ” इति ।

शास्त्रान्तरानुसारेण वारुणसर्वात्मकम् । एतच्छास्त्रानुसारेण वरुणस्य स्क-
म्भसर्वनमसीति द्रष्टव्यंग् । युगच्छिदे प्रत्येष्यः शङ्खः शम्या । हे शम्ये त्वं
वरुणस्योक्तो निवारणीष्यस्य तदीवर्द्देश्य स्कम्भनं निवारणं कुर्वत्यति । गङ्ग-
वन्धनसाधनं योक्तव्यम् । हे योक्तव त्वपति पलायनान्तिवारणीष्यस्य शम्येव निवा-
रणं सूक्ष्माति । दीर्घरज्जुः पाशः । स च प्रत्यस्तः क्षिक्षेष्योपरि प्रसारितः ।
एते वयो मन्त्राः स्पष्टवायां इति ब्राह्मणेऽपेक्षिताः ।

अत्र विनियोगसंप्रहः—

“ उदैयु तोमवादायोक्त गच्छेऽच्छकटं प्रति ।

अदि सूत्वाऽजिनं तोमपदित्याः सेति साँदियेत् ॥ १ ॥

वने वस्त्रेण बद्धव्योदु प्रथानसुति चेन्निं ।

ब्रह्मावनद्वृहोर्योग्मो वह शम्यां विनिक्षिपेत् ॥ २ ॥

वह बद्धव्या योक्तव्यादं प्रति धरनीमुपास्पति ।

अनुवाके हृष्टमेऽस्तिवन्यन्ता एते दयोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

१ स. “य उत्तापेतमिति त्रुपदनदूतावाहुपाञ्च सो” । २ स. “हावनश्च इत्य” । ३ स.
ग. च. “हा सप्तोमुत्यावानुम” । ४ स. संविलेत् । ५ स. चर्मणि ।

(शकटारोपितस्य सोमस्य शाचीनवेशी प्रति गमनश्च)

अत्र भीमोहा नास्ति ।

अथ चृण्डः—

उदायुरेत्यनुदृप् । उर्वत्येकपदा गायत्री । अस्तम्नादिति वनेभिति च
त्रिष्टुभौ । उदु त्यमिति गायत्री ॥

इति श्रीभगवाण्याणाचार्यविराचिते माघवीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितामात्रे प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके ३४-
शोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ प्रथमाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः) ।

ग्र चर्यवस्व भुवस्पते विश्वान्यभि धामानि मा
त्वा परिपरि विद्न्मा त्वा परिपन्थिनो
विद्न्मा त्वा वृक्तो अधायवो मा गन्धवो
विश्वावसुरा दृष्ट्युचेनो भूत्वा परा पत यज-
मानस्य नो गृहे देवैः सर्वस्कृतं यजमानस्य
स्वस्ययन्यस्यपि पन्थामगस्माहि स्वस्तिगाम-
नेहसं येन विश्वाः परि द्विषो वृणकिं विन्दते
वसु नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे महो
देवाय तदृतः संपर्यत द्वे देवजीताय
केतवे दिवस्पुत्राय सूर्योपि शास्त्रवरुणस्य
स्कन्धेनमसि वरुणस्य स्कन्धसुर्जनमस्युभ्युक्तो
वरुणस्य पाशः (१)

(निवस्य शब्दोविश्लालिष) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डे
द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(साक्षरतामोषितस्य ऐमल्लय शान्तीनवंशां प्रक्रि-गमनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके नवमोऽनुषासकः)

अंहमे सोमस्य शक्तारोपणमुक्त्वा देहिष्यस्य नवे गमनमुच्यते ।

प्र च्छवन्वेति। सौभारकः—“ सुवस्त्रपेतिभिति विहकापां पञ्चावपवित्रं पञ्चदस्य मुदस्यते विधान्यभि धामानि वा त्वा परिष्ठी विद्यन्या त्वा परिष्ठिथ्यके विद्यन्या त्वा बुक्षा अचापयोः मा गच्छत्वा विधावसूर्य दृथभूचेनो भूत्वा परा पर यजमानस्य न्ते गृहे देवैः सश्काश्मिदि पदक्षिणं राजानं परिवहन्त्वयैतावज्ञासो-
षसंकामतोऽध्यर्थ्युद्यमानस्य यजमानस्य स्वरूपपञ्चस्त्वपि पञ्चामस्माहि स्वस्ति-
गामनेहस्ते येन विश्वाः परि द्वितो बुद्धिं विन्दते वस्तिति ” इति ।

आपसम्बन्धीय देशों विभाग—

“ श्री अष्टवस्त्र भूवस्पद इति पाञ्चोऽभिमन्त्रयाय पदक्षिणमावत्तेऽप्येनो मूरता
परा पतेत्यभ्यर्थं राजानपुभिमन्त्रयोऽपि एन्द्रामगस्महीत्यभ्यर्थंजमानश्च दक्षिणे-
नोच्चरेण चो राजानपुष्पिकामतः ॥” इति ।

मूरुष्वेन भूतौ स्थितानि भूतानि यजमानाद्युपभूतीन्युपलक्षणन्ते । तेऽपि च भूतानी पाठकाद्वात्परिः सोमः । हे मूरुषवे सोम विधानि भामनि शारी-नर्दशहविर्भानादिस्थानान्यभिलक्षय एकर्णेण अपदस्य गच्छ । परिपरी मार्गे वाधकस्तस्करप्रभुः स त्वां मा जानन्तु । परिपन्थिनस्तद्वृत्यास्तेऽपि त्वां मा जानन्तु । तुका अरण्यधामः । अथं पार्प दधरूपभिन्नतीत्यवायदः । तेऽपि त्वां मा जानन्तु । विधावसुर्गन्दर्वः स्वर्णमार्गे सोमस्यापहर्ता । सोऽपि त्वां मा दघत्, ना पतीक्षताम् । हे सोम त्वं ईवेनदुत्ततनसमयोः भूत्वाऽस्मद्यजमानस्य मृहे मार्चीनवंशे परापत शीघ्रं गच्छ । देवसहवौरचयुपभूतिभिलत्वोपेशना-याऽत्मन्दीरुपं स्थानं संरक्षतम् । स्वस्ति अेयोरुद्धी यज्ञस्तस्यायनं पापिस्तद-स्यास्तीति स्वस्ययनी यजमानस्य यज्ञमापकोशसि । अपि च वर्यं पञ्चाशत्पनु-ष्टानस्यवगस्महि प्राप्ताः । कीदर्शं स्वस्तिर्गां अेयःप्रापकम् । अनेहतं नकारस्य अप्यत्येन हकारः । अनेनां प्रापरहितम् । येन पथां विधा दिवः सर्वान्नैरि-णः परिवृणकि सर्वतो बर्णयति । किंच येन पथा ब्रह्मं उभये, ताहाँसं पन्थानं प्राप्ताः ।

प्रथमकन्वे यथोक्तपर्यं प्रसिद्धतया स्पृश्यति—

प्रिया० ८ अनु० १] कृष्णयजुवेदीयतैत्तिरीयसहिता।

४७१

(शकटारोपितस्य सोमस्य ग्राचीनवर्णं प्रति गेमनेन्)

“ ए च्यवस्य भुवस्यत् इत्याह भूतानाऽहेष विविधाभ्यामि धामानीत्याह विभाजि लेषोऽभि धामानि पश्चवते मा त्वा परिस्ती विदित्याह यदेवदः सोमामालिषमाणं गृथर्वो विष्यावसुः पर्युष्णात्स्पदेवमाहापरिमोषाय ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

पूर्वं गन्धवेण सोमस्यापहतत्वादस्ति तस्करपसकिलस्मान्या त्वेत्यादिकं वक्तव्यम् ।

द्वितीयमन्त्रे स्वस्ययनी(नि)शब्देन यजमानिविवितेत्याह—

“ यजमानस्य स्वरत्ययन्यस्तीत्याह यजमानस्यैवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनवचित्त-रूपै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

तृतीयमन्त्रो नास्तेनोषेषितः ।

नम इति । कल्पः—“ अथाग्रेण शालो विष्णुओऽस्माने राजाने परि मन्त्र-यते । नमो पित्रस्य वरुणस्य नक्षत्रे पहो देवाय तदृत् तथ्यंत दूरेहयो देवायादाय केतवे दिसस्तुवाय सूर्यो य शस्तेति ” इति ।

आस्मिन्यते सूर्यरूपेण सोयः स्तूपते—पित्रस्य मित्राय नमः । कीदृशाय । वरुणस्य स्वरमिभिर्जगदावृणते । पुनः कीदृशाय । चक्रसे सर्वज्ञाय । हे जातिजो महो महते तस्मै देवाय देवर्षीत्यर्थं सप्तर्षत लप्यां सेवा कुरुत । किं कृत्वा । तत्त्वयोऽतिष्ठोमस्तपूतं सत्यमवश्यकलपदं कर्म कृत्वा । किंच सूर्यो य शंसत सूर्यमित्यर्थं स्तुतिं कुरुत । कीदृशाय सूर्यो य । दूरे दृश्यमानाय देवत्वेन जाताय केतवङ्गो लक्षणभूताय शूलोकस्य पुत्रवापिषाय ।

अस्मिन्यते वरुणशब्दाभिग्रामायमाह—

“ वरुणो वा एष यजमानिवस्थैवि घरकीवः सोम उषनक्षेत्रो नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्रसे इत्याह शान्तै ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति । यः सोम उषनद् एव वरुणरूपः सन्यज्ञमानमित्तिष्ठय लग्नागच्छत्पती वरुणस्य-स्कारेण तस्यत उपद्रवः शान्त्यति ।

दद्यप्तश्चिपोमीषस्य पशोर्नीपमनुष्टानकालस्तथोऽपि पश्चात्त्वां वैशु विचित्तुः प्रसङ्गं दोषहीनतति—

“ आ सोमे वहनत्यग्निना प्रति तिष्ठते तो तं वक्ष्यते यजमानमिति र्तं भवतः पुरा त्वं त्वं वैष्य मेषायाऽज्ञमानमारम्भे चैवति यो वीक्षितः ” [सं० का० ६ प० १ अ० ११] इति ।

(स्थाकठारोपितलय सोमस्य आर्चीनकेही प्रति गमनम्)

कालिजः प्रार्चीनदशगतस्याऽह्वनीषस्यादेः समीरं प्रति सोममानयन्वि । स च सोमोभस्मिना त्वेतत्प्रति भवित्वा भवति । तौ चार्चीषोमौ परस्तरं पदा संम-
च्छेत तदा यजमानमभिलक्ष्य संगतौ भवतः । तदेतदयगम्य किञ्च पुरा यो
दीक्षिदः स पृथ यज्ञार्थं स्वात्मादेवाऽऽलभ्य पद्मात्मेनोक्त्य प्रचरति । सोऽप्य
प्रसङ्गः ।

इदानीं विधते—

“ यद्गीषोमीर्यं पशुमालमव आत्मनिष्कयण एवास्य सः ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ११] इति ।

अस्य यजमानस्य पश्यालम्भ आत्मनिष्कयणः । पशुं मूल्यात्मेनाभीषोमाभ्यां
दत्त्वा तेन तयोः स्वभूतशात्मानं निष्कीणाति ।

अथ हयिः शोषेभक्षणं पूर्वपक्षतया निषेधति—

“ तस्मात्स्य नाऽप्य पुरुषनिष्कयण इव हि ” [सं० का० ६ प्र० १
अ० ११] इति ।

यस्पादये पशुः पुरुषस्य मूल्यमित्र तस्मात्स्य पशोः संबन्धं हविनं भक्ष-
णीर्यं लक्षणे मूल्यनाशप्रसङ्गनात् ।

सिद्धान्तभाद—

“ अथो सल्लादुरभीषोमाभ्यां वा इन्द्री वृत्तमहन्ति यद्गीषोमीर्यं पशुमा-
लमेत वात्मेण एवास्य स तस्माद्वायम् ” [सं० का० ६ प्र० १ अ० ११]
इति ।

अथोशान्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः । अभिज्ञात्वं गीषोमार्थमिन्द्रो वृत्तं हववा-
निष्याहुः । अथं वृत्तान्मो द्वितीयकाण्डस्य पञ्चप्रपाठके तत्त्वा हववृत्तं इत्य-
स्मिन्द्वयाके प्रपञ्चितः । यस्मादभीषोमार्थमिन्द्रो वृत्तं हवयांस्त्वादभीषोमीर्य-
पश्यालम्भो यः सोऽस्य यजमानस्य वैरिचाती । तस्मात्दीर्थं हविमंडपीषेवे ।

पात्तिज्ञिकं परित्याक्ष्य प्रकृतेव नपौ मित्रस्येति मन्त्रं विनियुक्ते—

“ दारुण्यचां परि चरति स्वयैवैनं देवतया परि चरति ” [सं० का० ६
प्र० १ अ० ११] इति ।

उपनिषद्स्य सोऽस्य वक्षणो देवता । परिचरणं नमस्काराद्युपचारः । ततो
वक्षणमन्वेण तदनुषानं युक्तम् । अथ प्राप्वयो सोमपात्म्यां प्रतिष्ठाप्य तस्मि-

१ क. ग. च. “ ल्यमेवार्ची ” । २ क. ग. च. “ च्चा त ” । ३ क. ग. च. “ शोर्व पू ” ।

४ स. “ ल्यमेव । ५ स. “ य । एवं शा ” ।

प्र० २ अनु० ९]

कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता ।

२७५

(इकडारोपितस्य सोमस्य प्राचीनवर्णे प्रति गमनस्)

न्काल एवा वन्देष्व वरुणं त्रुहन्तमित्येतया तत्वा यामीत्यनया वा वरुण्यवै-
पस्थानक्षेत्रं परिचरणं कर्त्यम् ।

वरुणस्येति । वौधायनः—“ अथेतत्सोमवाहनमेष्ट शालामुदगीपमुपस्था-
पयन्ति तदुपस्थनादि वरुणस्य स्कम्भममसीति इवरुणस्य स्फम्भस्तर्जनमतीति
शम्यामुद्दृहत्युमुको वरुणस्य पात्र इति योक्त्रम् ” इति ।

आपस्तम्बस्तु शम्यायोक्त्राभिभानीनां क्षेषणोन्योचनं मन्यते ।

अथ विनियोगसंभाहः—

“ य च याम्बंशगमनं धेनोऽभ्यमुस्तु मन्त्रयेत् ।

अप्यविकम्प राजानं नम एवं परीक्षेत् ॥

वरुणेष्ट शम्यादीन्मुच्छेत्साव नन्तकाः ॥ १ ॥ ” इति ।

अवापि नास्ति भीमांसा ।

अथ चुन्द॑—

प्र च्यवस्वेति वटपदाऽविजमली । धेनो भूत्वाऽपि पञ्चामित्येते अनुद्दूमी ।
नमो दिवस्येति अगती ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थमकाले कृष्णयजुर्व-
दीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे द्वितीयप्रशाठके
नवमोऽनुवाकः ॥ ९ ॥

(अथ प्रथमाण्डे द्वितीयप्रशाठके दक्षमोऽनुवाकः) ।

अग्रेरातिव्यमर्मसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽ
तिव्यमर्मसि विष्णवे त्वाऽतिव्यरातिव्यमर्मसि
विष्णवे त्वाऽथर्वे त्वा रायस्पोषदाऽने विष्णवे
त्वा इयेनाथं त्वा सोमभृते विष्णवे त्वा या
ते धामानि हृविषा यज्ञन्ति ता विश्वा परि-
मूर्तस्तु यहं गंयस्फानेः प्रतरणः सुवीरोऽवी-
रहा प्र चरा सोम दुर्यन्दित्याः सदोऽस्य-

१ ल. “मुद्रणालय” ।

दित्याः सद आ (१) सीद वरुणोऽसि ध्रुत-
वंतो वारुणमसि शंयोदेवानार्थं सरव्याभ्मा
देवानामपसंशिद्दत्स्मशापतये त्वा गृह्णामि प-
रिष्पतये त्वा गृह्णामि तनुनन्वे त्वा गृह्णामि
शाकराये त्वा गृह्णामि शाकमलोजिष्ठाय त्वा
गृह्णाभ्यनांधृष्टमस्यनांधृष्टं देवानामोजोऽभिश-
स्तिपा अनभिशस्तेन्यमनु मे कीक्षां कीक्षापति-
र्भव्यतामनु तपस्त्वपस्पतिरअसा सायमुपं गेष
सुविने र्हा धा: (२) ।

(आ मैक्स च)।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

नवमेऽनुवाके सोमस्य दाचिनिवंशि प्रदि गथनमुक्तं, वृषभे तु समीपमागत-
स्याविधिरुपस्य सोमस्य सःकाशायाऽप्रतिष्ठेष्टिरुच्यते ।

अप्नेरिति । कल्पः—“ आतिथ्यं निर्वैष्ट्यन्वारब्धाधां पान्यादथ देवस्य
त्वा त्रिविहुः प्रसव इति प्रतिपदे कृत्वा अश्वेशातिथ्यमसि विष्णवे त्वा ज्ञुहं निर्वैषामी-
त्येतामेव परिपदे कृत्वा अतिथेशातिथ्यमाति विष्णवे त्वा ज्ञुहं निर्वैषामीत्येतामेव
परिपदे कृत्वा अथेऽत्येतामेव परिपदे कृत्वा राघवोपदाले विष्णवे त्वा ज्ञुहं निर्वैषामीत्येतामेव परि-
पदे कृत्वा अथेऽत्येतामेव त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा ज्ञुहं निर्वैषामीति पञ्चकृत्यो
यजुषा ” इति ।

१ क. य. च. "हि प"। २ स. ला नि"। ३ स. च. "पामि" इति । पाठस्था—

^४ अवेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वा सोमस्याऽतिथ्यमसि पिण्डवे त्वाऽतिथेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वाऽतिथे त्वा रथस्योषद्वाहने विष्णवे त्वा हयेनाथ त्वा सोमभूते विष्णवे त्वा” इति । पञ्चकृ-
त्वो शुल्कवेति प्र^५ । प५ ल. “वैरापादि” ।

(प्राचीनवैशालीयमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिथेऽपि)

अथ विष्णुरेकं एव हविषो देवता । अग्न्यादयस्तु वदनुचराः । अतति सततं
गच्छतीत्यतिथिः । तदर्थं क्रियमाणं सत्काररूपं कर्माद्विध्यम् । उके स्वाप्ने
हीममनेन द्वयेण वदनुचरा अपि परिदुष्यन्ति । तस्यादयाग्न्यादीनाभिदं हयि-
भवत्यातिथ्यम् । हे हविस्त्वमदिग्यिरुपस्याभ्यः सत्काररूपमस्ति । वाहयां त्वा
विष्णुशब्दाभिपेमाय सोमाय निर्वैषामि । सोमस्येत्यव यधानमूरूः सोमे न त्यप्तः
कथितमामाश्चुचरः । अतिधिनामकोऽन्यः । रामसोपदाया घनसमूद्दीर्धा
कस्तिदभिनामकोऽन्यः । सोम विमर्शि दोषमतीति सोमभूष्ठयेननामकोऽन्यः ।
पतामुमावपि सोमस्य राजो गतिवत्यासम्भादनुचरादित्यभिवेत्याम्भये इवेनायेति चतु-
र्थ्यां त्राशम्बेन च प्रधानसमतया निर्दिशेदेते ।

मन्त्रान्यापिस्त्वा सुरादौ कालविशेषसहितमादिथ्यं कर्म विधते—

“ पद्मो विमुच्याऽतिथ्यं गृहणीमापश्च विच्छिन्नायदुम्बविमुच्य यथाऽ-
नामतायाऽतिथ्यं क्रियते तादेव तद्विमुक्तोऽन्योऽनहृष्टः यवरथविमुक्तोऽन्योऽथाऽति-
थ्यं गृहणाति यज्ञस्य संतत्ये ” [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

इयोर्बेलीवर्विमुक्तोऽन्योऽथाऽतिथ्यं कर्म सर्वेषां वरित्यकं भवति ।
आविद्यवर्त्तं तूपकान्तं, ततो यज्ञमध्ये यज्ञो विच्छिद्येत । अविमुक्तयोर्स्तु द्वयो-
र्गमनस्यासंपूर्णत्वादनागताय सोमायाऽतिथ्यं कृतं भवेत् । एकरित्यनिमुक्ते
च विमुक्तवादेष ममनं संपूर्णं भवति । इतरस्य विमोक्ताभावात्मूर्खकर्माणि न त्य-
क्षम् । अतस्तास्मिन्कांते विवाचाद्यज्ञः संतोः भवति ।

निर्वापकालैऽच्युत्यनु पत्न्याः शकटस्यर्थं विधते—

“ पत्न्यन्वारभते पत्नी हि परीणासुस्येते पतिवैवानुपर्वं निर्वैषपति वैदै पत्नी
यज्ञस्य करोति मिथुनं वदथो पतिया एवैष यज्ञस्यान्वारम्भोऽनविच्छित्त्वे ”
[सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

परिर्वत्तिवद्गृहे तत्र भवं भीमादिद्रव्यं पारीषम्सं दस्येशाना पत्नी । किंच
यज्ञः तुमान्पत्नी क्षीत्येतनिमयुनम् । किंच योऽर्थं पत्न्याः शकटस्य यज्ञाङ्गस्य
स्वर्णाः स यज्ञस्य विच्छेदराहित्याय भवति ।

मन्त्रान्याच्च—

(प्राचीनवैद्यसामीप्यमातृपत्त्य सोमस्थ चतुर्कार्यमातृपत्तिःहिः)

“ यादिद्विवै राजाऽनुवैरागच्छवि त्वयेष्यो वै तेभ्य आतिथ्यं किप्ते छदाः-
सि खलु वै सोमस्थ राजोऽनुवराणवग्नेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह गायत्रिया
एवैतेन करोति सोमस्याऽतिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह त्रिष्टुम् एवैतेन करोत्यति-
थेरातिथ्यमसि विष्णवे त्वेत्याह जगत्प्राण एवैतेन करोत्यत्यये त्वा रायसोषदाल्वे
विष्णवे त्वेत्याहानुष्टुभ एवैतेन करोति शेषनाय त्वा सोममृते विष्णवे त्वेत्याह
गायत्रिया एवैतेन करोति ” [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

सोमस्थ भूयैरान्यादिभिसूर्यत्यान्तराणि गायत्र्यादीन्युपलक्ष्यन्ते । वपलक्षक-
दिवेषाणामगम्यादिनामुपलक्ष्यविवेषैषामीपत्त्वा दिभिः पातिस्त्रिकसंबन्धादिशेषे पश्च-
ण्यमिदं ब्राह्मणमेव ।

निरांपावृत्तिसंख्यां विषये—

“ पञ्च कृत्वे गृहादि पञ्चाश्चरा पञ्चकिः पाङ्को पशो मशमेवाव रुद्धे ”
[सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

आद्यन्दयोर्मैन्यद्योर्मैन्यत्या द्विरुपलक्षितत्वं पञ्चोत्तराभ्यामुपपादयति—

“ ब्रह्मदादिनो बदन्ति कस्यात्सत्याद्वायत्रिया उमयत आतिथ्यस्य कियते
इति यदैवादः सोममाहृत्यस्माद्वायत्रिया उमयत आतिथ्यस्य कियते पुरस्ताच्चो-
परिहाच्च ” [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

आतिथ्यं कियत इत्थर्थः ।

निरुप्तेष्टाण्डुलैवेष्वकपाठः पुरोडाशः कार्यं इति विषये—

“ शिरो वा एवयक्षस्य यदातिथ्यं नवकपाठः पुरोडाशो भवति तस्मान्वधा
शिरो विष्णुतम् ” [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

आतिथ्येष्टः सत्काररूपत्वेन शिरोऽनुलग्नाङ्गवद् । यस्मादत्र कपाठेषु नव-
संख्या तस्माददृष्टान्वभूतं शिरोऽविभवति नवभिः कपाठैर्विशेषेण स्युतम् । पौरोडाशि-
कशास्त्रेषु हेष्टमाम्नावम्—“ तस्मादृष्टाकपाठं पुरुषस्य शिरः ” इति । तदोऽ-
शार्णा कपाठानां परस्तरमण्ड्या स्युतिस्तवस्तस्तमूहरूपस्य शिरसोऽप्यस्तनेन कव-
न्नेन उहैकवदा स्युदिः ।

उक्तमेव विधिमनुष्य भवति सति—

“ नवकपाठः पुरोडाशो भवति ते वयस्त्रिकपाठात्तिवृत्वा - स्तौमिन् संमिता-

परा० २ अ० १०] कृष्णघञ्जुवेदीयतैचिरीयसंहिता । २७७

(प्राचीनवेशसमीक्षमागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमातिष्ठेति ।)

स्वेजसिंहवृत्तेज एव यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ॥ [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

विवृत्तमेके स्लोगे त्रीणि सूक्तानि । तेष्वेकैकस्मिन्सूक्ते लिखितस्तु कथः । अतः संख्यासाम्यात्मकपादस्य विवृत्प्रत्यय् । विवृत्त यज्ञापतेषु स्वादभिना सह जावत्वं चित्तोरुपद् । तथा सति यज्ञशिरोरुप आविष्टे तेजः स्थापितं भवति ।

पुनरप्यनूद्य यज्ञं सति—

“ नवकृष्णः पुरोहात्मो भवति ते वयस्त्रिकपादालिङ्गवता पाणेन संभितालिङ्गवृद्धे प्राणसिंहवृत्तेषु प्राणभिषूर्व यज्ञस्य शीर्षन्दधाति ॥ [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

विभिः कपालैः संकृतः पुरोहात्मस्त्रिकपादः । ताहात्मा पुरोहात्मास्यः । नवसंख्यायां विभज्यमानायामेव संपदते । तथा सति यस्त्रिकपादगतं विवृत्वं यथा पुरोहात्मगतं तेन सहस्री प्राणसंख्या पाणस्योर्ध्वं वेष्टवृत्तिमिलिगुणत्वात् । अथवा नवसु चित्तेषु वर्तमोनो नवसंख्याकः प्राणः । तस्य वेष्टा विभागे सति प्रकृतनवकृष्णाहस्यं भवति । ताहात्मा प्राणभिषूर्वेषु मुक्तेषु यज्ञस्य शिरस्यातिथ्ये स्थापयति ।

अस्याभालिद्यष्टौ प्रकृतिवत्प्रस्तरस्य विष्ट्रियोरु कुशमयते यदे तद्वाधितुं व्रंपात्मरं विष्टते—

“ यज्ञापतेषां एतानि पक्षमाणि यदध्यवाला ऐक्षवी तिरस्ती यदायकालः प्रस्तरो भवत्यैक्षवी तिरस्ती प्राणपतेरेव तत्त्वक्षुः सं भवति ॥ [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

पक्षपाण्यक्षिरोपाणि । अथवालाः काशारम्या दर्मविशेषाः । ऐक्षवी इक्षु-पक्षिके । तिरस्ती चक्षुपञ्चमं पुटिके । यथा सोमवर्णस्य १८ाशवृक्षरूपेणोत्पत्तिर्थया चाप्सु मेष्याणो दर्मलूपेणोत्पत्तयैष यज्ञापतेः पक्षमणां चन्द्रपुटयोरु काशरूपेणोक्षुपञ्चरूपेण चाऽविभीषोऽर्थवादान्तरे द्रुहव्यः । एवं सति प्रशस्त्राद्वय यस्त्रिकपादस्तुण्मुहिरायवालः कर्तव्यः । गृह्याधस्तालिपूर्वकत्वेन स्थापनीये विधृती ऐक्षव्यौ कुरुयांत् । तावता प्राणपतेस्तत्त्वक्षुः संपादितं भवति ।

(प्रातीनवंशासनीपन्नगतस्य तोमस्य सरकारावयमातिष्ठेदिः)

परिषिकु श्रीसर्वात्मुक्तं विष्णे—

“ देवा ते पा आहुतीरजुहुपुस्ता असुरा निष्कावमादन्ते देवाः कार्यं-
मपूर्यन्तकर्मण्योऽै कर्मनेन कुर्वते ते कार्यमयमयान्परिधीनकुर्वते ते रक्षा-
दस्यपाद्यत यक्तार्थेदेवयः परिष्यो भवन्ति रक्षामपहृते ” [सं० का० ६
प० २ अ० १] इति ।

निष्कावं निःशब्दं चर्येणादिशब्देन देवा ज्ञात्यन्तीति मत्वा चौर्येणाभक्ष-
यन् । कार्यार्थात्मुक्तो रक्षोनिवारकत्वेन कर्मण्यः । तस्यात्मेनैव कर्म कुर्वते ते प्रत्या-
दन्त्यान्परिधीनकुर्वते । तुभैश्चान्मेनाति कर्म कर्तव्यम् ।

पूर्यपूर्यरिधेदिक्षोन्तरपरिविष्यां सह संसर्वे विष्णे—

“ सह सर्वायति रक्षामनन्ववचाराय ” [सं० का० ६ प० २ अ० १]
इति ।

स्वर्णाभासे परिष्योः रंधौ रक्षामन्तरनुमतेशः स्यात् ।

पूर्यस्यां विश्वा रक्षमवेशनिवारणाय प्रसक्तं त्रिवृथैरिहि निषेचति—

“ न पुरुषात्परि इषात्प्रादिष्यो हेषाद्यन्युरक्षाद्वाऽस्यपहृते ” [सं०
का० ६ प० २ अ० १] इति ।

आवारत्तिरिषोदैषोराहवनीयपूर्वभागे स्थापनं विष्णे—

“ कर्म समिवावा दधात्पुरिष्टादेव रक्षास्यप हृति ” [सं० का० ६
प० २ अ० १] इति ।

यद्यप्यव्याख्यां दिक्षा रक्षां निवारणायोपरिष्टादेव समिधौ स्थापनीये वधाऽपि
योजित स्थापयितुपश्यक्षयत्वादृध्वंदिति (ग्रन्थे) स्थापनीये ।

तत्र कर्मिद्वयोर्पं विष्णे—

“ यजुर्वाऽन्यर्त्तुष्टीयन्यां निष्ठुनवाय ” [सं० का० ६ प० २ अ०
१] इति ।

वीतिहोक्ते त्वा कव इति मन्त्रेण दक्षिणापादध्यात्मूष्णीमुत्तराप् । समन्वका-
मन्त्रकयोः लीपुरुषात्क्षणत्वान्प्रियशुनावप् ।

समित्संरूपां विष्णे—

“ हे आ दधावि द्विषायजमानः परिषितै ” [सं० का० ६ प० २
अ० १] इति ।

१ स. “पर्णु” । २ स. “नीयात्पूर्वे” । ३ स. “दिक्षुदध्या द्वे स्त्रा” । ४ स. “प्रदिनः” ।

माचीनवैशामीप्रभागतस्य सौगत्य सङ्कारार्थमालिखेति ।)

द्वित्वं पादद्वयपतिष्ठायै मृष्टिः । ननु संस्तशार्दिविषयः प्रकृती दर्शपूर्णपा-
सेषावपि सन्वीत्यतिदेशोदैव तदनुष्ठानस्यात् प्राप्तत्वात् पृथग्विषयपेक्षेति चेत् ।
उपसदर्थं विषेषत्वात् । ताहि तत्रैव विषीयतामिति चेच । आतिथ्येऽप्तदोः
परिष्ठादिभेदं वाराम्यतुं साचारणवेनादैव विषेषत्वात् ।

या त इति । दीधायनः—“अथ यज्ञानो भीटाद्वाजानप्राप्तसे या ते
धामानि हविषा प्रणन्ति ता ते विशा परिभूरस्तु पश्चामिति पूर्वया द्वारा शार्दी
प्रणादपति ग्रथस्कानः प्रतरणः सुवीरोप्तीरहा ए चरा सोप दुष्टामिति” इति ।

आपस्तम्बो मन्त्रेक्षयं मन्यते—“या ते धामानीति पूर्वया द्वारा प्राप्तं से
प्रविष्य” इति ।

हे सोप या ते धामानि तदीयेषु येषु स्थानेषु प्राप्तःस्तनादिषु हविषा
प्रणन्ति पश्चाद्विषय ता ते विशा तदीयानि तानि सर्वाणि परिभूरस्तु परितः
प्राप्तवान्मव । हे सोप त्वं दुष्टांगृहान्वीनवैश्वर्यस्त्रियचर पाप्नुहि । कीर्त्यस्तं
ग्रथस्कानो गृहाभिवर्धकः । प्रतरणः प्रकर्त्तेण वशादारं प्रिति अस्मैस्तारपिता ।
सुवीरः दीधामास्त्रापसादृष्ट्या वीरा अस्मात्प्रतीता यस्य तत्र स त्वं सुवीरः ।
अवीरहा यथोक्ताना वीराणामहन्ता परिचलक इत्यर्थः ।

अद्वित्या इति । कल्पः—“अथैनमात्मान्दीप्रेणाऽहवनीये वृषाहत्य दक्षि-
णतो निदधाति तस्था कृष्णाभिनवास्तुणात्यवित्याः सद्वैक्षतियवित्याः सद आ
सीदेति कृष्णाभिने राजाप्रम्” इति ।

वरुण इति । दीधायनः—“अथैनमुपतिष्ठते वरुणोऽसि चूतपतो वारुण-
मसीति समुच्चित्य कृष्णाभिन तस्थान्तान्स्पन्दया(वासन्धा) विग्रह्य वंशे
प्रग्रहनाति शंखोदेवानां सरूपादित्यथ परावासन्दीपादावन्तरेण वासणोभिति-
क्षयति शूद्रः प्रक्षालयति या देवानामपवस्त्रित्तस्मृहिति” इति ।

आपस्तम्बोऽत्र पथममत्थोत्तरार्थस्य द्वितीयदूर्लीयप्रवृत्योभैकतां मन्यते—
“वरुणोऽसि भूतवत् हैति राजानमभिमन्त्रवते, वारुणमसीति वासनां पदान-
हति” इति ।

हे सोप त्वं वरुणवाशस्य निवारकोऽसि । भूतं पश्चात्परं वंशं येन त्वया स
त्वं भूतवतः । हे सोप त्वमुपनव्यस्वरूपत्वादृक्गुणसंबन्धसि । तथा सति तदी-

२८० श्रीमरसायणाचार्यविरचितभाष्यममेता— [१पथमकाण्डे—

(प्राचीनबृहस्पतिमागतस्य सोमस्य सुरकारार्थमातिष्ठेति:)

याच्छंघोः सुखदिभाद्वरुणादिदेवानां सरुवाद्यमयसो मा चित्तस्यहि । सकारा-
न्तोऽप्यशब्दः कर्मदानी । अस्माकं कर्मविच्छेदो मा भूदित्यर्थः । या हे धामा-
नीत्याद्यो मन्त्रा जालगेनोपेक्षिदाः ।

आतिथ्येहिमध्ये वहनिष्ठनपूर्वकमाहवनीये पथिताशिप्रक्षेपं विष्णवे—

“ ब्रह्मदादिनो वदन्यग्रिथं वा एतौ सोमस्य कथा सोमायाऽस्तिथ्यं कियते
नामय इति यदग्रावर्णं मथित्वा पहरति तेनैवास्य आतिथ्यं कियते ” [सं०
का० ६ य० २ अ० १] इति ।

अभिभुत सोमस्येतेताद्वामावर्णं यागनिर्वाहकौ देवौ, तंयोः साम्ये सति कथम-
प्रव आतिथ्यं नेति पञ्चः । अर्थं मथित्वाऽऽहवनीये प्रहरेचदिवमाहवनीयाप्नो-
रातिथ्यम् ।

मथनस्थ काळं विष्णवे—

“ अथो स्वत्वाद्वाराश्चिः सर्वा देवता इति मन्त्रविरासाधार्थं मन्त्रति हव्यायै-
वाऽसामाम सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ य० २ अ० १] इति ।

अपि ऐते नक्षत्रादिनः कालविविक्षावन्तस्तुतुवद्विष्णवेन वद्देः सर्वात्मकत्व-
माहुः । तच्च रावेदेवतात्मकत्वमेकद्विष्णितानामुलाच्चौ विस्वामान्त्रात् । यदाति-
द्यपुरोदाशं वेचापासाय तस्मिन्कालेऽस्मिं मध्नीयाचाच्च मध्यमानामावन्तभूताः;
सर्वा अपि देवता आसुन्नहविर्भौवतुमुलादिता भवति तेरस पूर्व काळ इत्यर्थः ।
मथनमन्त्रास्त्वाप्यर्थवा अभीवेषीषपशुप्रस्तावे स्तमान्नास्यन्ते । हीतस्तु वहवृच-
दाक्षण आतिथ्येहिसंपीड एवोदाहवाः ।

आपत्य इति । कल्पः—“ अथेतद्वैषमाज्यमाप्याद्य कृतं वा चमत्तं वा
याचति तमन्तर्भूदि निधाप तस्मिन्नेत्रं तानुन्तरं तामवद्य विगृह्णाति आपदये त्वा
गृहणामि परिषत्पे त्वा गृहणामि तानुन्त्रे त्वा गृहणामि वाक्कराय त्वा गृहणामि
प्रकृत्यन्तीगिताय त्वा गृहणामीति ” इति ।

आपत्यिनिःशास्त्ररूपेण भहीर्वतः पुनरामिषुर्लयेनान्दः परतीत्यापतिः प्राणः ।
हे आज्य माणार्थं त्वामस्मिन्यात्रे गृहणामि । परितो नानाविषयेषु धृतीति
परिपतिमनः । तनुं शरीरं न पातयति न विनाशयतीति तानुपास जाठरोगमिः ।
शाकनशीतः शाकः शक्तिमान्पुरुषस्वस्य संबन्धं शाकरे शक्तिस्वरूपम् ।
शाकमक्षयाकिमत्सु यदोग्निं तस्मै । ओजो नामाहमो धातुस्वस्य तारसोग्निम् ।
तद्वरष्टमेनैव शक्तिरवतिष्ठते । एतैर्वन्नैस्तानुन्त्रं भासम् ।

१७८० २ अनु० १०] कृष्णयजुर्वेदीशैत्तिरीयसंहिता ।

२८९

(प्राचीनवेशसमीपमागतस्य सोमस्य उत्कार्षमातिष्ठेति :)

तनूमन्पृष्ठसंज्ञकनाडरवद्विषयस्य शपथकमौणो हेतुभूष्याज्यं तानूनप्यं तस्य
महंयं विधातुं पस्तौति—

“ देयासुराः संयन्ता आसन्ते देवा मिथो विधिया आसन्ते इन्द्रोऽन्यस्यै ज्यै-
ष्यायादिवानाः पश्यथा वयक्तामन्त्रिवर्त्तुमिः सोमो हैवैरिन्द्रो मकद्विवैरुण
आवित्यैवैहस्यविविधेवैस्तेऽमन्यन्तासुरेभ्यो वा इदं भातुन्वेभ्यो रथामो यमिथो
विधियाः स्मो या न इमाः वियास्तनुवस्त्वाः सप्तवद्यामहै ताभ्यः स निकांच्छा-
यो नः प्रथमोऽन्योऽन्यस्यै द्रुष्टादिति वस्मादः सतानूनविष्णवां पथमो द्रुष्टवि स
आर्तिवाच्छुति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

तेषाः संमार्यं प्राप्ताः । पिथः परस्परं ते च देवाः सर्वेभ्ये स्वातिरि-
क्षस्य षष्ठ्येष्वायनलक्ष्मीकुर्याणाः पश्यन्तुहा अभवन् । तेषु षष्ठ्येष्वायन्यादियः पश्य
देवाः तेनाभ्यो वस्तादयः पश्य गणाः । ततस्ते कंचित्काले परस्परादिरोधिनो
भूत्वा पश्यदेवं विचारितवन्तो यदि वयमन्येऽन्यविरोधिनस्तदा वैरिणामतुराणां-
मिदं यथरुपं कार्यं वयमेव साप्तयामः । ततस्ताद्विरोधपरिहारेत्तु यथं कर्तु-
मस्मदियाः विधाः पुत्रभार्याविरुद्धा इपासासुरेकवं संषी कुर्य इति विचार्यं
तंघीकृत्य यथप्रयेवं परिभावितवन्तः । अस्याकं मध्ये यः प्रथमं द्रुष्टवि स
ताभ्यस्तनूभ्यो निर्गच्छेनिर्भ्रंडो भवतिविति । यस्मादेवानामेव वृत्ते वस्मान्य-
नुव्यागामपि यथं कृतवत्ता मध्ये यः प्रथमं द्रुष्टवि स विनाकं पाप्नोदि ।
समानं एकरिपन्विषये तानूनविष्णवाः शपथवस्तः सतानूनविष्णवाः ।

इदानीं विधत्ते—

“ यत्तानूनप्य॒ समवद्यति भ्रातुष्याभिभूत्यै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातुष्यो
भवति ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

समवद्यति संभूष्यावदानं कुर्यात् । स्यं भूतिमान्भवति वैरी तु परामवति ।
इयेव भ्रातुष्याभिभूतिः ।

अवदानसंख्यां विधत्ते—

“ पश्य कृत्वोऽथ यति पश्यथा हि ते वत्समवायन्याथो पश्याक्षरा पहचिः
पाङ्को मशो पश्येवाव रुप्ते ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

ते देवास्तन्दानीं पञ्चधा विभक्ताः पश्यत्सोमूदैकविषयतनूरवाद्य[न्त]
स्थापिवन्तः ।

मध्यान्तिर्द्वये—

“ आपत्ये त्वा गृहणार्थीत्याह प्राणो वा आपदिः प्राणमेव पीणाति परिपतय इत्याह मनो वै परिपतिर्वेन एव पीणावि तनूनन्त्र इत्याह तनुवो हि ते ताः समवायन्त शक्तरायेत्याह शक्तरै हि ते ताः शमवायन्त शक्तम- ज्ञोजित्तायेत्याहैजित्तु ५ हि ते तदामनः समवायन्त ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

(× आपतिपरिपतितनूनन्त्रशक्तशक्तमज्ञित्तुन्देववृत्तान्तः सूच्यते) ।

तनूनाशक्तरौजित्तुन्देवे (ता) वृत्तान्तः सूच्यते । हे देवास्तदर्नी स्वात्म- क्षमन्यं मुशादितनूनक्षमोजःसारे समवायन्त ।

अनाधूष्टमिति । कल्पः—“ वायन्त क्षमित्यस्त एवत्समवसूशित्ति अनाधू- हमस्यनाधूष्टं देवानामोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमिति ” इति ।

हे तानूनन्त्वाऽऽवृत्त त्वयितः पूर्वे केनाप्यतिरस्तुतवस्ति । इतः परमप्यति- रेस्कार्यं देवानामोजः सारमसि । अभिशस्तेहिसारस्पादन्योन्यमितिरादस्वा- न्यालयसि । त्वं पुनरभिशस्तेरविषयैभूदमसि ।

मन्त्रस्य यथोकार्थः यस्तित्त इत्याह—

“ अनाधूष्टमस्यनाधूष्टमित्याहनाधूष्टु ५ हितदनाधूष्टं देवानामोज इत्याह देवानाऽऽसेवदोजोऽभिशस्तिपा अनभिशस्तेन्यमित्याहाभिशस्तिपा हेतदनभिशस्ते- न्यम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

अन्विति । कल्पः—“ पञ्चानन्त्रिवाचयति अनु ये दीक्षा दीक्षापविर्वन्यता- मनु तपस्वपविरक्तसा सायमुप येषां तुविदि मा धा इति ” इति ।

दीक्षापविर्वन्यता यो देवः त दीक्षापविर्वन्यता दीक्षामनुजानात् । तत्र उपसत्त- वत्तो देवो मदीर्थं तपोऽनुजानात् । अहं चाञ्चला सत्यमुपमेष्मार्जवेन तानून- न्त्रस्त्रीनक्षमं शपथं प्राप्तोऽस्मि । हे तानूनन्त्र पां सुविते शोभनपार्गं यज्ञक- पर्णि स्थापय ।

प्रथा० रजनु० ५०] कुल्यायजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता।

४८३

[श्रावीभवशास्त्रात्प्रमाणागतस्य सोमस्य सत्कारार्थमात्रिक्षेति]

मन्त्रस्व स्पष्टोर्धैवतमाह—

“ अनु मे दीक्षां दीक्षापतिर्वन्यतामित्याह यथायजुर्वेतत् ” [सं० का० ६ प० २ अ० २] इति ।

अत्र भिन्निषोगसंग्रहः—

“ अप्तः पञ्चकनिर्दिष्टो या ते माग्वद्यवेशनम् ।

अथातन्यां हिष्पेष्वर्यं सुवि सोमं तु सादयेत् ॥ १ ॥

इह तं पञ्चयेद्वाह वासता परिषस्ति ।

आप तानुनव्यवार्थं सप्तवश्चिति पञ्चमिः ॥ २ ॥

अना सर्वं करिवजस्तु तानुनप्तं सूशनिति हि ।

अनु स्वामी सृष्टेवेतादिति सप्तदेविरिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीषणता ।

हस्याख्यायस्य तुर्णीयपदे चिन्तितम्—

“ वैष्णवे विकारे वैष्णवात्वकपालवः ।

धर्मातिदेशः स्पष्टो या विष्वेऽचाभिहोत्रवत् ॥

भूत्या वैष्णवशब्दोऽये देवताया विधायकः ।

न गौणवृत्तिपाभित्य धर्मान्तिदिशत्पदः ” इति ।

आतिथ्येष्टो वैष्णवे नवकृपाळो विहितः । तत्र भूत्या वैष्णवशब्दो राज-
सूयगते वैष्णवे विकारे प्रयुज्यतानोऽपिहेत्रवन्वकपालधर्मान्तिदिशतीवि पूर्वः
पक्षः । विष्णुदेवताऽप्येति विभ्रहे सति विहितस्त्रितप्रत्ययो देवतामपेषते न
तु धर्मान् । वस्माक्षात्विदिशति ।

चतुर्थाख्यायस्य द्वितीयपदे चिन्तितम्—

“ यदादिक्षाचहिरेतदुपसत्वविदेशानम् ।

साधारण्यात्पिर्वाऽप्यस्तदिष्यस्योपत्तंहतेः ॥

वैहिःभूषैकतामनोभातिदेशस्य लक्षणा ।

आतिथ्ययोपत्ताङ्गिष्ठ वहिरेतत्प्रयुज्यते ” इति ।

योविष्टोमि भूयते—“ यदातिथ्यं वहिस्तदुपसदौ तदभीष्मीयस्य च ” इति ।
कीदं सोमं शक्तेऽवस्थाप्य पावीनवंशं प्रायानीयपात्रेऽभियुते यामिहिं निर्वपति

१ क. प. “तिक्ष्य च” । २ क. स. प. “रणवि” । ३ क. प. चहुङ्कु” ।

(सोमकरणकरियमाग्नाग्निज्ञकार्यसुरपराभवार्थोपसदूर्णनम्)

सेयमातिथ्या । ततः कर्वि शिषु दिनेऽवनुकीयमानां वप्सदः । औषवसद्ये दिनेऽ-
नुवेयोऽश्वीयोमीयः । तवाऽऽतिथ्येष्टि विहितं यत्कहित्यादि वस्था इटेराभिष्ठो-
पस्तसु विधीयेत तदानीयातिथ्यार्था विशमनवर्थकं स्पात् । यदि च ततोषुकमि
तरत्र विधीयेत विनियुक्तविनियोगत्वे विरोधः स्पात् । तस्मादातिथ्यवर्हेषो ये
द्वयो आशवाऽत्वादृप्ते द्वयो उपसत्त्वपंक्तिहृष्टव्यन्त इत्यतिदेशपरं वाक्यमिति प्राहे
हूमः द्वाहिःशब्दस्य पर्माविदेशपरते लक्षणा प्रसञ्जेत । अत्या तु यहिष्व आतिथ्यो-
पसद्वीयोमीयेत् एकत्रं प्रदियावि । अतः साधारण्यमत्र विचेयम् । आतिथ्यार्थं
पह्लाहिकपर्वायेते तत्र केवलमानिथ्यार्थं किंतुप्रसदर्थमवीयोमीयार्थं वोषदेशमिति
विप्रिवाक्यार्थः । तस्मादातिथ्योपसद्वीयोमीयाज्ञयोऽप्यस्य वहिष्वः प्रमोजकाः ।
एवं परिधितं विस्तरां दिपिधीनां साधारण्यं द्रष्टव्यम् ।

अथ छन्दः—

या ते धामानीवि विष्टुप् ॥

इति श्रीवत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाण्डे छत्त्वयजुर्वे-
दीयत्वैतिरीयसंहितामाध्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रणालके
दशमोऽनुवाकः ॥ १० ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रणालक एकादशोऽनुवाकः) ।

अ॒शुर॑श्वस्ते देव सोमाऽऽ प्यायतामि-
न्द्रायिकधनविद् आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा-
त्वमिन्द्राय प्यायस्वाऽऽ प्यायय सखीन्तसन्या-
मेधयो स्वस्ति ते देव सोम सुत्यामेशीयेषा
रायः प्रेषे भग्यर्त्तस्तवादिभ्यो नमो दिवे नमः
पृथिव्या अभ्ये ब्रह्मपते त्वं ब्रह्मानी ब्रह्मपति-
रसि या भर्तु तनुरेषा सा त्वयि (२) या
तवं तनुरिष्व भास पर्यि सह नौ ब्रह्मपते
ब्रह्मिनोऽर्वतानि या ते अभ्ये कुद्रिया तनुस्त्वया

परा० २ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

३८५

(सोमकरणक कलियमाणयोगाविज्ञकार्यमुत्पत्तभवाचेष्टिक्षणीनम्)

नः पाहि तस्यास्ते स्वाहा या तें अम्बेऽशा-
शया रेजाशूश्या हंशाशूश्या तनूर्बर्षिङ्ठा गहरे
ओऽग्ने वचो अपावधीं त्वं वचो अपावधीं
स्वाहा (२) ॥

(त्वयिं चत्वारिंशत्त्वं) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिताया प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठक एकादशोऽनुवाकः] ।

इष्टमेऽनुवाक आतिथेयादिका । तामप्ये सोमः शारदये स्थापिदः । तेन
सोमेन करिद्वयमाणस्य यामस्य विद्यकारिणोऽमुराः प्रथमं जेतव्या इदि तद्विज-
यार्थमुष्टसद एकादशे वर्णयन्ते । तत्राऽऽद्वौ तावदतिथेः सोमस्य चन्दनोपद्रवपरि-
हरेणोप्याप्यायनादुपचारैः किंपते ।

अऽग्नुरिति । वौषायनः—“ अथ यदन्तीरुपस्तुत्योपोत्थाप विस्त्य हि-
प्यमवधाय राजानवाप्याप्यार्थैति अश्वुरश्वस्ते देव सोमाऽप्यायतामिन्द्रायैकथ-
मविद आ तुभ्यमिन्द्रः प्यायतामा तद्विज्ञाप व्यायस्वेति यजमानमभिवाचयति
आ प्यायय सखीनसन्या मेषया स्वस्ति ते देव सोम तुत्यामशीयेति ” इति ।

आपस्तम्बस्य तु एक देव मन्त्रः । मदन्ती(गत्म)त्वसा आपः । अंशुः शूक्रमो-
षपदः । हे सोम देव ते योऽशुः शुष्यति यथांशुः क्षीर्येते स सर्वोऽप्यंशुर्वर्धताम् ।
किंपर्थम् । इन्द्रार्थम् । कीदिश्येन्द्राय, एकं मुरुमे शोभर्म सोमलतां धनं देखी-
त्येकवनापिचसै । हे सोम तुभ्यं तद्वर्धमिन्द्र आप्यापर्वा त्वा पातुमुत्सहताम् ।
तत्पतीन्द्रार्थमाप्यापत्व वर्तस्य । सत्त्वीनुत्पिक्तः सन्या धनलभिन वेषया शश्या
त वर्धस्त । हे सोम देव ते स्वस्ति तुमसस्तु । तत्पत्तादेनाहं तुत्यामभिष्वदत-
न्वमशीय पाप्यत्यानि ।

एतम्प्रत्येक्यात्मा व्याख्यातुं पत्तौदि-

१ ल. “पाऽप्याय” । २ ल. “काराः किंवन्तो । ओम” । ३ क. ग. घ. “यन्ति अ” ।
४ ल. “ते यजमानेन सुप्ते” ।

४८६ श्रीमत्तावणाचार्यविलक्षितभाग्यसंबोधा— [१४ घटकाण्डे—
(सोमकरणकरित्यमाणिताविज्ञनां विसुरपराभवाथोपसद्वर्णनम्)]

“ शृणु वै केऽस्तु वज्रं उत्ता त्रैषमङ्गविनिकमिव त्वं तु वा अस्त्वैव चरन्ति य-
तानूनप्येण पश्यन्ति ” [त० का० ६ श० २ अ० २] इति ।

पुरा कदाचित्सत्तामध्याद्विज्ञितेन शृणेन सोमस्य देवेस्ताहित्वात्सोमो शृणा-
दिमेति । कविज्ञवेद्यो तानूनप्येणाऽऽन्येद पश्यन्तीति यदेतदस्य सोमस्या-
न्तिकं पथ्य भवति वथ्या चरन्ति । आहृतनीयदक्षिणमात्रे सोमस्य इत्यत्वात् ।
अतो भीतः सोम आप्यायपितैव्यः ।

आप्यायनस्य मत्सङ्गं दर्शयित्वा तन्मन्त्रे व्याचते—

“ अश्वारस्तुते देव सोमाऽप्यायतामित्याह पदेवास्पापुकायते यन्तीपते
तदेवास्पैतेनाऽप्यायत्या तुम्यमित्यः प्यायत्यामा त्वमिन्द्राय व्यायस्तेत्याहीया-
वेवन्त्रे च सोमे चाऽप्यायस्त्या प्यायय त्वस्तीन्त्यन्या पेत्येत्याहर्विज्ञो वा
अस्य सत्त्वायस्तानेवाऽप्याययति स्वस्ति ते देव सोमं मुत्पापर्यितेत्याहाऽभिन्न-
तं पैतैतामा शास्ते ” [श० का० ६ श० २ अ० २] इति ।

अस्य सोमस्य पदद्वन्द्वावते शुद्धयति यज्ञ भीयते ।

एषेति । कल्पः—“ न प्रस्तरायाऽप्यायति न वहिरनुपहरवि वं दक्षिणार्थे
देवै निष्ठाय तस्मिन्दक्षिणोत्तरेण नित्यनुपते—एषा रायः प्रते भगायत्नमूरतादिभ्यो
नयो दिवे नयः पृथिव्या इति ” इति ।

आविष्येदो यः पत्तरो यज्ञ वक्तव्यं वर्हितदुमयमग्ने न महरणीयं किंतु
ते पस्तरं वेदा दक्षिणार्थे निधाय तस्मिन्पत्तरे दक्षिणपाणीनुत्तानान्तरत्वा तत्या-
वीर्यैः कृत्वा सर्वं निहृतमपलापत्तदशं नपस्कारोपचारं कुर्वते । मन्त्रार्थस्तु एषू-
शाऽप्य इच्छापत्तं यावाप्यमित्यभियन्ति देवमारेष । सु हि दयात्मत्या भक्तेषु
पुरुषेष्विच्छावान् । हे तादेव त्रमूरतादिभ्यो यज्ञवादिभ्योऽस्यभ्यमूर्तं यज्ञं पक्ष-
स्तु देहीत्यप्याहारः । किमर्थम् । रायो राये भगार्थम् । इत्यार्थम् । भगार्थेष-
र्वादिवद्यगुणार्थम् ।

ते च गुणा एवं समर्पयन्ते—

“ ऐश्वर्यस्य तत्त्वभस्य खर्वस्य पश्यतः श्रियः ।

ज्ञानैरैरागययोध्यैव वण्णां भग इतीरणः ॥ इति ।

वर्यं पुनर्द्युधेवत्वापै मूदेवत्वापै च नमस्कृत्यः ।

(सोमकरणककरिष्यमाणायागविज्ञकार्यसुरपरभवाचेपिसद्वर्णगम् ।)

नायमकाण्डे नमस्कारः किंतु तस्य 'निरिचमस्तीत्पाह—

" य वा एतेऽस्माल्लोकाच्चयवन्ते ये सोमपाद्यायथन्त्यन्तरिक्षदेशत्यो हि सोम आप्यायित एषा रामः पैषे भग्नायेत्याह यावापूर्थिवीभ्यमेव नमस्त्वयास्मित्तोके पवि तिडन्ति " [स० का० ६ य० २ अ० २] इति ।

आप्यायितस्य सोमस्य नाभिदध्न्यामातन्दा पर्यविष्यदत्वादन्तरिक्षदेवत्यत्य-
म् । तादृशस्य सोमस्याऽप्यायथितारोर्धि तथादिधा इत्यस्माल्लोकात्प्रयुता अतोऽस्मित्तोके धनिडित्यै नमस्कारः किंवदे ।

अग्र इति । कल्पः " अथ यजगानमवान्तरदीक्षामुपनयति अग्ने ब्रह्मते त्वं वदतार्हा वतपतिरसि या मम तनूरेषा सा त्वयि या तव तनूरिषः सा परि सह नौ ब्रह्मते ब्रह्मोद्देवानीति " इति ।

अनेन मन्त्रेणाऽऽहृवनीदस्योपस्थानम् । अवान्तरदीक्षोपक्रमः । हेऽग्ने ब्रह्म-
पते त्वं ब्रह्मपतिरसि । नेकस्य ब्रह्मस्य पतिः किंतु सर्वेणामिति विवक्षा शोत्रयितुं
मतानामित्युक्तम् । ब्रह्मोचरन्ती मदीया तनूरुषयि भवत्ता समर्पिता । त्वदीया
तु ब्रह्म वालयन्ती तनूर्षयि मनसा स्थापिता । वधा त्वयि यावामुभावि ब्रह्मनी
संपद्यावेह । तयोर्ध्वंतानि सह भवद्वन्नाम् ।

या त इति । कल्पः— " अथेन संशालित संतरी भेद्वल्लास सपापच्छस्य उत्त-
री मुष्ठी कुरुष्व तमन्तर एषि पदन्तीमिर्मार्जिमस्तोत्रैऽ इतं सूज या ते अग्ने क-
दिधा तनूरुषया नः पाहि गस्यास्ते ऋब्देऽत्येतनैवातोऽपविद्वक्ष्य " इति ।

या भेद्वल्ला पूर्वे पर्ये संतन्ज्ञा सा संकुचितवरा यथा भवति तथा निमन्त्या ।
ये च मुष्ठी लेते अप्यदित्संकोपेन इवीकर्त्तव्ये । उच्चाक्षीरी भेद्वल्लोद्दृकी म-
येत् । पूर्वेचमस्युत्तुजेत् । तत्र या ते अग्ने इत्यर्थं पञ्चः । अनेनैव मन्त्रेणात
ऊर्ध्वं ब्रह्मं पिवेत् । हेऽग्ने या तव तनूरुषयि रुद्रिष्या कूरा वयाऽस्मान्यात्य ।
तदीमायास्वस्यास्तन्वा इदं हुतमस्तु ।

अग्ने ब्रह्मपते इत्यस्य भन्त्वस्य रुद्रार्थं तामभिदेष्वान्तरदीक्षारम्यं विवक्षे—

" देवासुराः संमदा आसन्ते देवा विष्यतोऽपि वाविश्वमस्मादाहुरग्निः सर्वा
देवता इति तेऽस्मिमेव परत्यं कृत्वाऽसुरानन्यदद्वक्षामिति खलु वा एव य वि-

१. स. "वी तवूक्तं शंहु" । २. स. "वात ऊर्ध्वं ज्ञातयति" इ । ३. स. "वकेन माजये-
त् । ४. स. पूर्वे ब्रह्मं मन्त्रम् ।

(सोमप्रकारकारित्वमाजयावचिनकार्यसुपराभवायैषसद्गृनम्)

चति योऽवान्तरदीक्षामुपैति प्रातुङ्यामिश्रै भवत्यात्मना प्राप्तस्य आत्मयो भवति ” [सं० का० ६ य० २ अ० २] इति ।

परकार्ययेवाहेतुदायोगशास्त्रपतिष्ठेन संयंविदिकोषेण देवा अग्निप्रियशीरं प्राविशन् । तपेरुपत्वेनाश्रितमानाद्यान्तरदीक्षा ततस्तामुपेयात् ।

ूर्वोक्ता दीक्षामिदानीमुच्यमानावान्तरदीक्षां च परंस्ति—

“ आत्मनेष दीक्षया पाति पञ्चामवान्तरदीक्षया ” [सं० का० ६ य० २ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षानियमाविवरणे—

“ संतर्थं वेत्तलाऽ समायच्छते प्रजा ह्यात्मनोऽन्तरतरा तत्त्वतो भवति भद्री-भिर्मार्जयेव निर्हंशिः शीदेन वायति समिवै ” [सं० का० ६ य० २ अ० २] इति ।

सर्वे जनः स्वात्मानं क्षेत्रविश्वाद्यपत्वानि सम्यक्परिपालयति । अतः स्व-स्वादपि वचोऽप्यत्तरा । वेत्तलायास्तु पञ्चामवान्यत्वेनान्तरतरत्वात्तंत्तिष्ठत्वरै यथा भवति वथा तमाच्छादयेत् । शीदेन क्षिरेण शीताभिरङ्गिधाभिनिर्वायति । तस्मादुदराभित्पित्यनाय ऐषस्य क्षिरस्य मार्जनहेतोरुदकस्य चौष्ठये कर्तव्यम् ।

वर्तमन्ते रुद्रियाशब्दाभिवायमाह—

“ या ते अग्ने रुद्रिया तनुरित्याह स्वैरैनहेष्टया व्रतयति सयोनित्वाय आनन्दै ” [सं० का० ६ य० २ अ० २] इति ।

स्वोदराग्रेरपरं रूपं रुद्रिया तनुरूपया दुष्टे तस्मै सवि तया देवतया सहै(स्वै) व दुर्घे व्रतयति भुक्ते । तत्त्वं भोजनं सयोनित्वाय योनिभूतेनाभ्रिना साहित्याप । तत्त्वं साहित्यमुग्रस्यामनेः शानन्दै भवति ।

या ते अग्ने इति । कल्पः—“ आत्मस्थात्यःः कुपेणोपहत्य प्रथमामुपसर्वं जुहोति या ते अग्नेयात्यायौ तनुर्विष्टा गहरेणो वचो अपावधीं त्वेषं वचो अपावधीं स्वाहेति ” इति ।

अत्र या ते अग्नेयात्याया रजाशया हराशया तनुर्विष्टा गहरेणेत्यतात्त्वा— (शो) [मन्त्र] आमन्त्रतः । तस्मिन्यात्यायादिपद्वयेण त्यो मन्त्रा भवन्ति । तेषु प्रथमसन्ते तनुरित्यादिरुपचयते । द्वितीये हु या ते अग्ने इति ।

१ स. “तुला योग” । २ स. “जाया अम्यन्तरतमत्वम् । मे” । ३ स. “या रजाशया हराशया त” ।

(सोमकरणकरिष्यमरणयागविज्ञकर्यसुरपरामवाऽप्यवस्थार्णनद्)

वनूरिवि चोभययनुशब्द्यते । तृतीये तु या ते अग्न इत्ययमेवानुपव्यते । तैरेतैलिभिर्मन्त्रैस्तु दिनेनु क्षेप्योपसदाख्या आहृतयो होतव्याः । अपाशि शेत इत्ययाख्या लोहनिर्मिता । तथा रग्ने शेत इति रजाशया । हिरण्ये शेत इति हराशया । वर्षिष्ठा वृद्धतमा । गङ्गे रसपूष्यमाक्षे तेष्व छेहि वसरज्ञते तप्तहिरण्ये वा विष्टतीति गढरेठा । अनपानयोरलभेन चुधितोऽहं पित्तासितीऽहभित्पुकिरुद्रं वचस्तदेनैदीहिकमामुषिकं तु त्वेषं दीपकं पततः संवारजनकं वचः । ततु जना इत्यं बद्धन्ति—अद्य गोवधास्युपपातकलक्षणमेनः प्राप्ते विद्वद्वालाजणवधादिरूपा वीरहया पाप्लेति । इदं तु एव्यास्यानमन्यत्र वास्त्रे स्पष्टमास्त्रात्—“ अशनयादिपाते ह वा वद्यं वचः । एनम् वैरहत्यं च त्वेषं वचः ” इति । अत्रायं वाक्यार्थः—हेऽमे या तत्त्वायाशया तनूस्तयाऽहं देव अपि वचसी अरावर्धी नाशितवानस्मि । एवमुपरयोरपि योज्यम् । तस्या अभय इदं हुतयस्तु ।

शीनेतानुपस्थोमान्विपातुं पस्तीति—

“ तैषामनुराणा तित्तः पुर अत्तन्यस्वद्यवयाऽथ रजताऽथ हरिभी ता देवा जेतुं नाशकमुवन्ता उपत्तदेवाभिगीच्छत्वस्मादाहुर्यथैव देव यथ नोपतदा वै महा-पुरं जपन्तीति त इषुर् सप्तस्कुर्वताश्चियनीकृ तोम॑ शाल॑ विष्णुं तेजनं तेऽमु-वन्ध इमायसिद्यन्तीति रुद्र इत्यज्ञवन्नद्वो वै कूरः सोऽस्वतिति सोऽवधीदूरं वृणा अहमेव नशूनामधिष्ठितिरसानीति तस्याद्युदः पशूनामधिष्ठितिस्ताऽ रुद्रोऽवासुजत्स तित्तः पुरो भित्तेभ्यो चोकेभ्योऽसुराभ्याणुदत् ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ३] इति ।

ये पूर्वयग्निना वरुथेन पराभूता असुरासोशामसुराणां पृथिव्यन्तरिक्षधुँडोकेषु स्वरक्षार्थं तित्तः पुरो दुर्गमता आसन् । वासु पृथिवीवर्तीनी लोहमाकारवेष्टिवा । अन्तरिक्षवर्तीनी रजतमाकारवेष्टिवा । शुद्धोकवर्तीनी हिरण्ययाकारवेष्टिवा । तादृशीः पुरो देवा अग्निना वरुथेनापि जेतुमयका शुद्धं परित्यज्योपसदैव जेतु-मैच्छत् । दुर्गं परितोऽवरुद्धं विरु तासुभीषेऽवस्थाय तमुण् (मा) वसत विरका-लायस्थाने सति दुर्गयध्येऽन्यानादिक्षायादन्तमेवदाहा जयो भव[ती]ति । यस्मा-हैवेत्थिरवासो जयोपायत्वेन विचारितस्तमाल्लोकेऽप्याहुः । के कियाहुः । यथ वास्त्रादिवदाध्यवनेन वेदविचारं जानाति यथ शूद्रादिनं जानादि ते सर्वेऽपि युज्वेनाजेदं महापुरमुपसदा जेतुं शक्यमित्याहुः । ततो देवाः कालविलम्बो मा

(सोप्रकरणकरिष्यमाणायागविष्णुकार्यसुरपरा भनार्थेऽप्सदर्थनम्)

भूदिवि विचार्यं युद्धेनेव जेतुपिंतुं संस्कववन्तः । अग्नि सोमे दिव्यं च संभूये-
कनाणं कृत्वा तेन जेतुमुद्युक्तः । अनीकशब्दो बाणस्थ पथमभागकाष्ठपाचहे ।
शल्यशब्दो लोहम् । तेजशब्दस्तद्वद्यम् । ताविष्टं देवतावयस्मदिकृपामिंतुं स्ती-
वालसहितकृत्तासुरथानिनीं को नाम मोक्षतीति विचार्यं शक्तो निर्धृतमध्यं रुद्
इति निधित्य तस्मै यरं दत्तवन्तः । स रुद्रस्तामिंतुं मुक्त्वा तथा वाकारत्वं
विभिष्य विष्ण्यो लोकेभ्योऽसुराभिःत्वारप्यासात् ।

विधत्ते—

“ यदुपसद उपसद्यने भानुव्यपराण्यत्ये ” [सं० का० ६० २ अ० ३] इति ।

‘ैरिदुग्मोपसदनकार्यकारितवदेता आहूतय उपसद इत्युच्यन्ते । तत्राभिः सोमो
विष्णुरियेवेष्वद्वास्तिसो देवतास्तासां याज्यायुरोनुवाक्या हीन एवाऽप्मानयन्ते ।
अद्याशायदितनुशारी वक्षितुर्थी देवता । तदीयषन्द आप्तव्यवत्तादैत्याऽप्मानातः ।
उपहदाशाक्यहविष्वेनोर्वाच्याज्ञवर्णयाजाज्यमागाद्याहुतिप्रसक्तो प्रविषेधति—

“ मात्याचाहुतिं पुरस्ताच्यनुज्ञायद्याचाहुतिं पुरस्ताच्यनुज्ञायद्यन्मुखं कुपीत् ”
[सं० का० ६० २ अ० ३] इति ।

अग्निपनीकविति याज्यायजेनाप्तिः प्रथमभवित्वलक्षणं मुखत्वमुक्तम् । तत्र
यप्याणादिहेमे वट्टेकुत्सत्वं हीयेत ।

आहूत्यन्तराणां सर्वेषां निषेधप्राप्ती कर्त्तिदाहुतिं विधत्ते—

“ सुवेणाऽप्यारथा यारपति यज्ञस्य पश्चारपै ” [सं० का० ६० २ अ० ३] इति ।

ददीपूर्णमात्तादिवश्चानामाधारोपेत्यादुपसदामपि यज्ञत्वमस्यभिज्ञामाय सुवेणारथः
हित्याणामुपसदीं होषपकारं विधत्ते—

“ पराङ्गतिकम्य जुहोति पराच ऐभ्यो लोकेभ्यो यज्ञमानो भानुव्यान्म शु-
द्दो ” [सं० का० ६० २ अ० ३] इति ।

पराङ्गपुनरावृत्तिरहितो वेदाहवनीययोर्मध्यमतिकम्य दक्षिणस्या दित्युद्दमुखः
स्थित्वा कर्मणादेः सोमस्य विष्णोऽथ तिस आहूतीज्ञहुपात् । तथा सति वैरि-
णीषीपि पुनरावृत्तिरहितेन कृत्वा लोकवयाभिज्ञारपाति ।

चतुर्थाहुतिपकारं विधत्ते—

पत्रा ०२ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ४९१

(सोमकरणक करिष्यमाणव्यागविष्टकार्यसुरपरामवार्थोपसद्गूर्णनप)

“ पुनरत्याकम्भ्योपसदं जुहोति पशुघैवैभ्यो लोकेभ्यो भ्रातृव्याङ्गित्वा भ्रातु-
ध्यलोकमभ्यारोहति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

दक्षिणदेशादुत्तरस्यां दिशि सप्तमस्य चतुर्थमिष्ठसदं जुहूपाप् । तथा सति
वैरिणो निःसाध्य स्वर्गं मत्वा वैरिस्थानं पुरवयपरितिष्ठति ।

अथ सूक्ष्मप्—“ धीवादहौ जुहूर्व गृह्णाति चतुरुषभूति धृतवतीशब्दे जुहूषभू-
तावादाप् दक्षिणा सकृदिकिकान्तं उपाश्शयाजवत्पचरत्यर्थेन जौहूस्याप्तिं यजति
अर्थेन सोमपौपभूतं जुहूमानीप्र विष्णुमिष्ठ्वा प्रत्याकम्भ्य या ते अग्रेष्याशया
तनूरिति ज्ञुवेणोपसदं जुहोति ” इति ।

कालद्वये वदनुष्ठानं विष्ठते—

“ देवा वै याः प्रातरुपसदं उपासीदन्त्वाज्ञनस्ताभिरसुराभ्याणुवन्त् याः साध्,
रात्रिये ताभिर्यत्साध्येयातरुपत्तदं उपसथन्तेऽहोरात्राभ्यामेव यद्यजपानो भ्रातृव्याश्य
णुदते ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

उपासीदन्त्वाज्ञितवन्तः । यावरनुष्ठिनाभिरहनो वैरिनिःसारणं सायम्भुष्ठित-
मिष्ठु रात्रेः ।

कालद्वये याज्यानुवाकयोऽप्यत्यासां विष्ठते—

“ याः यावर्याज्याः स्युक्ष्माः साध्यं पुरोनुवाकयाः कुर्यादयात्प्राप्तवाप् ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

यावरयापत्तं गतवरसत्त्वं तद्गृह्णनाप्य अत्यासः ।

दिनवये वदनुष्ठानं विष्ठते—

“ तिस उपसदं उपैति वय इमे लोका इमेनेव लोकाभ्यणिति ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

विष्ठु दिनेनु कालद्वयेऽनुष्ठानं पश्यतुति—

“ वदत्ते पश्यन्ते पश्यता कतव चक्षुनेव पीणाति ” [सं० का० ६ प० २
अ० ३] इति ।

प्रसङ्गदहीने द्विरात्रादावुपसदिनसंख्यां विष्ठते—

“ द्वादशाहीने सोम उपैति द्वादश मासाः संवत्सरः तेवत्सरमेव पीणाति ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

अहःसंविन निष्यायः सोमयागोऽहीनः । सत्रवप्यनेनेपलक्ष्यते । अहःसपूह-
स्य समाप्तवात् ।

(सोमकरणकरित्यमत्ययागविज्ञकार्यसुरपराभवायोपसद्वर्णनम्)

द्वादशदिनेषु कालद्वप्नानुषाने यज्ञसंस्थि—

“ चतुर्विश्वातिः संप्रथन्वे चतुर्विश्वातिर्वर्धमासा अर्पमासानेव पीणाति ॥

[सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

पैदेषुपसुद्विनेष्वदान्तरदीक्षावतपाने स्वक्षसंस्कृता विवेते—

“ आरथापवान्तरदीक्षामुरेयादः कामयेतास्मिन्द्ये लोकेऽधुकः स्पादित्येक-
मध्येऽथ द्रवथ शीनथ चतुर पृष्ठा च आरथाऽवान्तरदीक्षाऽस्मिन्देवास्मै लोकेऽ-
धुकं भवति ॥ ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

बल्लिवर्दपतोदने लोहशारं तद्वदल्पमध्यं मुखं पस्याः साऽऽरथाया । अधुकं समू-
जिक्षिणिं कल्पम् । सोमकायदिने सायमेकं हनं दुहात्, अपरेत्युः पातङ्गी
स्तानी, सायं वीन्तनान्, परेत्युः प्रातशतुरः ।

यस्तु परलोकसमूजिकामस्तस्योक्तौपरीत्य विधते—

“ परोवरीयसीमवान्तरदीक्षामुपेयादः कामयेतास्मिन्द्ये लोकेऽधुकः स्पादिति
चतुरोऽथ शीनथ द्रवथेत्येत्या वै परोवरीयस्यवान्तरदीक्षाऽमुद्दिष्टेत्यस्मै लो-
केऽधुकं भवति ॥ ” [सं० का० ६ प० २ अ० ३] इति ।

परशब्देनात्र भेदत्वादुपक्रमो विवक्षितः । उपक्रमे वरीयोऽधिकं पस्याः सा
परोवरीयसी । अथं पक्षः तूत उपन्पस्तः—“ पदहः सोमं कीर्णीयुत्तदहभतुरः
सायं दुसुत्तीन्यादहीं सायमेकमुत्तमे ॥ ” इति ।

अशक्तस्य क्षीरशतादूर्ध्वमाहारमल्पमनुजानाति—

“ सुषर्णं च एते लोकं पन्ति य उपसद उपयनित देशां य उचयते हीयत
एव च नोदनेभीति तूचीयमिति ॥ ” [सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

उपसदाः स्वगीयापित्यहेतुवाचदनुषापिभिरत्वहितेभवितव्यम् । तेषां पध्ये पः
कोऽपि हीनमनस्त्वो यथोक्तवदादूर्ध्वमोदनादिकमन्तनेयेत्तत्र स्वगीयित एव ।
तस्मादशकोऽपि अचालुत्पात्र नोदनेभीति न किञ्चिदिति व्रतादूर्ध्वमन्तर्मेष्याधीति
पदि मन्येत तेन सूक्ष्मीयमिति शोभनं वाक्यान्तराम्बनुक्तावं वस्तुचीतमिति कुर्यात् ।
अशक्तिपरिहारपात्रोपयुक्तं किञ्चिदेव स्वीकृतव्यम् । वाक्यान्तरं तु कूटनाण्डहो-
यप्रकरणे समाजायते—“ पयो नालणस्य वर्तं पवाग् राज्यस्याऽमिक्षा वैश्य-
स्याधो सौम्येऽप्यमध्वर वृत्तद्वत्तं लूपाद्यदि मन्येतोपद्वयादीत्योदनं धानाः सकृ-
न्वृतमित्यनुवत्येदात्मनो ज्ञुपदासाय ॥ ” इति । उपदस्मान्युपक्षीजो भवामि ।

परा० २ अनु० ११] कृष्णशजूवैदीयतैनिरीयसंहिता ।

२९३

(सोमकरणकरिष्यमाणायागविभक्तार्थसूस्परामवार्थोपसदार्थनिव ।)

अनुधते रुतेऽपि करुञ्चशो नास्तीत्यस्मिन्नर्थे इटान्वाह—

“ यो वै स्वार्थेतां यदाऽ आन्तो हीयत उत सु निष्ठचाय सह वत्ति ॥

[स० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

स्वार्थं यन्नि गच्छन्तीति स्वार्थेतस्तोऽस्वार्थेताम् । यतन्त्र इति यतस्तोऽस्वार्थं यताम् । मकरमासे पश्यन्तानं केषाचित्स्वार्थेत्वं प्राप्नु पश्यतमानानां स्वभावाभिर्गत्य गच्छतां मध्ये यः कथिच्छ्रावो गन्तुव्यकः संकान्तिकालीनस्तानासी-यते सोऽपि निष्ठचाय परेद्युनिर्गत्य तीर्थे शत्रा तैस्तीर्थात्मिभिः सहावशिङ्गं मातं वत्ति तदृश्यपर्येकेनानुवदेनाशक्तिं परिहत्य शिष्टं निष्ठपनुविषेव ।

तमिषमर्थं निगमपति—

“ तस्मात्सकुदुचीय नापरमुक्तयेत ॥ [स० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

तकुदुचयने द्रव्यं विष्टते—

“ दध्नोचयेतैतदै पश्यनाऽ रुपैऽरुपेणैव पश्यन्व हन्ते ॥ [स० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

अथ सौमिकीं वैदेवं विधातुं पस्तौति—

“ यज्ञो देवेभ्यो निलाथत विष्णू त्वं कृत्वा सु पृथिवीं प्राविशत्तं देवा इ-स्तान्तस्तः रम्भैच्छन्तमिन्द्र उपर्युपर्येत्यकामत्सोऽग्नवीतिको माऽप्यमुपर्युपर्येत्यकमीदित्यहं दुर्गे हन्तेत्यथ कस्तवमित्यहं दुर्गादाहर्तेति सोऽत्रवीद्दुर्गे वै हन्ताम्बोचथा वराहोऽप्य वरमोषः सप्तानां गिरीणां परस्तादित्वं वेदमसुराणां चिमार्हि ते जाहि यदि दुर्गे हन्ताऽसीति स दर्भपुङ्कलम्पुडवृत्य तप्त गिरीनिभच्चा तमहन्सोऽग्नवीद्दुर्गाद्वा आह-तोऽबोचथा एतमा हरेति तमेभ्यो यज्ञ एव यज्ञयाऽहरयत्तद्वित्तं वेदमसुराणाम-विन्दन्त तदेके देहै वेदित्वम् ॥ [स० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

स्वर्गोके स्थितो यज्ञपुरुषस्तिरोधानाथ विष्णुभूत्वा वैष्णवं त्वं संपूर्णं कृत्वा देवेभ्यः पलाथ्य पृथिवीं प्राविशत् । देवाथ्य पूष्टव एव सप्तान्तर्य हस्तान्त्रसार्थं तं पर्तुमैच्छन् । अयं यज्ञो यत्र यत्र गच्छति तथ वेत्रेन्द्रस्तमातिक्रम्य पुरतो मार्गम-वरुध्यातिष्ठत् । कोऽप्य मापत्यकमीदिति यज्ञेनाऽऽक्षिप्तं इत्यः केनाप्यगम्ये दुर्गे मत्वा विरोधिने ताङ्गिष्यामीति स्वमहिमानं प्रतिज्ञाते । अथैव मच्छक्तेः परी-क्षकः को नाम स्वमसीतीन्द्रेणाऽक्षिप्तो यज्ञस्तोदयात् दुर्गान्तं विरोधिनमाहरिष्य-मीति स्वशक्तिं प्रतिज्ञाते (ज) । परिज्ञाय स्वकीयं पूर्ववृत्तान्तमिन्द्रस्य पुरतः सर्व-

(सोमकरणकृष्णस्मारणशास्त्रविज्ञानार्थसुरपराभवाचोपसद्गीर्णनम्)

यतोचत् । पुरा कदाचिद्गुरमावलम्बं इत्यावद्भूतदीक्षाद्यमिषानिः सर्वेभिः
सर्वगलोकवालिनो ऐचो निर्गीत्य पृथिवीं माविकन् । ते च के, चतुर्थो दीक्षा-
रित्यस्त उपसद एका सुत्येत्यष्टदिवसात्प्राप्त्यानि कर्मणि । दत्र दीक्षोपसदः तस्म
पृथिवीं दत्ता गिरयोऽपवन् । त्रुत्याभिषानी देवो वामपोषो वामं कमनीयं सी-
पिकवेदिष्ठहन्तमसादिकर्त्त्वं दैवं वित्तं मुष्णात्पवहरतीति वापमोगः । स च मुरितं
दातुर्वर्षमसुरेभ्यो दत्ता स्वयं वराहो भूत्या सहभ्यो गिरिभ्यः परस्पादसुराणां वदि-
तं चिमार्ति रक्षति । दत्त वित्तं वेद्यं देवैः तुलसैवत्यम् । अतो हे इन्द्र त्वं यदि
दुर्गे रिथतं विरोधिनं हन्ताभ्युत्तिं तर्हि तं वराहं जहीत्युक इन्द्रो दर्भस्तम्बेनैव गि-
रीयित्या वराहं ताहित्यात् । तत इन्द्रो यज्ञमुकाच विरोधियाहरिष्यामीति य-
त्यातिशार्तं वरकर्तुं चक्षनोपि ऐदेन विरोधिनं वराहमाहरेत्युको यज्ञाभियान्वेत तं
वराहाहारं वेदिष्ठहन्तमसादिवित्तोवेतं यज्ञमेभ्यो देवेभ्य आहत्य वर्तो । यस्मादैल-
भृत्यमसुराणां तद्वेदिकर्त्त्वं वित्तं देवा अपिन्द्रभृत्यमन्त तस्मादिष्ठते लभ्यते इति
म्युग्ररूपा ऐदेवेदिनाम तंपत्तम् । यज्ञमाणयनेत्यायमेकः प्रकारः । तस्मादेके वेद-
वित्तमित्पुरुष्यते ।

एकारात्मरेणापि वेदिष्ठवं दर्शयति—

“ असुराणां वा इयमग्र अस्तीषावदासीनिः पराद्यति तावहेषानीं ते देवा
अम्हवन्नसेव नोऽस्यायपीति किमद्वो दास्याम इति पावदियः सलालूकी चिः
परिकावति तावचो इतेति त इम्दः सलालूकी रूपं कृतेषो चिः सर्वेः पर्यका-
यतदिमामविन्दना वदिमामविन्दन्त तद्वेद्यै देविष्ठम् ॥ [सं० का० ६ प० २
अ० ४] इति ।

दार्ढीके वेदिष्ठास्त्रेऽप्येतदुत्तरात्मार्थं भुतम् । तत्र वस्तवसेवि मन्त्रैर्यावान्प्रदे-
शः परिषहीतस्तावत्येव वेदिः । अत तु रूत्तार्थिं सूमिर्वेदिरिति विशेषः ।

कृत्स्मूर्मेवेदित्वेऽपि यामोपयुक्तेशः पूर्थकल्पनीय इति विषेषे—

“ सा वा इयः सर्वेवेदिरिति शक्ष्यामीति त्वा अवमाप यजन्ते ॥ [सं०
का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

भूमिः सर्वा यद्यपि वेदिरेव तथाऽपि न यत्र कर्ति यहव्यं किंत्वतावति
पद्वेद्यो सदोहविर्धानादिकं विमानं शक्ष्यामीति निभित्य तावन्तं प्रदेशमवयाय पदैः
परिमित्य तस्मिन्नपद्वेद्यो यज्ञेरन् ।

प्रैषा ६ २ अनु० ११] कृष्णं यजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

२९५

(सोमकरणकरण्यमाणायामविज्ञकार्यसुरपतमाभाष्येपितृदर्शनम्)

तत्र पदसंख्यां विधत्ते—

“ त्रिशत्यात्माने पश्चात्तिरथी भवति षट्क्षत्यात्माची चतुर्विशतिः पुरस्ता-
तिरथी दशाद्वा सं पश्यन्ते दशाक्षरा विराहम् विराहविराजैवाभाद्यमव रुद्धे ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

ओकपदसंख्यायां सर्वस्थां वेदितायां नवसंख्याकानि दशकानि तत्त्वात्मे ।
तदेवं वेदिमदेशमधार्णं पश्यन् उपसद्विने प्रातःकालीनाया उपसद् कर्त्त्वं व्यभू ।

तथा च शूब्धम्—“ अन्तरा मध्यमे मवग्योपिसद्वी वेदिं कुर्वन्ति पाप्मंशस्य
मध्यमालालाटिकान्वीन्पातः प्रकमान्पकम्य शूद्धकु निहन्ति तस्मात्पञ्चदशसु दक्षि-
णात् एवमुत्तरतस्ते ओणी पथमनिहिताच्छुद्धकोः पृथिवीति पुरस्तात्मसाद्वादशसु
दक्षिणत् एवमुत्तरतस्तावस्ती ” इति ।

यथोकपरिमाणवति प्रदेशा उपरितनमूलिकाया अपनयनं विधत्ते—

“ उद्धन्ति यदेवास्या अमेघं तद्दहन्ति ” [सं० का० ६ प० २ अ०
४] इति ।

निर्धीचनादिकृतमश्चादित्वमुद्धनेनपैति ।

तपेव विधिमनूद्धं पश्चात्त्वति—

“ उद्धन्ति तस्मादोषधयः परा भवन्ति चाहिः स्तुत्याति तस्मादोषधयः पुनरा
भवन्ति [सं० का० ६ प० २ अ० ४] इति ।

पूर्वं तस्मिन्पदेशो समुत्पन्नास्तृणविशेषा उद्धनेन परामूर्ता भवन्ति तस्मात्तु-
र्त्त्वनेत्रां च हिंसास्तरणादोषधयः पुनरागता भवन्ति ।

तस्य चाहिष्व उपरि पुनरप्यश्चीषोमीषपथर्थं चाहिकृतस्वेदिमदेशे स्तृणियादिति
विधत्ते—

“ उत्तरं चाहिष्व उत्तरचाहिः स्तृणाति पश्या वै चाहिष्वजमान उत्तरचाहिष्यं-
मानमेवायजमानादुत्तरं करोति तस्याद्यजमानोऽप्यजमानादुत्तरः ” [सं० का०
६ प० २ अ० ४] इति ।

उत्तरं इत्यर्थः ।

पत्त्वं विहिते तिस उपसद उपैति द्वादशाहीने सोम उपैतीति तत्र विष्ण-
स्वप्त्वमोर्भाषावुपन्यस्यति—

“ यदा अनीशानो भारमादत्ते वि वै स तिशेषे यद्ददादश ताहस्योऽसदः
स्युक्तिसोऽभीनस्य यज्ञस्य विठोष कियेत तिस एव साहस्रोपसदो द्वादशाही-

२३६ श्रीमत्सायेणाचार्यविरचितभाष्यसमैता— [१पदमकाण्डे—
(सोमकरणकार्णिकाप्रश्नाविद्वाग्यार्थसुरपराभवार्णिप्रसदैर्णनम्)
प्रस्प यद्ग्रस्य सर्वीर्यत्वप्रयोगो सलोम कियते ॥ [स० का० ६ प० २ अ०
५] इति ।

ओके वदशकः कथित्यौडं भारं शोहुषाददीत तदा स विलिशते विशेषेणा-
ल्पी भवति उत्थातुमशको मूली पतेत् । लद्ददत्तविषयोऽप्यते । अद्भुत सह वर्तव
इति साद्भ एकाहो ज्योतिषोऽप्य । आहःसंघताध्योऽहीनो द्विरात्रादिः । तत्र यद-
ल्पस्य ताङ्गस्य द्वादशा स्पृहेदि वा अधिकस्माहीनस्य तिसः स्पृहतदा विलोम विष-
रीत्वं कियते । तथा सविं साहस्र वीर्यं हीनेत । स्वपक्षे तु नाहित तदुभयम् ।

पद्मनाभपूर्वं विहितमाराघामवान्तरदीक्षामुवेषादिति तत्परंसति—

“ वास्तस्यैकः सत्त्वो भावी हि सोऽथैकर सत्त्वं वत्तमैत्यथ द्वावय वीनथ
चतुर एतद्वै क्षुरपवि नाम वतं पेन प्र जावान्नभ्रातृव्यामुद्देव विति जनिष्यमाणान-
थो कन्तिप्रसैव भूय उपैति ” [स० का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

वास्तस्य भागो पः स्तनस्तस्मिन्द्वयस्त्वं पयो पजमानभतुर्धे पर्याये स्वीकरोत्-
ति । ततोऽस्य चतुरस्तनियमः सिष्यति । वदेनदेकस्तनादिकं वतं क्षुरपवीत्युप्यते ।
पविर्वत्ते तेन तीक्ष्णात्मपुत्रलक्ष्यते । क्षुरवत्सिस्तैक्ष्यं पस्याऽराघामवतस्य तेन
वतेन पूर्वमुपजान्विषिणो विनाशपति जनिष्यमाणान्व वितिबद्धाति । किंचात्य-
ल्पेन कर्मणा भूयः कर्तुं याप्नोति । यथोदेनाल्पेन चीजेन पौर्वं वृक्षं कर्तुं प्रा-
मोति तद्दत् ।

यद्भ्यत्पूर्वं विहितं परोऽरीयसीमदन्तरदीक्षामुवेषादिति तत्परंसति—

“ चतुरोऽप्य स्तनान्तरमुपैत्यथ वीनथ द्वावयेकमेतद्वै सुजापने नाम वर्त्त-
स्य च सुवर्णवेषयो ऐव जायते प्रजाया पञ्चाभिः ” [स० का० ६ प० २ अ०
५] इति ।

यद्या रुद्रवत्तमां पुरवत्ता योपितो जघनपदेशः स्थूलस्तस्योपरि देहमध्यमदेशः
कृशात्तद्वदस्य वरतस्यादेभामश्चतुरवत उत्तरिभाग एकस्तन इति सुजापनमिति
नाप । वपस्पमुत्रसोदरमाहारक्षयात्तपसो योग्यम् । जव एव स्वर्गसाधनम् । किं-
च सुनधनविदेव प्रजाः पश्चात्प्रजानवति ।

ैवर्णिकानां मध्ये क्षत्रियस्य द्रव्यं विषये—

“ यद्याम् राजन्यस्य वर्त्तं कुरेव वै यद्याम् । वर्त्त इव राजन्यो वर्जरस्य रु-
प॒ समृद्धैर् ” [स० का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

पृष्ठा ० २ अनु० ११] कृष्णयजुर्वेदीयत्वैतिरीयसंहिता । २९७

(सोमकरणकरिभ्यमाणयागविज्ञकार्यसुरपरामवाऽपैसद्वर्णनम्)

यद्याग्वा ओदनवूचिहेतुत्वाभावात्करत्वम् । राजन्यो दुष्टशिक्षकत्वात्कूरः ।
उभयं मिलित्वा यदृज्जसदृशं दक्षानिष्ठनिवर्तकवेन समृद्धै भवति ।

विचर्चे—

“आभिक्षा वै॒यस्य पाक॑यज्ञस्य रूपं पृष्ठै॒चै” [सं० का० ६ य० २ अ० ५] इति ।

तथे एयसि दधिप्रक्षेपेण धनीभूतो भागोऽसावाभिक्षा । पक्वेनै पुरोडाशादिना
कृतो यज्ञः पाक॑यज्ञः । आभिक्षायाः पक्वयोनिष्ठञ्चत्वात्पाक॑यज्ञस्य रूपमतः
पृष्ठै भवति ।

विचर्चे—

“ पयो ब्राह्मणस्य देजो वै ब्राह्मणस्तेजः पवस्तेजसैव देजः पय आत्मन्व-
चेऽथो पयसा वै गर्भा वर्चने गर्भं इव खलु वा एष यद्याक्षितो यदस्य पयो वर्ते
भवत्यात्मानपेत तद्वर्धयति ॥ ” [सं० का० ६ य० २ अ० ५] इति ।

ब्राह्मणोऽध्यापनादिरूपेण तेजसा युक्तः । पर्यस्तेजोवस्त्वद्युस्त्वात्स्वयमे-
ष तेजस्त्व । एमसि धीते सति स्वकीयेन देजसा सह पयोरूपं देज आत्मनि पूर्वं
भवति । किंच दीक्षितस्य गर्भरूपत्वात्पायसा पूज्यिष्युष्यते ।

मध्याह्नमध्यरात्रयोर्वृत्तकालत्वं विचार्तुं प्रस्तौति—

“ विवर्तो वै मनुरासीदिद्वन्ता असुरा एकवता देवाः प्रातर्मीर्थ्यदिने सार्यं
तन्मनोर्वृत्तमात्मीत्पाक॑यज्ञस्य रूपं पृष्ठै प्रातर्थ्य सार्यं चासुराणां निर्वर्थ्य ह्रादो रूपं
ततस्ते पराऽभ्यन्वर्थ्यदिने पर्याप्तेदेवानां दत्तस्तेऽभ्यवन्तुवर्गं लोकनायन् ॥ ” [सं०
का० ६ य० २ अ० ५] इति ।

अहनि विषु कालेषु वर्तं भोजनं कुर्वते मनोरेकस्मिन्नेव काले वर्तं कुर्वतां
देवानां च मध्याह्नकाले वर्तप्रस्ति । त च कालः क्षुधः स्वरूपम् । तस्मिन्वर्तत-
हिता असुराः परामूर्ताः । वर्तयुक्तास्तु मनुर्देवाथ पुर्विं त्वर्म च शाप्ताः । ततो
मध्याह्नकालः यशस्तः ।

विचर्चे—

“ यदस्य मध्यदिने मध्यरात्रे वर्तं भवति मध्यतो वा अन्वेन मुखो वर्तप्रस्ति
इव तदूर्जं धने भ्रातृज्यामिभूतै भवत्यात्मना पराऽस्य भ्रातुव्यो भवति ॥ ” [सं०
का० ६ य० २ अ० ५] इति ।

पुर्वपर्योऽन्नस्य भोजनमुदरमध्येऽन्नस्य च चारणं यथा लोके तथैवाचापि
मध्याह्ने मध्यरात्रे च वर्तं कर्तव्यम् ।

१. स. “न चरुपु” । २. क. च. “यस्ते” ।

२९८ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यमेता— [१४थकाण्डे—
(सोमकरणकरित्यमात्रगविष्णुकार्यसुरकरमवायेपिंदूर्णनय्)

दीक्षितस्य स्वनिवासस्थानात्पवासं निषेधति—

“ गर्भे वा एष यदीक्षितो योनिदीक्षितविभिरं यदीक्षितो दीक्षितविभितात्प-
दसेद्यथा योनिर्गमः स्कन्दति लाहौरेव तत्र प्रदस्तव्यमात्रनो गोपीधाय ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

दीक्षितो विशेषण भीयदे प्रक्षिप्यते यस्तिष्ठानात्पवासं यदीक्षितविभितं तस्य
योनिस्तप्त्वात् । ततोऽप्य निर्ममनं गर्भसावसमम् । तद आत्मरक्षणार्थं न निर्ग-
न्तव्यम् ।

एवमेव निषेदे वकारात्मरेण पश्चात्पति—

“ एष वै व्याजः कुलगोपो मदद्विलस्मात्तदीक्षितः प्रवसेत्तत्र एनपीश्चरोऽनु-
प्याय हन्तोर्गं प्रदस्तव्यमात्रिनो गुणवै ” [सं० का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

एष एवाऽहवनीयोऽग्निः प्रवसत्वो व्याघ्रदिंशको निवत्वः कुलरक्षकः ।
तस्मात्तोऽग्निः प्रदस्तव्यमेतमनु स्वयमुत्थाप हन्तुं सपर्यः । प्रवासाभावस्त्वात्मनो
रक्षणात्म भवति ।

आहवनीयस्य दक्षिणोदेशं शायनार्थं विषयते—

“ दक्षिणादः शाय एतद्दै यजमानस्याऽऽयतनं स्व एवाऽऽयतने शये ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ५] इति ।

देश इत्यर्थः ।

शाधनस्याऽऽहवनीयाग्निमुखयं विषयते—

“ अग्निभ्यामुखं शये देवता एव यज्ञमप्यात्मत्वं शये ” [सं० का० ६
प० २ अ० ५] इति ।

अथ काम्यानि देवयज्ञानानि विधीयन्ते । तत्र पुरोहितरादयः संज्ञाविदेशा
व्रकृष्णोऽस्मितिरात्मात्मवृत्तयज्ञाः । र्त्वर्गकामिनं(अं) प्रति विषयते—

“ पुरोहितिं देवयज्ञने यज्ञयेद्यं कामयतोऽननुचरो यज्ञो भेदेभि सुवर्गं
देवं जयेदिति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

अनेन प्रकारेण ये यजमानमुद्दिश्य कामयत तं पुरोहितान्मके याजयेत् ।

तस्य लक्षणमाह—

“ एवद्दै पुरोहितेवयज्ञने यस्य होता प्रतरनुवाक्यमुकुपचाग्निव आदित्य-
मभि विषयति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

२५९ २ अ० ६] कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिशीयसंहिता । २५९

(सोन्तव्रतप्रक्रियस्थाप्यशास्त्रविचक्षणार्थमुरपरागत्वार्थोपरादूर्जनम्)

यस्य देवयज्ञनस्य हविधानमण्डपम् आसीनः पाङ्गुलो होदा भारत्युपाकना-
यकं चाल्म पठेत् (ठन्) पुरोवर्विनमाहवभीयार्थं ततः प्राभविनं नदीवडागादि-
जलं ततोऽपि मान्दिश्युद्यन्तमादित्यं चाऽभिमुख्येन युगपत्येत्यताहृदेवयज्ञं
पुरोहितिस्मृच्यते ।

कामिवकलसिद्धिं दर्शयति—

“ उपैत्यमुचरो यज्ञो नपत्यमि मुवर्गं लोकं जयति ” [स० का० ६ प०
२ अ० ६] इति ।

अग्न्यज्ञिष्ठने—

“ आपै देवयज्ञे याजयेत्तात्मपवन्दम् ” [स० का० ६ प० २ अ० ६]
इति ।

अग्नपत्यमक्तस्य लक्षणमाह—

“ पत्यौ वाऽधिष्ठित्यश्चेत्कर्त्तं वा यादवान्तेष्व यात्रै न रथायैतदा आपै देवय-
ज्ञनम् ॥ [स० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

पौढं राजवार्षं प्रौढं मर्तं वा विलोक्याऽधिष्ठिष्येन तत्सुस्त्रौ पथा भवति तथा
देवयज्ञनं लिप्तात्मनम् । देवयज्ञकर्त्त्वोमैष्ये शकटस्य वा रथस्य वा यात्रै गन्तुं
यावदन्तरं न पर्याप्य वावदेवान्तरं कर्त्तव्यम् । सोऽध्यमधिष्ठित्यश्चः । एवदेवाऽऽवनाम-
कम् ।

कामिवार्थसिद्धिं दर्शयति—

“ अप्नोत्येव आतूव्यं नैनं भ्रातूव्यं आपोति ” [स० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।
जयतीत्यर्थः ।

विषये—

“ एकोन्तरे देवयज्ञे याजयेत्यशुकामम् ” [स० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

पञ्चतात्रि—

“ एकोन्तरादृ देवयज्ञनादङ्गिन्तराः पश्चान्तस्यन्त ” [स० का० ६ प० २
अ० ६] इति ।

लक्षणमाह—

“ अन्तरा सदोहविधाने उच्चतः स्थादेतदा एकोन्तरं देवयज्ञनम् ” [स०
का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

४०० श्रीमत्तायणाचार्यविरचितभाष्यसंभेदा— [१मध्यकाण्डे—
(ओमकरणकरित्यपाणवागविज्ञकर्मसुरपराभवायोपतद्वीनम्)]
पार्थीनवशास्त्रवरः पश्यासु तदः, उत्तरवेदैः पश्यास्त्रासु तं हविर्धानं, व-
योपैष्यमुजतं कुर्यात् ।

फलभाष्य—

“पश्यमानेष भवति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विष्णुचे—

“न्युनते देवयजने याजयेत्तुवर्णकामम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

पश्यांसुविष्णु—

“न्युनतादै देवयजनाद्विन्नरसः सुवर्णं लोकमाप्नु” [सं० का० ६ प०
२ अ० ६] इति ।

लक्षणभाष्य—

“अन्तराऽहृष्टनीर्पं च हविर्धानं चोमतः स्पादनतरा हविर्धानं च सदभा-
न्तरा तदध गाहैषर्पं ऐतदै न्युनतं देवयजनम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।
उत्तरवेदिहविर्धानसः पार्थीनवशास्त्रासु चतुर्णामन्तरालपदेशेषु विष्णुतं कुर्यात् ।

फलभाष्य—

“सुवर्णमेष लोकमेति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विष्णुचे—

“परिषिठिते देवयजने याजयेत्पविष्टाकामम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

लक्षणभाष्य—

“एतदै प्रतिषिठिते देवयजनं यत्सर्वतः सप्तम्” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

फलभाष्य—

“इत्येव तिष्ठति” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

अथ नामविशेषमनुकरा लक्षणपुरः स्तुते विष्णुचे—

“पत्रान्या अन्या ओषधयो व्यतिष्काः स्पुस्त्याजयेत्पद्माकामम्”
[सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

यवगोधूमपियं गुकोद्वादिचीवानि परस्परविलक्षणानि यस्मिन्देशे सहोत्त-
ष्टन्ते तत्र पशुकामं याजयेत् ।

पश्यांसुविष्णु—

पृष्ठा ०२ अनु० ११] कृष्णायजुर्वेदीश्वतेत्तिरीयसंहिता ।

३०१

(सोमकरणकरित्यमाणयामविघ्नकार्यसुरपणभवार्थोपस्थृण्णनम्)

“ एतदै पशूनां रूपः रूपमैपास्मै पशूनम् कुन्ते ” [सं० का० ६ प०

२ अ० ६] इति ।

फलशाह—

“ पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विघ्ने—

“ निर्कृतिशृहीते देवयज्ञे याजयेद्यं कामयेत् निर्कृत्याऽस्य यज्ञं याहयेय-
मिदि ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

निर्कृतिर्यज्ञविघ्नाती राक्षसः ।

लक्षणशाह—

“ एतदै निर्कृतिशृहीतं देवयज्ञने यत्सहस्रै सत्या ऋक्षम् ” [सं० का०
६ प० २ अ० ६] इति ।

निर्ग्रोहत्वत्वाहित्येन सहस्राः सत्या भूमेः संवन्धि पद्मकं तृणादिशूल्यं
स्थानं तथिर्कृतिशृहीतम् ।

कामित्यर्थतिशिखशाह—

“ निर्कृतिवास्य यज्ञं याहयति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

विघ्ने—

“ व्यावृते देवयज्ञे याजयेद्व्यावृत्कार्यं यं पात्रे वा तले वा भीमाऽसरेन् ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

पात्रोपलक्षिते सहपङ्किन्मोजने तल्पोपलक्षिते विवाहे वा बन्धुमित्रादयो ये
पुरुषमुद्दिश्य भीमसिरन्संविहीरन्स पुरुषः संदेहेहेतोरप्यादादेः पाप्मनो व्यावृत्ति
कामयते तं व्यावृत्ते याजयेत् ।

व्यावृत्तस्य लक्षणशाह—

“ पाचीनमाहवनीयात्पवणः स्थारपतीचीनं गाहैपत्यादेतदै व्यावृत्तं देवयज-
नम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

उभयदः पद्मं निजम् ।

फलशिखशाह—

“ दि पाप्मना भ्रातुव्येणाऽऽ वर्तते नैनं पात्रे न तले भीमाऽसन्ते ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

(सोनक्कलकालियसप्तयगाविष्टकार्यसुरपरामरणार्थोपद्धार्णत्वम्)

पापस्त्रेषु कैलिणा व्याकरणे विशुज्यदे क्वदो न संदिग्दते ।

विधने—

“ कार्ये देवयजने थाजयेऽनुतिकामम् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

कार्ये मूच्छिलादिभिन्नतीकरणीये ।

प्रशंसति—

“ कार्ये वे पुरुषः ॥ [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

उपनयनादिसंस्कृतेननुतीकरणीयः पुरुषस्तत्त्वस्त्रेषु योग्यम् ।

फलसिद्धिं ददायति—

“ मवयेव ” [सं० का० ६ प० २ अ० ६] इति ।

ऐश्वर्यं वाग्मोत्तेषु । तदेवत्सहं सा ते अद्वैताशया रजाशब्देभेदं बन्देष
साध्योः पावःकालीनसाध्यकालीनेऽपसदोर्मध्ये कर्तव्यम् ।

अत विनिषेधसंक्षेपः—

अंशुराघ्यायेत्सोपयेष्टा प्रस्तरनिहितः ।

अथे पूर्वाभिमानन्य यावे मार्जयते वथा ॥ १ ॥

मर्तं च तेषु कुरुक्षे या ते च्युपकादामभी ।

आज्यहोमा अयाशेति रजोति च हरेति च ॥ २ ॥

विविशो भन्नमेदः स्पत्नमत्तः समेह ईसिवाः ॥ ३ ॥

अथ वीर्याता ।

पञ्चमाघ्यस्त्रयं तृतीयस्त्रदे विनिवेश—

“ आद्युचिकृपसंक्षेपा संप्रसैकैकग्राम्यवा ।

विरध्यात्मं पटेत्यादिव स्पात्सुवायगा ॥

प्रथमा मध्यमाऽन्तेति प्राकृतकमसिद्ध्ये ।

एकैकस्या द्विस्यस्तेषु पद्मसंख्याभिरुपसिद्ध्यति ” ॥ इति ।

अश्रु शूश्रे—“ पदुपसदः ॥ इति १ तत्र चोदकशासानी विसूणमुपसदाँ
पूर्वन्यायेनाऽऽवृत्तय षट्संख्या संपादनीया । यथा पूर्वाभिकरणे प्रथानेषु संघा-
त्वृष्टैकादशसंख्या संपादिता तदद्वारापि साऽऽमूलिदण्डकलिदवत्समुद्दायस्य युक्ता ।
यथा दण्डेन भूपदेशं संमिमानः पुरुष आमूलाम् कृतसदृष्टं पुनः पुनः पातयति,
न तु दण्डस्य परयवयवं पृथगावृत्तिं करोति, यथा वा विवारं रुद्राध्यायं जप-

(सोमकरणकरणिग्राणायगाविभक्तार्थमुपरामावौपरीक्षणित्)

तीत्यत्र कृत्स्न स्वाध्याय आवश्यते न त्वध्यायेकदेश पैकोऽनुवाकः पृथगेव
विः पठते तथा विसुण्मुखसदा समुदाय आवर्तनीय इति चेन्मैवम् । पाठव-
कमवाप्तस्त्वन् । पठते हि दीक्षानन्तरमाविनिविने हीत्वा प्रथमोपसत् ।
तत्र कार्धविने द्वितीया । ततोऽप्यूर्ध्वविने तृतीया । तत्र एताः सकृदनुष्ठाय तुन-
कृपरितनदिनेवनुष्ठीयन्ते चेत्पुनरनुष्ठीयमानायाः प्रथमायाः प्रथमात्मपैति चतु-
र्थीत्वायाति । तस्मात्पाठकक्षमसिद्ध्ये अथसदा द्विरम्बस्य ततो द्वितीयां द्विरम्ब-
स्येत्येवं स्वस्थानवृद्धजा तासामागुप्तिः कार्या । न चाध्यायद्वाहन्तो युक्तः ।
अनुयाकसमुदायस्येवाध्यायत्वात्स्येव चाम्भ्युभिविश्वानात् । न त्विह समुदाय-
स्योपसत्त्वमस्ति । तस्मात्परये कमुखसदाकर्त्तनीया । अतेज न्योपेन द्वादशाहीनस्ये-
त्पैत्रैकोऽसञ्चतुवारमावर्तनीया ।

तृतीयाध्यायस्य तृतीयायादे विनिवाम्—

“ विस एव हि साद्वे स्वरहीने द्वादशेत्यदः ।

ज्योतिषोमे द्वादशत्वप्रथमध्याहन्त्री(ग) भवेत् ॥

अस्तु प्रकरणादायो नाहीनत्वं विहृष्यते ।

प्रकृतित्वान् केनापि हीनोज्ञोऽन्त विकल्प्यताम् ॥

साहान्त्रिन्द्रिनिसंज्ञा रुद्धेषाऽहन्त्री(ग) भवेत् ।

षड्भुत्या द्वादशत्वं प्रकिपातेऽप्यकल्प्यताम् ” इति ।

ज्योतिषोमप्रकरणे श्रूयते—“ विस एव त्रादस्योपसदो द्वादशाहीनस्य ” इति ।
एकेनाहना निष्पाद्यत्वात्साहनो ज्योतिषोपापः । दीक्षादिवसाद्वृष्टे सोमाभिष्वद्विद-
दसात्पूर्वे कर्त्तव्या हीमा उपसदः । तातां द्वादशत्वं प्रकरणदसाऽज्योतिषोमेन निर्दि-
शते । अहीनशब्दं चस्मिन्ददकल्प्यते । ज्योतिषोमस्य निरिच्छोमयागप्रकृ-
तित्वेन सर्वेषामङ्गानां वत्रोपदेशे सति तदुपदेशविकल्पकिळतीनामिव हीनत्वामा-
वात् । अतो द्वादशत्वविश्वयोर्विकल्प इति प्राप्ते ब्रूपः—आवृत्तः सोमयागक्षेत्रो
द्विरात्रपिरान्तादिरहग्णः । तस्मिन्दहीनशब्दो रुदः । षट्प्रीयकत्वे तु न हीन इति
पिगृहं समाप्ते छत्रे सत्यमङ्गादिशब्दवदाद्युदाचः स्पात् । मध्येष्वात्स्त्वाम्भायते ।
रुदित्वा विश्वहनिरपेक्षत्वाच्छुदित्विद्वेतुम् अतो ज्योतिषोमस्त्रिभूमर्हगणयमिष्यते । वस्मिन्दहग्णे षड्भुत्या
तदुक्तं द्वादशत्वं निषेक्ष्यते । उत्सिद्धये शकरात्रादिर्दम्पनेतव्यम् ।

तृतीयाभ्यास्य सप्तमपादे चिन्तितम्—

“ मुख्यार्थीं सौमिकीं वेदिकुभयार्थोत्तं मुख्यगतः ।
चिकीर्षित्वान्मुख्यस्य वेदां वर्त्ततिसंभवात् ॥
मुख्यार्थीकल्पयेहतुत्वात्तद्भूतं च चिकीर्षितम् ।
मुख्यवचेन तदेदिक्षेष्वप्युपकारिणी ” इति ॥

दार्शीकीं वेदिं धर्षेन्तर्मध्यं प्राचीनवंशो मण्डपोऽवस्थितः । ततः पूर्वस्थर्या
दिशि सदोहविधीनादीनां पर्याप्तो भूमागविशेषः । तैः सदःप्रभूतिभिः सह
सौमिकीं वेदिरित्युच्यते । सेव्यं मुख्यस्य सोमवागस्त्वैषोपकारं करोति, न त्वमु-
ख्यमाप्तीर्थोर्थीयाङ्गानाम् । कुरुः । मुख्यस्य चिकीर्षित्वात् । न चाङ्गा-
न्यपि चिकीर्षित्वानीति वाच्यम् । चिकीर्षास्वत्कृपस्य वेदेनैवाभिहितत्वात् ।

एवं भूयते—“ पट्टविशारदकर्मा पाची चतुर्विद्याविरयेण विशाजजघनेन [थ]वि
शाङ्गयमहे ” इति ।

अस्थायपर्यः—भूयमणेननेन दैर्घ्यममाणेन लिंगक्षयाणेन च यन्मिते भूमागे
कलहेतुं सोमवागं करुं शक्षयामह इति निभित्य तत्त्वयैव कुर्यादिति । सेव्यं चिकीर्थीं
मुख्यविषमा । [थ]वि शक्षयाथ ह इति परिवाष्टस्य शक्तेऽबोपन्यासात् । अङ्गनां
[ु] पश्चान्विधीनां च सदोहविधीनादिपृष्ठपरिपेक्षाणां यथोक्तरिमाणमन्तरे-
णाप्यनुडातुं शक्षयत्वात्त उपन्धासस्वत्र निरर्थकः । सोमस्य त्वनुडानं यथोक्तवे-
द्यापेव संभवति न त्वन्यत्र । तस्मात्ता वेदिमुख्यस्त्वैषोपकरोतीति पापो त्रूपः—
इति शक्षयामह इत्यत्र साङ्गम्यधानानुडाने शक्तिरुक्ता । तादृशस्त्वैव कलं प्रति
पुष्करहेतुत्वात् । अतो मुख्याङ्गन्योर्थिकीर्थीपरास्तुत्पत्वादेदिकुभयार्था । न चाप्र
सप्ताविसार्थं शाङ्गनीयम् । इष्टोपयोगभावस्य वत्त्रोक्तत्वात् । इह तु हविरासा-
दानादिईर्ष उपथोः । स च मुख्याङ्गन्योः सम इत्युभयार्थंत्वम् ।

षष्ठाभ्यास्यस्याद्यमपादे चिन्तितम्—

“ अन्याभावेऽन्यमादेऽपि योभक्षादयोऽग्रियः ।
भिषिते सत्यनुष्टानाजियमादृष्टोऽनित्यः ” इति ।

ज्योतिषीमे भूयते—“ पयो बाह्यास्य नवम् ” इति । तदेतदस्यन्य-
स्यन्महत्ये कर्तव्यम् । कुरुः । अन्याभावस्य निमित्तत्वात् । निमिते सति नैमि-
त्तिकस्यावृथानुष्टेयत्वादिति वेष्टीवम् । न सत्याभ्यामातो निमित्तत्वेन कुरुः ।
तस्मात्सत्यप्यन्यस्यन्महत्ये नियमादृष्टाप्य पय एव भैक्षेत् ।

१५० • २ अनु० १२] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ३०५
 (मध्यमोषसहिते स्वीकृतपटद्विशत्पदपचिमितवेदिप्रदेशपूर्वभाग उत्तरवेषभिभानव)
 तैवैवान्यचिन्तितम्—

“ अजीर्णिसंमवे कार्यं बर्तं नो वाऽग्निमो विधेः ।

रोगोत्पत्त्या पथानस्य विरोधान्व पशोऽवतम् ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे भूयते—“ मर्यदिने मर्यरात्रे बर्तं ब्रतयाति ” इति ।

तत्र पस्याजीर्णिः संमाविदा तेनापि विहितत्वात्तयो ब्रतयितव्यमेवेति
 चेन्नैवम् । पथानानुडानविभ्रमसङ्गत् । तस्मात्तथाविभवेत्तायां पशो वर्जयेत् ।
 अत्र सर्वाणि यजूःप्येवेति नास्ति चठन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशो कृष्णयजुर्वेदीय-
 तैचिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे हितीयप्रपाठक
 एकादशोऽनुवाकः ॥ ११ ॥

(अथ प्रथमाण्डे हितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

चित्तार्थनी भेदसि तिक्तार्थनी भेदस्यव-
 तान्मा नाथितमवतान्मा च्यथितं विदेरन्निर्मो
 नामाभ्यं अङ्गिरो योऽस्यां पूर्विच्यामस्यायुषा
 नाम्नेहि यन्तेऽनांशुष्टुं नामं यज्ञिर्य तेन त्वाऽऽ
 दधेऽनेहि अङ्गिरो यो हितीयस्यां तृतीयस्यां पूर्वि-
 च्यामस्यायुषा नाम्नेहि यन्तेऽनांशुष्टुं नामं (१)
 यज्ञिर्य तेन त्वाऽऽ दधे सिंश्हिरसि महिषी-
 रस्युः प्रथस्वोऽहं तेन यज्ञपतिः प्रथतां षुवाऽसि
 द्वेष्म्यः शुन्धस्व द्वेष्म्यः ऊम्भस्वेन्द्रघोपस्वा
 वसुभिः पुरस्तात्पातु मनोजवास्त्वा पितृभि-
 र्दक्षिणतः पातु प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पृथ्वात्पातु
 विश्वकर्मा त्वाऽदित्यैर्हत्तरतः पातु सि॒श्ही-
 रोसि सपलसाही रुवाहो सि॒श्हीरासि सुप्रजाव-

६०६ श्रीमरसायणाचार्यविद्वन्तभाष्यमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(मध्यमोषत्वाविलेखी स्वीकृतवृत्तिविवरितिवेदिष्टेष्टपूर्वमात्र उत्तरवेदविषयाग्र]

निः स्वाहो सिंश्हीः (२) असि रायपोष-
वनिः स्वाहो सिंश्हीरस्यादित्यवनिः स्वाहो
सिंश्हीरस्या वैह देवान्वेवयते यजमानाय
स्वाहो भूतेभ्यस्त्वा विश्वायुरासि पृथिवीं हर्षह
द्वचक्षिद्वस्यन्तरिक्षं हृहाच्युतक्षिद्वसि दिवं हृ-
हामेर्भस्मास्यमेः पुरीषमसि ॥ ५ ॥

(नाथ त्रुपायावनिः स्वाहो सिंश्हीः १३४विश्वाचा) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतेचिरीयसंहितार्या प्रथमाङ्कके
द्वितीयप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे हिंस्यप्रपाठके द्वादशोऽनुवाकः)

एकादशोऽनुवाक उपत्तदेवमिहिताः । तत्र मध्यमोषत्वाविलेखी एवंशत्वद-
परिमितो योऽप्य वेदिष्टेष्टाः स्वीकृतवृत्तिव्य एवंभाग उत्तरवेदिष्टेष्टोऽनुवाके-
भित्तीयते ।

विजायनीति । वौधायनः—“ उत्तरेण वेदिं इयोर्वा विषु वा पक्षेषु
१५येनोऽत्यावौद्य शम्यपा चात्वारे परिमिते विजायनी भेदस्तादुदी-
षीनकुम्भया ऽन्तरितरस्येनोऽलिखति, विकायनी येऽसीति दक्षिणतः याकुम्भयाऽन्त-
रितस्येनोऽलिखति, अवतान्मा नाथितमिति पञ्चादुदीचीनकुम्भया ऽन्तरितस्येनो-
ऽलिखति, अवतान्मा व्यथितमित्युत्तरतः प्राचीनकुम्भया ऽन्तरितस्येनोऽलिखति ” इति ।

आपत्तमनः—“ अपरेण सूषावटदेवां संचरयत्वशिष्य वेद्यामुषारवेदिं दशपदी
सोमे करोत्यहीयसीं पुरस्वादित्येके तां मुमेन यजमानस्य वा इवेदिमाय शम्यपा
परिमितीते कम्यामाची निरुद्वयुवन्धस्पोत्तरवेदिः शम्यां पुरस्वादुदग्धां निधाय
स्येनोदीचीमध्यन्तरमुपलिखति विजायनी भेदसीत्येके दक्षिणतः प्राचीं विकायनी
भेदसीति १५शादुदीचीमवतान्मा नाथितमित्युत्तरतः प्राचीमवतान्मा व्यथितमित्युत्त-
रस्येद्यं सादुदक्षयत्वामें चात्वालसामुत्तरवेदिष्टपूर्णीं शम्यपा परिमित ” इति ।

अधीत्तरवेदेद्वाकारी महावेद्याः प्राग्भवे मूलिकाप्रक्षेपेण भिष्माद्यमान एक
आकारः । आपस्मन्मयो तदिष्या मन्त्रा उक्तः । मूलिका चात्वालगतेवि त-

三〇四

(मध्यमोधसाहृदयिने सर्वीकुतष्टुतिंस्तप्तवपि भित्तेविष्वेष्वार्थभाग उत्तरवेष्मभिपानम्)

मूर्खोऽपर जाकारः । तद्विषया बौधाग्नेयते पन्नाः । हे उत्तरवेदे त्वं मम विचायनी वद्विलुप्स्य विचस्य यापिकाऽस्ति । तिक्ष्य वद्विवेजसो ज्वालास्पस्य प्रापिकाऽस्ति । नाभितं वद्विषयाद्वक्तं पामवतात्, रक्ष । व्यथितं वेहव्यडाभास्त्रीयं मां रक्ष ।

पञ्चान्त्याचिरुयासुः शाम्भवा वेदिषरिमार्जं विपातुमाल्यायिकथा वेदिं पसुव-
न्यसङ्गाद्व्यावारणमधिष्ठे—

“तेषप उत्तरवेदिः सिंही रूपं कृत्वोभयानन्तराभकम्पातिदुर्जे देवा अग्न्यन्त यत्तराम्बा इयमुपावत्स्यंति ह इदं भविष्यन्तीति। वामुपामन्त्रयन्त साऽब्रवी-
द्वारं युजै सप्तांगमया काशान्त्रयभवय पूर्वीं कु माऽग्नेराहुविरआवता इति तस्मादुत्त-
रवेदिः पूर्वापेश्चाद्यांघारयन्ति वोरेवतः स्त्रै ” [सं० का० ५ प० २ अ० ७] शति।

अभेषपोरन्तेरणेत्यमिथानाचेभ्यो देवासुरेभ्य इति लभ्यते । ते देवास्तामुषा-
मन्त्रयन्त माध्यितवन्तः । मया मदनुयहेण भातूत्यामिभवात्सर्वान्कामान्युर्यं व्यक्त-
वध विशेषेण प्राप्त्यथ । तदर्थं त्वाग्याऽहुतिव्याघारणकृपा युष्माभिहृता प्रगे-
ष्यमाणादेष्वः पूर्वभाविनीं मां व्यक्तवै विशेषेण व्यापोतु मोमेवोदित्य दृश्यवाम् ।
सोऽप्यं वरः । यस्माद्दरो युवत्स्तमाचथा व्याघारयेयुः । वरवकारस्तु सिंहीरसि
भहिर्वीरसीत्यादिमन्त्रमाल्यौनावस्तरे वक्ष्येते ।

विषय-

“ शम्पया परि पिनीते मातृवास्त्वै साऽथो युक्तेनैव युक्तमव रुच्ये ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ७] इति ।

गदेया संदर्शी बाहुपरिमिता शम्भा तथा चतुर्दिश्चक्ररेति परिमितिः । अस्या उत्तरवैदेः सेषे भूमिः शम्भ्या निर्णीता मात्रैव न व्युना वहचमत्तादिपचारस्य पर्याप्तत्वात् । नाप्यादिका यथोक्तपचारानुप्रयुक्तभागस्याभावात् । किंच युक्तेनैव योग्येनैवोत्तरवैदिपयाणेन योग्यफलं पाप्नोति ।

मन्त्रालयाचे-

“विज्ञायनी मेऽसीत्याह विज्ञा होनानावचिकायनी मेऽसत्याह विकान्होना-
नावद्वतान्मा नाथितपित्याह नाथितान्होनानावद्वतान्मा व्यथितमित्याह व्य-
थितान्होनानावत् ॥१० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

४०८ श्रीमत्सायणाचार्यविवितभाष्यसमेता— [प्रथमकाण्डे—

(सच्चमोपसत् द्विने रथीकृतशङ्कविंशत्यद्वपुषीमित्वेऽदिग्रेदेशपूर्वभिग्नं उत्तरवेषभिधानम्)

विचं वहिरुपम् । विचार्थेन एतान्यज्ञाकवृन्दहिष्पापणेवेषमुच्चरवेदिरक्षत् । तिकं वहिज्ञालार्हा तेजनं वदार्थेन पदान्पामकर्तुं ।

विदेवग्रिरिति । वौधायनः—“अथ चात्वारे वहिनिधाय तस्मिन्स्फेन महरति विदेवग्रिन्मेंमो नामामे अङ्गिनो योऽस्यां पृथिव्यायस्यायुधा नामेहीति, तद्भूत्वोत्तर-वेषां निवपति यनेनाऽधूर्वं नाम यज्ञिये तेन त्वाऽऽध इति ” इति ।

आपस्तम्बस्त्रेकमन्त्रतामाह—

“तूर्णी जानुद्द्वं विविवरित वा खालोत्तरवेषयर्थान्वासून्हरति विदेवग्रिरितिग्नि ।

विदेवतरवेदेः संबन्धी योऽग्रिस्तस्य नम इत्येतनाम । अङ्गानां रस दाय-किरःशब्दस्य निर्वचनम् ।

तथा च अच्छन्दोमः प्राणोपास्तावामनन्दि—“ऐतमु पवाङ्गिन्ते मन्यन्देऽङ्गानां यदत्तरेन ” इति ।

वाजसनेयिनोऽन्यधीयोदे—“ये (?) अङ्गिनसोऽङ्गानां रसः” इति ।

अयं चाप्रिः सोमाहृत्यापारत्वाद्गाहं परपदक्षिणाम्यादीनां पृथे तारः । हेऽङ्गिनो यस्तदस्त्वा चारालग्नवस्त्रूपार्या पृथिव्यामिति वर्तते स त्वयायुष्यदेन नमेनाम्ना सुहित इहि चत्वरवेष्यामागच्छ । यत्वानाऽधूर्वं केनाप्यतिरस्कर्तं नाम यज्ञसंबद्धं तेन नाम्ना अपवहत्य त्वामुशरवेष्यामादपै ।

अहे अङ्गिन इति । वौधायनः—“द्वितीयं महरति विदेवग्रिन्मेंमो नामामे अङ्गिनो यो द्वितीयस्यां पृथिव्यामसतीत्यदत्ते—आयुषा नामेहीति हत्योचरवेष्या निवपति यनेऽनाऽधूर्वं नाम यज्ञिये तेन त्वाऽऽध इति, तृतीयं पृथिव्यामसतीत्यादत्ते—आयुषा नामेहीति हत्योचरवेष्या निवपति यनेऽनाऽधूर्वं नाम यज्ञिये तेन त्वाऽऽध इति, तूर्णी चतुर्थं हरति सह वहिषा ” इति ।

आपस्तम्बः—“ऐतनैव यो द्वितीयस्यामिति द्वितीयं यस्तृतीयस्यामिति तृतीयं तूर्णी चतुर्थं हरति ” इति ।

अपामे अङ्गिनो यो द्वितीयस्यामित्याम्नातो द्वितीयपञ्चतस्याऽङ्गो विदेवित्या-दिरनुपक्षयते । अवसाने च पृथिव्यामित्यादिरनुपक्षयते । तृतीयस्यामित्यादिवरम्—

१ स. “तमेवा” । २ क. ष. क. च. या । ३ स. “गन्धाचङ्गानां” । ४ स. ग. च. हत्या ।

प्रपा० २ अनु० १२] कृष्णयजुवेदीयतैचिरीयसंहिता । ३०९

(प्रथमोपस्थिते स्वीकृतपदाविश्वपरिमितवेदिप्रवेशपूर्वमात्र उत्तरवेचाभिधानप्)

मन्त्रस्तस्य विदेरित्यादिरेवानुषष्ठते । चात्वालास्थित्यायाः पुधिष्ठा अंशमेदेन
द्वितीयत्वं तृतीयत्वं च वृष्टव्यम् ।

विषये—

“ विदेरित्यादिरेवानुषष्ठते तामाप्ते अङ्गिर इति विर्हरति ए एैषु छोक्तेष्वश्वस्तान्ते-
वाय रुचे तृष्णीं चतुर्थीं हरत्यनिकृमेवाद रुचे ” [सं० का० ६ प० २
अ० ७] इति ।

छोक्तेष्वश्वस्तान्ते तामाप्तीनामवरोधाय विहरणमेवाद्वोक्तव्यादिति निश्चित्य
वक्तुमशक्त्यवेनानिरुक्तस्याग्निसामान्यस्यावरोधाय तृष्णीं हरत्य ।

सिंहीरिति । दौधायनः—“ अथाभ्युरुचरवेदै पुरीषं संपर्याति सिं-
हीरसि पहिरीरत्तीति ” इति ।

संपर्याति मिभयति ।

आपस्तम्भः—“ सिंहीरसीत्पुरुचरवेदै निवपति ” इति ।

वेदः सिंहमृगत्वं दर्शयति—

“ सिंहीरसि पहिरीरत्तीत्याह सिंहीर्हेषा रूपं कावोभयानवराजकम्याति-
हत् ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

महिषीमहीनीया । ग्राहणान्वरे वा महिषीजादित्वं वृष्टव्यम् ।

उविंति । कल्पः—“ उह प्रथस्तोरु ते यज्ञपतिः पथवाभिति प्रथपिता
प्रुदाऽस्तीति शब्दया संहत्य देवम्भः शुन्यस्तेत्पद्मः प्रोक्ष देवम्भः शुम्भस्तेति
सिक्ताभिरत्कीर्त्य ” इति ।

पथस्त्वं पस्त्र । ध्रुवा इडो । शुम्भस्त्वं शुज्ज्वा भव । शुम्भस्त्वं शोभिवा भव ।

व्याचक्षणं क्षेत्रं विषये—

“ उह प्रथस्तोरु ते यज्ञपतिः पथवाभित्याह पञ्चानयेव पञ्चया पशुभिः
पथयति ध्रुवाऽस्तीति सूर्यनिति धूर्त्य देवम्भः शुम्भस्त्वं देवम्भः शुम्भस्तेत्पद्म चौक्ष-
ति प च किरति शुद्धै ” [सं० का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

इन्द्रोप इति । कल्पः—प्रोक्षणीभिरुतरवेदिं प्रोक्षति—इन्द्रोपस्त्वा वसुभिः
पुरस्तात्पातिवति पुरस्तान्मनोजवास्त्वा पितृमिदंकिणतः पातिवति दक्षिणतः पवे-

वास्त्वा कृद्वः पश्चात्पात्तिवि पर्वताद्विष्टकमां त्वाऽप्यद्विष्टवैरुतरतः पात्तिव्युत्तरतः ॥
इति ।

इन्द्रघोषादिनामका देवाः परिवृत्तास्तदनुवरा वस्त्वादिगणास्तैर्गणैः सहितास्ते
देवाः पान्तु ।

पुरस्तादित्यादिदिव्यादकशब्दपयोरेण दिव्येवतातुष्टिकरं प्रोक्षणमित्याह—

“ इन्द्रघोषस्त्वा वस्तुभिः पुरस्तात्पात्तिव्याह दिग्मध्य एवैनां प्रोक्षति ” [सं०
का० ६ प० २ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणं विषयात् प्रस्तौति—

देवाः येदुपरत्वेदित्यादवर्तीहैव वि जयामहा इत्यसुरा वज्रमुद्यथं देवामध्या-
यन्द तानिष्ट्रियोऽत्र वस्तुभिः पुरस्तात्पात्तिव्याह दिग्मध्य एवैनां प्रोक्षति ॥ [सं० का० ६ प० ६ अ० ७] इति ।

अपकम्य देवासुरसेवयोर्मध्ये विहन्तीमुत्तरवेदिं यदा देवा उत्तमायन्त
तदानीमसुरा पूर्वमचिक्षायन् । यदेवेषा देवासुपावर्तेत तदा त एक विजयेरन् ।
तस्मादिहैवेदानीमेव तदुपावर्ततात्पात्तिव्याह देवानिवासमह इति विभिन्नय वज्रमु-
थय देवानभिकृष्ण महात्मासवाः । शान्तुराजिन्नवोषाकुर्वन् ।

विषये—

“ पदेवमुत्तरवेदिं प्रोक्षति किम्बद्य पृष्ठ वद्यजनानो भ्रातुर्द्यात्म पुद्दते ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

प्रोक्षणशेषस्य निनयनं विषये—

“ इन्द्रो यतीन्त्सालावृक्तेभ्यः मायच्छतान्दक्षिणक उत्तरवेदा आद्यन्तवो-
क्षणीनामुच्छिष्ठेत तदक्षिणत उत्तरवेदी नि नयेष्यदेव तत्र कूरं तत्तेन शमयति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

[इन्द्रो] यतयो देवान्हतुं सर्वदा प्रयत्नाना उत्तमाभयेण प्रच्छलवेषा
आत्मारत्तान्हत्वा सालावृक्तेभ्यः भ्रम्यो दृचरान् ।

निनयनकाले घ्यानं विषये—

“ र्ण हिष्यात्ते घ्यायेच्युचैनेमर्यति ” [सं० का० ६ प० २ अ०
७] इति ।

कृत्वा शोकेनार्थयति घोरयति ।

सिंहीरसीति । कल्पः—“ अथेनां हिरण्यमेमीर्थोयोक्तव्या पश्चात्गृहीतेन
व्यावाहरयति सिंहीरसि सात्त्वसाही स्वाहेति: इक्षिणेऽस्ते, सिंहीरसि सुप्रजावनिः
स्वाहेत्पुत्ररस्या भ्रोण्यां, सिंहीरसि रापसोषवनिः स्वाहेति दक्षिणरस्या भ्रोण्यां,
सिंहीरस्यादित्यवनिः स्वाहेति उत्तरेऽस्ते, सिंहीरस्या वह देवान्देवयते एज-
मानपम् स्वाहेति मध्ये ” इति ।

हे उचरदेव त्वं सिंहत्वप्रधारिप्यसि । सपलसाही वैरिषाविनी । सुषग्नाद-
निः शोभमाणस्यभूषणपदा । रामस्तोषविभिः प्रधाविभवसशुचिदा । आदित्यप्रथनि-
भैतिसंबन्धिप्रधिष्ठापदा । देवस्थै देवानिष्ठात्वे यज्ञवाक्यात् ऐर्वद् हत्यमहु ।

उत्तरेदैवरवाक्यमनुसूत्यैकैके कामयेकैकाहुत्था शानुष्ठित्वैव पञ्चतृत्यितमध्ये
दृष्टिपति—

“ सोतरेविदिरबीत्सवैष्मया कामान्धभवयेति ते देवा आकामयन्त्रासुरास्त्रा-
तुव्यानभि भवेषेति तेऽग्निहृष्टुः सिंहीरसि सपलताही स्वाहेति देवज्ञान्त्रातुव्या-
नम्यमध्यन्तेऽसुरास्त्रातुव्यानविभूयाकामयन्त्रं प्रभी विष्णेषहीति तेऽग्निहृष्टुः सिंही-
रसि तुपजावनिः स्वाहेति ते प्रवामविष्णुत ते शब्दाविच्छाकामयन्त्रं प्रश्नविष्णु-
पहीति तेऽग्निहृष्टुः तिर्हीरसि रायस्तोषवनिः स्वाहेति ते पश्चानविष्णुत ते पश्चा-
नविष्णुवाऽकामयन्त्रं प्रविष्टौ विष्णेषहीति तेऽग्निहृष्टुः तिर्हीरस्तापिष्ठवनिः स्वाहे-
ति त इमां प्रतिष्ठापविष्णुत त इमां प्रतिष्ठां विच्छाकामयन्त्रं देवदा आशिष
उदेयामेति तेऽग्निहृष्टुः तिर्हीरस्ता वह देवान्देवपूर्वं प्रज्ञानात्य स्वाहेति ते देव-
ता आशिष उपाऽऽप्यन् ॥ [श० का० ६ प० ५ अ० ८] इति ।

आशिष इथ्यमाणा हृषि:स्त्रीकाररिणीदेवता उपेथाम् प्राप्नुवपेति कामय-
माना प्रष्टारस्ते देवाभ्यरमाहुत्या वैथेव प्राप्नुयन् । कर्मकलानि वाऽप्याऽऽशीःशब्दे-
नोरुपन्ते ।

आत्मविसरणमां विधत्ते-

“पञ्च रुतो व्याधारपति पश्चात्परा पहिकः पाइको मजो यज्ञपेवाव ह-
नेह” [सू० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

ग्रैण्ड विपक्षे—

“अथाया व्यापारयसि तस्माद्धण्डया पश्चकोऽनुगति ष हरनि प्रदिग्दित्यै”
[सं० का० ६ प० २ अ० C] इदि ।

५१६ श्रीमत्सांयणा चार्यविरचितभाष्यसमेता— [१४थमेकाठडे—

(मध्यमोपसद्विने स्वीकृतशद्विरचित्पदपरिमितवेदिवदेशपूर्वभग्य उच्चरत्वेणमिथानम्)

अक्षण्या वक्तव्या । दक्षिणेऽप्त उच्चरभौषिणिरित्यादिका वक्तव्यः । पश्चवः
शब्दनकाढे वादायद्वृग्ननि वक्तव्येन प्रहरभित संकोचनपन्ति । जब आहुरिवकल्प
प्रविहितवै भवति ।

भूतेभ्य इति । कल्पः—“ भूतेभ्यरत्वेति सुचमुद्गुहा ” इति ।

हे शुद्धस्त्वां भूतेभ्यभिरत्वेभ्यो वेवेभ्य उद्गुहामि ।

विधत्ते—

“ भूतेभ्यस्त्वेति सुचमुद्गुहाति य एव देवा भूतात्मेषां तन्मागवेषं तानेव तेन
शीणाति ” [स० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

भूतोदेशेन सुगुद्भूतेन सत्त्वताः सन्तः श्रीपन्ते ।

विश्वायुरिति । कल्पः—“ अथ वौतुद्वान्वरिधीन्वरिदधावि विश्वापुरसि
प्रथिवीं हरहेति नभ्यवं, द्वृष्टिक्षिदस्थन्तरिले हरहेति दक्षिणाभ्, अच्युतक्षिदति
दिवे हरहेत्पुत्ररम् ” इति ।

हे नभ्यवपरिषेत्वं कुरुत्वायुःपदोऽसि द्वृथिवीं हरां कुरु । हे दक्षिणापरिषेत्वं
स्थिरनिवासोऽसि । हे उच्चरपरिषेत्वंविनेशनिवासोऽसि ।

विधत्ते—

“ वौतुद्वान्वरिधीन्वरि वृथात्येषां स्त्रीकानां विश्वृतै ” [स० का० ६ प०
३ अ० ८] इति ।

परिषिष्येण इयो लोका विधुता भवन्ति । पुत्रोद्देवदाकुः ।

अग्नेनिति । कल्पः—“ अथादिशिहान्संभारान्विवपति गुल्मुहु तुमन्विदो-
जनं शुक्रामूणांस्तुकामग्रेष्मसात्मग्रेः पुरीवमसीति ” इति ।

हे संयारस्त्वरूप रवप्रेमांसकं पूरकं चागि ।

संभारान्विवातुं परत्वौति—

“ अग्नेत्ययो ज्यायांसो भ्रातर आसेते देवेभ्यो हर्वयं वहन्तः प्रापीयन्व
सोऽशिरविभेदित्यं वाव स्य आर्तिमाऽरित्यर्थति त भिलाषत त यां वनस्पति-
जवत्सत्त्वां पूतुद्वी पापोऽधीर्षु ताऽ सुगन्धितेजेन यो पशुषु दां पेत्रस्यान्वरा शुद्धेः
तं देवताः पैषमैष्ठुन्तमन्विन्दन्तमद्वृत्युप न ओ वर्तस्व हर्वयं नो वहेति सोऽ-
नवीदरं वृणे यदेव मृहीवस्याहुतस्य वहिःपरिषिद्धि स्कन्दात्मेभ्यां भ्रातृणां भ्रागभे-
षमसादिति वस्माद्यद्वृहीतस्थाहुतस्य वहिःपरिषिद्धि स्कन्दति तेषां तन्मागवेषं तानेव
तेन प्रीणाति सोऽमन्यवास्थन्वन्तो मे पूर्वे भ्रातरः प्रापेष्वतास्थानि शावया इति

प्र० २ अ० १२] कुण्ठयजुवदीयतनिरीयसंहिता । ३१५

(मध्यमोपरात्मविने स्तीकृतवद्विक्षेपवपरिमितवेदिश्वेशपूर्वभाग उत्तरवेदभिकानम्)

स यात्यस्थान्यदातयत तपूत्तद्वभवद्यन्मात्तत्तत्तुरभूतं तदगुल्मुदु ” [स० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

भावरो हविर्वहनमयासेन यथा मृता इत्थमेव सोऽन्योऽपि मृतिं प्राप्त्यतीति
मीदोऽशिर्निरुद्धो वनस्पत्योषधिपशुज्ञेकैकां रात्रिमदत्तत् । देवदारुक्षं तुगन्यपु-
क्तुणे पेत्यस्ये भेषस्य चूल्लन्योर्भिषे च क्रमेण तं वसन्तं देवा हविर्वहने पैरपितु-
मैच्छत् । तमन्विष्यालभन्त । सुगुदगृहीतस्य हविषो यज्ञेशरुतं होमात्पूर्वं परि-
विष्यो षहिहैविः स्कन्देत्तस भानुभावोर्तित्वप्रेवैर्वः । अस्थन्वन्वस्त्वगरिष्यमां-
सोपेतः परिषत् नृतास्तदीयान्यस्थीनि मांसानि च शात्रैव परित्यजानि । परि-
त्यकानि तानि पूतुद्दु गुल्मुल्वभवताम् ।

विधत्ते—

“ यदेत्तम्त्संभारान्त्संभरत्याग्नियेव दत्तं भरति ” [स० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

मन्त्रमतेन तुरीषशब्देन संभारत्वं वहिपुरवं विवक्षिदमित्याह—

“ अग्नेः पुरीषमस्तिस्याहाग्नेहेत्यत्पुरीषं परत्संभाराः ” [स० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

गुल्मुल्लुगुणनितेजनशुक्रोणस्तुकाः संभाराः ।

किंच देवदारुपरिधित्वेभ वहिना भावरोऽस्य संनिधीयन्त इत्याह—

“ अथो स्वत्वाहेत्वे वावैनं ते भातरः परि शेरे यत्तौतुदवाः परिवय
इति ” [स० का० ६ प० २ अ० ८] इति ।

एवमग्निं परितः शेरते ।

अथ विनियोगसंश्लेषः—

“ विनीचराल्पवेद्यं चतुर्भिः परितो लित्तेत् ।

विदेशिभिर्हरेत्तासून्त्तहीर्वेद्यां विनिक्षिपेत् ॥ १ ॥

उह प्रथयते वेदिं धृवा संहरत्य शास्यता ।

देवे शोद्धय तथा देवे सिकताऽध्यावकीयते ॥ २ ॥

इन्द्र शोद्धय चतुर्दिव्यं सिंहीरसदेषे तथा ।

ओगिङ्गेये च मध्ये च व्याचारत्यति पञ्चमिः ॥ ३ ॥

३१४ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [प्रथमकाण्डे—

(उत्तरवेदिसमीक्षयतिहिर्विनामिश्राद्)

भूतेभ्यः सुचमुद्गृष्ट दिशा परिष्पलयः ।

अग्नेः संस्थाप्य संभाराम्बन्धाः पहूर्विश्वलिमेताः ॥४॥^{१२} इति ।

तात्र विशेषमीमांसा । नापि च्छन्दः ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते पाठ्यरीये वेदार्थपकाशे कृष्णायज्ञवे-
दीयतैर्चिरीयसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके
द्वादशोऽनुवाकः ॥ १२ ॥

(अथ प्रथमाण्डके द्वितीयप्रपाठके अन्तोदस्तेऽनुवाकः) ।

युञ्जते मनं उत युञ्जते पिण्डो विश्रा विप्रस्य
वृहतो विपश्चितः । विहोत्रा इथे वयुनावि-
देक इम्ही देवस्थं सवितुः परिष्कृतिः । सुवा-
मदेवद्युषार्थ आ वृद्ध देवश्रुतौ देवेष्वा चोदे-
यामा नो यत्रो जायतां कर्मण्यो यश्च सर्वेऽनु-
जीवाम् यो वृहनामसंदृशी । इदं विष्णुविच-
क्रमे त्रिधा नि दधे पदम् । समूढमस्य (१)

पात्सुर इरावती षेनुमती हि भूतेऽसूयव-
सिनी मनवे यशस्यै । व्यस्कम्भाद्रोदसी वि-
ष्णुरेते वाधारं पृथिवीमिभितो मसूरैः । प्राची
प्रेतमध्वरं कल्पयन्ती कृद्धै यज्ञं नयतं मा
जीहवतमत्र रमेयो वर्धन्पृथिव्या दिवो वा
विष्णवुत वा पृथिव्या महो वा विष्णवुत वाऽ-
न्तरिक्षाद्वस्तौ पृष्ठस्व वहूर्भिर्वसुव्यै रा प्र
यच्छ (२) दक्षिणादोत सव्यात् । विष्णो-

[उत्तरवेदिसमीपवर्तिहविर्बानभिशानम्]

तुकं वीर्याणि प्र वौर्थं यः पार्थिवानि विममे
रजा॒सि यो अस्कमायदुत्तरः सधस्यं विच-
कमाण्ड्येऽपेक्षायो विष्णोः राट्टमसि विष्णोः
पृथमसि विष्णोः इन्द्रज्ञे स्थो विष्णोः स्यूरसि
विष्णोऽर्द्धवर्षसि वैष्णवमासि विष्णोने त्वा ॥ ३ ॥

[अस्य यच्छैकान्वर्तवारिःशब्दे] ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाण्डके
द्वितीयप्रपाठके ऋयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके ऋयोदशोऽनुवाकः) ।

द्वादशोऽनुवाक उत्तरवेदिरभिहिता । तत्समीपवर्तिहविर्बानं ऋयोदशोऽनुवाके॒-
भिषीयते ।

युञ्जत इति । कलः—“नाहैपरम जाग्रं विलाप्योत्पूय सुवि चतुर्गृहीतं गृही-
त्वा शादाभुवर्णे सावित्रं युहोत्यन्वारव्ये यजमाने युञ्जते यन उत्त युञ्जते
धियो विपा विपस्य त्रुहतो विपश्चितः । वि होता द्वे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य
सवितुः परिषुतिः स्वाहेति ॥” इति ।

होपार्थं स्वाहाशब्दोऽन्याहतः । विपस्य ब्राह्मणस्य यजमानस्य तंवन्धिनो
विपा जालणा काविजो मनो युञ्जते लौकिकचिन्नाभ्यो मनो निवार्थं यज्ञवि-
न्वायां तत्पर्थम् नियमयन्ति । तयो धिय इन्द्रियाण्येवि ॥ यज्ञार्थेत् स्वस्वव्यापा-
रेत् नियमयन्ति । कीदृशस्य विपस्य । त्रुहतो विपश्चितः । अवीतवेदत्वाद्युहत्य-
मध्याभिज्ञत्वाद्विपश्चित्त्वम् । कीदृशा विपा । होता होपकर्त्तारः । वदिदं विपाणां
मनोनियमनादिसामर्थ्यमिक इद्विद्व एक एव सुतं । कीदृश एकः । वयुनावित्,
मार्गान्वेनि सर्वज्ञ इत्पर्थः । न चैकस्य सर्वसृष्टौ विस्मेतव्यम् । यतः सवितुः पेर-
कस्यान्याभिजो देवस्य परिषुतिर्पही महती ।

तथा चाऽप्यर्थविणिका अवीयते—“यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमर्थं तदः” इति ।

३१६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितमाध्यसंस्कृता— [१ संधमक्रमपत्रे—

(उत्तरवोद्दिसनीप्रतिविधिनामिथानम्)

वाजसनेपित्रात्—“ स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिष्ठिः सर्वभिद् पश्चास्ति परिदं किंच ” इति ।

भेदाभ्यतरात्—“ पराऽस्य शक्तिर्विवैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानवल्लक्षिया च ” इति ।

एवं सर्ववोदाहार्यं ।

एते मन्त्रं विनियोगुमुखोद्घातत्वेनानुडेवं विधत्ते—

“ वज्रयद् स्थानि वरुणपाशादेवैने मुञ्चति म गेनेकि मेध्ये एवैने करोति ॥
[सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

हविर्धननामकमोः शक्तयोर्यत्त्वं वज्रमासिच्छ्रद्धस्यदि मुञ्चत् । पणेनेकि पश्चालयेत् ।

अब सूत्रम्—“ वृषुक्षूर्यंशकटे नद्युगे^३ प्रविहितदास्ये प्रक्षालय तयोः प्रथ-
मग्रधितान्नन्धीनिवस्य नवाच्यज्ञातांकृत्याऽप्येण प्रार्थ्यज्ञामितः पृष्ठचामंध-
वनपन्परिभिते रुद्रदिवी अवस्थापति ” इति ।

पृष्ठर्था वेदिष्ये पाकप्रतीचोः शदृक्षोर्ध्योः रज्जुं वृष्टेऽस्यदनवन्वयवधानयकुर्वन् ।
मन्त्रविनियोगपूर्वकं शक्तप्रेरणा विधत्ते—

“ सावित्रिपर्वा हृत्वा हविर्धने म वर्तयति सवितृप्रसूव एवैने म वर्तयति ॥
[सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ स्थाच्चेदेशशान्दः सुवागित्यनुमन्त्रयते ” इति ।

तु च मन्त्र एवमान्मात्रः—

सुवागिति । हेऽक्षदेव दुर्मान्मृदान्दति तुवाग्मृत्वाऽस तमन्तरात्रौपस्तरीं
दाचं वद । हे देवभूतो परम्पात्रवस्ती प्रज्ञानोऽप्यं पुष्मान्यजनीति देवेष्वाधोभे-
याम् ।

सुदाक्षश्चदोषयोर्ददीर्घति—

“ वरुणो वा एष दुर्मान्मृदमतो वज्ज्वो यदक्षः स यदुत्सर्जेद्यजमानस्य गृहान-
म्नुत्सर्जेत्सुवादेव दुर्योर्ज्ञा वदेत्याह गृहा वै दुर्योः शास्त्रै ॥ [सं० का०
६ प० २ अ० ९] इति ।

अक्षस्य वन्धनहेतुपाशोपेत्वाद्वृक्षणत्वम् । वरुणस्य कूरत्वाद्वृक्षं । उत्स-
र्जेत्, शब्दं कुर्यात् ।

१. क. य. अ. “र्धेष्व पूर्व । स. “र्धेष्व पूर्व । २. स. “गेऽगतिहि । ३. स. “दक्षेश ।

(उत्तरवेदिसमीपवर्तिहर्षिर्वानामिधानम्)

कल्पः—“अथेने पत्नी पदतूतीयेणा(ना)प्रज्यमित्रेषोपानवत्या नो चीरो जायदामिति” इति ।

स चैवमाम्नातः—

आ म इति । कर्मणि साधुः कृशलो वीर आलस्यरहितः पुत्रोऽस्याकमा-
जायदाम् । ये शीवाम यथ वहूनां वशी नियमनशक्तिमानसद्वेष्, वाहशो
जायताम् । अत कल्पे पदतूतीयशब्देन सोमक्यणीपद्रजसस्तुतीर्णशः पूर्वं संयु-
हीतो विवक्षितः ।

अक्षोपाञ्चनं विधते—

“पत्न्युपानकि पत्नी हि तर्तस्य मित्रं मिवताय पदे पत्नी यज्ञस्य करोवि-
मिथुनं तदयो पत्निया एवेऽ यज्ञस्यान्वासम्भो अवच्छिष्यते” [सं० का० ६
प० २ अ० ९] इति ।

इदमिति । कल्पः—“दक्षिणस्य हविर्धानस्म रथादक्षमुग्मुच्य दक्षिणस्यां वर्तन्या
स्फ्येनोदत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरिस्तीर्ण्यमित्राहोवि—इदं विष्णुविचक्षेते वेदा
नि दधे पदम् । समूद्रमस्य पाऽनुरोद्धरेत्यपरं चतुर्मूर्तीति गृहीत्वोत्तरस्य हवि-
धानस्य रथादुपसूप्त्योत्तरस्यां वर्तन्यां स्फ्येनोदत्यावोक्ष्य हिरण्यं निधाय संपरि-
स्तीर्ण्य जुहोति—इरावती ऐनुमती हि भूवद् सूर्यवतिनी पवदे यशस्ये । अस्क-
म्नादोदसी विष्णुरेते दाखार पृथिवीमित्रो भयूत्तैः स्वाहेवि” इति ।

विष्णुस्त्रिविकमावतारं धूत्वेदं विश्वं विभज्य कर्मेते स्म भूमावेकं पदमन्तरिक्षे
द्वितीयं दिवि तृतीयमित्येवं वेदा पदं निर्देवे । पांसवो भूम्यादिलोकत्वायस्य पदस्य
सुनित तत्पांसुरम् । अस्य विष्णोस्तस्मिन्पदे विश्वं समूद्रं राम्यवन्दभूवदम् । किंच—
इरावती अन्नवती ऐनुमती ऐनुबृहुक्षरिरा गौत्तद्वयी सूर्यवतिनी शोभनैर्यवैतरभ्य-
वहायैर्युके मनवे मानवमजार्थं यशस्ये यज्ञोनिमित्ते भवतम् । एते रोदसी यावा-
पृथिव्यौ विष्णुवर्यस्कम्नादिभूज्य रथापितैवान् । सां च पृथिवीं भयूत्तैः स्वतेजो-
रूपैनानाजिविमितो दाखार पुरोष । स विष्णुरन्योत्तरहविर्धानमागार्हहृष्या
पीयवाम् ।

विधते—

“दत्तना वा अन्वित्य यज्ञ रक्षारसि जिवाऽसन्ति वैष्णवीम्यामृगम्यां वर्त-

६१८ श्रीमत्सायर्णाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ पथमकाण्डे—

(उत्तरविद्यासमीपर्वतैहविर्णामिश्रणम्)

नोर्जुहोति यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञादेव रक्षाःस्थप हन्ति ॥ [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

वार्षिना शकटपार्गेण । अनित्यानुपविश्य । यज्ञो देवम्भो निलाथत विष्णु
रुपं कृतेत्पुकृत्वायशस्थ विष्णुत्वम् । अत एव वैष्णवपञ्चोऽन न व्यधिकरणः ।
यज्ञादेव विष्णुत्प्रयज्ञादारेणैव ।

होमाधारत्येन हिरण्यपक्षेषं विष्णु—

“ यद्भयुरुत्तमाचाहुतिं युहुपादन्तोऽध्ययुः स्पावकाःसि यज्ञः हन्तुर्हिरण्य-
मुपास्य युहोत्प्रिवत्येव युहोति नान्तोऽध्ययुर्मैवति न यज्ञः रक्षाःसि ग्रन्ति ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

प्राचीति । कल्पः—“ अथेन संतरिण्यु संपैषमाह हविधीनाम्या प्रवैर्यं-
मानाभ्यादनुहृष्टीति विहकापां मवर्तयन्ति माची भेतयधरे कल्पयन्ती कर्व
यज्ञं नपतं या वीक्षरतामिति ” इति ।

हे शकटे याहुमुते गच्छत्वम् । कीदृष्टे । अधरे कल्पयन्ती देवकर्म वाधर-
हितं कुर्वन्ते । किंत्रोऽध्ययुपरिवर्तिवेवान्वति यज्ञं नपतं या कुटिले भवतमसु-
रान्मा यापयत्वम् ।

प्राचीक्षाद्वारयमाह—

“ग्राची भेतयर्वं कल्पयन्ती इत्याह सुकर्मवैने लोकं नमयति ” [सं० का०
६ प० २ अ० ९] इति ।

कल्पः—“ आहवनीयापतीचल्लीन्यकमानुचित(च्छे)व्यात्र रमेशामिति
नभ्यस्थे स्थापयित्वा ” इति ।

नम्यशब्देन कल्पकवयोपेते चके नाभिषुकं प्रधमकल्पकमुख्यते । तस्म-
न्यथा शकटं विदति वथा स्थापयेत् । पाचीनवशस्थो यः पुरातन आह-
वनीयस्तस्येत कर्वं गाहैपत्यत्वम् । आहवनीयस्तूतरेदिश्य एव । तैत्रयपुरात-
नगाहैपत्यस्य शालामुखीयत्वमिति ।

तथा च मूर्त्तम्—“ प्रवर्घ्यमुद्वास्य पशुबन्धवद्विभि प्रणयत्येष सोपस्याऽह-
वनीयो यतः प्रणयति स गाहैपत्यः ” इति ।

(उत्तरवेदिसमीपिवालिहनिधनिना(भिधानव.))

मन्त्रपाठस्तु—

अन्नेति । हे शकटे देवयजनास्ये पूर्थिव्याः शरीर उत्तरवेदाः पश्चिमभागे
मक्षमन्त्रयमवशेष्य यत्स्थानमस्ति अत्र स्थाने कीदत्तम् ।

देवयजनरूपाया वेदेः पूर्थिव्यशरीरत्वं यदिमामाविन्दुल तदेष्यै वेदित्वमित्येत-
स्मिन्बाहाणे प्रसिद्धमाह—

“ अत्र रमेधा वर्ध्मन्पूर्थिव्या इत्याह वर्ष्ये श्वेतस्त्वपूर्थिव्या यदेवयजनम् ”
[सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

कल्पः—“ दिवो वा विष्णवित्यव्ययुदक्षिणस्य हविर्धानस्य दक्षिणं कण्ठ-
वादैन्द्रनु मेथीं निहन्ति तस्याभीषां निनहतयेवमुत्तरस्य प्रतिप्रस्थादा विष्णोनुक-
पित्युत्तरस्योत्तरं कण्ठवादैन्द्रनु ॥ इति ।

युगस्य दक्षिणोत्तरभागौ शकटस्य कण्ठस्थानीयौ । वयोरातदै इन्द्राभ्यां सह
इत्तरवन्धनम् । दक्षिणवन्धनसंधीं मेथीं निनहतव्या ।

मन्त्री त्वेऽपि इठिती—

दिव इति । हे विष्णो युछोकादा भूलोकादा महाडौकादा इत्तरारिक्षलोकादा
तमानीतिर्थेहुभिर्वनसपूर्हेः स्वहस्ती पूरथ । हे विष्णो पूर्णधनादक्षिणात्स्थाच
इस्तादामयाच्छ वहुकृत्व आवृत्य प्रकृष्टं पश्चिमुकादिकं देहि । नुकपित्यव्ययं कर्म-
वाचकम् । विष्णोर्वर्धिणि कर्माणि पवोचं त्रिवीणि । कानि कर्माणि । यो विष्णुः
पार्थिवानि रथांसि परमाणुभिर्येषि निर्मितवाम्परिगणितवर्त्ति । पुनरपि यो वि-
ष्णुरुत्तरमुपरिवर्त्ति सघस्थं देवानां सह वासस्थानं युलोकमस्कभावत्, यथाभ्यो
न एवति वया स्तम्भितव्यान् । पुनरपि यश्चेषा विचक्षमाणजित्यु लोकेषु पदवयं
निदधी, उरुभिर्वहात्मनिर्मिते च ।

पेद्या निस्तननं विष्णसे—

“ शिरो वा एवयज्ञस्य यद्विधीनं दिवो वा विष्णवुं वा पूर्थिव्या इत्याशी-
पंद्यचाँ दक्षिणस्य हविर्धानस्य मेथीं नि हन्ति शीर्षत एव यज्ञस्य पजपान
आशिषोऽव रुन्धे ” [सं० का० ६ प० २ अ० १] इति ।

यथा शिरसि चक्षुरादीनि गोलकानि निर्धीयन्ते तथा हविद्वयाणि शकटे
निधीयन्ते इति हविर्धानस्य यज्ञशिरस्त्वम् । हस्तौ पूर्णस्थाऽप्यच्छेऽथाशीर्यस्या
क्षचः पदेषु प्रसीयते सेयमूर्याशीर्यदा । यद्यप्येषा मेथीं न प्रकाशयति वथाशीर्य

३२० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१४थमकाण्डे—
(उत्तरवोदितमीषबलिहविर्बन्नाभिधानम्)

नाचनिकोऽत्र दिनियोगः । अनेन मन्त्रेण मज्जाचिरसो हविर्धानाद्यजपान आशिषः
पापोवि ।

आङ्गादके विधरे—

“ दण्डो वा औपरस्तुतीयस्य हविर्धानस्य वषट्करेणाक्षमपिष्ठनद्यनूनीयं
छविर्धानियोहृदाहियते तृष्णीयस्य हविर्धानस्मायकृद्ध्ये ” [स० का० ६
प० २ अ० ९] इति ।

दण्डो नाम कथिद्दत्तुर उपरनामकस्यासुरस्य दुषो वषट्कारदेवेन तहै पैर्वी
कृष्ण तदृक्षारां प्रियं तृष्णीयस्य शकटस्थाक्षमपिष्ठनत् । आत्मस्तुतीयस्य शक-
टस्य प्रियनिपित्तेनैकेकस्य शकटस्योर्ध्यं तुषादिनिर्भिर्व छदिः स्थापयेत् । तत्र
दक्षिणोत्तरपार्थियोः परिभयणार्थे है छदिषी अपेक्ष्य तृष्णीयम् । अथ शकटे
अन्वर्षात्य विर्धानालव्यं मण्डवं निर्षीतव्यम् । तत्र दक्षिणशकटात्मुरो ग्रहा-
सादनापात्रकार्यं शिवदा दक्षिणोत्तरत्तेण वट्संस्माकाः स्थूणा निखातव्याः ।
एवं पथान्नामे वट् स्थूणा निस्तातव्याः । तयोः स्थूणापङ्कन्योहृदयौ वंशावा-
द्याति ।

विष्णो इति । अत्र कलः—“ दाहूरश्चौ वंशो पोहत्यव्यस्यते पुर-
स्तावृतार्टी विष्णो रराटमसीति ” इति ।

हविर्धानमण्डवस्य विष्णुदेवताकात्माद्विष्णुत्वम् । पूर्वद्वारवर्तिस्तम्भयोर्यद्ये
काविदपैर्माला ग्रध्यते, तां दर्ममालां तदन्धमापारं तिर्मदंशं या संबोध्य
पुरुषललाटतेनोऽवर्तितुं विष्णो रराटमसीत्युच्यते ।

विष्णोरिति । कलः—पाचो वंशानत्पापादाय विष्णोः पृष्ठमसीति तेषु
पृष्ठयं छंदिरभ्युहति अरतिविस्तारं नवायामम् ” इति ।

पश्चपुरुषस्य हविर्धानालव्यं मण्डवं शिरस्तत्साम्यं मन्त्रैरुच्यते इत्याह—

“ शिरो वा एतद्यज्ञस्य यज्ञविधाने विष्णो रराटमसी विष्णोः पृष्ठमसी-
त्याह वस्मादेतात्मदा शिरो विष्णुत्वम् ” [स० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

एका राटी, एकं छदिः, हौ रराटधन्ताविति मायन्तो मण्डवस्य प्रकारा
एताद्यैतावत्पकारे विरो विश्वकर्मणा विशेषेण स्थूतं, शिरस्याच्छादिका त्वगेव
च्छदिः स्थापनीया ।

प्रपा० ५ अनु० ३ ३] कृष्णशजुवेदीयत्वं चिरीयसंहिता। ३२१

(उत्तरदेविसमीकरणताहृविधानमित्यानन्)

विष्णोरिति । कल्पः—“ पार्थयोऽछदिवी निधाति विष्णोः स्वयंते स्य इदि ” इति ।

विष्णोरिति । कल्पः—“ विष्णोः स्पूरत्सीत्यभ्यर्दक्षिणं बाहुं स्युत्वा विष्णोऽमृतमसीति प्रहातं ग्रन्थं करोति वैष्णवमसीति विष्णवे त्वेति संभितमभिनृ-शादि ” इति ।

सीव्यतेऽनया रक्ष्यते स्मृः । हे बन्धनहेतो त्वं विष्णुदेवताकस्य रञ्जुरसि । हे मन्त्रिरूप त्वं विष्णुसंबन्धिं हठमसि । हे यण्डप त्वं विष्णुदेवताकमस्यतो विष्णुष्टीतये त्वां सृजामि ।

अत्र विष्णोरिति प्रकृत्या देवतात्वस्तक्षणः संचन्दो विवक्षित इत्याह—

“ विष्णोः स्युरसि विष्णोऽमृतमसीत्याहै वैष्णवः हि देवतया हविष्ठानम् ”
[सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

प्रज्ञातम्भ्योर्विसंस्तनं विचक्षे—

“ यं पथम् ग्रन्थं ग्रन्थमीपादत्तं न विश्वस्येदेष्वेनाध्ययैः प वीयेत तस्मात्तु विलसयः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ९] इति ।

अभेहेन मूलनिरोपेन ।

अथ विनियोगसंश्लेषः—

“ पुजा हृत्वा सुवागक्षे शब्दश्वेन्मन्त्रयेत तैम् ।
आ नोऽक्षमङ्गव्याख्युहुपात्मधोरिदमिराद्वापात् ॥ १ ॥
प्राची प्रवर्त्ये शकटे अवेति स्थापेदविदेषे ।
दिवो विष्णोऽमृत्यान्येक्षयावनसो विनिहन्त्युमे ॥ २ ॥
विष्णोर्विष्टपूर्वनिर्माणं पञ्चमिद्वौरि वंशकः ।
मध्यस्तु दिल्लाटचन्ती रञ्जुस्युदित्य चन्वने ॥
वैष्णव सृजेत्तिर्मित्वं तम्भवाः पञ्चदशोदिताः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ भीमांसा ।

वृशमाध्यायस्याहमपादे चिन्मितम्—

“ विकेल्प्यते वाध्यते वाऽऽहवनीयः पदादिभिः ।
सामान्यस्य विवेशोण मत्यक्षोक्तिवसाम्यतः ॥

१ स. तात् । २ स. “ते ते यन्नाः । ३ क. ग. च. “कल्पते ।

श्रीमत्सायणाचार्यविरचितंभाष्यसमेताः [१५३६मकाण्ड—
(उत्तरप्रेदिसमीपवतिहविधानाभिष्ठानम्)

लिङ्गचोदकपद्माचो वास्ति तेन विकल्पयते ।

विशेषार्थे लक्षणा स्पादतो मुख्येन बाध्यते ” इति ।

अनारम्भ श्रूयते—“ पदाहवनीये जुहवति । तेन सोऽस्याभीष्टः प्रीतः ” इति ।
ज्योतिष्ठेये श्रूयते—“ पदे जुहोति दर्शने जुहोति ” इति । राजतूषे श्रूयते—
“ वल्मीकवपरमुत्सुक्ष्यं जुहोति ” इति । तथाऽन्यत्र श्रूयते—“ गाहैषत्ये पर्वीसं-
याजाञ्जुहोति ” इति ।

तत्रमारम्भवादेन होमसामान्यमनुद्याऽऽहवनीयो विहितः । पकरणनियमितैः
पदादिवाक्यैस्तदनुवन्धविधिशब्दा होमा विहिताः । गाहैषत्यधाक्येन होमविदेषम-
नूया गाहैषत्यो विहितः । तत्र पदादिहेमेषु सामान्यशास्त्रेण प्राप्त आहवनीयो
विशेषशास्त्रात् पदादिभिः सह विकल्पयते । कुरुतः । प्रत्यक्षवचनोक्तेन समा-
नयत्वात् । न वै न द्वया गाहैषत्यमुपतिष्ठत इत्यत्र यथा भुत्या लिङ्गं बाध्यते, यथा
या चोदकादिदिवानां कुशानामुपदिष्टैः शैरेवाभस्तथा सामान्यस्य विशेषेण चा-
धोऽस्तित्वं नेत्र । वैषम्यात् । लिङ्गं विद्यमितत्वाद्गुरुत्वम् । चोदकधानुभेदपदा
दुर्बलः । न त्वयेषं सामान्यशास्त्रे विलम्बयते, नाप्यनुभवयते । तेतो
दीर्घश्यामाचार्यिकल्प इति प्राप्ते त्रूपः—होमसामान्यानुवादकं यच्छास्त्रं तत्सा-
मान्ये मुख्यत्वादेविशेषानुवादे लाक्षणिकवद्या दुर्बलं, विशेषशास्त्रं तु
मुख्यमुत्सुक्ष्या विधायकत्वात्प्रकल्पम् । न च पदादिशास्त्रमपि होमसामान्यमेवानुद्य
पदादिविधामकं सत्त्वमानवल्लं स्पादिति शाङ्कनीयम् । पकरणनियमितत्वेन विशि-
हविधायकस्य सामान्यानुवादाशोमात् । तस्माद्यपलेन विशेषेण सामान्यं बाध्यते ।

तृतीयाध्यायस्य सञ्जलमध्ये चिनितम्—

“ हविधाने स्थितो शूयारसाभिषेनीरिहाङ्गता ।

हविधानस्य तास्वहो तदेवोऽनेन लक्षयते ॥

वाक्यैक्यादल्पला मैषं भक्ताण्या पविष्टोऽग्निलः ।

देशः मात्रो लाक्षणेन लक्षयते शकटसंनिधिः ” इति ।

ज्योतिष्ठेये श्रूयते—“ उत्र यत्सुन्धवित साभिषेनीस्तदन्वाहुः ” इति ।

हविधानमष्टुष्टपत्तमोर्दीक्षिणोऽस्त्रभागवदिस्थिवयोर्हविधाननावकयोः शकटयोर्मध्ये
द्रक्षिणं शकटपत्त यत्स्तुष्टव्यामाभिषीयते । यस्य समैवे सोमस्याभिष्वः । उ-

परा० २ अनु० १६] कृष्णयजुर्वेदीशतैतिरीयसंहिता । ३२३

(उच्चरवोदिसमीपवतिहविभानामिवानम्)

तेष्यं शब्दोऽथशब्दार्थं वर्तते । अथ यस्मिन्हविधाने सोमभिमयुण्वन्ति तस्मि-
न्तामिधेनीरुद्रुमुरित्यर्थः । इह दक्षिणस्य हविर्धानस्य सामिधेनीद्वज्ञन्वं प्रती-
यते । न चात्रार्थमन्तर्वेदि पितोर्थर्थं वहिर्वेदीयुदाहरण इव वाक्यमेदे दोषः
शद्विक्तुं वाक्यः । एकवाक्यवामः स्पष्टं प्रविभासादिति प्राप्ते ग्रन्थः—सामिधेनी-
नामिदृशज्ञन्वया दर्शपूर्णमासावत् प्रकृतिः । प्रकृती चाऽहवनीयाद्वैः पश्चिमो
देशः सामिधेनीनां स्थानम् । इहोत्तरेदेराहवनीयत्वात्तदपेक्षया हविर्धानस्य
पश्चिमदेशावस्थानात्स देशाश्वोदकेन प्राप्त इति न देशस्य सामिधेन्यज्ञन्वं विवा-
त्तर्थं, किंतु दक्षिणोत्तरहविर्धानसमीपदेशाश्वोरनियमपाप्नौ दक्षिणस्य हविर्धानस्य
समीपदेश नियन्तु हविर्धानेन संनिधिर्वैक्षण्डे । तथा सति नियमयात्वविधानात्ता-
थर्थं भवति । त्वत्पक्षे त्वमिष्वोपलक्षितस्य दक्षिणस्य हविर्धानस्यात्पन्नमपाप्नौ
सामिधेन्यज्ञन्वं विधिप्रत इति गौरवम् । वस्मादेशलक्षणा ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमपादे चिनिवतम्—

“ हविर्धानार्थंकाले किषोपचार्येमनोन्नरप् ।

नास्तपस्ति वा न शक्तवादेशमेदादितोश्चन्तिः ” इति ।

ज्योतिष्ठोमे हविर्धाननामकयोः शक्तयोः प्रवर्तनाद्वृद्धमीपवद्रव्यकाणां पुरो-
डाशादीनां निर्वापाय तयोरेव शक्तवाच शक्तान्तरपन्वेष्यमिति चेच । देशमे-
दात् । महोविद्या बन्वपूर्वकं प्रवर्त्य हविर्धानमण्डपे हविर्धानाख्ये शक्ते रथापिते ।
निर्वापस्तु मुख्यमाहृत्यात्प्रियमदेशे । किंचास्तपत्र तृतीये शक्तप् । अनोस्ति
प्रवर्त्यन्तीदि बहुवचनोक्ते । वस्माच्छक्तान्तरे निर्वापः ।

अथ चतुर्दशः—

युज्ञते भन इति जगती । आ नो वीर इति विराङ्गायशी । इदं विष्णुरिति
गायत्री । इरावतीति विष्णु । मात्री प्रेतायिति हिष्ठा विष्ठु । अत्र रमेथायि-
त्येकदा विराट् । दिको वा विष्णी विष्णोनुकमिति विष्ठुमौ ॥

इति शीमत्सायणाचार्यविरचिते माघवीये वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजु-
र्वेदीमैतिरीयसंहितामात्रे मथमकाण्डे द्वितीयमपाठके
त्रयोदशोऽनुवाकः ॥ १३ ॥

[काम्बलागिलेनीयाज्ञपुरोनुवाक्येनामभिशानते ।]

[अब प्रथमांडके द्वितीयप्रधाठके चतुर्दशीउनुवाकः ।]

कुण्ठंष्व पाजः प्रसिंहि न पृथ्वीं याहि
राजेवार्मवाऽ इर्भेन । तृष्णिमिनु प्रसिंहि द्रृणा-
नोऽस्ताऽस्ति विघ्य रक्षसस्तपिंदिः । तथे ऋमासं
आकृया पृतम्यनु स्पृश धृष्टा शोशुचानः ।
तपूर्व्यज्ञे जुहा पतङ्गानसंदितो वि सृज विष्व-
गुल्काः । प्रति स्पशो वि सृज तृणितमो भवा
पायुविंशो अस्था अदृश्यः । यो नो दुरे अघ-
शार्षः (१) यो अनयज्ञे माकिंठे अधिरा
देष्वर्षात् । उद्देसे लिङ्ग प्रत्या तंनुष्व व्यमित्राऽ
ओषधतान्तिरमहेते । यो नो अरातिः समिधान
चके नीचा तं धैश्यतसं न शुष्कम् । ऊर्ध्वो
भव प्रति विध्याद्यस्मदाविष्कणुष्व दैत्यान्य-
ज्ञे । अब स्थिरा तंनुहि यातुजूनी जामिम-
जामिं प्र मृणीहि शङ्कून् स ते (२) जानाति-
सुमतिं यविष्ट य ईवते ब्रह्मणे गातु-
मैरंत् । विश्वान्यस्मै मुदिनानि रायो युम्ना-
न्ययो वि दुरो अभि यौत् । सेदग्ने अस्तु
सुभमाः सुदानुर्धस्त्वा निरथेन हुविषा य
उक्षयैः । प्रप्रीषति स्व आयुषि दुरोणे विश्वे
देस्मै मुदिना साऽसंदिष्टिः । अर्चामि ते सुमति
घोष्यवकिसं ते वावातां जरताम् (३) इयं गीः
स्वर्वोस्त्वा सुरथामज्जयेमास्मे क्षम्भाणि धार-

(काम्यतापिदेनीयालयपुरोलुदाक्षयानामपिशाच)

येरनु शून् । । इह त्वा सूर्या चरेदुषु तमन्दो-
पावस्तविदिवाऽसमनु दून् । क्षीडन्तस्त्वा सुम-
नेतः त्वैमाभि युम्बा तस्मिवाश्सो भनानाम् ।
यस्त्वा स्वन्दः सुहिरण्यो अभ उपवाति वसु-
मता रथेन । तस्य आता भवसि तस्य सस्ता
यस्त आतिथ्यमोनुषगजुनोषद् । महो रुजामि
(४) कश्चुता वचोमिस्तम्भा पितुर्गोत्तमादन्वि-
याय । त्वं नो अस्य वचसभिकिद्वि होतर्यमि-
ष सुक्रतो दम्भाः । अस्वप्रजस्तरण्यः सुशेषा
अतन्द्रासोऽवृका अश्रमिषाः । ते पायवः स-
द्वियेषो निषयाये तवं नः पान्त्वमूर । ये पाय-
वो मामतेष्यं ते अस्ते पश्यन्तो अन्वं दुरितादर-
क्षन् । रक्ष तान्तसुक्रतो विष्ववेदा दिप्तान्त इ-
द्रिप्तो ना ह [५] देभुः । त्वया वयः संध-
न्यस्त्वोतास्तव प्रणीत्यद्याम वाजीन् । उभा
शशसी सूदय सरयततेऽनुषुया कुणुखहयाण ।
अया ते अस्ते सुमिषां विषेम प्रति स्तोमः श-
स्यमानं गृभाय । दहाशसो रक्षसः पाहस्मा-
न्दुहो निदो भित्रमहो अव्यपात् । रक्षोहणं वा
जिन्मा जिधर्मि भित्रं प्रथिष्ठमुर्ष यामि शर्मि ।
शिशानो अश्रिः कर्तुभिः समिद्वः स नो
दिवा [६] स रिषः पातु नक्तम् । वि ज्योतिषा
कुहता भात्यविराविविश्वानि कुणुवे महित्वा ।

३२६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१४थमकाण्डे—
(काम्यसामिखेनीवाज्यापुरोनुवाकयानामभिदाम्)]

प्रादेवीर्मार्याः संहते दुरेवाः शिशीति दृष्टे रक्षसे
विनिष्ठे । उत स्वानासोऽदिवि वैन्तव्येस्तिरमा-
युधा रक्षसे हन्तवा उ । मदेव चिदस्य प्रकृजन्ति
भास्मा न वरस्ते परिवाधो अदेवीः [७] ॥

(अदशारूपः स तै जरतारुक्तामि ह दिवैकंचत्वारिंशत्) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

(आगे उन्दन्तवाकूटै दैवीमियं वस्त्वैस्त्वयुन्ना सोम्युद्धाप्युषा प च्यव-
स्वामेवातिथ्यमऽज्ञातुर्दशादिवायत्तीनि देशसि युज्ञते कृष्णज्व गृज्जतुर्दश) ॥ १४ ॥

(आगे वस्त्वैसि या त्वैयं गीथतुलिंशत् ॥ ३४ ॥)
हर्ति च ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

[अथ प्रथमकाण्डे द्वितीयप्रपाठके चतुर्दशोऽनुवाकः] ।

षष्ठोदशोऽनुवाके हविधौनम्यण्डपनिषद्ग्रन्थमुक्तम् । यद्यपि नैतावता किंनित्यपेष्यं
परिसन्नामै तथाऽन्यभ्यामकसंपदायपरम्परया प्रपाठके उत्तरानुवाके समाप्तत
इत्यन्तियानुवाकत्वाच्चतुर्दशो कौम्याः सामिखेन्यः पुरोनुवाक्या याज्याच्यन्ते ।
तत्रैषिकाण्डे जातपत्वेष्टेरुर्ध्वं राशोद्देष्टेरप्यान्नायते—

‘ अध्येष रक्षोद्देष्टे पुरोहात्यमहाकपालं निर्वपेश । रक्षा-ति सोवेत्यन्तिप्रियमेव रक्षो-
हृष्य-स्वेन भागपेषेनोष धावति स एवास्माद्वक्षाऽस्यप इन्वि ” [सं० का०
२ प्र० २ अ० ३] इति ।

सोवेत्यन्तमेष्टेयुर्बीष्टेरन्तियर्थः ।

पृथ्यरात्रिकालं विष्टते—

प्रैरा० २ अ० १४] कुण्डयजुवेदीयतैनिरायसंहिता । ३२७

(काम्यसामिकेनीयाज्ञापुरोनुवाक्यानामभिशालम्)

“ निशिवायां निर्योचितिशिवायाः हि रक्षाः सि प्रेरते संप्रेणान्येवैनानि हन्ति ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

प्रेरते प्रकर्त्तेण चरन्ति । अवस्तस्यां वेष्टायां निर्वाणेण ग्रन्तारवन्येवैनानि रक्तांसि हन्ति ।

यामभूष्येः परितो वेष्टनं दिवते—

“ परित्रिते याज्येष्वक्षासामनन्वचाराय ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

अनुपरेशाभावायेष्यर्थः ।

रक्षोहणं वाजिनं यि ज्योतिरेत्येतौ मन्त्रा दिवते—

“ रक्षोद्धी याज्यानुवक्ष्ये भवतो रक्षसाः सूत्यै ” [सं० का० २ प० २ अ० २] इति ।

हिंसार्थमित्यर्थः ।

अस्यामिष्टौ कुण्ड्य याज इत्यनुवाकः कुत्स्नो विनियुक्तः । तस्मिन्नृचोऽध्यादश । वासु पञ्चदश सामित्येन्यः । एका पुरोनुवाक्या, द्वे याज्ये विकल्पिते । तत्रेण प्रथमा—

कुण्ड्येति । कुण्ड्य कुरुष्व । पाजो चलम् । प्रसिद्धिं न मृगबन्धनेहतुमूल-पात्यामिन पृथक्षी प्रसारिताम् । अमवानमात्ययुक्तः । इमेन हस्तिना वृद्धीं शीघ्रगामिनीं प्रसिद्धिं प्रकृष्टसेमां द्रूणानो हिंसत् । अस्ता शेषा धावयिता । रक्षो राक्षसान् । तपिउरतिसंतापकैर्दाणैः । हेष्ये मृगबन्धनाय प्रसारितां पात्यामिन रक्षोनिरोधाय प्रौढं चर्तु कुरु । अमात्ययुक्तो यजेन सहितो राजेव रक्षसामुद्दरि याहि । क्षिपगामिनीं परकीयसेमासनु प्रुष्ठतो गत्वा मारयन्वशिष्टाया धावयिता मय । पलायमानानपि राक्षसान्वयैस्तीक्ष्णीर्ध्य ॥ १ ॥

अथ दिवीया—

तत्र भ्रमास इति । भ्रमासो भ्रमण शालिनो विस्फुलिङ्गेनः । असंवितोऽस्तिष्ठितः । (अजाशुपा शीघ्रगामिनःणः) । चूषता धार्दर्चेन । शोचुनानो भूङ्गदीप्यमानः । तपूषि संतापान् । पतङ्गान्पदनशीलान् । विसूज विशेषेणोत्पादय ।

* दनुष्विहनान्तर्गते स. पुस्तक एव ।

विष्वकूसर्वतः । उल्का यहाज्ञालाऽः । हेऽप्येतत्वं संबन्धिनो विस्कुलिङ्गः विष्वगा—
भिनः (गः) सर्वतः पवन्ति । त्वयपि भूयां दीन्यमानस्त्रिस्कुलिङ्गस्तान-
तुरान्धार्थेनात्यन्तगाहमनु स्पृश । पुनरपि जुला हृतेन हविषा त्वयाविष्टिनः
सम्पादापानृविस्कुलिङ्गन्हाज्ञालाक्ष्यासुरवाचनाम सर्वतो वाहूल्येनोत्पादय ॥२॥

अथ तृतीया—

प्रति स्पृशा इति । सक्षाः पाशान् । त्रूणितमोशतित्वरितः । पासुः पाल-
पिवा । विष्यः पजायाः । अद्व्यवः केनाप्यहितितः । अदर्शंसो विचित्रवधकारी ।
अनिति सर्वपि । माकिर्णा । व्यथिव्यथकारी । आदर्शर्तिसर्वतो धूषो भवतु ।
हेऽप्येति चित्रवधकारी राक्षसो योऽस्माकं वैरी दूरे वर्तते, यथान्तिके वर्तते हैं परिति
त्वमतित्वरितो बन्धुहेतुन्वाशान्विषान्तुज । केनाप्यहितित्वमस्मददिकाया
अस्प्याः प्रजायाः पालको भव । कोऽपि व्यथपिता राक्षसस्ते सर्वपि सर्वत्र धूषो
मा भवतु ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थी—

उद्भव इति । हेऽप्येति त्वमुचितु शबून्तवि सर्वतः शर्वत्स्त । हे वीक्षणायुध
त्वमवित्रान्वितरां दह । हे समिध्यमान वहने योऽस्माकं शबून्तं चके हैं भीरं
कृत्वा शुष्कफलसमिक्ष काढमिव भस्ती कुरु ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमी—

कुर्व इति । हेऽप्येति त्वमूर्खो मवोद्युक्तो भव । अस्मदधि अस्माकमुपरि
ये शशवः संवृत्तास्तान्मति विष्य । हेऽप्येत्वैव्यानि वीर्याण्यादिष्टकुरु । यादुज्ञानां
यानुवानानां स्थिराणि वीर्याणि अदमताणि पथा भवन्ति तथा वनुहि कुरु ।
जागिः पुनः पुनस्त्वादिवः, अजामिरत्वाहितस्ताहशान्त्वान्मृणीहि मारय ॥५ ॥

अथ पठी—

स त इति । हे परिष्ठ युवकम् यो यजमान देवते स्वदृहं प्रति गममर्वते ब्रह्मणे
परिवृद्धाय तु न्यं गातुं हविर्देशणमन्नैरत्प्रदाति स एव यजमानैस्त्वद्मुग्रहयुक्ता
मुमर्ति जानाति । त्वयपि अर्थः ५।३। मूल्या राष्ट्रे धनानि शुभ्रानि यशांसि
पुरो गृहांश्च भिलस्यास्मै यजमानाय विधानि शुदिनानि यथा भवन्ति तथा
द्यात्यकाशयानुगृहाण ॥ ६ ॥

(काम्यस्तुभिवेनीयाज्ञ्यापुरोनुकालवानामाभिधानम्)

अथ सर्वमी—

सेदम्भ इति । हेऽप्ये यो यजमानः स्व आयुषि यावज्जीवं दुरोणे स्वगृहे नित्येन प्रतिदिनप्रमुखेषेन हविषा त्वं पिपीषिति पीषितुमिष्टुति पश्चोक्तये: शास्त्रैः पिपीषिति स एव सुभगः सौभाग्यवान्सुदामः शोभनदानवानप्यस्तु । अस्मा अस्य यजमानस्य सा सर्वार्थीषिः सुदिनैवासङ्गवति ॥ ७ ॥

अथाहमी—

अचार्मीति । हेऽप्ये तव सुप्रतिष्ठनुप्रहस्त्यापत्तीमि पनसा पूजयामि । अप्तै- गर्वाचीनाग्निं चोषि चोषकतीर्यं स्तुतिरूपा मदीया गीर्वाचाता पौनशुभ्येन प्रसूता ते त्वयि सम्प्रस्त्ररत्नै जीर्यतां त्वां विहायाम्यत्र मा मच्छतु । वर्णं तु तत्प्रसा- दाच्छोभनैरवै रथैष्य मुकाः सन्तुत्वा मर्जीषेष सेवेषहि । त्वमप्यनुद्यनुदिनप्रस्त्रे अस्यामु ज्ञात्वाणि सामर्थ्यानि धारयेष्यार्थ्य ॥ ८ ॥

अथ नवमी—

इह त्वेति । हेऽप्ये इहास्मित्त्वैके भेदोर्थी पुरुषस्त्वामेव भूरि बाहुल्येन सर्वत उपचरेत्यन्नात्मनि स्वनिपित्तम् । कीदृशं त्वां, दोषावस्तर्दीदिवांसं रात्रिंदिवं दीप्यमानम् । कियन्तं कालमुपनारः, अनुगृननुदिनम् । तस्माद्यं श्रीहन्तो हस्तप्रसरत्वां सोपम संगच्छेष मर्जेष । किं कुर्वन्तः, जनानां पञ्चे द्युम्नानि भनानि अभिविश्वासस्त्वत्प्रसादाद्विद्वितवन्तः ॥ ९ ॥

अथ दशमी—

यस्त्वेति । हेऽप्ये त्वरप्रसादाच्छोभनैरवैः समीर्थीनेन हिरण्येन च युक्ते यो यजमानो हविःस्वरूपधनवता रथेन सह त्वामुपयाति तस्य त्वं त्राता भवति । किं यस्त्वामिथिसुकारमाशुद्धक्षतिदिनं शुणोषत्पीषिषुरःसुरं करोति तस्य त्वं सरिवप्रस्वाधीनो भवति ॥ १० ॥

अथेकादशी—

मह इति । हेऽप्ये वन्धुता त्वदीयेन वन्धुत्वेन यहोऽसुराणां तेजोऽपिष्ठेष्वर-
पैर्वचोभिरेव रुजामि भक्तयामि । तत्त्वदीयं वन्धुत्वं मोतमाद्वौतप्रसादशादभ्यापका-
पितुमामनुप्राप । हे हीवर्देष्वानायाहा(हो)त्यैविष्ठ युवदम् मुक्तो शोभनक्तो याग-
निष्पादक दमूना दान्तव्यासत्वं नोऽस्मदीयस्य वचसोऽर्थितवेदस्य रहस्यं चिकिदि
जानाति ॥ ११ ॥

अथ द्वादशी—

अस्वप्रज इति । हेऽमे तद्व लेनः पान्तु त्वदीयास्तथाविभा रसम्भोऽस्मा-
न्यादमन्तु । अमूरत्यापिविशेषणम् । मूर्खौ त्रिहान्मूरस्ततोऽन्यत्वाद्मूरस्तस्य । संज्ञे-
धनम् । कीटवास्ते रसयः, स्वप्रजन्मानोऽपिद्यामूवा न भवन्तीति अस्वप्रजः ।
व्यत्ययेनैकवचनम् । परणयो दुरितरूपं तपस्तारयन्वि । सुशेवा: तुखेन सेवितुं
योम्याः । अतन्द्रासोऽप्रपत्ताः । अवृका अहिंसकाः । अभिनिष्ठाः अमरहिताः ।
पाययः पाटकाः । समित्यश्चः सह पर्वतमानाः । निष्ठय यांगपदेशे स्थित्वा ॥१२॥

अथ त्रयोदशी—

ये पायव इति । हेऽमे तद्व संबन्धिनः पालका ये रसयो समवास्त्वयः
कस्याभिद्योपितोऽस्त्वं कथिदन्मे प्रस्तनो दुरितव्यान्व्यउत्तणादरक्षन् । इयं त्वा-
स्त्वायिका क्रापि जात्यग्नतरे द्रष्टव्या । विद्यं देवीति विद्यवेदाः । तादृशो म-
वान्मुक्तैः शोभनकर्मकारिणस्तान्मरमीन्द्रक्ष । ते रिषिवो राक्षसास्तान्दिप्सन्तु इदिव
परिमाविहुभिच्छन्तोऽपि ×ना(न) ह देशुर्वेव परिचम्भुवः ॥ १३ ॥

अथ चतुर्दशी—

त्वयेति । हेऽमे तद्व वर्णीति प्रेरणया वाजानन्दान्वयाप । कीटशा-
वयं, त्वया सधन्यः । सह यज्ञकर्म नयन्तीति सधन्याः । त्वोदास्त्वया रक्षिवाः ।
हे सत्यताते सत्यविस्तार, उभा शंक्ता त्वद्ग्रेऽस्माभिः शंसनीयाविहिकामुभिष्ठौ
पुरुषाध्यावृम्भौ सूरये [क्षर देवि] हेऽहयाण भक्तानामलज्जाकरानुद्वया क्षुण्डि
साधनानुष्ठापेन दावृम्भौ कुरु ॥ १४ ॥

अथ पञ्चदशी—

अयात इति । हेऽमेऽया समिधाऽनया सामिधेन्या ते त्वां विषेष परिचरेम ।
अत्युपादिः दास्त्वमानं स्तोमं स्तोमं पविगृभाय मविगृहाण । अशासोऽप्यवास्त्वान्द्रक्ष-
सो राक्षसान्वदह । मित्रमुपकारकं महस्तेको यस्थासौ मित्रमहा हे मित्रमहो द्वुहो
वैरिक्तदोहान्तिदो निम्बाया अवद्याद्नुद्वान्देषाच्चास्मान्पाहि ॥ १५ ॥

अथ षोडशी । सा तु पुरोनुवाक्या—

× हैतिरीक्षसंहितापक्षापाठानुरोधेन त हेत्येष्टितम् ।

१. स. ते रसयो नोऽस्मान्यान्तु । २. स. शक्याः । ३. स. “य रक्ष । हेऽ” । ४. स.
“कृष्णाणीवान्तु” । ५. स. “हि ॥१५॥” इति पञ्चदश सामिधेन्यः । अ ॥

(काम्यसंहितेभीयाच्यापुरोनुवाक्यानामविजानम्)

एक्षोऽहणमिति । रक्षसां हन्तारमनवन्तमाक्षिमामेमुख्येन दीप्त्यामि । जगदी
भिर्व प्रथिष्ठं विस्तीर्णिवर्षं शर्वं शरणमुपयापि भजामि । एतदादिभिः करुभिः स-
मिद्यः संज्ञालितः विशानस्तीक्ष्णः सोऽग्निर्दिवा रिषो हिंसकादस्यान्पातु । स एव
नक्षपि पातु ॥ ५६ ॥

अथ सप्तदशी । सा तु याज्या—

वि ज्योतिषेति । अवभिश्चृहता ज्योतिषा विभाति । विभानि महित्वा
माहात्म्येनाऽविष्कृहते । अदेवीरासुरीद्वया दुरत्यया भायाः पसहते विनाशयति ।
रक्षसे राक्षसान्विनिषेविनाशयितुं शुल्के द्वे ज्वाले शिरीते तीक्ष्णी करोति ॥ १७ ॥

अथादादशी । सा तु विकलिपदा याज्या—

उतेति । तिग्रे तीक्ष्णत्वमेवाऽम्युर्य येषां समीनां ऐ तिग्नायुधास्ते तत्र स्वा-
भासोऽनेन पुरोडासेन खर्विनि कुर्वन्तः । ताहशा अप्ये रक्षय उत्र दिवि पन्तु द्यु-
लोकेभ्य प्रसरन्तु । किमर्थे, रक्षसे हन्तवा उ राक्षसान्त्वयेव । अस्याश्चर्मीया
भासो रक्षयो मदे चिदस्मद्भौवैव प्रहजन्ति प्रविष्टिष्ठो भजन्ति । अदेवीरासु-
र्यः परिवाधः सूर्यतः रुद्रा बाधा न वर्तते नैवास्यानावृण्वन्ति । अत्र षोडशी
विकलिपा सामिषेभ्यै । उत्तरे याज्यानुवाक्ये इति केचिन् । तथा वाऽस्तु ॥ १८ ॥

अत्र विनियोगसंबंधः—

“ कृष्ण राक्षोऽस्त्रके यद्यि सामिषेन्पस्तु षोडश ।

याज्यानुपाक्ये द्वे अष्टादश पञ्चा ईहेरिताः ॥ १ ॥ ” इति ।

पीपांसा तु उमा वामिन्द्राभी इत्यत्रेवं सर्वत्र याज्याकाण्डे योजनीया ।
छन्दोऽपि सर्वासामृचान्व विशुद्धेव ॥

इति भीमसायेणाकार्यविरचिते प्रथमीये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुर्वेदीय-

त्तिरीयसंहितामाव्ये प्रथमकाण्डे दिवीषप्रपाठके

सतुर्वेशोऽनुवाकः ॥ १४ ॥

वेदार्थस्य पकाशेन वसो हार्दि निवारयन् ।

पुमर्थाऽध्युरो देषादिद्यातीर्थ्यहेऽधरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्विद्यावीर्यंहेथरापरावतारस्य श्रीमद्भाजाविराजपरेश्वरस्य
श्रीवीरबुक्खहाराजस्याऽङ्गापरिआलकेन माधवाचार्येण विर-
चिते वेदाचार्यप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीपैतिरीयसंहिताभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथ प्रथमाण्डके त्रितीयः प्रपाठकः ।
(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

हरि ॐ ।

देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
चाहुभ्यां पूष्यो हस्ताभ्यामा ददेऽश्रिरसि-
नारिरसि परिलिखितः रक्षः परिलिखिता
अरातय इदमहः रक्षसो श्रीवा अपि कृन्तामि
योऽस्मान्देहि यं च वर्य द्विष्म इदमस्य श्रीवा
अपि कृन्तामि दिवे त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा पृथि-
व्यै त्वा शुभ्यंतो लोकः पितृपदेनो यतोऽसि
यद्यास्मद्देहः (१) यवथारातीः पितृष्णाः
सदैनमस्युदिवः स्तभानाऽन्तरिक्षं पृण पृथिवीं
दृह ह युतानस्त्वा मारुतो मिनोतु मित्रावह-
णयोर्धर्वेण धर्मणा ब्रह्मवान् त्वा क्षत्रिवानि
सुप्रजावनिः रायस्योपवनिं पर्यूहामि ब्रह्म
दृह क्षत्र्व दृह प्रजां दृह रायस्योर्ध्वं दृह
सृतेन यावापृथिवी आ पृणयामिन्द्रस्य सदैऽ-
सि विश्वजनस्य छाया परिं त्वा गिर्वणो गिरं
इमा भवन्तु विश्वतो बृद्धायुमन् बृद्धयो जया

परा० ३ अनु० १] कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहिता ।

(अशीषोमीयषक्त्वान्येन पूर्वोक्तशेषभूतसदोनिमीणादि)

भवन्तु जुर्द्य इन्द्रस्य स्यूरसीन्द्रस्य भ्रूवमेस्ये-
न्द्रमसीन्द्राय त्वा (२) ॥

(देव इया अद्वादक च) ।

इति कृष्णयजुवेदीयतैतिरीयसंहितायां प्रथमाठके
सूतीयप्रपाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(अथ पथकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः) ।

(तत्र प्रथमोऽनुवाकः) ।

यस्य निःधतिं वेदा यो वेदेभ्योऽस्तिलं जगत् ।

निर्देश तथाहं वन्दे विद्यावीर्यमहेभरम् ॥ १ ॥

द्वितीयस्मिन्यपाठके सोपकर्यं प्राप्तान्येन प्रतिपाद्य ततो हविर्भानपण्डपनि-
वाणिपर्यन्तं कर्मजातं प्रतिपादितम् । अथ सूतीयेऽस्मिन्यपाठकेऽशीषोमीयपतुः
प्राप्तान्येन प्रतिपाद्यते । आदी तावत्तृवेष्यः सदोपण्डपनिमाणादिः प्रतिपाद्यते ।
ततानुवाकायां विनियोगसंब्रह्मकरेणाभिहिवाः—

“ पशुपत्ते सूतीयेऽस्मिन्यनुवाकाश्चतुर्दश ।

सदृश्योपरवा धिष्णया ऐसर्वनहुतिस्तथा ॥ १ ॥

मूपच्छेदस्तात्पतिता पश्चापाकविहसने ।

नपोत्सेवदी बस्ताहोमो गुदकाण्डाहुतिस्तथा ॥ २ ॥

क्षसतीवर्युपादानं सोपोपावहनिस्तथा ।

काम्ययाज्या इति योक्ता अर्थो अवानुवाकगामा ३ ॥” इति ।

देवस्येति । कल्पः—“ अथाज्युः पदक्षिणमावृत्य प्रत्यङ्गावृत्य शस्त्राम-
खीयाच्छङ्गोरनुस्यन्दा॑ ४८ प्राचः पक्षमान्पक्षामवि दक्षिणा सप्तमं तंत्रात्रिं निद-
पाति स औदृम्यैः कालादधिपादते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽधिनोद्दाहूम्यां
पूष्णो हस्ताम्यामा दद इति ” इति ।

अप्यन्यादानं विधत्ते—

“ देवस्य त्वा सवितुः प्रसव इत्पापिमा दत्ते पश्चात्या अधिनोद्दाहूम्यामि-

३६४ श्रीमत्तात्त्वांचार्यविद्वित्तेऽप्यननेता— [१ प्रथम काण्डे—

(अस्मिन्नेत्रीयकल्पकूर्त्तेन गृहोक्त्येष्वभूतसदोनिर्भीणावि)

त्याहापिनौ हि देवानामप्यद्युम्भासंक्षेप्योऽप्यननेता— [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

अधिरिति । कल्पः—“ आदायाभिमन्यवेऽधिरात्मि नारिरसीति ” इति ।

त्वननाथनभूता काढवीय तौषणमुखोऽप्यधिरित्युप्यवे । यद्यपि त्वमधिरात्मि दद्याऽप्यस्मान्यति नारिक्लेन्तुष्टुति ।

नारिक्लेन्तुष्टुतोऽप्यनवाह—

“ वज्ज इव वा एगा यद्धिरात्मिति नारिरसीत्याह शान्त्ये ” [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

परिलिखितमिति । कल्पः—“ तमौदुम्बयां अवर्दं परिलिखति परिलिखित् रकः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षामपहत्या इदमहरक्षसो चीवा अपि छन्नामि योऽस्मान्द्वैष्टि य च वर्य द्विष्ट इदमस्य चीवा अपि छन्नामीति ” इति ।

परिलेखनप्रथोऽप्यमाह—

“ काण्डेकाण्डे वै किप्याणो यहां रक्षात्मिति विद्याऽसन्ति परिलिखित् रकः परिलिखिता अरातय इत्याह रक्षामपहत्या इदमहरक्षसो चीवा अपि छन्नामि योऽस्मान्द्वैष्टि य च वर्य द्विष्ट इत्याह द्वी वाव दुरुच्छी य चैव द्वेष्टि पर्येन द्वेष्टि वयोरेवानन्तरायं चीवा छन्नति ” [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

द्विव इति । वौशापनः—“ औदुम्बयेष्वा रथूणा मक्षात्तिवा परन्ना पाग-वटादुपशेषे तां परस्तादर्वीचीं शोक्षिति द्विवे त्वाम्नारिक्षाय त्वा पूर्धिच्छै त्वेति ” इति ।

आपस्तम्बः—“ द्विवे त्वेष्वर्णं शोक्षात्तिवारिक्षाय त्वेति भद्र्यं पूर्धिच्छै त्वेति मूलम् ” इति ।

शोक्षात्तिव्याहारः । औदुम्बरीमागानी(ण) सोकेत्वामकर्त्तं भन्नेणांभिष्ठतवित्याह—

“ द्विवे त्वाम्नारिक्षाय त्वा पूर्धिच्छै त्वेष्विहेभ्य एवैनां लोकेभ्यः शोक्षति ” [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

अग्रमारभ्य मूलपर्यन्तं शोक्षणं विषये—

“ वरस्तेदादर्वीचीं शोक्षति तं स्मात्परेस्तादर्वीचीं शेष्विहेभ्य लग्नैङ्ग जीवन्ति ॥ [सं० का० ६ म० २ अ० १०] इति ।

पैमा ० ३ अनु० १]

कृष्णयजुर्वेदीयतैलिरिषसंहिता ।

३३५

(अशीशोक्त्वायप्रभूतद्वयोनिमण्डिवि)

ऊर्ध्ववर्तिनो मुरुपा(सा)द्वारम्यावीचीमुद्रावसानम् ।

गृध्रतामिति । कल्पः—अवेष्टेऽप्तेऽप्तवस्ति सुन्धवा छोकः पितृष्ठदन
इति ॥ इति ।

पितरः सौदर्यस्मिन्निवि पितृष्ठदनेऽप्तवारुपो छोकः शुद्धो भवत् ।

अवदुनयम् विष्वने—

“ कृशमिव या एतःकरोति यत्क्लनत्यपोऽव नयति शान्ते ” [स० का० ६
प० २ अ० १०] इति ।

यवोऽसुति । कल्पः—“ यथानप्सकन्दयति यवोऽसुति यवयास्पद्वेषो यव-
यारातीतिरि ॥ इति ।

हे धान्य त्वं यवोऽसुति अविश्वीकर्त्तव्यति । अतो द्वेषिणो राक्षसानिवरानपि
शबूनस्मचो विष्वोत्तम् ।

पूर्वोक्तस्वप्नु यवप्रक्षम्नन् विष्वने—

यवमतीरव नयेत्येवं यव कर्गुद्वयर ऊर्जिवोर्जः समर्थयति ॥ [स० का०
६ प० २ अ० १०] इति ।

औदुम्बयां निस्वावभामादूर्ज्वमागे प्रपाणं विष्वने—

“ यजमानेष चंभिष्वैदुम्बरी भवति यज्ञानेष यजमानस्ताहतीमेवास्मिन्नूर्जे
दधाति ॥ [स० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

यज्ञानस्त यावद्याहं दावदन्तं भवतीत्यर्थः ।

पितृणामिति । कल्पः—“ वर्हिहस्तं व्यविक्षयाऽस्तुणाति पितृणां सद-
गम्यमिति ॥ इति ।

वर्हिहस्तो वर्हिमुदिः । हे वर्हिः पितृणां स्त्रावस्ति ।

विष्वने—

“ पितृणां सदनस्मतीति वर्हिहस्तं स्तृणाति पितृवेष्वन्यं सेतष्वनिष्वातम् ॥ ”
[स० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

निस्वावस्य इतरो देवतेष्वर्वादान्तसाववग्यव्यम् ।

उद्दिवमिति । कल्पः—“ अथेनमुच्छ्रयति उद्दिवः स्वमावान्तरिक्षं पृष्ठ
पृष्ठिर्विद्वहेति ॥ इति ।

हे औदुम्बरि शुद्धेष्वस्मूर्त्येष्व विष्वात्य, अव्यक्तिसंपूर्ण, पृष्ठिर्विद्वही दवी कुरु ।

उच्छ्रुत्यर्थं विषये—

“ यदूचहिरनवस्तीर्यं मिनुपातिपुदेवत्या निखाता स्पाड्वहिरवस्तीर्यं मिनो-
त्यस्यामैर्नां मिनोत्यथो स्वारुहमैर्नां करोति ” [सं० का० ६ प० २ अ०
१०] इति ।

पदि वहिरस्तीर्यं पथमत एव तामुच्छ्रुतेचदा पितृणां निखातं मनुष्याणा-
मूर्खं निखातादित्यं विभागो न स्पाक्तिकु उत्तमा पितृदेवत्येव स्थापिता
मनेत् । वहिषः पृथिवीजन्मत्वेन तत्पृथिव्यामेव लतं भवति । किंच स्वर्त्तव-
द्यामैर्नां करीतीति नोक्तदोषः ।

मन्त्रे दिवभित्यादिपदानामुपयोगमाह—

“ उदिवः स्तमानाम्नारिक्षं पृणेत्याहेषां ऊकानां विधृत्यै ” [सं० का०
६ प० २ अ० १०] इति ।

द्युतान इति । कल्पः—“ अथैर्नां पाचीनकण्ठमुच्छ्रुतामवटे प्रक्षिपेत्—
द्युवानस्वा मारुतो मिनोतु मित्रावरुणयोर्ध्विदेष पर्यगेति ” इति ।

हे औदुम्बरि मित्रावरुणयोः संबन्धिना इदेन रथीमध्यारणेनेतस्तवः पाति-
तां त्वां महत्पुत्रो द्युवाननामको देवोऽवटे प्रक्षिपतु ।

इतरपरित्यागेन द्युतामस्तीकारकारणमाह—

“ द्युतामस्वा मारुतो मिनोतिदित्याह द्युतानो ह स्म ऐ मारुतो देवानामौ-
दुम्बरीं मिनोति तेनैवैर्नां मिनोति ” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथैर्नां प्रदक्षिणं पुरीदेष पूर्वहति ब्रह्मणिं त्वा
क्षत्रजनि॑ सुप्रजातनि॑ रथस्तोत्यर्थनि॑ पूर्वहामीति ” इति ।

ब्रह्म ब्राह्मणाविं बनति भजतीति ब्रह्मवनिः । हे औदुम्बरि ब्राह्मण्यादि-
प्रदां त्वां परितो मूलिकां प्रक्षिपाति ।

मन्त्रस्य स्वदार्थादां दर्शयति—

“ ब्रह्मवनिं त्वा क्षत्रजनिपित्याह यथायजुरवैतृ ” [सं० का० ६ प०
२ अ० १०] इति ।

ब्रह्मेति । कल्पः—“ मैत्रादक्षादण्डेन सूहनित ब्रह्म हःह ध्वं दृह
पर्णां दृह ह रथस्तोत्रं दृहेति ” इति ।

हे दण्डं ब्राह्मण्यादीन्दडी कुह । मन्त्रोऽयं ब्राह्मज्ञेनोपेक्षितः ।

पैपा० ३ अनु० १] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता। ६४७

(अधीनोमीवपञ्चलक्ष्मनेन पूर्णोक्तेषेषमूत्रादेनिर्माणादि)

भूतेनेति । कल्पः—“तस्या विशास्ये हिरण्यं निशाय भूतेन द्यावापृथिवी आ वृणेथामिति सुवेण हिरण्ये भूतदान्तमौदुम्बरीमन्त्वस्त्रावयति” इति ।

हे द्यावापृथिवीरूपे औदुम्बर्यां अग्रमूले भूतेनानेन समन्तासूब्येथाम् ।

विधत्ते—

“भूतेन द्यावापृथिवी आ वृणेथामित्यौदुम्बर्यां जुहोति द्यावापृथिवी एव रसेनानकि” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

अथे हुतस्याऽङ्गस्य मूलपर्यन्ततां विधत्ते—

“आत्ममन्त्वस्त्रावयत्यान्तमेव यजमानं तेजसाम्नाकि” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

यजमानस्य तिर आरम्भ पादपर्यन्तं तेजः संपादितं भवति ।

इन्द्रस्येति । यौधायनः—“तस्या उच्छृष्ट्यमनु पाचीनकर्णाः स्थूणा उच्छृष्ट्यन्ति वासुदीनो वंशाम्भोहन्त्यध्यस्यन्ति मध्यमे छदिरिन्द्रस्य सदोऽसीति, विश्वजनस्य छायेति ये अभितो भवतः” इति ।

आपस्तम्यः—“उदीचः याच्य वंशामत्याधायैन्द्रसीति तेषु मध्यमानि त्रीणि च्छदीयच्छूहति, विश्वजनस्य छायेति त्रीणि दक्षिणानि, इन्द्रस्य सदोऽसीति त्रीण्युत्तराणि” इति ।

ऐन्द्रसीति वास्त्रान्त्रेऽवगतो मन्त्रः । उत्तरयोर्मन्त्रयोरत्रैवाऽङ्गतयोर्वैत्य-
यान्तरानुत्तरिण कमल्पतयः ।

विधत्ते—

“ऐन्द्रसीति छदिरपि नि द्वात्यैन्द्रः हि देववया सदो विश्वजनस्य छाये-
त्याह विश्वजनस्य होषा छाया यत्सदः” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

इन्द्रस्य सदोऽसीत्ययं मन्त्र उपेक्षितः ।

सदस्थानां कामनाभेदेन च्छदिषां संख्यां विधत्ते—

“नवछदि तेजस्कामस्य चिनुपात्रिवृता स्तोमेन संपितं तेजस्त्वृतेजस्त्वेव
भवत्येकादशछदीन्द्रियकामस्यैकादशाक्षरा त्रिदुमिन्द्रियं त्रिदुमिन्द्रियवदेव भवति
पञ्चदश्चछदि चातुर्वदेवः पञ्चदशो दज्जो भ्रातुर्व्यामिभूतै सप्तदश्चछदि पञ्च-

१. स. शुहवा अन्त । २. स. “येत्यामि” ।

कामस्य सुहृदयः प्रजावतिः प्रजापतेराज्या एकविद्यविछादि परिषिदाकामस्ये-
कवित्यरः स्तीषानां प्रतिष्ठा परिविहृत्यै” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति।

नवसंख्याकालि चुदीषि यस्य सदसत्त्वदृष्टिं मिनुधारकुपीत् । त्रिवृत्पञ्च-
शसमदशैकर्विशशब्दैः सांज आवृच्छेमेदेन निष्पन्नाः स्तोषा उद्धरन्ते । त्रिवृत्स्तोमे
सामाधृत्यभावेऽपि क्वचां नवत्वात्संख्यासाम्यम् । प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्प-
ञ्चत्वात्रिवृत्तस्तेजस्तवम् । चीर्णवतः प्रजापतिभाहुव उत्तमतया एवदृशस्य वज्रत्वम् ।
आ श्रावयेत्यादिमन्त्राक्षराणां संख्यवा समत्वात्समदशस्प्र प्रजापतित्वम् । त्रिवृ-
दादीनामन्त्रभावेनैकर्विशस्य प्रतिष्ठात्वम् ।

ओमरीस्थापनैसदोषहत्यमदेशं विधते—

“ उद्धरे ये सद कांगड़ुम्बरो मध्यत औदुम्बरीं पिनोवि मध्यत एव प्रजानामृते दधावि वस्तान्मध्यत कर्जा भुज्जते ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० १०] इति ।

दक्षिणदिग्गंवच्छदिवा पश्चाण्युत्तरदिमतच्छदिपामुषरि हृष्पमामदया स्थानी-
यानीति पितृचे—

“ यजमानलोके वै दक्षिणानि छद्मिति प्राहुद्यलोक उत्तराणि दक्षिणान्यु-
त्तराणि करोति यजमानेषायथनानादुत्तरं करोति वस्मयजमानेऽयजमानादुत्त-
रः ॥ [सौ० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

लोके स्थाने । उचर डरकृष्णः ।

छदिषामन्तराभाद्रिष्टव्रेषु तृष्णमुलैराधानं विघते—

“अन्वर्द्धांकरोति व्यापृथ्ये तस्माद्रण्यं प्रजा उप जीवन्ति” [सं० का० ६ प० ३ अ० १०] इति ।

मूलानां विलक्षणत्वाच्छदिभ्यो व्यावृत्तिर्भवन्ति । यस्मात् जूषमरण्यजन्ये तस्मात् च व्याकाङ्गुलाभाष्य प्रजा अरण्यभृप्तजीवनिद ।

परि त्वेति । कल्पः—“ अथेनास्मरिष्यन्ति परि त्वा गिर्वाणो भिर इमा
भद्रन्तु विभूतौ बुद्धायमनु बुद्धयो जटा भद्रन्तु उहय द्वाति ” इति ।

१. स. साहाय्यात् । २. स. 'अतया जिवू' । ३. स. 'यो मजापतिस्त्रस्तपाणी से' ।
४. स. 'मध्य से' । ५. स. 'गप्तेः पिषा' ।

प्रथा० ३ अनु० १] कुरुत्यजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ६६९

(अङ्गीणोभीयसम्बूद्धेन पूर्वोक्तशेषभूतलक्षणोनिर्माणादि)

गीर्भिः सुतिभिर्वनीयो भजनीय इन्द्रः सदेभिपानी गिर्भिः । हे गिर्भं
इषाः स्तोत्रशास्त्रालूपा गिरः सर्वतः कट्टकहृषेण तर्वा परिमदन्तु वेष्यन्तु । कीदृ-
ष्टः । दीर्घायुर्व त्वामनु स्वयवपि वृद्धिभव्यः । किंच, जुहयोऽस्मत्सेवास्तप
जुषाः मिया भवन्तु ।

मन्त्रस्य स्वाधार्थता दर्शयति—

“ परि त्वा गिर्भिणो गिर इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ प०
२ अ० १०] इति ।

इन्द्रस्येति । +कल्पः—“ अथ दक्षिणहार्वाही कुरुत्यहस्तमुपनिश्च इमर्ण
करोति प्रवर्तयति दर्मेण स्यन्यामिन्द्रस्य स्फुरतीति, इन्द्रस्य खुबमसीति ग्रन्थि
करोति* ए व तदानीमेव विस्तस्याहाकुर्वन्तो हैस्यान्यन्धकौशलैर्निस्तिष्ठित, एवमे-
वोत्तर द्वार्वाहुमेवमेवापरी द्वार्वाहु निस्तिष्ठन्ति ” इति ।

व्याख्यार्थ हविर्भानेन ।

व्याचके—

“ इन्द्रस्य स्फुरतीन्द्रस्य जहवमसीत्यहैन्द्रु हि देवतया सदः ” [सं०
का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

पश्चात्यन्येऽस्तर्वसर्व विधते—

“ ये पथर्व ग्रन्थि ग्रन्थनीयाद्यत्तं न विस्तु सयेदर्मेहेनाधवद्युः प्रभीयेत वस्या-
त्स विस्तस्यः ” [सं० का० ६ प० २ अ० १०] इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ देवस्येत्यपिपादने हात्विरित्यनुपन्वण्य ।

परीत्यवटमालिलम् दिवेऽये सध्यमूलयोः ॥ १ ॥

पोक्षेदौदुम्यर्ती चुम्ब शेषो गर्वेज्जनीयते ।

यक्षो यवे क्षिपेचत्रे पितृ दर्मेण संसूलिः ॥ २ ॥

उदीदुम्ययुच्छ्रयोऽय युवा नामवेद क्षिपेत् ।

वर्त्त पांसुं क्षिपेद्दर्त्तं बर्त्तं गर्वेद्दीक्षिः ॥ ३ ॥

+एतत्कल्पस्यार्थः सम्यक्तया न जायते । *अवैन्द्रमसीन्द्राय लैतिमन्त्रविनियोगप्रद-
शीके किंचित्कुटितं स्थादित्यनुभीयते ।

१ क. स. “ठह” । २ क. प. “भैस्य” । ३ च. हस्तमन्यी को । ४ छ. “न्यन्धीन्दोश” ।
५ क. “धनि । व्या । ६ स. “ह तव ह” ।

भीमतायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१ प्रथमकाण्डे—
(अशीरोगीयफलकुलेन पूर्वोक्तेष्वभूतसज्जोनिर्माणादि)

पृष्ठेनौदुम्बरीहोम इन्द्रदिघदयादिवोः ।

छद्मीष्यध्यू(ध्यु)स कर्तव्यः परि त्वेति परिभ्रष्टः ॥ ४ ॥

इन्द्र रण्णु शिवेदिन्द्र शद्मैन्द्रमिति मण्डपम् ।

सृष्टेज्ञस्तेन मन्त्रात्स्तु विशिविः समुद्दीरिताः ॥ ५ ॥ ” इति ।

अथ रीमांसा ।

तृतीयाभ्यायस्थापनादे चिन्तितम्—

“ वृष्टिकामी सदो नीतेष्विनुयादिति कामना ।

अध्यर्थोः स्वामिनो वाऽध्यो वाक्यान्वातुः स उच्चेते ।

परस्पैषदेनाऽध्वर्युव्यापारस्य परार्थं ।

भुदाऽत्रो वाक्यवाचिन तपोवत्स्वामिनोऽस्तु तत् ” इति ।

ज्योतिष्टोपे भूयते—“ ये कामयेत वर्षुकः पर्णांयः स्थादिति नीतैः सदो
मिनुयात् ” इति ।

यथा तुरस्तात्प्रभाचावस्थितौ हृविर्भानपाचीनवंशायुज्ञौ वथा सदो नीत्वं
किंतु नीतं कार्यमित्यर्थैः । इवं च वृष्टिकामनाऽध्ययोर्मुक्ता । यः कामयेत स
मिनुयादिति वाक्येन कामयितृपात्रोरेकत्वावगमयात् । मातृत्वं चाष्वर्थोरित्यविवादम् ।
तस्मात्स एव कामयितेति चेन्नैवम् । मिनुयादिति परस्पैषदेनाऽध्वर्युव्यापारस्पैषदभु-
त्या वाक्यं वाचित्वा कामस्य षष्ठ्यमात्रकृत्वं द्रढल्यम् । यजमानकामितां वृष्टि-
दर्जांयः संपादयत्तियेवं योऽध्यर्थुः कामयेत स मिनुयादिति वाक्यं व्याख्येयम् ।
“ एवं विदुद्वालाऽत्मने वा यजमानाम या यं कामं कामयेत तमागामति ” इत्यु-
त्तिजोऽपि काम इति वैत्तर्हि दस्मिन्नुद्दीयोपासने वचनाहात्मिजोऽपि कामस्तु ।

अथ चतुर्दशः—

परि त्वा गिर्वण इत्यनुदृप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते याधवीये वेदार्थपकाशे ऋण्यजुवेदियै-
त्तिरीयसंहितामाझ्ये प्रथमकाण्डे तृतीयप्रथाठके प्रथमोऽनुवाकः ॥ १ ॥

(हरिहर्षनामव्यन्तर उपरवाभिधानम्)

(अथ प्रथमाष्टके तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः)

रक्षोहणो वलग्हनो वैष्णवान्तरनामीद-
 महं तं वलग्मुदूपामि यं नः समानो यमस-
 मानो निचखानेदमेनमधरे करोमि यो नः
 समानो शोऽसमानोऽरातीयतिं गायत्रेण छन्द-
 साऽवचादो वलगः किमत्र भद्रं वज्रौ सह
 विराङ्गसि सपलहा सधाराङ्गसि भ्रातुःयहा
 स्वराङ्गस्याभिमातिहा विश्वाराङ्गसि विश्वासां
 नाद्वाणां हन्ता (१) रक्षोहणो वलग्हनः
 प्रोक्षामि वैष्णवान्तरक्षोहणो वलग्हनोऽवं न-
 यामि वैष्णवान्यवोऽमि यवयास्मद्देशो यव-
 याराती रक्षोहणो वलग्हनोऽवं स्तृणामि वै-
 ष्णवान्तरक्षोहणो वलग्हनोऽभि जुहोमि वैष्ण-
 वान्तरक्षोहणो वलग्हनातुपं दधामि वैष्णवी
 रक्षोहणो वलग्हनो पर्यूहामि वैष्णवी रक्षो-
 हणो वलग्हनो परि स्तृणामि वैष्णवी रक्षो-
 हणो वलग्हनो वैष्णवी पुहच्छसि पुहदश्रोवा
 चहतीमिन्द्राय वाचं वद ॥ २ ॥

(हन्तेनदाय दे च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैर्चिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(हविर्वीनाम्बन्नतर उपरकाभिग्राहनम्)

(अथ प्रथमकाण्डे तृदीयमपाठके द्वितीयोऽनुवाकः) ।

एथमेऽनुवाके सदोऽनिमांशमुलम् । एतावता चूर्दिविद्यता पैदैः परिपितार्था पहावेद्या निर्पितिव्यानि उच्चरत्वेदिविधिविधानसदांस्ति संपत्त्यानि । तस्यात्र भाष्यवेद्या उच्चरदक्षिणमाग्रस्थयोराश्रीश्रीविमार्जीवियोर्मन्त्रा न सन्त्यतो निर्पितेषु स्थानेष्व-भ्यन्तरे यदन्यतस्तत्त्वकं विमांकव्यं भवति तद्विधेयम् । तजोत्तरत्वेद्यां सर्वस्याभिहितात्मादविधानम्बन्नतर उपरका द्वितीयानुवाक उच्चन्ते ।

रक्षोहण इति । कल्पः—“ दक्षिणस्य हविर्वीनस्याधस्वात्पुरोक्षं चतुर उपरकानान्वरदेशेषु पादेशमुखान्प्रदेशान्दराण्डान्करोति रक्षोहणो वलमहनो वैष्णवान्विनामीति त्वन्ति ” इति ।

विष्णुदेवता येषामुपरकार्थां ते वैष्णवाः । जीर्णकटश्चादिवष्टवज्ञा अस्थिमत्तरोमपादपीभूषणभूषणो विरोधिनी भास्त्रार्थं ये भूषौ नित्यन्यन्ते ते वलगास्त्रान्विनीति वउगहनः । रक्षांसि ग्रन्तीति रक्षोहणः । ताहशानुपरकानामकान्गवान्मत्तमापि ।

विष्णवे—

“ विरो वा एवत्त्वात्प्रथम यज्ञविधीने शाणा उपरका हृविधीने स्वापन्त तस्माच्छीर्णप्राणाः ” [स० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

उपरकविलानां भोधनास्तिकादिपित्रमत्पाणस्थानपित्ताच्छिस्थानयि हविर्वीने त्वन्ते युक्तम् ।

विष्णवे—

“ अधस्तात्साधने तस्यादधस्ताच्छीर्णः प्राणाः ” [स० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

यस्याच्छीर्णस्याधोभागे भूषणमुपरकास्तस्याहौकेऽपि विस्त्रृच्छकपालादधैव शाणसंचारः ।

वैष्णवानिति तज्ज्ञो देवतावाचीत्याह—

“ रक्षोहणो वलमहनो वैष्णवान्विनामीत्याह वैष्णवा हि देवतयोरपरका : ” [स० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

विवस्तवयप्रमाणं विष्णवे—

३१० [३ अनु० २] कृष्णयजुवेदीयतैतिरीथसंहिता ।

३४३

(हविर्धानाभ्यन्तर उपर्वाभिधानम्)

“ असुरा वै निर्यन्तो देवानां प्राणेषु बलगान्यस्तनन्ताः बाहुभावे अविन्दन्त्यस्माद्ब्रह्मान्तः स्वायन्ते ॥ [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

निर्यन्तः पलायनोद्गुकाः । पाणविनाशनिमित्तम् । न्यत्वननिति निवर्त्तम् भूमावन्दधर्मितवन्तः ।

इदमहमिति । वौधायनः “ अथेभ्यः पांसुनुद्दपतीदमहं तं बलगमुद्दापि यं नः समानो यमसमानो निचस्त्वानेऽपेक्षयधरं करोमि यो नः समानो योऽसमानोऽरातीयति गाथत्रेण छन्दसाऽवबाढो बलग इति ” इति ।

आपस्तम्बो धन्वमेदमाह—“ इदमहं तं बलगमुद्दापीत्युद्दपोपरवाः स्वन्यन्तेऽववाप्ते गाथत्रेण छन्दसाऽवबाढो बलग इति ” इति ।

अस्थान्विनाशपितुं विद्याविचसीमाग्यादिभिः समानोऽसमानो वा यं बलगं निचस्त्वान तं बलगमहमिदमुद्दपापि । किंचास्त्वानुदिष्य समानोऽसमानो वा यः कोऽप्यरातिवदावरति एनपिद्यधरं यजमानवादस्याधोवर्तिनं करोमि ।

गायत्रच्छन्दनोभिषानिदेवन बलगोऽवनावितः । अरोपशत्रुसंघात्य समानासामानशब्दावुभावप्युपादेयावित्याह—

“ इदमहं तं बलगमुद्दापि यं नः समानो यमसमानो निचस्त्वानेत्याह द्वौ वाव पुरुषौ यथेव समानो यथासमानो यमेवास्यै तौ बलगं निचस्त्वानेवोद्दृति ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

चतुर्णामुपरवाणामधस्तादेकीकरणं विष्णवे—

“ सं तुष्टिं वस्मात्संतुष्टा अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

प्राणापानशक्तुः भोवाद्यः सर्वेषां ऋग्रस्याभ्यन्तरे इद्येकीभूय वर्तन्ते ।

तदुपरि चतुर्णामूर्च्छकरणं विष्णवे—

“ न सं मिनसि वस्माद्विभाः प्राणाः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

संमेद एकीभावस्त्वं न कुर्यात् । प्राणाश्च वहिः स्वस्वनोऽलकेषु विहन्तो नैकी भवन्ति ।

किमवेति । कल्पः—“ दक्षिणपूर्वं यजमानोऽवृशति, उर्जरारमध्येयुरथ यजमानः पुण्ड्रति अथयोर्मिति, अश्रुमितीतरः प्रत्याह, वचौ सहेत्युक्तवा ” इति ।

१ ल. “त्युष” । २ ल. “मिवानीम्” । ३ ल. उपरि । ४ ल. “क्षिण्यं पू” । ५ ल. “दोऽभिसू” । ६ ल. “तरमप” । ७ ल. “मित्यव्यर्तुः प्र” ।

अचर्यो, इत्यच्चाहिष्यते । अबोपरवेष्टस्मदुपर्युक्तं किष्टीति पञ्चः । भवेत् सोपाभिषवद्विरेण अजग्निं सर्वमस्तीत्युत्तरम् । तद्भद्राचावयोः सह भेषेदिति अजग्नानोक्तिः ।

विराङ्गिति : कल्पः—“ अथेनानभिमृशति विराङ्गिति तपत्नहा सम्नाडति प्रातुष्यहा स्वराहस्थभिषातिहा विश्वाराङ्गसि विश्वासा माहूणा ॥ हन्तेति ” इति ।

दक्षिणपूर्वमुखकम्ब्दं पद्मिणकवेण चतुर्दु चत्वारो मन्त्राः । विविष्टं राजते सम्प्राप्नान्ते स्वयमेव राजते विषेषु राजत इति विराङ्गादयः । विरुद्धेन्द्रियमुच्चिरान्तरः शब्दः । ततो वास्त्रो विरुद्धजातिः । वदोऽपि वास्त्रो मापतीमादौ विवद्धानोऽप्यवोक्तजः । ततोऽपि वास्त्राः परराष्ट्रसेनाः सर्वनाशहेतवः । पृथक्कुटपं तपत्नादिलक्ष्मैविवक्षितम् ।

रक्षोहण इति : कल्पः—“ अथेनानज्ञिः प्रोक्तिं रक्षोहणो बलगहनः मोक्षाभिवैष्णवानिति सर्वनेवानुपूर्वमधेतेष्वपेऽवनयति रक्षोहणो बलगहनोऽप्यनयाभिवैष्णवानिति सर्वेष्वनुपूर्वमधेतेष्व यवान्यस्तकन्द्रप्रति वक्तोऽसि यवयास्मद्देहोपो प्रपयातारीरिति सर्वेष्वनुपूर्वमधेनाभ्यहिष्ठाभ्यस्तुतादि रक्षोहणो बलगहनोऽप्यस्तुतामि वैष्णवानिति सर्वनेवानुपूर्वमधेनानिरप्यमन्तर्धायि सैवादुत्पादभिजुहोति रक्षोहणो बलगहनोऽभिजुहोति जुहोपि वैष्णवानिति सर्वनेवानुपूर्वम् ” इति ।

किमवेत्यादिमन्त्रा उपेक्षिताः ।

प्रोक्षणेष्वस्य यज्ञस्योपरेष्वदेहोऽवनयनं विष्टते—

“ अपोऽव नयति वस्त्रादादौ अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

मुत्तनासिकाचक्षुरादिगोलकेषु त्रिवद्यैनारथाणानामादृत्वम् ।

अवनीते जले यवपक्षेष्वं विष्टते—

“ यवमतीरव नयत्यूर्वै यवः प्राणा उपरवाः प्राणेष्वेषोर्वै दधाति ” [सं० का० ६ प० ५ अ० ११] इति ।

या अपोऽवमयति ता यवयुक्ताः कुर्यादिति योजना ।

उपरवेषु दम्पत्तेष्वाणं विष्टते—

“ नर्हिरव शृणाति वस्त्राखोमया अन्तरतः प्राणाः ” [सं० का० ६ प० २ अ० ११] इति ।

१ स. भाष्यत्विति : २ स. “नानुपस्थितः” । ३ स. सुवेणाभिः । ४ स. “त्वेष्वपनः” । ५ स. “हु अपां व” ।

पृष्ठा ०३ अनु० २] कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता । ३४५

(हर्षोदायनाभ्यन्तर उपरवाभिशानव्)

अक्षिप्रध्यनातिकादिषु लोकदृश्यनाञ्चोकशतम् ।

होमं विधचे-

“ आज्ज्येन व्याघारस्ति तेजो वा आस्यं प्राणा उपरवाः प्राणेष्व तेजो
दधावि ” [सं० का० ६ प्र० ६ अ० ११] इति ।

रक्षोहणाविति । कल्पः—“ अथास्येन कठके दीर्घसोमे संतुष्टो भवतोऽ-
संतुष्टो एकाहे ते संतुष्टे उपदधावि रक्षोहणी बलगहनायुप दधामि वैज्ञवी
इत्यथेने वाङ्मुखिः परिणिहन्ति द्वाम्पी पुरेस्ताद्वाम्पी पथाद्वाम्पामितोऽनव-
सर्वजाये प्रदक्षिणं पुरीरेण पूर्वौहति रक्षोहणी बलगहनी पूर्वौहमि वैज्ञवी इत्य-
थेने वहिषा परिस्तुणावि रक्षोहणी बलगहनी परि सृष्टामि वैज्ञवी इत्यथेने
अमिमृशति रक्षोहणी बलगहनी वैज्ञवी इति ” इति ।

फलकविशेषविषया रक्षोहणाविति पुणिष्ठनिर्देशः । हनुत्वेन बासये
निरूप्यमाणत्वादृष्ट्यावी इति सीतिष्ठनिर्देशः ।

बृहद्विति । कल्पः—“ अथेने चर्वकस्तकयोः प्राचीनश्चिवमुत्तरलोमोपस्तु-
पाति यैक्षं प्रतिष्ठेति वा तृष्णी वा विरच्यर्वफेतके ग्राव्योदादयति बृहनशि
बृहद्यावा बृहतीमिन्द्राय चारं वदेति ” इति ।

उत्तृष्यति पाषाणेन कठके चार्वं जनयेत् । हे पाषाण त्वं दीर्घेण बृहन्म-
हनस्ति । किंच बृहन्तोऽवश्यदभूता आकाशो मस्य स च त्वं बृहद्यावाशसि ।
इन्द्रार्थमिन्द्रो यथा तृष्णीत्वा बृहतीमिन्द्राय निमस्यद्यज्ञविषयो चाचं वद । त
एते मन्त्रा उपेक्षिताः ।

फलकयोरत्यन्तसंस्कृते निरेषति—

“ हनू वा एवे यज्ञस्य यदधिष्ठने न संतुष्टात्यसंतुष्टो हि हनू ” [सं०
का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

हनू मुत्तस्थोऽधारकस्तके तोषामिषवाभारकठके । संवदनं रज्जुबन्धनादिमा
हतसंस्कृतस्तमन न कुर्यात् ।

तद्विराजादौ प्रसङ्गनिर्देशे—

“ अथो सनु दीर्घसोमे संतुष्टे बृत्ये ” [सं० का० ६ प्र० २ अ० ११] इति ।

आवृत्तत्वात्तोमस्य दीर्घतम् । अभिषद्वाहूलवादादशार्थं तत्र संतर्दनम् ।

१. ल. संतुष्टे । २. ल. बृ. संतुष्टे । ३. स. “य, अथेने प्र” । ४. स. “यज्ञम्” । ५. क.
ध. ड. “मन्कल” । ६. स. “स्याभोदरक” । ७. स. “के । जन सो” ।

अथ रुद्रकेषोपरवान्मर्त्यसंक्षेपमत्सनिमित्तं सदासि सोमभक्तं विभक्ते—

“ शिरो वा एतद्वज्रस्य पद्मविद्यां पाणा उपरवा हनु अधिष्ठवणे जिह्वा
नर्म ग्रावाणो दन्ता मुखमाहवनीयो नासिकोत्तरेदिलहरः सदो यदा सङ्गु वै
जिह्वयः दत्त्वविद्वादत्यथ मुखं गच्छति यदा मुखं गच्छत्यथोदरं गच्छति
एस्माह्विद्वाने चर्मचतुषि आवभिरभिषुत्याऽहवनीये हुता। षष्ठ्यज्ञः परेत्य सदासि
भक्षयन्ति ” [सं० का० ६ य० २ अ० ११] इति ।

अप्राभिष्पवहोमौ विषेयस्य भक्षणस्य निमित्यम् ।

पुनरप्युपरवस्तुत्यै यक्षारान्तरेण रूपकं परिकल्प्य वदेद्वनं यशंत्तवि—

“ यो वै विराजो यज्ञपूर्वे दोहं वेद दुह ऐवैनानियं वै विराद्दत्तस्यै त्वक्वद-
वेचोऽधिष्ठवणे स्तना उपरवा आवाणो वत्सां काविजो दुहनिति सोमः पयो व
एवं वेद दुह ऐवैनाम् ” [सं० का० ६ य० २ अ० ११] इति ।

अशिष्टोमे द्वादशासु स्तोत्रेषु विद्यमानाः कच आवर्त्यमानाः सत्यो नवतिः
संप्रदान्ते । एत नवतुं दशकेषु पत्येकं विराद्दछन्दोक्तरसंख्याऽस्तित्यर्थं यज्ञो
विराहित्यर्थयोः । एतदेवाभिषेयं सत्तमकाण्डस्य प्रथमानुवाके समाप्नायते—
“ विराजमभिसंपदाते ” इति । सोऽयं यज्ञो विराजव कामधेनुत्तेन निरु-
प्यते । इयं च महाविदिरेव विराजारूपा धेनुस्तस्या धेनोपां त्वक्विद्वास्तुतं
नर्म । ऊव आपीनमारः । वद्वूपं फलकदृपम् । एवपन्न्यद्योजपम् । परेयुः कर्त-
व्यस्य यज्ञस्थापार्यं कल्पः यारम्भोऽन्तःप्रातिकाम्नुर्वं, दस्मिन्मुखे विराजो धेनो-
दीहनपकारं यो वेद रा एनां कामधेनुं सर्वथा दुधे । य इवं वेद दुह ऐवैनाभिति
पुनर्विनमुपतंडारायेत् । सेवमुपरवमर्त्येष्विति केचित् । स्ववन्दोषास्तिविधिरित्यन्ये ।
यथा सत्तमकाण्डहात्येऽथमेघप्रकरणे—“ उष्णा वा अथस्य मेघस्य शिरः ”
इति स्वतन्त्रोषास्तिरामाता तद्वत् । तस्याथ स्वातन्त्र्यं बुहदारण्यकस्याऽह्वै
विस्पष्टम् । एतादृशानां वाचयानां कर्मप्रकरणादुक्तपूर्वं इत्तर्पीमांतायां गुणोपसं-
हैरो एनविद्वादविकरणे निर्णाति । वस्यातुत्कर्त्ते स्वातन्त्र्यमुत्कर्त्ते तु स्तुतित्वे-
नोपरवदाक्षयाऽह्वत्वमित्याकारदृष्ट्यमेघुपेयम् । जोवेष्वातुमास्यानां च राजसूयान्तः-
पयोग्यद्विष्यदेहोग्यो (गौ) यथा वद्वेदद्वद्वष्ट्यम् ।

१ क. “काण्डेऽव्य” २ ल. “हारपोदें म” ३ च. छ. “तिस्तेनो” ४ च. छ. “मन्त्र-
पै” ५ क. “क्षेये व” ६ ल. “योगा व” ।

अथ विनिषोगसंग्रहः—

“ सनेदुपरवानका इदं तम्भुदमुद्ग्रेषु ।
माय च चावकादेव कि स्वार्थी पृच्छादीदरः ॥ १ ॥
भद्रमित्याह चनावित्याह स्वार्थीतरं प्रति ।
विराटचतुर्मिः संस्तर्णो रक्षापञ्चकुटकिया ॥ २ ॥
रक्षोध्विषवज्ञास्ये तु फलके रक्षापञ्चथा ।
पैमुख परिदः स्तूत्वा मन्त्रयेच्च तुहनिदि ॥
उपीशु सेवनाशपानं शा(नेऽपनां वा)द्येदिं विमत्ता ॥ ३ ॥ ” इति ॥

अथ वीर्यांसा ।

तृतीयाध्यापस्याएष्यादे चिन्तितम्—

“ भद्रं तस्मी सहेत्येतकास्मिन्त्यामिनि मुज्यते ।

द्वितीयाध्यापस्यादे चिन्तितम्—

स्योनिष्ठोमे हनिर्बानपण्डये त्रीमाभिववाचारयोः फलकयोरवस्याच्चतत्तुष्वाध्य-
प्यादिविदिक्षु चत्वार चपरवनामकां गतीं चाहुवाचसाता आदोमागे परस्परमिलिता
कर्व्यमागे परस्परं पादेशमात्रक्षयहितं वर्णन्ते । तेष्वेकस्मिन्चुपरये यथानां दक्षि-
णहस्तं प्रसारयति । तथैवाध्युर्मस्मिन्चहस्तं प्रसार्याचस्तायज्ञमागहस्तं
शूलादि । तदा यज्ञमागः किमत्रेत्यनेन मन्त्रेण फलं पृच्छति । अभ्युप्रभ भद्रमि-
त्यनेन मन्त्रेणोचरं द्रुते । तदो यज्ञमागस्तच्चो सहेत्यनेन मन्त्रेण वलकलं स्वकी-
यत्वेन स्ती करोति । तस्मायज्ञमागस्मैवदिति चेन्मैवम् । यावित्यनेन द्विवचनेन
सहेत्यनेन चोभयगामित्यैव स्तीकारात् ।

तत्रैव तृतीयाध्यापस्यादे चिन्तितम्—

“ सतृये दीर्घसोमे वलकलतौ विकलतापुत ।

दीर्घस्य सौम इत्युक्तेः पश्चात्पत्तु वर्द्धनम् ॥

सामानादिकरण्यस्य पञ्चतीतो चलवच्यतः ।

दैर्घ्युक्तेऽन्यकोक्त्य)संस्थादावृक्तर्त्तोऽन्यत्र वापेनाग् ॥ इति ॥

स्योनिष्ठोमे अद्यते—“ दीर्घसोमे हंतृये धूत्ये ” इति । सोम-

यामविदेषो दीर्घं सोमः । एस्मिन्तो वादिरवापात्मो रापिष्ववगकर्तुकपोः संतर्देवं कार्यम् । अन्येन्यदिव्योगेन चैपित्तं च शूदिवि इहसंशेषः संतर्देवम् । उद्देश्यकरणवल्लापत्तुलो विनिरिश्वदे । न च वत् दीर्घं सोमत्वानुपपानिः । दीर्घस्य सोम इत्येवं दीर्घत्वस्य वज्राकारिशेषणत्वेनाप्युपपत्तिरिति प्राप्ते ब्रूमः—यद्विसमासात्कर्मभारतो रक्षीशामिति वक्षते । वथा सति दीर्घत्वं सोमस्य वर्त्तने न तु यजमानस्य । नन्देवत्वादि महाविभूतस्य सोमस्येषिष्वप्तेः क्षया दीर्घत्वमस्येवेति चेच । तोषशन्देव वद्वगदी दीर्घशब्दवैष्ट्यात् । न ही-हिंश्वनेक्षया हत्वः कथित्सोमोपरिद वस्य न्यायुचये दीर्घशब्दः प्रयुच्येत । व-स्मात्प्रकारित्वं हस्तसोमं व्यावर्तमितुमवं दीर्घशब्दः । विळतियुक्त्यादिषु ग्रहाधिक्षेप दीर्घत्वम् । तस्माद्वाक्येन प्रकरणं वापित्वा विळतिषु तत्रिवेशः । मकुलौ तु दीर्घशब्दस्य वापः पूर्वमुक्तः । संतर्देववापत्त ताक्षाच्छूयते—“हन् वा एते यज्ञस्य पदधिष्वणे न संतुष्टापत्तुवन्ते हि हन्” इति । वस्मात् मकुलौ निवेशाः ।

तत्रैव पञ्चमशोदे चिन्तितम्—

“आस्त्व्यावचोदवद्वकारा इव किं भक्षेत्वनः ।
किंवाऽनिष्वदहोत्तो च वताऽप्योऽस्त्वूकमा दिशा ॥
हनिधानेऽभिजुल्याथ हृत्वा तदति भक्षेत् ।
इति श्रुतवत्वस्तो च भक्षेत्वृ भयेतरे” इति ॥

पैतु हेतुष्वमत्त इत्यव तुमात्मा भक्षेत्वुः, हारिषोजनवाक्यं, वषट्कुमुः पथ-
मभक्ष इत्यव वषट्कार इत्येषमुक्त्वात्मव इव इति चेन्नैवम् । “हविधाने [चै-
नेच्चविभिर्मितुत्याऽहवनीये हृत्वा वत्यवः परेत्य सदसि भक्षयन्ति ”
इति अूष्मेते । उत्तरेवेशाः प्रतीचने तदतः प्राचीने मण्डेषु अभिष्वदः । उत्तरेवेशाः
होमः । सदसि भक्षणम् । तत्रामिष्वदेष्वोर्चनान्दरप्राप्तयोरामिष्वदिव्यत्वया ती-
निमित्तेनानुय भक्षणं विभीषयते । वस्मात्प्राप्त्यादिवदेष्वयोरपि[भक्ष]हेतुत्वमस्ति ।

वद्वाच्यायस्य चतुर्थपादे चिन्तितम्—

“अभिषुत्य ततो हृत्वा त्वारेदेकेहेतुना(वा) ।
संहत्य वा निषिद्धोक्तो त्वाहित्याविविदोऽश्रियः ॥

(आग्रीप्रीयसद्यमधुलिषु स्पानेषु विधियामिचानम्)

होमाभिषवकर्त्तव्यं भक्षाङ्गत्वेन वोद्यवे ।

निपिच्चताऽऽधिकी वस्यास्त्वाहित्यं हेतुं मतम् ॥ इति ॥

इत्येति श्रूयते—“ हृविद्धीने चर्चन्नाधि यावभिरमिषुत्याऽऽहृत्वनीये हुला पत्यश्चः परेत्य सदसि भक्षणिति ” इति । तत्राभिष्वप्त्वोमयोरेकैक एव भक्षहेतुः साहित्यस्पविषेषत्वात् । अभिषवहोपावत्र निपिच्चत्वेनैच्येते । तत्र साहित्यविचौ वाक्यं भिषेत । अभिषवहोपी भक्षहेतु । वीच सहिताविषेषं तद्देवः । वस्यास्त्वाहित्यस्याविषेषत्वाऽभिषवहोपयोः पत्येकं भक्षणनिपिच्चत्वाविति पापे हूमः—मात्र निपिच्चमुपन्यस्यते, किन्तु होपाभिषवयोः कर्ता भक्षणं पत्यङ्गत्वेन पूर्वमपादत्वाऽद्विधीयते । वथा सत्यविषवहोपयोर्यचिपिच्चत्वं पतीयते तदाधिकविति वा—क्षेमददोषाभावारस्त्वाहित्यं परीषवाने विवक्षितविति सहित्योरेव तयोर्निपिच्चत्वम् ।

अत्र सर्वेषां षजुष्ट्वाभास्ति चक्रन्दः ॥

इति शीकरायज्ञाचार्यविशिष्टे मापदीये वेदाधीषकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे तृतीयमण्डके द्वितीयोऽनुवाकः ॥ २ ॥

(जय प्रथमाङ्गके तृतीयपठाङ्गके तुलीयोऽनुवाकः) ।

विभूर्ग्नि प्रवाहौपो वहिनरसि हृष्यवाहनः श्व-
चोऽसि प्रचेतास्तुथोऽसि विश्ववेदा उशिर्ग्नि
कविरहृष्वारिरुसि शम्भारिरवस्तुरुसि हृष्वस्वा-
ङ्गुन्ध्यूरसि भार्गालीयः सम्राठासि कृशानुः
परिषयोऽसि पवमानः प्रतकासि नमस्यानसं-
मृष्टोऽसि हृष्यसूदूक्तथोमाऽसि सुवेज्योऽवि-
श्रद्धांज्योतिरसि सुवेष्माऽत्रोऽस्येकं पौद्धहिरसि
बुद्धियो रैद्रेष्मानेकिं पाहि मोऽन्ने पिशृहि
मा मा मा हिःस्तीः (१) ।

(अमीकिनाही च) ॥

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैत्तिरियसंहितायां प्रथमाङ्कके
तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तृतीयोऽनुवाकः) ।

द्वितीयोऽनुवाके हविर्धानगतोपरवनिर्माणप्रक्रम् । अध्यावशिष्टेष्वाशीधीयत-
दःप्रभूविस्थानेषु धिण्यास्तृतीयोऽनुवाके अभिधीयन्ते ।

विभूरसीरि । कल्पः—“ आशीधीयं गैत्या स्फ्येनोऽत्यादोक्ष्य चात्यालपु-
रीपं सिकता इति निवपति विभूरसि प्रवाहणो रौद्रेणानीकेन पाहि मात्रे पिष्ट-
हि मा मा पा हिःसीरिति तं परिमण्डलं धिण्यं करोत्यथैर्न सिकतामिरा-
जाशितं करोत्यथान्तःसदसि धिण्यान्विवपति होतुः प्रथमं पद्मिराति हव्यवाह-
न इति शाश्रोऽसि प्रवेता इति दक्षिणयो ऐवाचरुणस्य, तुथोऽस्ति विश्वेदा इत्यु-
त्तरसी ब्राह्मणाच्छंसिनः, उक्तिगति कविरित्युचरतः पोतुः, अहूचारिरसि बम्बा-
रितित्युचरतो नेत्रुः, अवस्युरसि द्रुवस्वानित्युचरतोऽच्छावाकस्याथ दक्षिणे देवन्ते
माजांतीयं निवपति शुन्ध्यूरसि नार्चांतीय इति, सर्वज्वेव रौद्रमनुवर्त्यत्यथाद्वाचनु-
दिशावि सच्चाहसि लक्ष्यानुरित्याहवनीयप्रपतिष्ठते, परिवदोऽस्ति पवयान इत्यास्तावं,
पत्रकृष्णसि नभस्यानिति चात्यालमसंमृष्टेऽस्ति हव्यसूद इति पशुधरणमथ तद्रतो
द्वारि तिष्ठन्तीदुन्वरीमुषा विष्टुत कवधामाभसि सुवच्छोऽविरिति, ब्रह्मज्योतिरसि सुवधां-
यति ब्रह्मसदनमथात्येव तिष्ठन्माहैष्टप्रपतिष्ठते ऽज्ञोऽस्येकप्रादिति, अहिरसि बुधिमय
इति ये प्रहास्यन्तो भवन्ति ” इति ।

अत्र रौद्रेणोदि वाक्यं सर्वमन्वयेषत्वादन्ते सपान्नायते । आशीशितं सम-
शाद्यथा न भ्रयति वथा करोति द्वात्रं वा करोति । हे आशीधीय त्वचोऽन्य-
धिण्यांय विरहेत्यं विभूरसि विविष्टं मवसि । हविर्धा प्रवाहपितृत्यत्यवाहणोऽ-
स्ति । हे होत्रीय त्वं यो बहनिर्हव्यवाहनस्तद्वोऽस्ति । हे ऐवाचरुणीय शाश्रो
मितः प्रवेता वरुणस्वदुमवरुणोऽस्ति । हे ब्राह्मणाच्छंसिसंबन्धिन्, तुथो ह स्य
ते विश्वेदा देवानां दक्षिणा विमदनीत्याचातो विश्वाभिज्ञो यस्तुथस्तद्वोऽस्ति ।
हे पोतीय त्वधुषिकमनीयः कविर्द्वानसि । हे नेत्रीय सोमरक्षकौ यावद्वारि-

१. क. “प्रीतं ग” । ग. घ. “प्रीते त्वन्ना” । ठ. “प्रीतं हुत्वा” । २. स. सात्या । ३. स.
“त्वाले पु” । ४. स. “रोति सि” । ५. स. तत् । ६. स. “क्षियविहरणार्द्धं वि” ।

(आशीर्वादमभूतिस्थानेतु दिलिग्याभिक्षानम्)

वन्मारिनामकौ तद्गोप्ति । हेऽच्छावाकसंबिन्दिन्, अवस्थे तथा चाताय स्वाहा दुवस्ते तथा चाताय स्वाहेत्याम्नादौ यावदस्युदुवस्तन्तौ चातविशेषौ तद्गोप्ति । हे याचार्यालीय तर्व द्वन्द्यः शोधकः पावप्रक्षातुनेन उपमार्जनस्थानभूतोप्ति । हे आहवनीय सम्पदाजनानः कृत्यानुराति । हे आस्वाव स्तोत्रस्थान परिद्यः परितः सदनयोग्यः पवनानः पूर्वोप्ति । हे चात्यात्त कृष्णविष्णवात्यागार्थं प्रतका प्रकृत्यगमनविषयो नमस्वानन्तरवकाशदानसि । हे पदुभपणपदेश राक्षसैरसंसृष्टो हव्यमसूदो हव्यादिहव्यपात्रकोप्ति । हे औदुम्बरि त्वमूतपामा तामगानामृतमवर्यमावि धर्मोपदेशनस्थानं यस्यास्ताददौ मुवर्ज्ञोतिरुचत्वेन स्वर्ग-प्रकाशिकाप्ति । हे ब्रह्मसदन तर्व ब्रह्मज्योतिर्ब्रह्मनामकस्थलिजः प्रोक्षणादिकर्माभ्यनुज्ञानस्तर्वं ज्योतिर्यस्मिन्स्थाने वादशमसि, सुवर्धमं स्वर्मसहस्रं स्थानं यस्य तथाविधमसि । हे नूतनगार्हपत्य यो देवः प्रोडपदा नक्षत्रमज एकपदेवतेत्याम्नाहस्तद्गोप्ति । पुरावनं गार्हपत्यमिति कर्त्त्वमूत्रिवजः परित्यक्षयन्तोऽभवन्ति । हे त्याज्यगार्हपत्य यो देवः प्रोडपदा नक्षत्रमहिर्वृच्छियो देवतेत्याम्नावस्वद्गोप्ति । आशीर्वाद्यमारम्य पुराणगार्हपत्यगेषु प्रोडशसु स्थानेष्वभिमन्यमान हेष्वेत्वदीयेन रीवेण संन्देशं राक्षसेभ्यो भी पाहि, कर्मफलपदानेन तां पिपुहि पूर्वमनोरथं कुरु, मद्दिनाशरूपां हिंसां भा कुरु ।

दानेवान्सर्वानु(न)ोक्षयानुठानं विषये—

“ चात्यात्तादिविष्णवानुप वपति शोनिर्वै यज्ञस्य चात्यात्तं यज्ञस्य तथोनित्याय ॥ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

ततः पुरीषमादायोचरेवद्याः करणाचात्यात्तं यज्ञस्य योनिः । तादृकाचात्यात्तादिविष्णयनामकानां स्थलविशेषाणां निषेने यज्ञः सर्वोप्ति स्वयोनियुक्तो भवति ।

कालान्तरेऽनुष्ठेयान्वयी कानिचिदिविष्णयप्रसङ्गादिह विधीयन्ते । तत्राऽन्वीशीर्विष्णयस्थिताद्वृहेत्वीयादिविष्णयेष्वभिस्थापनं विषये—

“ देवा वै यज्ञं पराजयन्त तमाशीधात्युनरपाजयनेतदै यज्ञस्यापराजिवं यदाशीप्रं यदाभीष्मादिविष्णयान्विहरति यदेव यज्ञस्यापराजिवं तत एवैनं पुनर्शत्वं ॥ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

पराजयन्त पराजयमकुर्वत । यज्ञमसुरा अगृह्णन् । पुनर्स्वं यज्ञनाशीष्मेवता-

सामर्थ्येनासुरभ्योऽपविष्ट्य देवा अजयन् । आशीर्वस्थापराजितस्थानत्वानवो
विहरणं युक्तम् ।

प्रेषभन्तवगुल्यादयपि—

“ पराजित्येव तत्त्वं वा एवे यन्ति ये बहिष्पवमानः सर्वनिव बहिष्पवमाने
स्तुते आहारीदीर्घीनिं हर चहिः स्वर्णाहि पुरोदाशाः अलै कुर्विति यज्ञमेवाप-
जित्पुनस्तन्वानां यन्ति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

यहिष्पवमानं नाम प्रातःसवने चामैर्गीष्मानमुपास्ये गायत्रेत्यादिकं स्तोत्रम् ।
तत्तु गायत्र्य ऋतिषो चायन्ति यथा लोके पराजित्य पठायन्ते तदृत् । ततः
स्तोते सौमापिते सत्यादीर्घं संबोध्याभिविहरणादिपैष उके यज्ञं पराजयादपावृत्य
पुनः प्रसारितवन्तो भवन्ति ।

विहरणे विशेषं विषये—

“ अङ्गरीदे॒ सवने वि हराति शालाकाभिस्तूतीय॑ सशुक्तवायायो त्वं भर-
त्यैनत् ॥ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

प्रातःसवनपाद्यं दिनसवनयोरामीधीयमेतद्यथकाञ्छिविहरेत् । तृतीयसवने तु
शालाकाभिर्दीपतृष्ठमुदितिविहरेत् । औप्त तोमस्य गायत्रीमूरतेन(ण) पीतत्वा-
चार्चित रोमे तेजः । दीपालु शालाकालु शारहर्षं तेजोऽस्तीति तशुक्तवाय सोते-
जस्तवाय तथा कुर्वात् । किंचेनतृतीयसवनमितरसदृशं रूत्वा संभरति सम्प-
क्षोपयति ।

पूर्वोक्तं विषिण्यैसंवं प्रशंसति—

“ विषिण्या वा अमुष्मित्तोके सोमसंक्षेनेभ्योऽधि सोमवाऽहरण्यमन्यवायन्ते
प्रयेविशान् ॥ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

स्वानभाजादय इव विषिण्यदेवता अपि सोमं रक्षन्ति । आहियमाणं रोम-
मनुं स्वप्यमन्प्यागत्य परित उपविष्टः । वस्मात्प्रशस्ता विषिण्याः ।

एवद्वैदनं प्रशंसति—

“ एव एवं वेद विन्दते परिवेदारत् ॥ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १]
इति ।

सेवकज्ञनमित्यर्थः ।

१. स. ग. घ. छ. समवित्ते । २. स. “तैरङ्गार्दे॑” । ३. स. तत्र । ४. क. ग. घ. छ.
“आसिष्टोमे । ५. क. ग. छ. “सैकन्यं प्र” ।

प्र० ३ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरियसंहिता ।

४५२

(आशीर्वायसदः प्रभूतिस्थानेषु विष्णवाभिजानम्)

केषुचिद्विधिष्येषु सोमाहुति विद्धाति—

“ ते सोमपीथेन व्याघ्र्यन्ते से देवेषु सोमपीथैच्छत्वं तानेवा । अब्रवन्देदे नामनी कुरुत्वेद्य एव वाऽप्यव्यय न वेत्यशयो वा अथ विष्णवास्तस्माद्द्विनामा जाहाणोऽधुक्स्तेषां ये नेदिष्टे पर्यविशन्दे सोमपीथं प्राप्तज्ञुवनाहवनीय आशी- ध्रीयो होत्रियो बाजार्चीयस्तस्मानेषु जुहुवि ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

ते विष्णवाः सोमपानेन विषुकाः । तदस्ते देवेषु मध्ये सोमपानमस्पाकम- स्तिवैच्छत्वं । एकैकनामपावधारणेन युष्माकं सोमपानयोग्यता सर्वथा नास्ति । नामद्रये तु स्तीकृते पाक्षिकी तदोग्यतेति देवैरुक्ता अभिनाम विष्णव- नाम च कृतवन्तः । यस्मान्नामद्रयं गुरुकृष्णेत्वृत्तस्मात्तेषुकेऽपि देवदत्तादिनाय प्रथमं भूत्वा पश्चात्तपोविद्यादिमिराचार्योपाध्यायाशादिके हितीयं नाम द्वृत्त- ल्कारेण समूच्चो भवति । नामद्रयधारिणी तेषां पर्ये ये चत्वार आहवनीया- दयः सोमस्यात्यन्तसमीपे निविदास्ते समीपवर्तित्वेन सोमपानयोग्या इति वेषु सोमं जुहुयुः ।

द्विनामपवारित्वेनेवेषामपि प्रत्यक्षं सोमपानं वारश्विः—

“ अविहाय वषट्करोति वि स्त्रे तोमपीथेनाऽऽधर्यन्ते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

ये दूरवर्तिनो मैत्रावरुणविष्णवाद्यस्तानविलङ्घ्य सर्वीतस्थेष्य एव वषट्- कारस्तथाऽपि अनुषष्ठद्कारमदानाहुतिग्राहणे ऐतेयशुतौ तदाहुतिदेवतावेन च- तुण्डिय अवश्याचानविहाय वषट्करोत्तीयुक्ते युक्तम् । सदा च श्रुतिः—“ यदेव सोमस्याद्यो वीहीत्यनुषष्ठद्करोति नन् ? निगामनीगाति ” इति । वस्मातेषां वषट्कारपूर्वको होमः । इते तु संप्रसारणं व्याघ्र्यन्ते, हि यस्मात्पूर्वोक्तस्य विष्योग्यस्य यतीकारं सामीप्यलक्षणं न संस्तोऽनुवन्नः । दिवीयनामप्रयुक्तसूत्कर्षस्तेषां सोमाहुतिपञ्चात्यव्याधारणविवेषपद्धतिः ।

सोमाहुतीनां व्यवस्थां विधत्ते—

“ देवा वै याः पर्वतीराहुतीरजुहुयुर्युरस्तादसुरा आसन्ताश्वसाभिः प्राण- दन्त याः प्रतीचीर्यं पश्चादसुरा आसन्ताऽस्ताभिरपानुदन्तं प्राचीरन्या आहुतयो

(आत्मीश्वरसुद्भूतिस्थानेषु चिण्णयाभिपानम्)

हृष्णने प्रत्यङ्गद्वाजीनोः धिण्णयान्वयाघारयति पथाचैव पुरस्ताच शजमानो ब्रा-
त्यूच्यान्म पूर्वते तस्मात्पराचीः शजाः प्र वीयन्ते प्रतीनीजायन्ते [सं० का० ६
म० ३ अ० १] इति ।

प्राह्मुखेन हृष्णमानाः प्राचीकृतरवेदिगताः । यस्मादाहुतिषु दैविष्यं वस्माल्लो-
केऽपि शजाः विवा यन्मुखेन प्रवीयन्ते निविष्यन्ते प्रद्विपरीतद्विमुखा उत्तयन्ते ।

अध्यर्थोः प्रत्यग्ममननिषेदं निन्दाभ्यामुच्यते—

“ माणा वा एते यद्विभिण्या पदभ्युः प्रत्यङ्गधिण्यानविसर्पेत्प्राणान्सं
कर्त्तव्यमायुकः स्पाचाभिवां पृष्ठ यज्ञस्य यज्ञोतोर्ध्वंः स्त्रुते नाम्यै पाणोऽवा-
इपानो यदध्यर्थुः प्रत्यङ्गहेतारमविसर्पेद्दशने प्राणं दद्यात्प्रमायुकः स्पाद् ” [सं०
का० ६ म० ३ अ० १] इति ।

अविसर्पेद्विकर्त्तव्यं गच्छोत् । होता यज्ञस्य नाभिर्विष्यदेवे वर्तते । प्राणवत्या-
वर्तिनोरध्यर्थोः प्रत्यग्ममनमयुक्तम् ।

कात्तिव उपमायन्तीविविधिप्रत्यवानमध्यर्थोनिषेधति—

“ नाध्ययुहृप मायेद्वाग्वीर्यो वा अध्ययुर्येदध्ययुरुकृपगायेदुद्वावे वाच॒ सं प्र
यच्छेदुपदासुकास्य वाक्स्पाद् ” [सं० का० ६ म० ३ अ० १] इति ।

उद्वाचा सामनि गीयमाने पृष्ठतस्तदल्पीकरणमुपगानम् । उपदासुकोपक्षयशीघ्र ।
प्रकारात्वरेणाध्यर्थोः प्रत्यग्ममनं विधातुं चोशमुद्गावयति—

“ ब्रह्मवादिनो बदन्ति नात्परिथिते सोमेऽध्यर्थुः प्रत्यङ्गस्वौर्वीयादथ कथा
दाक्षिणानि होतुमेति ” [सं० का० ६ म० ३ अ० १] इति ।

अध्यर्थोः सद उल्लङ्घ्य प्रत्यग्ममनं निषिद्धम् । दाक्षिणहोमस्तु प्राचीनवेशे
नूतनगाहृपये कर्त्तव्यः । तत्कथे घटते । अस्तिरिधेदस्तथाहे । कथा केन प्रकारेण ।

उक्तचोद्यस्य परिहाराभासमशक्तुते—

“ यामो हि स देषाम् ” [सं० का० ६ म० ३ अ० १] इति ।

याम उपरमः । यस्मात्स दाक्षिणहोमस्तीर्थो देवानां संबन्धिनः कर्मण उप-
रमकार्डीनोऽत्रो लौकिकमयनत्वादेवा अनुहास्यन्ति ।

इत्यमुचरामात्सं दूषयति—

“ कस्मा अहं देवा यामं वाऽयामे वाऽनु ज्ञास्यन्तीति ” [सं० का० ६
म० ३ अ० १] इति ।

पृष्ठा ० ३ अनु० ३] कृष्णयजुवेदीयत्तिरीयसंहिता । ३५५

(अश्रीरोमीयश्वभिधानायामीषोमणायनार्थैसूर्यनहोमाभिधानम्)

अहेत्युकेनिषेषे । यदुचरवादिनोक्ते भवति, देवाः कस्मै प्रयोजनाय कर्मण उपरविमनुपरविं वाऽनुशास्यन्विं, न हि तदनुशया देवानां किञ्चित्प्रयोजनं पश्यामः । ततः प्रत्यग्गमनस्य निषिद्धत्वादाक्षिण्होमो न घटत एवति चोद्यं तुरिथतम् ।

तस्य मुख्यं परिहारं दश्यन्प्रत्यग्मनं विद्यते—

“ उत्तरेणाऽऽधीधीं परीत्य जुहोति दाक्षिणानि न प्राप्तान्तं कर्त्तति ॥ ”

[सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

आश्रीधहविधीनवोर्मेष्ये गत्वा यत्तदोतिक्षणं वदेव निषिद्धम् । अथं स्वाधीनं वापदः परित्यज्य तस्मादुचरतः प्रत्यक्षमुखो गत्वा प्राचीनवंशे दाक्षिणानि जुहुयात् । ततो नोक्तदोषेः ।

प्राप्तिक्षिणकं परिसमाप्य प्रकृतमनुसरति । तत्र चात्वालाद्विष्णियानुप्रवपतीति सामान्यशास्त्रेणाऽऽधीधारीनां प्राजहितान्दानां पोहशानामपि निषेषे प्रसक्ते प्राजालीयान्तानोमेवेति विशेषं विद्यते—

“ अन्यम्ये धिष्णिया उप्पन्ते नाम्ये याज्ञिकपदि तेन वाच्यीणाति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

इतरेषामाहवनयिवादीनां प्राजहितान्तानोमहानामुपस्थानं विद्यते—

“ याज्ञ निवपति यदनुदिश्यति तेन तान् ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० १] इति ।

भीणातीत्यनुवर्तते । अनुदेशाने मन्त्रेणोपस्थानम् ।

अत्र विनियोगसंश्लेष्टः—

“ विभूपदत्रयास्मानो मन्त्राः पोदश निषेषेत् ।

धिष्ण्यान्दिशेच सर्वेषु रैदेषोत्पनुदिश्यते ॥ १ ॥ इति ।

अत्र भीषांसाङ्गदसी न स्तः ॥

इति भीमसायणाचार्यविरचिते याज्ञवीष्ये वेदार्थपकाशे कृष्णयजुवें-

दीपतैचिरीयसंहिताभाष्ये पथमकाण्डे वृत्तीयप्रपाठके

मृतीयोऽनुवाकः ॥ ३ ॥

श्रीभत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पथमकाण्डे—
(अप्रीलोमीयफलभिदानायाङ्गीषोमप्रणयनार्थवैसजैनहोमाभिदानय)

(अथ प्रथमाङ्कके तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः) ।

त्वं सोम तनुकृदभ्यो द्वेषोऽभ्योऽन्यकृतेभ्य
उह यन्ताऽसि वस्त्रेभ्य त्वाहा जुषाणो अप्तुरा-
ज्यस्य वेतु स्वाहाऽयं नो आश्विर्विंशः कृषो-
त्वयं मृधः पुर एतु प्रभिन्दन् । अयः शाङ्कां-
यतु जर्ह्याणोऽयं वाञ्छ जयतु वाञ्छसातौ । उह
विष्णो वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृधि । धूतं
घृतयोने पित्रं प्रप्रे यज्ञपतिं तिर । सोमों
जिगाति गात्रुवित् (१) देवानामेति निष्कृत-
मृतस्य योनिमासदमदित्याः सदोऽस्यदित्याः
सद् या सीदैष वो देव सवितः सोमस्तं
रक्षध्यं मा वो दध्यदेतत्त्वं सोम देवो देवानु-
पीगा इदमहं भनुयो यनुष्यान्तस्तह प्रजयो सहं
रायस्पोषेण नमो देवेभ्यः स्वधा पितृभ्यं इद-
महं निर्वहणस्य पाजान्तस्वरंभि (२) वि
स्तयेषं वैश्वानरं ज्योतिरश्चै ब्रतपते त्वं ब्रवानो
ब्रतपतिरसि या यमो तनुस्तवद्यमूदियः सा
मायि या तवं तनुर्मृद्यमूदेषा सा त्वयि यथा-
यथं नी अतपते ब्रतिनोद्वेतानि (३) ॥

(गात्रुविद्म्येकविंशत्तम्) ।

इति कृष्णयनुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
तृतीयप्रपाठके चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

[अथ पथमकाण्डे तृतीयप्रषाठके चतुर्थोऽनुवाकः] ।

तृतीयानुवाके विधिया वर्णिताः । एतवता वेदिगतविदेषमित्यां सपासम् । अथ तस्मां वेदामधीषोमीयपशुर्वक्तव्यः । तस्य चामीषोमयोः पर्णातयोः पश्चात्कुमुचितवाचारणयमाय वैसर्जनहोमशतुर्येऽनुवाकेऽभिधीयते ।

त्व० सोमेति । कल्पः—“सुनि चतुर्थीवं यूहीत्वा शालामुखीये वैसर्जनैर्हामं जुहोति त्व० सोम तनूकून्धो द्वेषोम्योऽन्यकृदेभ्य उरु यन्वाऽसि वस्त्रथ॒स्या-हेति, सुवेणाऽप्तु पश्कन्दपति जुपाणो अप्तुराज्यस्य वेतु स्वाहेति, पूर्वपा द्वारोप-निष्कामत्यर्थं नो अभिवैरियः कुणोत्यर्थं मृधः पुरु एतु पश्चिन्दन् । अय॑ वाऽङ्ग-यतु जर्हवाणोऽयं बाजे जयतु बाजसात्तविवि, अथाऽहवनीये सुवाहुर्ति जुहोति उरु विष्णोः वि क्रमस्वोरु क्षयाय नः कृषि । घृतं घृतयोने पित्रं प्रप-पश्चात्तिं तिरं स्वहिति ” इति ।

तनुं चरिरं रुन्वन्ति च्छिन्दन्तीति तनूकानि रक्षाति । दिपन्तीति देपाति । अन्यैरस्माद्विरोधिभिरभिचरन्तिः कृतानि पैरितानीत्यश्चकृतानि । हे सोम त्वं वाहयेन्यो निषन्ताऽसि । पथा ताहशानि नास्यान्बाधन्वे वथ्याऽस्मानन्यव सुरक्षितप्रदेशे स्थापयित्वा पालर्यति । तस्यात्वमेवास्माकमुरु पमूर्ते वर्त्य वल-पति, तस्मै तुभ्यमिदं हुतमस्तु । अप्तुं पश्कन्दपतीश्चनात्पुश्च आज्यविन्दुवाची । पन्ते त्वल्पदेहवत्ती । हे सोम त्वं जुपाणोऽस्पातु प्रीतिमान्दक्षासामदश्यनायाप्तु-रत्नदेहः सुभाज्यस्य विन्दुं वेतु दिव, तदेवं हुतमस्तु । पूर्वदरिणं निष्कामयो यमग्निं प्रशयन्ति । अययभिरस्पाकं वरिवः कृणोतु अयः करोतु । अर्यं मृधो दैरिणः प्रभिन्दन्तुरु एतु अये गच्छतु । अर्यं जर्हपाणो हषान्तकरणः जावू-ञ्जयतु । बाजस्थान्तस्य सातिलामो यस्मिन्नन्तर्यपि स बाजसातिस्तस्त्रिस्त्रजयस्पदर्थे बाजे जयतु वर्ची करोतु । हे विष्णो व्यापिक्वाहवनीयास्मदनुवाहार्थमुहु विक-पस्व वैरिण् यहुठं पराकरं कुरु । नोऽस्माकं क्षयाय निवासार्थमुरु कृषि यहुठं मृहधनादिकं संपादय । चृदेन ज्वालोऽप्तवृत्तयोनिः । हे घृतयोने हृष्यमानमिदं पूर्वं पित्रं, पश्चात्तिं यजमानं [प] पविरातिशयेन वर्त्य ।

मन्त्रान्वयाचिल्पासुरादी होर्मे विधत्ते—

“ शुवर्याय वा एतानि लोकाय हृष्यन्ते यदैसर्जनानि ” [स० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

अवान्तरदीक्षाविसर्जनार्थत्वादेवानि होमकर्मणि वैसर्जनानि ।

१ स्त्र. “वकुलम्बावान्तरनि” । २ ग. च. क. “र्जनं भवति । ३ स. लेतु । ४ स. “क्षया वि” ।

श्रीमत्सायणाचार्यविद्वचितभाष्यसंसेतां— [१६थमकाण्डे—
(अपीलोमीयक्ष्वाभिधानत्याङ्गिष्ठेप्रश्नयनायैसर्जनहोमाभिधानम्)]

तत्थकारः श्रूते दक्षिणः—“ उपस्थे नक्षा राजानं कुरुते सौषपि ब्रदान्हय-
धमिति संप्रेष्यति यजमानस्यामात्यान्तंहपत्र (एम) इवर्यु यजमानोऽन्या-
रभेत् यजमानं पर्नीमितरे पुष्टप्रातरोऽहेन वाससाऽवात्यान्तंपच्छात्र वाससोऽन्ते
कुगदण्डमुखनियम्य प्रचरण्या वैसर्जनानि जुहोति ” इति ।

यजमात्यथशब्दौ दन्धुदाचकौ । प्रचरणी जुहा सहशी ।

विशेषान्कमेण विवरे—

“ द्वाष्पां गाहैपत्ये जुहोति द्विपाद्यजमानः पवित्रित्या आग्नीष्ठे जुहोत्यन्व-
रिक्ष एवाऽङ्कमत आहृतनीये जुहोति सुवर्णमैवैन लोकं गमयति ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

द्राघ्यां त्वरं सोम जुषाण इत्येताम्याम् । आग्नीष्ठे होमस्य मन्त्रो विचा-
स्तवे । आहृतनीय उक्त विष्णो, इति मन्त्रः ।

होमात्पूर्वमेव ब्रह्मणा सोम आदात्य इति विवरे—

“ देवान्वै सुवर्णं लोकं यतो रक्षाऽस्यनिधाऽसन्ते सोमेन राजा रक्षाऽस्यमह-
त्वाऽनुमात्मानं कृत्वा सुवर्णं लोकमाप्नेनक्षत्रामनुपलाभायाऽङ्गः सोमो भवत्यथ
वैसर्जनानि जुहोति रक्षसामाहत्ये ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

भवो गच्छतः । अप्तुं रक्षोभिरुपलघ्न्यमशक्षमलपदेहम् । आचो भवति
स्वीकृतो मेवेत् । दद कर्त्त्वं रुग्नो होमो रक्षाऽस्यपहन्ति ।

प्रथममन्त्रस्थ पूर्वमागोऽभिपेत् सोमस्य शाश्वर्यमुपग्रहयति—

“ त्वं सोम तनूकूलज्ञय इत्याह तनूकूलयेषः ” [सं० का० ६ प० ३
अ० २] इति ।

तनुच्छिदां रक्षसामपि तनूं कृणति च्छिनतीत्येष सोमोऽत्यन्तं तनूकूल-
स्याऽन्तेभ्योऽस्मान्याद्यितुं समर्थः ।

दिवियमाने विशेष्यं पूरयति—

“ देषोप्योऽन्यकृतेभ्य इत्याहान्यकृतानि हि रक्षाऽस्ति ” [सं० का० ६
प० ३ अ० २] इति ।

तृतीयमार्गस्थोऽक्षरधमित्यस्य वाक्यस्य शोर्षं पूरयति—

प्र० ३ अनु० ४] कुल्णायजुर्वेदीयतैतिरीयसंहिता। ८५९
(अशीषोमीषपञ्चभिदानायाशीषोमप्रजायनार्थवैक्षजन्महीमाभिधानम्)।

“ उह यन्ताऽसि वक्त्यामित्याहोह पास्तुषीति वैतदाह ” [स० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

बहुलप्रस्तुवर्थं कुर्वित्येवं स भागी बूते ।

द्वितीयमन्त्रे अप्तुशब्दसूचिकामाह—

“ जुषाणो अप्तुराज्यस्य वेत्तित्याहाप्तुषेव यजमानं कुत्वा सुषर्गं छोकं गमयते रक्षतामनुपलाभाय ” [स० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

प्राचीनवैशाखिकाम्याऽऽशीघ्रे जिगमिषुभिरनुषेयानि सोमस्तीकारादीनि पठ विषये—

“ आ सोमे ददत आ आव्व आ वायव्यान्या द्वीणकलशमुत्पत्तीमा नपन्त्य-
न्वनाऽसि म वर्तयन्ति यावदेवास्त्रास्ति वेन सह सुषर्गं लोकयेति ” [स० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

सोमं हविषांनि नेतुमाददीरन् । आवाणोऽभिषवार्थाः । वायव्याष्टुलूप्तसृष्टि-
आनि आहपावाणि । द्वीणकलशः पौडं काषणावम् । एतान्याददीरन् । पर्वीं
स्वस्थानादुत्त्याप्याऽऽनेयुः । वीक्षायौषधद्वज्यार्थं पतुतीर्यं शकटं वदेवात्कुदा-
वृत्त्वादनैसीति बहुवचनेनोच्यते । तदनु तुनः पुनः प्रवर्तयेयुः । एवं सुवि यज-
मानस्य स्तं यावदस्ति वेन सर्वेण सह स्वर्गं पाप्नोति ।

विषये—

“ नयकर्त्यर्चाऽऽशीघ्रे युहोति सुषर्गस्य लोकस्थाभिनीतैः ” [स० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

अज्ञे नय तुष्ठेत्यसौ नयवती ।

अत्र सूत्रम्—“ शालामुखीये प्रणयनीयविधामादीप्य तिकताभिरुपयम्याऽशी-
घ्रेष्माम्यां पर्णीयमानाम्यामनुबृहीति संपेत्यति पर्णीयमानायानुबृहीति वा प्रथमा-
यां त्रिरूपकाशयर्थं नो अभिर्वरितः कृष्णोत्तित्यप्तिप्रथमाः सोमप्रथमा वा
प्राचीऽभिप्रबजन्म्याऽशीर्येऽशीर्प्रतिष्ठाप्याश्च नयेत्यर्थमाययेष्य युहोति ” इति ।

पञ्चरेण्या चतुर्शीहीतस्थाऽऽज्यस्यार्थं गाहैषते पन्त्रदयेन हृतमवाङ्गिष्ठेऽप्यधर्मया-
ज्यमाभीघ्रे हुत्वेतरदाहवनीये होतुं शेषयेत् ।

विषये—

३६० श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१प्रथमकाण्डे—
(अशीषोभीयपञ्चनिवानायत्तिवोपप्रणयनार्थवैसर्जनहोमागिधानम्)]

“ यावज्ञो वायद्याभि दोषकलशमाशीघ्र उप वासमति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

स्थापयेदित्यर्थः ।

तद्वाट्सोमस्यापि स्थापनमाप्तौ तद्वारयितुं शहरं विधने—

“ वि हेनं तैगृहंते यत्तरहोपवासयेदपुविष्ट ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २]
इति ।

एने सोपै तैगीवादिभिर्युज्य नेत्रुं मूर्हीरन् । यदि कवितैः सह स्थापयेत्-
दानीषभिषवभीत्या सोमस्योदरं पूर्णि भवेत् । अजाऽऽज्यदेषस्याऽहवनीये होमा-
योक विष्णो, इति यो मन्त्रो यथ ततः पूर्वोऽयं नो अधिरिति नन्वसामुपेक्षितो ।

सोम इति । कल्पः—“ ब्रह्मणो राजानभादापि पूर्वया द्वारा हविर्धनं
प्रापादयति सोपो विष्णाति गात्रुविहेवानाषेति निष्ठतमृतस्य योनिषासदृपिति ”
इति ।

मात्रुविन्मार्गज्ञः सोपो विष्णाति गच्छति । कं देशं गच्छति, आसीदित्यस्मि-
न्नहविर्धानेदेशं इत्यात्तदः । देवानामासुदमेति । कीदर्शं, निष्ठकृतमलंकृतम् ।
कवात्य यज्ञस्त्वं मोर्मि कारणं अहवमसादिहविषामवायस्तिवत्यात् ।

विधने—

“ सौम्यचाँ प पादवति स्ववैरैन् देवतया ए पादयति ” [सं० का० ६ प०
३ अ० २] इति ।

अदित्या इति ! कल्पः—“ अथ दक्षिणस्य हविर्धानस्य नीडे कृष्णा-
विमयास्तुणाति अदित्याः सदोऽस्तीत्यदित्याः सद आ सीदेति । कृष्णाजिने रा-
जानम् ” इति ।

स्त्राहार्थता दर्शयति—

“ अदित्याः सदोऽस्त्यदित्याः सद आ सीदित्याह एथायज्ञोरैतत् ” [सं०
का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

एष च इति । कल्पः—“ अथैनं देवताभ्यः संप्रवच्छायेष वो देव सवितः
सोमस्त्र॒ रक्षय्वं या वो दभादिति ” इति ।

एतापन्तं काचं यजमानः सोमपरक्षत् । इत ऊर्ध्वे हे देव युष्मदीर्थं सोपै
यमेव रक्षध्यम् । यथशीङ्कादयः सर्वे संबोधनीयास्त्याऽपि वरिचूढत्वाद्देषोप-

पृष्ठा ० ३ अंतु ० ४] कृष्णयनुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ३६३

(अंगीष्ठेनीयपञ्चभिवानायाग्नीष्ठेमप्रणयनार्थवैसुजीनहोमाभिवानम्)

संक्षणार्थं सवितैव संबोध्यते । मा वो दमत्सोमं रक्षमाणान्युष्मान्कविदपि मा हिसीत् ।

सवितृसंघीधत्ततात्पर्यमाह—

“षजमानो वा एतस्य पुरा गोवा भवर्येष वो देव सवितः सोम इत्याह सवितृपूरुष एवैन देवताभ्यः सं प यच्छति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

एतच्चमिति । वौधायनः—“ संप्रदायोपातिष्ठत एतत्त्वं सोम देवो देवानुपाशा इदमहं मनुष्यो मनुष्यान्तस्तह पञ्चया सह रामसोवेणेति ॥ ” इति ।

हे सोम त्वं देवः सन्मधवीपान्देवानेवदिदानीं पासोऽसि । अहमपि मनुष्यः सन्मधीषाम्बनुष्यानिदमिदानीं पासोऽसि । कीदशोऽहं, पुत्रादिपञ्चया पशादिधनपुष्टया च सह वर्तमानः ।

मन्त्रभागयोद्योः पसिद्धिं तृतीयभोगे विषक्षबाधं च दर्शयति—

“ एतत्त्वं सोम देवो देवानुपाशा इत्याह देवो हेष सन्देवानुपैतीदपहं मनुष्यो मनुष्यानित्याह मनुष्यो हेष सन्मनुष्यानुपैति यदेवद्यजुर्न व्र्यादपञ्चा अपशूर्यजमानः स्पात्सह पञ्चया सह राघसोवेणेत्याह पञ्चयैव पञ्चुभिः सहेम ढोकमुपावर्तते ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

नम इति । वौधायनः—“ नमो देवेभ्य इति प्राञ्चमञ्जलिं करोति स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणापत्यज्ञमयोपानिष्ठामतीदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्यथाऽऽह-वनीयमुपतिष्ठते सुवरभि वि रुपेष्व वैशानरं ज्योतिरिति ॥ ” इति ।

आपस्तम्भः—“ इदपहं मनुष्यो मनुष्यानिति प्रदक्षिणमावृत्य नमो देवेभ्य इति प्राचीनमञ्जलिं कृत्या स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणे, इदमहं निर्वरुणस्य पाशादित्युपनिष्ठकमय गुवरभि वि रुपेष्वमिति तर्वं विहारमनुवीक्ष्येद वैशानरं ज्योतिरित्याहवनीयम् ॥ ” इति ।

मन्त्रदृष्टार्थंपसिद्धिं दर्शयति—

“ नमो देवेभ्य इत्याह नमस्कारो हि देवानां स्वधा पितृभ्य इत्याह स्वधाकारो हि पितृणाम् ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

निर्वरुणस्य पाशादित्यव निर्मुञ्चामीत्यप्याहर्वन्यम् ।

एतमेवाभिषामं दर्शयति—

“ इदमेहं निर्वरुणस्य पाशादित्याह वरुणपाशादेव निर्मुच्यते ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

(अऽग्निवोगीयपञ्चमिषानाचार्यवोगमप्रणालयर्थवेसुर्जनहोममिषानय) ।

अथ इति । कल्पः—“ अथ पञ्चमोऽप्यन्वरदीक्षां विसर्जयति अग्ने गत-
पते त्वं वतानां वतपातिरिति या मम तनुस्वप्न्यभूदियः सा मयि या तव तनुम्-
प्यभूदेषा सा त्वयि यथाकथं नौ व्रतपते वर्तिनोवैवतानीति ” इति ।

अवान्वरदीक्षापापा आदी यजमानः स्वतनुमध्ये संकल्पेनावस्थाप्याभिरत्ने च
रवस्थिमन्त्रवस्थाप्य तहै वरनियम्भूपतकमे । इदानीं तु शारीरम्भत्यर्थस्यासमाहित-
त्वाद्वतिनोरध्विष्यत्यानयोः स्वोचितवत्सेवास्तु । अत्र तु वरामि वि रूपेषु देशा-
न्तरं ज्योतिरित्येवी अग्नौ पुरोदाशात्राद्वाणे स्पष्टताद्वैक्षिकी ।

आस्य तु मन्त्रस्य प्रतीक्यहणपूर्वकं वात्पर्यमाह—

“ अग्ने व्रतपत आत्मनः पूर्वा तनूराद्येत्याहुः को हि वदेद यद्वसीयान्तस्ये
वस्ते भूते पुनर्वी ददाति न वेति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

अग्ने व्रतपत इत्येतावत्पतीकम् । स्वकीया पूर्वा तनूराभिस्तकाशात्सहसा स्ती-
कार्येवि त्रिद्वयन्त आहुः । कुतः, वशीयानत्यन्ताधितिकः पमुः परकीये वस्तुनि
स्ववसीभूते सुति पुनर्ददाति वा न वेति यत्तत्को नाम वेद । एवो वशीभावा-
त्पागेवाऽप्येता ।

आवादीनामाग्नीघ्ने स्थापने वर्त्यवृभुकं वात्पर्यसुति—

“ आवाणो वै सोमस्य राजो मलिम्लुसेना य एवं विद्वान्मात्रं आग्नीघ्न-
उपवासुयति तैने मलिम्लुसेना विद्यति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० २] इति ।

मलिम्लुसेना विरोधितस्करतेना ।

अत विनियोगसंयहः—

“ त्वं जुणा पथिमे वहौ वैसर्जनहुतिस्वप्नम् ।

शालामुखीयतो वाङ्मै पूर्वा पात्रोभियान्ति हि ॥ १ ॥

दकु हुतवा पूर्ववहौ रोमो राजानमग्रवः ।

हविर्धाने मयत्यत्र चर्मे संस्तीर्ये रादेयत् ॥ २ ॥

अदिद्यपादेष सोमे निर्दिष्टैवाचिमन्त्रयेत् ।

इदं दक्षिणमावृत्य नमः प्राग्ञातिः स्वधा ॥ ३ ॥

दक्षिणाञ्चालितेतस्याचिर्मन्त्रेन्मण्डपादिदम् ।

सुविहारभीक्षित्वा वैष्णा पूर्वाभिक्षितेव ।

अग्ने वहेतुपस्थ्यनं मनवाः पोदशा कीर्तिवाः ॥ ४ ॥ ” इति ।

प्रपा० ४ अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैरियसंहिता । ३६३
 (अर्षोमपमिधानाद् पञ्चाङ्गसूपच्छेदनामिधानद्)
 अथ वीरांसा ।

पथमाध्यामस्य तृतीयपटे पिन्दितम्—

“ैत्यर्जनारूपहोमीपादासो ग्रहणस्मृतिः ।

प्रपा न वा श्रुत्यवाधारप्रपा स्यादृष्टकादिवत् ॥

हृष्टलोमैकमूलतत्वसंभवे श्रुत्यकल्पनात् ।

सर्ववेष्टनयद्वाधहीनाऽप्येषा न हि प्रपा ” इति ॥

इदं स्मर्यते—“ैत्यर्जनहोमवासोऽध्ययुग्मूलाति ” इति । सेयं स्मृतिः सर्ववेष्टनस्मृतिवत्यक्षभ्रुत्या न वाध्यते । ततोऽस्तकादिस्मृतिवन्मूलवेदानुमानेन प्रपाण-
 पिति प्राप्ते ज्ञापः—कदाचिलकथिद्भवयुग्मूलोमोदेषद्वासो जयाह । तन्मूलैवेषा स्मृति-
 रित्यपि कल्पना संभवति । हृष्टानुसारिणी चंद्रं कल्पना । दक्षिणया परिकी-
 त्यानामूलिकां लोमदश्मानात् । तथा सत्यस्याः स्मृतेरन्मथाऽन्युपपत्तावष्टकादिमूल-
 भ्रुतिवन्मूलभ्रुतिर्न कल्पयितुं शक्यते । अतो वाचामावेदपि मूलेष्टाभावाचेष्यं
 स्मृतिः प्रपाणम् ।

अथ चतुर्थः—

तद॑ सोमेति गायत्री, अथं नो अग्निरिति चिक्षण् । उकु विष्णो, इत्यनुष्ठान् ।
 सोमो जिगातीति गायत्री ॥

इति अमित्सायज्ञाचर्यतिरिते गायत्रीवे वेदार्थप्रकाशे कृष्णयजुर्वेदीयतैरियसंहितामात्रये पथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके
 चतुर्थोऽनुवाकः ॥ ४ ॥

(अथ पथमाठके तृतीयप्रपाठके पत्रमोऽनुवाकः)

अत्यन्यामगां नान्यानुपांगामर्वाचत्वा परं-
 रविदं परोऽवैस्तं त्वा जुषे वैष्णवं देवयन्यायै-
 देवस्त्वा॒ सविता॑ मच्चाऽनकत्वोपये॑ त्रायस्यै-
 न॒ स्वधिति॑ मैन॒ हिर्सीदिवमयेण॑ मा॑
 लेसीरन्तरिक्षं॑ मध्येन॑ मा॑ हिर्सी॑ पृथिव्या॑

श्रीमद्भागवतमात्रसेवा— [१५३८२५४२८]
 (अप्रियोग्यवभिशनाय पञ्चल्युपच्छेदमसिधानम्)

सं भव वनस्पते शतवर्षशो वि रोह सहस्र-
 वलशा वि वयः कहेम यं त्वाऽयः स्वधिति-
 स्तोतिजामः प्रणिनाय महते सीर्वगायाचित्तचो-
 रायः सुवीरः (१) ॥
 (यं दर्शनं ३) ।

इति ऋष्यजुर्वेदीयतेचिरीयसंहितायां प्रथमाष्टके
 तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

(अथ प्रथमकरण्डे तृतीयप्रपाठके पञ्चमोऽनुवाकः) ।

चतुर्थेऽनुवाके तैसर्जनहोमेऽवान्वरदीक्षां विसुष्णाप्रीषेमयोराशीर्णिये हविषानि
 व प्रणयनमुक्तम् । अथ पञ्चममारम्येकादशानेषु कवस्वनुवाकेषु पणीदयोस्तयो-
 रभीषेमयोः पशुर्वकव्यः । वशारिम्यज्ञमेऽमुवाके पञ्चल्युपस्य च्छेदमपभिधीयते ।

अत्यन्यानिति । वौषायनः—“ पुनः पूर्वय इरोगचिकम्य तो दिंशं
 यन्ति यवास्य मूपस्तटो भयति यत्र वा वास्यन्यते तो यः समे भूमै स्वायोने
 कुठो वहुपर्णो वहुशास्त्रोऽश्वतिशुक्कायः परवृक्कुपनवस्तमुपतिष्ठते—अत्यन्यानग्नी-
 नान्यनुपायायवाकत्वा परेरविदं परोऽवैरस्ते त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

अप्स्तम्बः—“ अतिकम्य यूप्यायं जोषयते तमाभिमन्यते ऋष्यानगामियथै-
 नमुपस्तृशति ते त्वा जुषे वैष्णवं देवयज्याया इति ” इति ।

बृक्षा द्विविधा यूप्या अयूप्यात्म । पलाशस्त्रदिरादयो यूप्याः । निम्बजम्बी-
 रादयस्तयूप्याः । हे पुरोदर्शियूप्यवृक्ष त्वतोऽन्यान्कांश्चिद्यूप्यानपि समप्रदेशण-
 न्मादिलक्षणरहितानत्यगम् । अन्यान्तस्यूप्याचोपायाम् । त्वा त्वविदं लघवा-
 नस्यि । कीदृशं, दैरवर्यागुरुकृष्णेष्वृक्षाणैः प्रस्तासनं तत्क्षणयुक्तियर्थः । पुनः
 कीदृशं, परोऽवैरोनिकृष्णेष्वृक्षाणैऽवर्यादिने तत्त्वहितमित्यर्थः । हे बृक्ष वै त्वां विष्णु-
 देवताकं देवयज्यनायां तेवे ।

पितृते—

“ वैष्णवस्त्रां हृत्वा यूपमच्छेति वैष्णवो वै देवतया यूपः स्वैर्यैवैनं देवतया-
 च्छेति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

प्रथा० इअनु० ४] कृष्णक्षुद्रेदीयत्वंचिरीयसंहितः ।

६६५

(अग्निमण्डभिधानप्रय पञ्चद्वयपञ्चद्वयाभिधानम्)

उक्त विष्णो वि कमर्सवति सुवेणाऽऽहयनीये मूराहुर्विं हृत्वा कले सूर्यं मानुं
मध्येत् ।

यथोक्तमन्तर्थे प्रसिद्धिं दर्शयति—

“ अत्यन्यनग्नं नान्यानुपामामित्याहादि सम्यनेवि नान्यानुपैत्यर्थाकला
पैरविदं परोऽवैरित्याहावांश्येन पैरविन्दिति परोऽवैरस्तं त्वा जुरे वैष्णवं देव-
यज्ञप्राया इत्याह देवप्रथमै सुनं जुषते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

देवस्त्वेति । कल्पः “ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित्वाहि सुवेण सर्वतो मूर्लं
पर्येणकलोषेव वायस्वैनवित्यूर्धवांशं दम्बद्वयमन्तवार्यं स्वधिते मैनश्च हित्सीरिति
स्वधितिवा प्रहरवि श्च इति ।

मध्वा मधुरेणाऽऽव्येन ।

एतदेवाभिप्रेत्याऽऽह—

“ देवस्त्वा सविता मध्वाऽनकित्वाहि तेजसैवेनमनकलोषेवे वायस्वैन-
स्वधिते मैनश्च हित्सीरित्याह वज्रो वै स्वधितिः शान्तये ” [सं० का० ६ प०
३ अ० ३] इति ।

दिव्यते—

“ स्वधितिर्वृक्षस्य विभ्यतः यथमेन शक्तेन सह तेजः परा पतति षः
यथमः शक्तः परापतेचमव्या हरेस्तेजसेष्वैनमा हरये ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ३] इति ।

स्वधितिमयात्पवितस्य दुक्षतेजस आहरण्येहाऽद्यशक्ताहरणम् ।

दिव्यमिति । कल्पः—“ प्राच्च वौद्वचं वा पथन्तमनुभवते दिव्यमग्रेण मा
लेखीरन्तरिक्षं मध्येन हित्सीः पृथिव्या तं भवेति ” इति ।

हे छिन्नवृक्ष तर्व पतन्दिवं मा लेखीर्मा विदारीः पृथिव्या तंभव तंमुख्यात-
तिष्ठस्त ।

अप्रसक्तपविषेषदुर्चिं वारयति—

“ इमे वै लोका यूपात्वयतो विभ्यति दिव्यमग्रेण मा लेखीरन्तरिक्षं मध्येन
मा हित्सीरित्यहिम्य एवैनं लोकेन्मः शमयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ०
३] इति ।

यथतः पततः ।

वनस्पत इति । कल्पः “ अधाऽऽवधने हिरण्यं निषाय संपरिस्ती-
र्पीभिजुहोति वनस्पते शतवलयो वि रोह स्वाहेति ” इति ।

विधते—

“ वनस्पते शतवलयो वि रोहेत्यावधने जुहोति तस्यादावधनाद्वृक्काणां
भूषाःस उचिष्टन्ति ” [सै० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

आवृत्यते वृक्षो यस्मान्मूलादित्यावश्वनम् । भूषांसो वहवो वलयाः शासा-
विशेषाः ।

सहस्रेति । कल्पः “ सहस्रवलया वि वयः रुहेत्यात्माने पत्यभिमू१४ ” इति ।
विरोहैवेत्यावीर्धो विवक्षित इत्याह—
“ सहस्रवलया वि वयः रुहेत्यात्माह॑५शिष्यैताया कास्ते ” [सै० का०
६ प० ३ अ० ३ इति ।

यं त्वेति । कल्पः—“ अन्वयः शोखां प्रशुद्यति यं त्वाऽप्यः स्वधितिसो-
तिजानः पश्यनाम यहते सौभग्यायेति ” इति ।

हे छिन्नयुक्त देविजानस्तीक्ष्णोऽयं स्वधितिर्यं त्वा महते सौभग्य वृश्नीय-
त्वाय तिर्यकशास्त्राद्देनेन पश्यनाम प्रकृष्टं यूपत्वं पापयामास । तवस्ताद्देशेन
त्वया छेदनात्म भेतव्यम् ।

अचिल्लज्ज इति । कल्पः—“ अचिल्लज्जो रायः सुवीर इत्यन्नं परिवासयति ”
इति ।

हे यूप त्वयचिल्लज्जो भव । मन्वसायद्येन छेदनव्यथा तव मा भूत् । कीह-
शस्त्रं, सुवीरः योभना वीरा यजमानयुवतीश्वाद्यो येन त्वया सम्बन्धे स त्वं
सुवीरः । तादृशस्त्रं रायो धनानि यजमानाम देहि । यं त्वाऽप्यमचिल्लज्ज इत्येती
मन्वावुतेक्षितौ ।

योऽयं यूपार्थो वृक्षच्छेदः पूर्वमुक्तस्त्र च्छेदे द्यौष्ठे वृक्षस्य प्रदेशं विधते—
“ अनक्षसङ्कं वृथेत् ” [सै० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

छिन्नावशिष्टस्य मूलस्योपरि गच्छतः शक्तस्याक्षो यथा न प्रस्त्रयदे तथा
नीनं मूलप्रस्त्राप्य छिन्नयात् ।

१८० ३ अ० ४] कृष्णयजुर्वदीयतैचिरीयसंहिता । ३६७

(अश्रीभीमपश्चमिभानाय पश्चद्गृह्यपञ्चेवनामिभानय)

विषेशं याधकमाह—

“ यदक्षसत्त्वः वृथेदेव इंपं यजमानस्य प्रमाणुकः स्पात् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

यदि चिछन्ने वृक्षमूले शकटस्थाकः प्रसन्नेत वदा यजमानस्य रौचन्ति गोवत्सादिकपीपाया अधो मरणशीर्तं भवेत् । शकटस्य आचीनं दीर्घकाष्ठ-मीपा ।

शास्त्राया यूपार्थं उद्दने निन्दति—

“ यं कामयेतापतिहितः स्पादित्यारोहं वस्मै वृथेदेव वै वनस्पतीनामपतिहितोऽपतिहित एव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

बृक्षमारुष जायत हत्यारोहः शाखा । स च भूमावग्नुपचारादपतिहितः । तस्य यूपत्वे यजमानोऽपतिहित एव भवति ।

अपर्णपापि निन्दति—

“ यं कामयेतापशुः ‘स्पादित्यर्थं तस्मै शूष्कार्थं वृथेदेव वै वनस्पतीनामप-ब्योऽपशुरेव भवति ’ ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

वनस्पतीनां वध्य एव पर्णरहितः शूष्कामचापशाङ्कः पशुभ्यो न हितः ।

बहुपर्णं विषेश—

“ यं कामयेत पशुमानस्यादिति बहुपर्णं तस्मै बहुशाश्वं वृथेदेव वै वनस्पती-नां पशाङ्कः पशुमानेव भवति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

भूमी समप्रदेशे स्ववीजातुत्तने विषेश—

“ प्रतिहितं वृथेत्पतिताकामपर्येषं वै वनस्पतीनां प्रतिहितो यः स्मै भूम्यै स्वादोने रुद्धः प्रत्येव लिङ्गति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति । स्वादोनेरित्यनेन वृक्षजग्धा शाश्वा व्यावर्त्येते ।

पश्चिमदिश्यानतं विषेश—

“ यः पश्चद्गृह्यनवस्तं पूर्वेतत् हि मेधमभ्युपनतः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

मेधो यज्ञः । स चोत्तरवद्यां क्रियमाणो यूपस्थानात्यस्यहूँ मयति । अतो मेधमभिलक्ष्यैवोपनतः ।

यूपस्य काम्याने परिमाणानि विषेश—

“ पञ्चारात्मि दस्मै वृषेण्यं कापयेतैषैनमुलरो यज्ञो नमोदिति पञ्चाक्षरा पञ्चः पाङ्गो यज्ञ उपैनमुलरो यज्ञो नमति पहर्त्तिं पतिष्ठाकामस्य पहू वा कातव कातुष्वेव पति लिङ्गति सप्तारात्मि पशुकामस्य सप्तपदा शकरी पशवः शकरी पशुनेवाय रुचे नवारात्मि तेजस्कामस्य त्रिवृता स्तोपेति त्रिपितृ देजस्त्रिवृत्तेजस्त्वये-व मध्यत्येकादशारत्तिभिन्निवृष्टकामस्यैकादशाक्षरा त्रिष्टुपिन्दिवृष्टये त्रिष्टुपिन्दिवृष्टये भवति पञ्चदशारात्मि भातुष्वेवतः पञ्चदशो वज्ञो भातुष्वाभिभूत्वै सप्तदशारात्मि प्रजाकामस्य सप्तदशः प्रजापतिः प्रजापतेराज्या एकायैऽशत्परत्तिं पतिष्ठाकाम-स्यैकदित्तशः स्तोमानां प्रतिष्ठा पतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

चतुर्विंशतिसहस्रमुद्दयोऽरत्तिः । उत्तरो यज्ञः सोषविक्तिः ।

विषये—

“ अष्टाभिर्भवत्यष्टाक्षरा शायत्री तेजो शायत्री गायत्री यज्ञमुखं तेजसैव गाय-विया यज्ञमुखेन संभितः ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ३] इति ।

गायत्यास्तेजस्तवमग्निना सहोत्पत्तत्वात् । यज्ञमुखत्वं च प्रातःसवने प्रयोज्य-त्वांदै । अतोऽष्टसौरुच्छादारा तेजोगायत्रीयज्ञमुखैः समानो भवति । तस्माच्चक्षणेन यूपस्थापादभयः कार्याः ।

अत्र विनियोगसंघर्षह—

“ अति वृक्षं मन्त्रविद्वा वं त्वा यूपतरुं स्तुशेत् ।
देवस्तम्भूतमध्यज्य सौष दमौन्वरामदः ॥ १ ॥
स्वधि चित्तन्दाहिवं प्राच्यां प्रातयेद्वृन् शेषिते ।
मूले हृत्वा सहेत्यात्मस्तशो वं त्वावङ्गन्कानि च ।
अच्छीत्यवं च संहिन्द्यादश मन्त्रा उदीरिताः ॥ २ ॥ ३ इति ।

अथ भीमोत्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य पथमपादे चिनितवम्—

“ युपच्छेदापकर्तः किं तदन्ते भ्रुत एव वा ।

प्रयाजवचदेन्तत्वान्तपर्नं चापक्षुद्यतान् ॥

अश्वीषोमप्रणयर्न सौमिकं पाशुकी छिदा ।

प्रयाजवचत्रैपमथाच्छुद्यमात्रावकर्त्तणम् ” इति ।

यद्योदिष्टोमे चैसर्वगहोमकले पार्षीनवैशमनो वहिराशीधरीये श्रणोत्तमः । सं०-

मपा० ३अनु० ४] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता। ६६५
 (लिङ्गस्य शूणस्य स्थापनस्म्)

मव प्राचीनवदेष पूर्वं स्थापित इदानीं हविर्धाने प्रणेतव्यः । वयोरुभयोः प्रण-
 यनादूध्वं शूपच्छेद आस्नातः । सदेतत्सर्वं सुर्यादिनात्पाचीन औपवस्थये दिने
 पाप्तम् । वत्र शूपच्छेदो दिनश्यात्पूर्वस्तिमन्दीक्षाकालेऽकृहः । दीक्षात् यूपं छि-
 नचीति तद्विधानात् । तस्मिन्नप्रकृष्टे प्रयाजन्यायेन तदन्वाङ्मूलस्यापकर्ष-
 त्प्रणयनप्रथप्रकृष्टामिति प्राप्ते शूपः—प्रयाजावारादीमामेकपैष व्रधने
 प्रत्यक्षन्तर्नेतैकप्रयोगन्त्रावित्वादवर्ध्येभावी परस्परकल इति प्रयाजापकर्षे
 तदन्वाङ्मूलस्यापकर्षं युक्तः । इह तु प्रणयनं सोमयागाङ्गम् । शूप-
 च्छेदस्त्वभीषोमीषपशोरङ्गनमिति प्रणयनच्छेदनयोर्नान्योन्यकमोऽपेक्षितः । तस्मा-
 च्छुतस्य शूपच्छेदनमावस्थापकर्षः ।

एकादशाध्यायस्य तृतीयपादे चिनितव्य—

“ अश्रीषोमीयमुख्येषु यूपो भिजोऽथ तन्वता ।

उपदेशातिदेशाभ्यां भिजो नो काळमेवदः ” इति ।

इषोविषेषे पश्चोऽश्रीषोमीयसवनीयानुवन्धात्ययो विहिताः । तेषु यूपेदो
 युक्तः । कृतः । अश्रीषोमीये प्रत्यक्षवचनेन तदुपेदशादिवरयोर्द्वैदकाभ्यामविदेश-
 ादिवि प्राप्ते शूपः—न वावदशीषोमीयपशोः कर्मणः काले यूपस्थोत्रिः ।
 [किंतु] ततः प्रागेव यूपोत्रिकालः । दीक्षात् यूपं छिनति कीरते वा राज-
 नीति तत्कालविधानात् । अत आवानपरस्वार्थ्यं संमवति । यथा स्वकाले
 संपत्तमावानं तत्तदाक्षयाविशेषस्तेषु वेषु कर्मसु संबध्यते तथा स्वकाले त्वेदनादिना
 निष्ठओ यूपः प्रत्यक्षोदकोकिम्यां वत्र वत्र विनियुज्यते । तस्मात्त्वेष यूपः
 संपादनीयः ।

तत्रैव द्वितीयपादे चिनितव्य—

“ शूपैकादशिनीयूपाहुतेमेदोऽथ तन्वता ।

सामीप्यमेदादाद्योऽन्तः सामीप्यं द्विग्मं यतः ” इति ।

शूपैकादशिन्यां चौदकप्राप्त्या शूपाहुतिः पवियूपं भित्यते । कृतः । शूपस्था-
 न्तिकेऽप्ति पथित्वा शूपाहुतिं जुहीतीति ददिशानात्सामीप्यानां च भेदादिवि प्राप्ते
 शूपः—न वावदत्यन्तसामीप्यं संभवति शूपदाहमसङ्गात् । अतो यावता अपवधा-
 नेन शूपा द्विग्मोत्तरा भवन्व दावतो देशस्य समीक्षत्वमन्युपेयम् । तथा सति
 देवैकवसंभवादाहुतेस्तन्वता ।

चष्टस्य कृतीयपदे चिन्तितम्—

“ अपुरुषे संस्कृते मुख्यलाभे किं शास्त्रमेतयोः ।

अपुरुषस्त्वक्षणाशूपः स्वादिरस्त्वक्षणाशूपः ॥ ” इति ।

यदा पूर्णार्थं स्वदिरपठन्वा कदरे तक्षणादिसंस्कृते सति पश्चान्मुल्यः स्वदिरो
यदि पश्चान्नियोजनात्प्रयोगे लम्बये तदा तक्षणादिसंस्कृतः पश्चिनीधिः कदर एव
मासुः, असंस्कृताल्लंस्कृतस्य प्रशास्त्रत्वादिति चेन्नैवम् । पुरुषे स्वदिरे लम्बे पुन-
स्त्वक्षणादिसंस्कारः कर्तव्यः । तथा सति संस्कृतस्य मुख्यस्य लाभात्पतिनिधिः
संस्कृतोऽपि परिहेत्यः ।

तैवेषान्यचिन्तितम्—

“ पश्चौ नियुक्ते स्वदिरलाभे कार्यं पुनर्न वा ।

साद्गुण्याशयं पुनः कार्यं मुख्याद्युतिमुण्डान्न हि ॥ ” इति ।

यदा संस्कृते पश्चिनीधो पश्चान्नियुज्यते तद कर्तव्यं स्वदिरो यदि लम्बेत तदाऽपि
पूर्वन्यामेन मुख्यलाभात्प्रसाद्गुण्याशयं मुख्ये यूपे पुनर्नियोजनं कार्यमिति चेन्नै-
वम् । गुणभूतो यूपः, पश्चान्नियोजनं प्रवानं, न हि गुणानुसृतेण प्रवानस्याऽप्य-
चिमुका । तस्मात् नियोजनं पुनः कार्यम् ।

तैवेषान्यचिन्तितम्—

“ अपुरुषमुख्ये संस्कारयोग्यायोग्ये तदा तु किम् ।

आयो चहुगुणात्माच मुख्याशस्तु लोपनम् ॥ ” इति ॥

यदाऽमूल्यः कदरः स्थूलत्वात्क्षणादिसंस्कारयोग्यः, मुख्यस्तु स्वदिरः
सूक्ष्मत्वाद्योग्यस्तदा तक्षणादिप्रयुक्तिर्लोको मा भूदिति प्रतिनिधिरेवाऽप्यरणीषि
इति चेन्नैवम् । मुख्यसिद्धये गुणात्माप्रस्य सोहु शक्यत्वात् । तस्मात्क्षोणपि
मुख्य द्वयोपादियः ।

तैवेषान्यचिन्तितम्—

“ नियोजनेऽप्ययोग्यत्वेत्स्वदिरः किं तदा भवेत् ।

मुख्यत्वेन स एव स्पानद्वैयर्थ्येन हीतरः ॥ ” इति ॥

यदा त्वत्यन्तक्षणात्मात्क्षणादिरहितोऽपि स्वदिरो नियोजनेऽप्ययोग्यस्तदा अपि
मुख्यस्त्वात्प्रसाद्गुण्य एवीतदेष इति चेन्नैवम् । उपाचारस्य प्रयोजनाभावान्नियोजन-
योग्यः प्रतिनिधिरेव शास्त्रः ।

(लिखन्तम् यूपलग्न स्थानम्)

अब नास्ति चक्रन् ॥

इदि श्रीमत्तायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थपकाके हृषीकेश-
वं दीयते चिरीकसंहिताभाष्ये प्रथमकाण्डे त्रुटीयप्रपाठके
प्रथमोऽनुवाकः ॥ ५ ॥

[अथ प्रथमाएके त्रुटीयप्रपाठके अष्टोऽनुवाकः] ।

पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वा
शुभ्यतां लोकः पितृष्ठदनो यज्ञोऽसि यज्ञास्म-
द्देहो यज्ञारातीः पितृणां सदनमासि स्वावे-
शोऽस्यग्रेगा नेतृणां वनस्पतिरधि त्वा
स्थास्यति तस्य विचादेवस्त्वा सविता मध्वाऽ-
नक्तु सुपिष्ठलाभ्यस्त्वौपर्धीभ्य उद्दिव॒
स्त्वभानाऽन्तरिक्षं पृष्ठं पृथिवीमुपरेण हृष्टह् ते
ते धामान्युश्मसि (१) गमध्ये गावो यज्ञ
भूरिंशृङ्गं अयासः । अत्राह् तदुकुगायस्य
विष्णोः परमं पृद्मवं भाति भूरेः । विष्णोः
कर्माणि पश्यत यतो बतानि पृस्पदो । इन्द्रोस्य
युज्यः सत्त्वा । तद्विष्णोः परमं पृद्मं सदो
पश्यन्ति सुरयः । दिवीवि चकुरातत्त्वम् । ब्रह्म-
वनिं त्वा क्षञ्चवनिं सुप्रजावनिं रायस्पोष-
वनिं पर्यूहामि ब्रह्म हृष्टह् क्षञ्च हृष्टह् प्रजां
हृष्टह् रायस्पोषे हृष्टह् परिवीरासि परि त्वा
दैवीरिक्षो व्यवन्तो परीमृश रायस्पोषो यज्ञ-

श्रीमद्भागवतमालाप्रसंगेता— [३ प्रथमकाण्डे—
(छिक्षण्य सूक्ष्म्य स्थापनाम्)]

माने मनुष्यो अन्तरिक्षस्व त्वा सानाववे
गृहामि (२) ॥

(उपर्युक्ते पोषमेकाब्दविंशतिंश्च) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
तृतीयप्रपाठके पठोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके पठोऽनुवाकः) ।

पञ्चमेऽनुवाके यूपच्छेदो वर्णितः । छिक्षण्य सूक्ष्म्य स्थापने पठेऽनुवाके
वर्णने ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ यूप १३ प्रकाशितः प्रपनः संपन्नचालः
यामवटादुपशेत्वा वमुच्चरेण्याऽऽहवभीर्य तिडन्तराज्ञे प्रोक्षति पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय
त्वा दिवे त्वेति ” इति ।

प्रोक्षणीवि शेषः । चकाणो यूपाणे प्रतिमुच्यमानः कटकः ।

छोकवधाभिमानिदेवताप्रीत्यर्थं प्रोक्षणवित्याह—

“ पृथिव्यै त्वाऽन्तरिक्षाय त्वा दिवे त्वेत्याहैन्य एवेनं लोकेन्यः प्रोक्षति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

नात्रौद्युम्न्यां इषाग्रामास्म्याघोमुखप्रोक्षणं किंतु मूलमारभ्योऽर्धमुखमिति
दिघते— ।

“ पराज्ञं प्रोक्षति पराङ्गिव हि सुवर्णो छोकः ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

शुन्धतामिति । कल्पः—“ अवेटेभ्योऽन्तरिक्षायति शुन्धतां छोकः प्रियुपदन
इति, यवान्यस्कन्दयति यदोऽधिय यवयस्मदेषो यवयारातीरिति, चहिर्हृस्तं व्य-
तिष्पत्यावस्तुजाति पितृगां॑ सदनमसीति ” इति ।

यूपस्थापनायां योऽवदस्तस्मिन्प्रोक्षणकोषं निरीय यवान्प्रशिष्य वर्हिमुहूर्ते
प्रामयमर्थमुद्दशयमित्येवं व्यतिष्पत्य चहिरवस्तुणीयात् ।

एवान्यान्विधते— ।

“ कूरमिव वा एतत्करोति यत्वनत्यपोऽव नयति शान्त्ये यवमतीरत नय-

(उच्चास्य शूपस्य स्थापनम्)

त्युर्वै एवो यज्ञानेन यूपः संभितो यावानेव यज्ञानस्त्रियतीमेवास्मिन्नूर्जे दधावि
पितृणां सदनमसीति बहिरव सूर्णाति पितृदेवतयः स्त्रैत्यजित्वाते यद्धर्हिन-
वस्तीर्यं पितृयातिभृदेवत्यो निखातः स्वादूबहिरवस्तीर्यं पितृत्यस्योभैवेन
भिनोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

यद्यप्यव यूपावटस्वननं नाऽऽन्नातं वद्याप्यौदुम्नदर्थापान्नातं तस्येहानुवृच्च-
मधिष्ठेत्य यत्तत्त्वातीर्यनुद्यते । सदनुवृत्तये समानविषयत्वं प्राप्यभिज्ञापयितुं तत्र
विहितमप्यवनयनादिकं पुनरत्र विधीयते ।

स्वावेशा इति । कल्पः—“ यूपशक्तमदास्यति स्वावेशोऽस्यग्रेगा नेतृणां
वनस्पतिराचि त्वा स्थास्यति वस्य विचादिति ” इति ।

शोभन आवेशो यूपावस्थितिउक्षणो परिमपथपशक्ते स्वावेशाः । हे
शक्तल स्वं स्वावेशोद्यति । यूपस्य त्रयो नेतारः पद्मशक्तः स्वरूपवालयेति ।
तेषां नेतृणां मध्ये तद्योगाः पश्यमायी । वनस्पतिरूपो यूपस्वाभधिष्ठास्थिति ।
वस्य विचार्, तं यूपमनुजानीहि ।

विधेचे—

“ यूपशक्तमदास्यति स्वेजसेवैनं पिनोति ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

यत्पूर्वोक्तं स्वधितेवृक्षस्य विभ्यतः पश्येन शक्तेन सह तेजः परतत्वातीति
शक्ते पश्यिष्ये सुति तेजसा सहितपैवैन युर्यं स्थापिदवाभवति ।

देवस्त्वेति । कल्पः—“ अथ पञ्चैष चपाळं यूपस्पायमनकिं देवस्त्वा सदि-
विता मध्वाऽनावित्वति ” इति ।

मध्वा पञ्चरेण तेजोरूपेणाऽऽज्ञेन ।

तदिदृ दर्शयति—

“ देवस्त्वा सदिता मध्वाऽनावित्वत्याह तेजसैवैनपनकिं ” [सं० का० ६ प०
३ अ० ४] इति ।

सुपिष्पलाभ्य इति । कल्पः—“ अन्तर्तश्च बाह्यतश्च स्वध्यकं लत्वा
चपाळं प्रतिमुञ्चति सुपिष्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति ” इति ।

यूपस्पायमागः पूर्वमच्छिन्नो रायः सुरीर इति मन्त्रेण उच्चास्तेन निष्पा-

(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

विवशतुरङ्गुलोऽधितः शब्दित्वात् । हे चण्ड तर्हं यूपामे प्रतिमुशामि ।
किमर्थम् । शोभनकलत्तंयैकैपञ्चर्थम् ।

विधते—

“ सुविष्टान्वस्त्रौपदीभ्य हवि चण्डं पति मुखामि तस्माञ्छीर्णत ओषधयः
कलं गृह्णान्ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

वस्त्राक्तार्थमये चण्डः प्रतिमुक्तस्त्रस्माञ्छिरस्यत्रे कलग्रहणम् ।

विधते—

“ अनकि तेजो वा आज्यं यजमानेनाभिष्ठात्मिः संभिदा यदभिष्ठामाभि-
मनकि यजमानयेष लेजसाऽग्नकर्त्यान्वयनकर्त्यान्वयेष यजमानं लेजसाऽग्नकि ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

तक्षणेन निष्पादितस्त्राकु यूपामितु वैय येषाहवनीयाभिसमीपे स्थिता
साऽभिष्ठा तामाज्येनानकि । वदिदयञ्जनममन्वकमिति वैधायनस्य मतम् । अथ
सुवेणाभिष्ठामभिमित्यारयाह यूपायाज्यमानायानुवृहीत्येतावत् एवाभिधानात् ।

आपस्मस्तु समन्वकतामाह—“ देवस्त्रा सविता मध्याध्नाकिवति सुवेण
संतवमपिष्ठिन्द्रजभिष्ठामभिस्मनकर्त्योपरात् ” इति ।

अद्यते शिष्यमाणो मूलभाग उपरम् । मूलतोऽत्युभुरभिदि ॥

विधते—

“ सर्वतः परे भूतायपरिवर्गमेवाभिस्मेतजो दधाति ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

यज्ञानेकमप्यवयवमपर्याप्तिता तेजो दधादि ।

उद्दिवमिति । कल्पः—“ उच्छ्रयत्पुदिवः स्तमानाऽन्तरिक्षे पृष्ठा पृथिवी-
मुदरेण हृहेति ” इति ।

वैक्यवयमयोजनमाह—

“ उद्दिवः स्तमानाऽन्तरिक्षे पृष्ठेत्याहैषां द्विकानां तिष्ठत्यै ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ४] इति ।

दौधायनः—“ अथेनैवेध्यवर्द्धम्यामृग्यां कल्पयति ते वे धामानि विष्णोः
कर्माणि पश्यतेवि द्वान्यां स यज्ञाभिष्ठामाभिमाहवनीये संनादयति तस्यूपस्य चण्ड-
ले पैरीक्षयति तदिष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः । दिविव चक्षुरावत-
पिति ” इति ।

प्रपा० ५ अनु० ५] कृष्णशकुर्वेदीयतैचिरीशसंहिता ।

६७२

(लिङ्गस्य यूगस्य स्थापनम्)

आपस्तम्बः—“ ते ते धामानीत्यवेऽबद्धति विष्णोः कर्मणि पश्यते ति द्राघ्यमाहवनीयेनामिडाऽ संसिनोति ” इति ।

आद्यो मन्त्र एवमामातः—

ते ते धामानीति । ते तानि, ते तव धामानि स्थानानि उभयसि काम-
मामेह गमयेत् गन्तुं, गाढो गन्तारः, भूरिशूलन बहुदीप्तयः, अथासोऽनपायाः,
अह, एव । उरुगायस्थ महात्मभिर्गीयमानस्य, मुरेभैहतः । हे यूपामिमानिन्वि-
ष्णो तत्र तानि रथानानि मन्तुं कामयामहे । पैषु गन्तारो बहुदीप्तयो बर्तन्ते न
कदाचिदपयन्ति । एवेव रथानेषु महात्मभिर्गीयमानस्य महतो विष्णोस्तत्परमं
पदमपापावि । ताहशस्थानपापिहेतवे कर्मणे युपोऽस्तिवज्जदेऽ विष्णु ।

विधते—

“ वैष्णव्यवार्ह कल्पयति वैष्णवो वै देवतया युपः स्वैर्यवैर्ये देवतया कल्पय-
ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यसौ वैष्णवी । कल्पयति उच्छ्रृष्टेव ।

मन्त्रान्तरं लेखमामातम्—

विष्णोरिति । हे जना विष्णोः कर्मणि सूषिस्थितिसंहारचरितानि पश्यत,
यतो यैः कर्मभिर्वतानि भवदीपिलौकिकवैदिककर्मणि पश्यते गृष्टवाभिर्वितान् ।
स विष्णुरिन्द्रस्य मुख्यो योग्यः सखा ।

तद्विष्णोरिति । तद्विष्णोरिति मन्त्रस्थायपर्यः—सूरयो विद्वासो वेदानापारं
गता विष्णोस्तत्परमं पदं स्वरूपं सदा प॑यन्ति । कीहर्वा दिव्याकाशे निरावरणे
पशुत् चक्षुरिवाऽततं व्याप्तम् । ताहशस्य विष्णोरनुश्वरौष्णवस्य युपस्थापि-
ष्टामभिमाहवनीयेन संभितां स्थापयामीत्यर्थः ।

अस्मिन्स्थापने विष्णोः कर्मणि तद्विष्णोरिति मन्त्रद्वयं विभिन्नुह्यके—

“ ह्राघ्यां कल्पयति दिव्याद्यजमानः प्रतिष्ठित्यै ” [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

ते ते धामानीत्यादीनां चयाणां यैन्वाणां पदार्थां उपेक्षिताः ।

अभिष्टाभिस्थापने पूर्वकं दर्शयती—

“ ये कामयेत् तेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण व्यर्थयेष्यमित्यनिष्ठां तस्याचिमाह-
वनीयादित्थं वेत्यं वाऽति नावेष्येजसैवैव देवताभिरिन्वियेण व्यर्थयति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

तक्षणवेङ्गापामदास्वभिषु कर्त्तिदिविमित्यमित्येति प्रह्लादां कुपीर्वा । तामभिं
यूपस्य पवित्रिभागे स्थितादा(तमा)हृषीयमविलङ्घ्य दक्षिणव उत्तरवो वा नावये-
त्यापयेत् । तथा सति देवजग्निदिविवर्वयति विषोजनयति ।

स्तिवान्तं दर्शयति—

“ ये कामयेत लेजसैनं देवताभिरिन्द्रियेण समर्थयेष्मित्यग्निर्भाँ तस्याभिमा-
हृषीयेन सं विनुपातेजसैनेन देवताभिरिन्द्रियेण समर्थयति ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ४] इति ।

संभिन्नयात्संगुत्तां स्थापयेत् ।

ब्रह्मवनिमिति । कल्पः—“ अथेनं पदक्षिणं पशुंहति भक्तवर्तिं त्वा क्षत्रव-
निः सुपज्ञादनिः रायस्तोत्तर्वर्तिं पशुहामीति, मैत्रादरुणदण्डेन राहनिति भक्त दृश्य
क्षत्रं दृश्य प्रजां दृश्य रायस्तोत्रं दृश्य हेति ” इति ।

मन्त्रयोः स्वधार्थां दर्शयति—

“ भक्तवर्तिं त्वा क्षत्रवनिमित्याह यथायजुरेवत् ” [सं० का० ६ प०
३ अ० ४] इति ।

परिवीरिति । कल्पः—“ पदक्षिणं परिव्ययति परिवीरिति परि त्वा दैवी-
दिक्षो व्ययन्तां परीष्ठः रायस्तोत्रो यजमानं पनुष्या इति ” इति ।

हे शूप त्वं परिवीरिति परितो रशनया थीतो वेदितोऽस्ति । दैवीदिक्षो देव
संयमित्यः प्रजा पक्षदूषणाद्यत्त्वां परितो व्ययन्तां वेद्यन्तु । तद्विमं यजमानं
पनुष्वभृत्यादिमनुष्यात्र परिव्ययन्तु ।

अन्तरिक्षस्थेति । कल्पः—“ स्वरुपादायान्तरिक्षस्य त्वा सानावत्र शूहामी-
च्युत्तरेणाग्निर्भाँ वद्यमे रशनागुणेऽदगृहति ” इति ।

हे स्वरो त्वावन्तरिक्षलोकपद्यवर्तिनो रशनागुणस्य सानौ पार्वेऽवगृहं
करोमि । मन्त्रयोरर्थं उपेक्षितः ।

विष्णवे—

“ परि व्ययत्यूर्गेऽरशना यजमानेन शूपः संवितो यजमानपेत्रोर्भाँ समर्थ-
यति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

ओ॒षिविशेषैदै॑मेहत्यन्तवद्यशानाया क्षू॒पत्तम् । तथा यूपस्य संबन्धे सति
यूपमयाजहेतुर्वर्जयान एवास्तेन तस्मृद्यो भवति ।

प्र० ३ अनु० ६]

कृष्णयजुर्वेदीयतत्त्वायसंहिता ।

३७७

(छित्रस्य गूप्तस्य रथापत्रम्)

रथनाया मध्यमगुप्तस्य देशो विघ्नो—

“ नाभिदृष्टे परि व्यथति वाभिदृष्टे एवास्या इर्जे दधाति तस्याच्चाभिदृष्टे
इर्जो मुख्यते ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

आस्या आस्य यजमानस्य नाभिदृष्टे उदरे इर्जे स्थापयति । ततः सर्वे तत्रो-
र्जो भुजते मुकामूर्जे धारयन्ति ।

नाभिदृष्टपर्वतार्थं निष्ठ्ये पक्षमुपन्यस्यति—

“ ये कामयेतोर्जेन व्यर्वयेष्यमित्युच्चार्हा वा तस्यावार्हा वाऽकोहेदूर्जेवैनं व्यर्व-
यति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

उदरसदशाच्चाभिदृष्टादूर्ज्वमधो वा रथनायेन्ने यजमानमनेन वियोग्यति ।

कामयामेवै देशविशेषे विपत्ते—

“ यदि कामयेत वर्षुकः पर्वतः स्यादित्यवाचीमवोहेदूर्जिमेव निष्ठ्यति
यदि कामयेतावर्षुकः स्यादित्युच्चार्हामुद्देश्वात्मिषेवोद्युच्छति ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ४] इति ।

नाभिदृष्टमेशादवाचीनभवेदेशे वर्जां पुनरर्पयोहेदपकर्त्तेन वृहिं निष्ठ्यति
न्यगमयेन भवतीयति । इर्ज्वपदेशो वर्जा पुनरर्पयुद्देश्वात्मिषेन वृहिमुद्युच्छति
इर्ज्वं प्रवर्तयति निवारयतीत्यर्थः ।

यूपं सर्वदेवताश्रीतिहेतुतया स्तौति—

“ पितृणां निखारं मनुष्याणामूर्ध्वं निखातादा रथनाया ओषधीनां रथना
विशेषां देवानामूर्ध्वं रथनाया वा चालादिन्द्रस्य चालां साध्यानामविरिक्तं
स वा एष सर्वदेवत्यो यद्यपो यद्युपं पितृणां पितृणां एष देवताः पीण्यति ”
[सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

निखातमुपरे पितृणां पितृं, निखातरथनादेशयोर्मध्यं मनुष्याणां, रथना
देश ओषधीनां, तदेशचालायोर्मध्यं विशेषां देवानां, चालादेश इन्द्रस्य, अति-
रिक्तं तु साध्यानाम् । तच सूत्रे दृश्यतम्—“ यावदुच्यमद्युक्तिकाण्डं ताव-
दूर्ध्वं चालाद्युपस्थातिरिक्तं द्वचहृगुर्जं व्यहृगुर्जं वा ” इति ।

पुनरपि स्वर्णलोकावगविहेतुतया यूपं स्तौति—

यज्ञेन वै देवाः सुवर्जे लोकमायनेऽपन्यन्त मनुष्या नोऽन्वाभिविष्यन्तीति वे

(छिन्नस्य युपस्थि स्थापनम्)

यूपेन योषभित्वा सुवर्गं लोकमायत्तमूषयो यूपेनैवाजु पाजामन्तद्युपस्य यूपत्वं
यद्युपे भिनोति सुवर्गस्य लोकस्य प्रजातैः ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० ४]
इति ।

देवाः पुरा कदाचिदशङ्कं रुत्वा देन यहेन स्वर्गं गच्छन्तो मनुष्या अप्य-
स्मानन्वाशत्यास्मरत्सद्वास्ते भविष्यन्तीति यत्वा यूपेन मनुष्यान्योषयित्वा मोह-
यित्वा स्वयमेव स्वर्गं गताः । यूपः सर्वदेवत्य इत्यज्ञात्वा काष्ठमात्रलूपं इति त्रुदि-
योर्हिः । कथमस्तु यूपमाहात्म्यस्यातीनिदिष्यस्यापि द्रष्टारस्तेनैव विदिततत्त्वेन यूपेन
देवाननु तं स्वर्गं प्रजातवन्तः । वत्सस्यान्वनुष्यमोहनहेतुत्वा द्युपस्य यूपत्वं यूपनाम
संभवम् । “ यु(यु)प विमोहने ” इत्यसाज्ञातोयूपशब्दो निष्पन्नः । एवं च
सति विदितमाहात्म्यस्य यूपस्य स्थापनेन स्वर्गं प्रजायते ।

आहवनीयात्पूर्वदेवे^१ यूपस्थापनाय विघ्ने—

“ पुरस्तानिनोति पुरस्ताद्वि यज्ञस्य प्रजाष्ठवे प्रजातः इति तद्यादविपच आहु-
रिदं कार्यमासीदिति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ४] इति ।

अथ सूत्रम्—अयोग्याऽहवनीयं यूपादटं परिलिपत्यर्थमन्तर्वेद्यर्थं चहिर्विदि ॥
इति ।

विधिवाक्ये पुरस्ताच्छब्दः पूर्वदेशवाची । अर्थवदे तु पूर्वकालवाची । यज्ञस्य
संशिखि यत्कर्तव्यमङ्गुजावं तत्सर्वमनुष्ठानात्पूर्वमेव प्रजायते । तथा च जाप्ताणा-
म्नारे—“ आ चतुर्थाकर्मणोऽभित्तमीक्षेतेदं करिष्यामीदं करिष्यामि ” इति ।
यत्तु पूर्वं न ज्ञाते तत्प्राप्तद्युपमयि^२ सदृशात्मेष्व यस्मात्तु के विस्परयेनान्यथाकरणेन
वा कर्मिभिद्वत्तुष्वेष्वातिष्वेष्व विनष्टे सुति प्रधाकृत्यन्त आहुरिदं मयनादिकमध्य-
यनादिकं वा तस्मिन्नेव दिने कार्यमासीनं चास्माभिस्तदानीं प्रजातमिति । तस्मा-
त्पूर्वकालस्य प्रजानाहृतवेन प्रवक्षत्वात्पूर्वदेशोऽपि पूर्वत्वसाम्येन प्रशस्तः ।

यद्युक्तं चपालादविरिक्तं साध्यानामिति दत्तस्तप्त्येव—

“ साध्या वै देवाः यज्ञमत्यपन्थन्त तान्यज्ञो नास्पुरात्ताम्यद्युपस्याविरिक्तमासी-
स्तद्युपशदतिरिक्तं वा एतद्वज्ञस्य यद्यमावर्भिं मयित्वा प्रहरत्यतिरिक्तमेवद्युपस्य
यद्युप्यं चपालाचेषां तद्वायष्ठेषं तानेव तेन पीणाति ॥ [सं० का० ६ प० ३
अ० ४] इति ।

साध्यनामका देवाः पुरा यज्ञे कल्पने यज्ञमाग्यमित्तद्युपाधिको भागोऽस्मा-

१ सं. “देवो यूँ” । २ सं. “दं रमत्य” । ३ सं. “स्तः । अथ य” ।

परा० ३ अनु० ६] कृष्णयजुर्वेदीयतेत्तिरीयसंहिता । ३७५
(छिन्नस्य यूपस्य स्थापनम्)

कृष्णस्त्वत्यमन्यन्त । तानश्चिकं लिङ्गमानान्यज्ञो नास्त्वशत् । तद्हि किमस्त्वशत् ।
यथज्ञस्यातिरिक्तविहाऽसत्तित्तचानस्त्वशत् । किपातिरिक्तम् । यदमावभिं मधित्वा
यहरणमस्ति एवदन्ययतोऽभावादिहाविरिक्तम् । यदपि चपालादूर्ध्वं यूपावभेदपि
यज्ञमानपरिमाणादविकल्पादतिरिक्तम् । तदुपर्यं साध्यानां भीतिहेतुः ।

यूपपत्तिनात्मकाले स्वरहोर्म दिष्टते—

“ देवाै सर्वस्थितें सोमे पूर्णोऽहरन्यं यूर्पं तेऽपन्यन्त यज्ञोशसं वा इदं
कुर्मं इति ते प्रस्तरः सुचां निष्कर्यगमयपृथग्नस्वरुं यूपस्य तर्तस्थितें सोमे पूर्णे
प्रस्तरः हरति युहोति स्वरुपमज्ञेशासाय ” [स० का० ६, प० ३ अ० ४] इति ।

पुरा देवाः तामाप्ये सोमपश्च लूपो यूर्पं चाश्च पाहरनम्भौ प्रहर्तुं संकरिष्ट-
वन्तः । ततो पञ्चविनाशो पा भूदिति विचार्यं प्रस्तरेण सुचः स्वरुणा यूर्पं च
निष्कर्तवन्तः । तस्यात्तोमसाम्प्त्वौ प्रस्तरमभौ प्रहरेत्स्वरुं च जूहुपात् । स्वरु-
पूर्णताम्भे पथमः शक्तः । तथा च सूत्रम्—

“ अवतक्षणानां स्वरुपमधिमन्यनशक्तम् ॥ इति ।

अत्र विनियोगसंग्रहः—

“ पृथिवदकं पुरेवात्र स्वादे प्रथमपातिकम् ।
शक्तं चाथेऽक्षिप्तवा देवोऽपिष्ठाभिकाञ्जनम् ॥ १ ॥
सुप्यारोपस्त्रालादे सुषुदि यूर्पं समुच्छ्रयेत् ।
ते तेऽप्तेऽक्षिप्तिष्ठोदार्थां यूपस्य कल्पनम् ॥ २ ॥
ब्रह्मदद्यये गैर्यं यूपोऽपि रक्ष्वा संवेद्येन परि ।
अन्त स्वरुं तत्र गृहेदिति सप्तदशेरिवाः ॥ ३ ॥ ” इति ।

अथ वीर्यांसा ।

तृतीयाभ्यायस्य सम्प्रसादे चिन्तितम्—

“ अन्तर्वेदि मिनोत्पर्वं यूपाज्ञम्भूत लक्षयेत् ।
देशं यूपाज्ञमावेन वेदिभाषोऽत्र योथते ॥
वीहर्वैष्वर्धमित्येवह्वाक्यं भियेन वद्विचौ ।
वीयमानस्य यूपस्य तावान्देशोऽत्र लक्षयते ” इति ॥

१ क. ग, प. छ. “कल्पका” । २ स. गतो । ३ स. “वेष्टवते प०” । ४ ग. घ. छ.
“इते प०” ।

अश्वीकोमीये वंशी यूपं भिनोतीति प्रकृत्य श्रूतेऽ—^{१५} अर्थमन्तव्येदि मिनोत्पर्य
 चहिवैदि ॥ इति ।

यूपं स्थापयितुं कियद्विस्तारवानवटोगेक्षित इति बुभुत्सायां वन्निर्णयोगेत-
 ग्न्यूलस्य स्थीत्यमङ्गुस्थादिभिर्पातव्यद्वृ । तस्य च मीयमानस्य वेदध्यन्तरभागोऽ-
 ग्न्यूलेन विधीयत इति चेन्नेवद् । यथा लंसक्तवो वेदध्यन्तरभागोऽर्थमन्तव्येन
 वाक्येन विधीयते तद्वदसंस्कृतो वेदिवहिर्भागोऽप्यवै चहिवैदीत्येन वाक्येन विधा-
 तव्यः । ततो वाक्यं भिदेव । यदा तु वेदध्यन्तरभागाभ्यामुपलक्षितोऽस्तु-
 रक्तवो लौकिको देशो वीयमानपूर्णोषितो विधीयते वदा नास्ति वाक्यभेदः ।
 तस्माहौकिकदेश एवाच यूपाङ्गवेन विधीयते तु तु संस्कृतवेदिमागः ।

अथ चतुर्दशः—

ते ते भासानीति विष्टु । विष्णोः कर्माणि तदिष्णोरित्युभे यायःयौ ॥

इति श्रीमत्साधणाचार्यविद्वचिते भासानीये वेदार्थमकाशे लक्षणयजुर्वेद-
 दीयतैतिरीयसंहिताभाष्ये शब्दमकाण्डे तृतीयमपाठके
 षडोऽनुवाकः ॥ ६ ॥

(अथ पथमकाण्डे तृतीयमपाठकः) ।

इषे त्वौपवीरस्युपो देवान्देवीर्विशः प्राग्ग-
 र्वहनीकृशिजो वृहस्पते धारया वसुनि हृष्या
 ते स्वदन्ता देवे त्वद्वर्षस्त रथं रेवती रमेष्वम-
 ग्रेन्ननिर्भमसि वृष्णी स्य उर्वश्यस्यागुरसि
 पुरुरवा धूतेनाके वृष्णं दधातां गायत्रं छन्दोऽनु-
 तु प्र जायस्व अद्युभूं जागते छन्दोऽनु प्र
 जायस्व भवतम् (३) नः समनसौ समोक-
 सावरेपस्तौ । मा यज्ञः हिर्सिद्वं मा यज्ञपर्ति

प्रस्तुति १ अनु० ३] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ५ ८९

(शूषे पशुनियोजनार्थमुपाकरणाभिषानम्)

जातवेदसौ शिवौ वैवतमय नः । अग्राचभि-
अरति प्रविंड कर्त्तिणा पुत्रो अधिराज एषः ।
स्वाहाकृत्य ब्रह्मणा ते जुहोमि मा देवानां
भित्त्या कर्भगिधेयम् (२) ॥

(भैवतमेकादिशब्द) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाटके
तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुवाकः ॥ ७ ॥

(अथ प्रथमकाण्डे तृतीयप्रपाठके तत्त्वमोऽनुवाकः) ।

षष्ठोऽनुवाके यूपस्थापनमुक्तम् । वस्तिम्यूपे दद्यु निषोकुमुपाकरणमास्तिम्यूपे-
नुवाकेभित्तिपैते ।

इषे त्वेति । बौधायनः—“ अथेने पद्मं पत्न्युलितमनरेण जात्वालोक्तरौ
मपाचाग्रेण शुपं पुरस्तात्पत्यहृषुवं स्थापयति तपिष्ठे त्वेति चहिती आदायोपा-
करोति उपरिस्युपो देवान्दीर्वीर्विशः पागुर्वद्विलिङ्गो वृहस्पते भारत्या वसूनि
हत्या ते स्वदनां देव त्वद्वर्त्तु रण रेवती रमभवामिति ” इति ।

पत्न्युलितं स्त्रियितम् ।

आपस्तम्बः—“ इषे त्वेति चहिती आदत्त उपरिस्तीति हुक्षशास्त्रा चहित्यर्थ
मुक्षशास्त्रया च पुरस्तात्पत्यहृषे पशुमुपाकरोति चपो देवान्दीर्वीर्विश इति ” इति ।

हे चहितिरिषे पशुलक्षणाय देवान्नायेष्यमाणाय त्वापाददे । चहितिरिति जाता-
वैकवचनम् । उपाकर्तुं देवति गच्छतीत्युपनीः । हे हुक्षशास्त्रे त्वमुपरिस्ति । उपो
स्तीति पाशुः पाशाः । के, उपाकिष्माणपशुसंबन्धिहृदयाद्यवयवौ इत्यधांकुम्पते ।
कान्पाप्ताः, देवानशीतोऽपादीन्दैवीर्विशस्तदेवसंबन्धिनीः पशाभ । किंव पहां-
धांगनिवृहकानुविशः शेषभक्षणकामान्पापाः । हे चृहस्पते पशुनि हृद्यादि-
द्रव्याणि धारत्य पोषय । हे पशो ते त्वदीयानि हज्जानि स्वदनां स्वादूनि
भवन्तु । हे देव त्वद्वनापक वसु पशुदद्यं रण रथवीयं कुरु । हे रेवतीः क्षीरा-
दिप्तनदन्तः एशदो रमधर्वं मजमानयृहे कीडधर्वम् ।

१. स. ग. घ. छ. ० त्रैते प० २. क०. ग. घ. छ. ० वस्त्रस्तर्थाहृष्यन्ते । का० ।

(ये पुष्टिनियोजनार्थमुदाकरणाभिप्राप्त)

अप्नेरिति । कल्पः—“ अप्नेऽनिवासीत्यपिमन्थनशक्तं निदरादि, वृष-
ष्टी स्थ इति प्राश्चौ दर्भौ, उवंशसीत्यधरारौणिमादते, पुरुरवा । इत्युत्तरारणि,
पूर्वेनाके वृष्टयं ददायामित्युमे ज्ञापिमन्थ्याऽयुरसीति समवाय ” इति ।

हे शकल त्वप्रेज्ञनकपति । हे दर्भौ युवां वृष्टयी वीर्यत्वेचकौ स्थः । हेऽध-
रारणे त्वपुर्वश्या लक्षणीय भवति । हे उत्तरारणे त्वं पुरुरवसा समानादति । हे
उभे अरणी युवां चूर्णेनाके सत्पौ सेवनं पोषयतम् । हेऽरणिद्वय मातापितृ-
स्थानीय त्वमायुररिति यज्ञस्थाऽयुरस्थानीयपति । वृष्टस्थानीयं बहिमुत्राद्य यज्ञा-
श्चिवृद्धिकरत्वात् ।

यद्यप्यत्र पाठकमेष्टे त्रिष्यादृश उपाकरणमन्वा व्याख्यातव्यास्तथाऽपि
द्यूर्वानुवाके परम्परागददुक्तमापिरिकं वा एतद्यहस्य यदमात्रमि यथित्वा प्रहरतीति
वद्विस्पृष्टपितृयादाशिष्यमन्थनम्बान्त्याचिरूपात्मानविशिष्टधात्रिप्रहरणं विप्रत्ये-

“ साभ्या वे देवा अस्तिस्त्रीक आत्माभ्यांत्कृत्यमिष्टेवाश्ये मेधायाऽ-
स्तम्भन्त न स्फूर्यदालभ्यमविन्दन्ततो वा इषाः प्रजाः प्राणायन्त यदमात्रमि
यथित्वा प्रहरति प्रजानां प्रजननाय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

सनुष्टप्यथादिसुष्टेः पुरा लोके साध्यनामका देवा एवाऽहन् । अन्यतिक-
प्रपि मिष्टप्राणिभार्त नाऽसीत् । ते च साभ्याः प्रजाकंपिस्तत्त्वेत्वे यज्ञायाऽ-
लभन्ते(म्यन्)पोम्यमन्यत्वशुभात्पलम्ब्याऽप्निषेय वशुत्वेनाश्रये देवताया आलम-
न गुरुषारण्यपशुन्यादेन पर्याप्तिकरणान्तान्तस्कारानकुर्वत । तथा चाधमेधकाण्डे
श्रूयते—“ पर्याप्तिकृतं पुरुषं चाऽप्तप्याऽश्रोत्सुन्त्यहिःताये ” इति । ततोऽ-
ग्न्यालभ्यन्तरपृथिवीव प्रजा असूजना । तस्माल्लूर्वसिद्धाद्वौ यथित्वाम्नेः प्रह-
रणी प्रजोत्पत्तये भवति ।

अंथ नम्भनकादविन्थते—उपाकरणयारम्य मारणपर्यन्तो व्यापार आल-
भ्यमकाल्यात्यः, किं तस्मादालभ्याद्युपेमगिनार्दिव्यन्थनीय आहोस्तिकदुषाकरण। नम्भर-
पिति । तत्र प्रथमपक्षे दोषपाह—

“ कुद्रो वा एष यदग्निर्यजमानः पश्यार्यत्वशुभात्पलमिन्मन्थेदुक्षाय यजमान-
मपि दम्भात्वमायुकः स्मात् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

कुद्रः कुद्रः । पशोर्यजमाननिष्ठकर्यणरूपत्वात्पशुरेष यजमानः । तत्र आल-

१. क. ग. घ. ङ. “राणि पु” । २. त्त. “मन्त्राः प्रथमं त्वया” । ३. त्त. “न्त, अल्लभ्यन्यत्वशुभ्ये
एक्षु” । ४. त्त. ग. घ. ङ. अन्त्र ।

४८० ३ अनु० ७]

कृष्णयजुर्वेदीयत्तिरियसंहिता ।

५८६

(श्रूपे पशुनियोजनार्थमूलाकरणाभिधानम्)

म्बादूभ्वेदग्निमन्थने हविर्भूतं यजमानमपि लक्षाय दद्यात् । ततो यजमानो मर-
णशीलः स्पाद् ।

तस्मिन्नेव एहो गुणपति दर्शयति—

“ अथो खल्वाहुरविः सर्वा देवता हविरेतत्यत्प्रारिति यत्प्राप्यात्म्यार्थं प-
न्थति हव्यायैवाऽत्तमाय सर्वा देवता जनयति ” [सं० का० ६ य० ३
अ० ५] इति ।

“ ते देवा अप्नौ तुनः संन्यदधत । वस्यादाहुः । आभिः सर्वा देवताः ”
इति शुद्धिरप्तेः सर्वदेवताहृष्टतम् । पशोहविहृतं पसिद्धम् । तथा सत्यालभ्यं प-
न्थने पत्यासन्नाय हविषे सर्वा देवता जनयति संनिधापयति ।

द्वितीयपक्षं सिद्धान्वत्वेनोपादने—

“ उच्चाकृत्यैव मन्त्रप्रस्तवनेवाऽङ्गलं नेवानात्म्यम् ” [सं० का० ६ य०
३ अ० ५] इति ।

उपाकरणेनाऽङ्गलम् उपकान्तोऽप्तो यथोक्तगुणः तिष्ठयति । अमारणेनासपा-
न्तरत्वाद्यथोक्तदोषो न भविष्यति ।

द्वयोर्मन्त्रमोर्ये पसिद्धिं दर्शयति—

“ अप्तेऽर्जनित्रमसीत्याहाप्तेऽर्जनित्रं वृषणौ स्थ इत्याह वृषणौ सेतौ ”
[सं० का० ६ य० ३ अ० ५] इति ।

तीर्त्यात्पुरुषमन्तरसमवधानपन्त्रेमित्युनत्वतिष्ठि दर्शयति—

“ त्वंश्यस्यापुरसीत्याह भित्युनत्वाय ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ५] इति ।

वृषणशब्देन निश्चिकदीर्घस्थानीय उत्पादो वहिर्विवक्षित इत्याह—

“ शूरेनाके वृषणे द्वचापामित्याह तृष्णणः सेते दधाते ये अभिमृ ” [सं०
का० ६ य० ३ अ० ५] इति ।

ये अप्तेऽर्जनार्थी वहिं धारयत एते वृषणं सिक्तवीर्यं दधाते इति मन्त्रेणोऽप्तेण ।

गायत्रामिति । दौधायनः—“ अथ पञ्चातीतीत्यविग्रायत्र छन्दोऽनु प्र-
जायस्व त्रैहृष्टं जामते छन्दोऽनु प्रजायस्त्वैति ” इति ।

त्रैहृष्टमित्यत्र च्छन्द इत्पनुष्ठः ।

१. स. “मं छन्दोऽनु प्रजायस्व जा” । २. स. “ते प्रदक्षिणमत्रिं मन्थति” ३ । ३.
स. “ते । आ” ।

(श्रेष्ठुनियोजनार्थमुख्याकरणाभिधानम्)

आपत्तम्:—“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीति संप्रेष्यति मध्यमानायानुब्रूहीति वा, मध्यमायां त्रिरूपायां चिः पदक्षिणपर्विन मन्थति गायत्रे छन्दोऽनु मायास्त्रेति प्रथमं, तैहूमानिदि द्वितीयं, जागतमिति सूतीयं, ततो यथापाशु मन्थति ” इति ।

हेऽग्ने होता पठथपानं गायत्रे छन्दोऽनुलक्ष्य त्वं प्रजापत्त्वं पूर्वमित्रत्राणि योज्यम् । माशु क्षिपमित्यर्थः ।

छन्दतां साधनत्वमनेन सन्वेष दर्शितमित्याह—

“ गायत्रे छन्दोऽनु म जायस्त्रेत्याह छन्दोविरेवैनं प्र जनयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

होतारं प्रत्यज्ञमोः पैषमन्त्वमुख्यादपति—

“ अग्नये मध्यमानायानु ब्रूहीत्याह ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

होतुरभि त्वा देव सवितरित्येतामूर्चं विषयते—

“ सावित्रीमुच्यमन्वाह सवितुष्टसूत एवैनं मन्थति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

पुनः पैषद्वयमुख्यादपति—

“ जातायानु ब्रूहि पहियमाणायानु ब्रूहीत्याह काण्डेकाण्ड एवैनं कियनाणे समर्पयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्ड एकः । पथितस्य जन्मकाण्डोभरः । जातस्य पूर्वाश्रो महरणकाण्डोऽन्यः । तत्र सर्वत्र पैषे सति सन्दैराग्निः समृद्धो भवति ।

होतप्रम्नवान्विषये—

“ गायत्रीः सर्वा अन्वाह गायत्रछन्दा वा अधिः स्वेनैवैनं छन्दसा लम्बयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

मन्थनकाण्डेऽनुपचनीया अभि त्वा देव सवितरित्याद्याः । यावे सति तत्र मुवन्तु जन्मत्र इत्यादिकमनुबूयात् । महरणकाण्डे म देवं देवतीतय इत्यादिकमनुबूयात् । वाः सर्वा ऋषो गायत्र्यः । अधिष्ठ गायत्र्या त्वहोत्पन्नत्वाद्वायत्र छन्दाः ।

कल्पः—“ भवति नः समनसादित्यभेणोलरं परिधिमाहवनीये प्रहरति संधिना वाऽप्नावभिभरति प्रविह इति प्रहत्य मुवेणाभिजुहोति ” इति ।

प्रणा० ३ अनु० ७] कृष्णयजुर्वदीयतैचिरीयसंहिता ।

३८५

(यूपे पक्षुनियोजनार्थमुवाकरणाभिधानम्)

मन्त्री लेखमानाचौ—

भवतभिति । योऽग्निः पुराऽऽहननीये वर्तते, यज्ञेदानीं यथितस्तस्मिन्याहि-
यते, तौ मुवामस्मान्यति समनसौ समानमनस्तौ विप्रितपश्चिरहितौ राशोकसौ
समाननिवासस्थानावरेष्टौ पापादित्तरहितौ भवतम् । यज्ञस्य यज्ञपतेष्ठ हिंसां मा
कुरुतम् । अद्यास्मिन्यकर्मणि नोऽस्मान्यति शिवौ शान्तौ भवतम् । एष मधितोऽग्नि-
राहपनीयास्त्रौ प्रविष्टभरति । कीदृशः । आशीर्णा मन्त्राणामूल्यिज्ञां वा पुञ्चः ।
ऐक्षुपादितत्पाद् । अग्निकं राजव इत्यविराजः । हे यथिताग्ने ते तुम्हर्य स्वाहाग-
द्यमुचार्यं मन्त्रेण जुहोति । देवानां भाग्येण यित्युपाकृतः, पितृयामूर्तं मा कुरु ।

शिवौ भवतभिति याधनामाः प्रसार्कं इश्वर्यति—

“ अग्निः पुरा भवत्यर्थिं यथित्वा अ हरति तौ संभवन्ती यज्ञमानस्त्रि संभ-
वतो भवते नः समनस्ताविष्याह शान्त्ये ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ५] इति ।

यज्ञमानं भक्षयितुमभिलक्ष्य वरस्यरसंयुक्त्वा तच्छान्त्ये पार्थीनीयौ । अग्नाद-
ग्राहिति मन्त्र उपेक्षितः ।

विष्टते—

“ यज्ञत्य जुहोति जातायैवारमा अश्रव्यि दधात्याज्येन जुहोतेतद्वा अग्ने:
ग्रिये धाम मदार्थं प्रियेणैवैन धाम्ना सपर्वमत्यधो देवता ॥ ॥ अथ पूर्वमा-
दिन उपाकरणमन्त्रान्त्याचिरुमातुर्किर्पते—

“ इते त्वंति वहिरा देवा इच्छत इव हेष यो यज्ञते ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ६] इति ।

इष्य मज्जमानो देवेष्यो दातुं पक्षुरूपं हविरिच्छत्येव । तस्मादिष्य इत्युप्यते ।
पक्षुसमीपे देवानाद्यपरीति पृष्ठ शास्त्रोपवीरित्युच्यते, तदेव इश्वर्यति—

“ उपवीरसीत्याहोष हेनानाकरेति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

हृष्यायवप्यका देवान्देवप्रजात्य यज्ञा इति यद्यन्यास्यात् तत्यसिद्धगित्याह—

“ उपो देवान्देवीर्विशः मागुरित्याह देवीर्हेता विशः तत्तीर्देवामुपयन्ति ”

[सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

४८६ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१पर्याप्तकाण्ड—

(यूपे पशुनियोजनार्थसुपाकरणाभिधानम्)

यदा हृष्टादीप एव पदार्थत्वेन दैवपजा भूत्वा देवान्पाप्नुवन्ति ।

विद्विशब्दो वाहकवाचीत्यभियेत्य दृश्यति—

“ वहनीरुशिज इत्याहृतिंगो वै वहनथ उशिजस्तस्पादेवपाह ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अत्र पशुपदत्वेन गृहस्पतिप्रार्थनमित्याह—

“ बृहस्पते धारया वसुनीरायाह अस्त्रै देवानां गृहस्पतिर्ब्रह्मणीवास्मै ॥ शूनद रुचे ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

हृष्टादीनि स्वादूकर्तुमियपाशीरित्याह—

“ हृष्टा ते स्वदन्त्वामित्याह स्वदधत्येवान् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

मिथुनरूपशूष्पदत्वेन त्यष्टुः आर्थनमित्याह—

“ देव त्यष्टव्यसु रथेत्याह त्यष्टा वै पश्चात्ता मिथुनानां रूपकृदूषमेष पशुप दधाति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

रेवतीशब्दः पशुपर इत्याह—

रेवती रमध्यमित्याह पशुवो दै रेवतीः पशुवेवास्मै रमयति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ६] इति ।

अत्र विनियोगसंख्यः—

“ एष वर्हिः तत्त्वादत्त उपेति प्रक्षवादसिकाम् ।

उपो पशुमपाकृत्य हानेः शकलसंस्तिथतिः ॥ १ ॥

मृवृष्ट दर्भीं संस्थाप्य लुर्वारभिपथः क्षिपेत् ।

पुरुतरां समादत्त आपुरित्युपरि क्षिपेत् ॥ २ ॥

भूते संपन्न्य गायेति विभिर्बन्धादि निक्षिपेत् ।

भव पूर्वान्देऽथाभ्यां होमो मन्त्राभ्युदैश ” इति ॥ ३ ॥

अत्र विशेषमीपांता नास्ति ।

अथ च्छन्दः—

भयतं नः शमन्तामिति पहृकिः । अमायश्रिरिति त्रिष्टुप् ॥

इति श्रीमत्सायणाचार्यविरचिते भाधवीये वेदार्थप्रकाशो कृष्णथजुवदीयतैतिरी-

“ यस्तेहिताभाष्ये पर्याप्तके तृतीयप्रपाठके सप्तमोऽनुषाकः ॥ ७ ॥

४३० ३ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता ।

६६७

(उपाकृताग्रीषोमीयप्रधुविश्वासनभिश्वानम्)

(अथ प्रथमाङ्कके तृतीयप्रपाठके ५४मोऽनुवाकः) ।

आ दद ऋतस्य त्वा देवहविः पाशोनाऽऽरभे
धर्षा मानुषान्नद्वास्त्वौर्धीभ्यः प्रोक्षोम्यपां प्रेक-
रसि स्वानं चित्सुदेवऽ हृषमापो देवीः स्यद-
तैनः सं ते प्राणो वायुनां भच्छताऽ सं
यज्ञत्रैरङ्गानि सं यज्ञपतिराशिपा घृतेनाक्तौ
पद्मा व्रिष्टधाऽ रेवतीर्यज्ञपतिं प्रियधाऽऽ विश-
तोरो अन्तरिक्ष सज्जैवेन (१) वातेनास्य
हविषस्तमना यज समस्य तनुवा भव वर्षीयो
वर्षीयसि यज्ञे यज्ञपतिं धाः पृथिव्याः संपृच्छः
पाहि नमस्त आतानानुवां भेदिः घृतस्य कुल्या-
मनुं सह प्रजया सह रायस्पेषेणाऽऽपो देवीः
शुद्धायुवः शुद्धा युर्य देवाऽ कङ्गडवः शुद्धा
व्यं परिविष्टाः परिवेष्टारो वो भूयास्म (२) ॥

(देवेन चतुर्भवत्वातिरिक्षण्य) ।

इति कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहितायां प्रथमाङ्कके
तृतीयप्रपाठके ५४मोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

(अथ मयमकाण्डे तृतीयप्रपाठके ५४मोऽनुवाकः) ।

समेऽनुवाके वशोरुपाकरणं प्राधान्येनोक्तम् । अयोगालतस्य विष्टुतम्—
भेदनुवाके विधीयते ।

आ दद इति । वौधार्येनः—“ अथ रथानामादसे देवस्य त्वा सवितुः
प्रसवेश्चिनोर्वाहुम्यां पूर्णो हस्ताभ्याना दद इति ” इति ।

अवाऽम्नाव आ दद इति मन्त्रो देवस्य खेत्यनेन पूर्णदे ।

(उपाकृताशीलोमीष्यपशुविशसनाभिदानम्)

आपस्तम्बः—“ सावित्रेण रशनापादाय पशोदीक्षिणे वाहौ परिवीयोर्घमुत्तु-
घ्यतंस्य त्वा देवहविः पशोनाऽस रम हति इविषेऽद्विशिरसि पशोनाक्षण्या प्रदि-
मुच्य वर्त्ती मानुषानिषुप्तरतो यूपस्य निषुनाक्षि दक्षिणते देकादशिनान् ॥ ”
इति ।

हे रशने त्वामाददे । हे देवहविः पशो, कतस्य यज्ञस्य सिद्धार्थं त्वां पशो-
नावभ्नामि । हे विनिषुप्तमानयशो देवत्वप्राप्त्या मानुषामुण्डदासाहनादीर्घ-
र्णभिषद ।

विषेण—

“ देवस्य त्वा ततितुः पशुव हति रशनापा दत्ते पशुया अधिनोर्हाहम्बा-
गित्याहाधिनी हि देवानामभ्यर्थं आस्तां पूज्णो हस्ताभ्यापित्याह पर्यै ” [सं०
का० ६ य० ३ अ० ६] इति ।

कतश्चार्घ्यमाह—

“ कतस्य त्वा देवहविः पशोनाऽस रम हत्याह तत्यं वा कतरं सत्येनैवैन-
मुतेनाऽहरभते ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ६] इति ।

अवश्यंभाषिकलोपेतत्वाद्यज्ञस्वरूपं सत्यं, तेन निषिद्धेनैवं पशुं पश्यनाति ।

बन्धनपकारं विषेण—

“ अज्ञाया परि हरति वध्यरं हि प्रत्यञ्चं प्रतिमुखनित व्यावृत्यै ” [सं०
का० ६ य० ३ अ० ६] इति ।

अज्ञाया पूर्वीकया दक्षिणपादादिशिरोभागपर्यन्तया वक्या परिहरति
वेदपरि । लोके तु पूर्णस्वरूपेणो वध्यं पशुं प्रत्यञ्चं स्वाभिषुप्तवस्थाप्य तत्ते
वायं प्रतिमुखनित । अवस्तवृत्यावृत्ये वक्यदन्पनम् ।

विषेण—

“ धर्मां मानुषानिति नि युनकि धूत्यै ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ६] इति ।

निषुनाक्षि विरलरं चञ्चीयान् । दक्षव वध्यनं धूत्यर्थं पलायननिवारणार्थम् ।

अद्वैत इति । कल्पः—“ अमृचस्त्रौषधीभः पोक्षामीति प्रोक्षति, अपां
पेकरसीति पाथमति, स्वातं चित्तदेवरं हन्त्यमापो देवीः स्वदैनमिषुपरिष्ठादधस्ता-
त्तत्वंतर्थं प्रोक्षय ” इति ।

परा० ३ अनु० ८] कुण्ठायजुवेदीयतैचिरीयसंहिता।

६८९

(उपाहृतमीषोमीषवशुविश्वसनाभिश्वान् ॥)

हे पशो त्वामाद्विरोषधीभिष शोक्षामि । दर्भेरपामुत्पूत्वादस्त्वोषधीनामवि
शोक्षणसाधनत्वम् ।

पातुस्वीकृताभ्यां तुषोदकाभ्यां पशोहृष्टव्यत्वेनोभयेन शोक्षणं पुक्षित्वाह—

“अदृश्यस्त्वौषधीभ्यः शोक्षामीत्याहादृभ्यो सेष ओषधीभ्यः संभवति यत्पशुः”॥

[सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

पेक्षण्डः शातुवाचीत्याह—

“अपां पेक्षण्डात्याहैष सूपां पाता शोभेष्याऽदृभयते” [सं० का० ६
म० ३ अ० ६] इति ।

यज्ञार्थमात्मन्यमानस्य पशोरित उपर्वमुदकपानामात्रादिदानीमेव पातुत्वम् ।
हे आपो देव्यः स्वातं चित्स्वादुभूतपै तदेवं देवतार्थं हव्य होतु शोगमेन
पद्मी स्वदृष्ट श्वादुं कुरुत ।

अनेन सन्वेष स्वादुता भवतीत्याह—

“स्वातं चित्स्वदेवं हव्यमापो देवीः स्वदैनमित्याह स्वदृष्ट्येवैत्पु” [सं०
का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

विभिन्नन्देनुदेयानि विषये—

“उपरिहात्पोक्षत्युपरिहात्वैन मेष्यं करोति पायपत्यन्तरत पैवैन मेष्यं करो-
त्यष्टस्वादुपोक्षति सर्वत पैवैन मेष्यं करोति” [सं० का० ६ म० ३ अ० ६] इति ।

अथ होक्षारं प्रत्यज्ययोः प्रैषमुत्पादयति—

“अग्निनाै प्रै होक्षा देवा असुरानभ्यभवत्यग्नेऽस्मिष्यमानायानु त्रृहीत्याह
भादृव्याभिमूल्ये” [सं० का० ६ म० ३ अ० ७] इति ।

अग्निः समिद्धो भ्रातृन्यानमिभवति ।

अग्निसमित्यनाय होक्षाऽनुष्यमानानामृतां चोदकपातां पञ्चदशसंख्यामपोद्य
तप्तदशसंख्यां विषये—

“सप्तदश सामिद्धेनीरन्वाह सप्तदशः पञ्चापतिः पञ्चापतेराप्ते” [सं०
का० ६ म० ३ अ० ७] इति ।

आभावयत्याविभिरक्षरैः पञ्चापतेः सप्तदशस्त्वम् ।

तपेव विषयमनूद्य पञ्चसंसदि—

“सप्तदशान्वाह दावश मासाः पञ्चत्वयः स तंवत्सरः संवत्सरं पञ्चा

अनु प जावने पजानाम् पजननाम् ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

“हमन्तदिग्दिवरयोः सपात्तेनेति वहुचालणानानादतूर्णा पञ्चसंस्थमा । पजाः संवत्सरं गर्भे स्थित्वा पञ्चात्पजायन्ते ।

अमन्त्रकं पथममाचारं विधत्ते—

“देवा वै सामित्रेनीरनुष्ट्य पञ्च नान्दपञ्चन्तस् पजापतिस्तूष्टीपाचार-माचारपञ्चयोः वै देवा यज्ञपञ्चपञ्चनुष्टीपाचारमाचारपञ्चत्वते पश्चस्पानुरुपात्यै ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

‘पशुनियमेषेऽनुष्ट्यनुवचने’ सामित्रेनीरनुष्ट्य पञ्चपूजा त्रुदिः आन्दा सनी पञ्चात्कर्तव्ये पञ्च आत्मपर्मत् । ततः पजापतिस्तूष्टीपाचारेण पञ्चविषयव्यापारज्ञाम् त्रुदिः अमरमनीतिवान् ।

ततेव विधिगमन्त्य यद्यत्तति—

“ असुरेषु वै मन्त्र आसीत्तं देवास्तूष्टी॒॑ होमेनादृज्ञात धनूष्टीपाचारमाचारमति भ्रातूष्ट्यस्मैव तद्यज्ञं वृद्धके ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

असुरा गूढचारिणो भूत्वा देवरनुष्टिवयवगत्य स्पष्टमदि तद्यज्ञानुसिद्धिति । तथा च भ्रातूष्ट्यस्मैव “ देवा वै पशुहेऽकुर्वत तदसुरा अकुरेत ” इति । ते वृत्तान्तमवगत्य देवा गूढचारिणीं सभीषे प्रथममाचारममन्त्रकं हुतवन्तः । वै दृष्टव-म्नोऽसुराः सहसा गत्वा कर्त्त्वं पञ्च तूष्टी॒॑ कृत्वा नाशितवन्तः । तमभिप्रेत्य ते देवास्तूष्टी॒॑ होमेनादृज्ञादेवयुष्ट्यते ।

भयाणां परिदीनो मार्जने प्रत्येकं तदाकृति च विधत्ते—

“ परिधीनतो मार्हिं पुनात्येवैनानिवित्तिः से मार्हिं त्यादुदिः यशोऽयो रक्षसाम-पहर्त्यै द्वादशं सं पथन्ते द्वादशं मात्राः संवत्सरं संवत्सरमेव वीणात्यथो संवत्स-रमेवास्मा उप दधाति तुष्ट्यर्त्य लोकर्त्य समष्ट्ये ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

परिषिष्ठु पतितस्य भस्मदेवपत्तमनेत ते त्रुदा भवन्ति । विष्णु आदृचायो यस्यासौ च्छावत् । दिः पथमामन्वाहेत्यादिषु दत्तपत्तिष्यम् । “पावृत्या तदादर्दै दृष्ट्वा रक्षसां भमातिक्षमो भवति । विष्णु परिषिष्ठु नवं संमार्जनान्युक्तानि ।

१ स. “पेतसा” । २ स. “नेन आन्तः सन्तः दौ” ३ स. “इष्टम्” ४ स. “जन्मयु” ।
५ स. दृला ।

पृष्ठा ०३अनु०८] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता । ६०१

(उपाकृताश्रीपैदीयपक्षुविजासनाभिपानम्)

अथानुकैस्त्रिपैदैहनिसंपाञ्चेः सह द्वादशसंपाञ्चिः । अत एव द्वादशपूर्णयासनालगे श्रूयते—

“ परिदीन्तसंभार्ति पुनात्पैवेनान्विष्ट्यमेव त्रयो वै पाणाः पाणानेवाभिजयति विद्विष्णाऽर्थं तय इत्ये द्वोक्ता इपानेव छोक्तनभिजयति विरुतराऽर्थं त्रयो वै देवयानाः पञ्चामस्तानेवाभिजयति विरुपवाणमति त्रयो द्वै देवद्वोक्ता देवलोकानेवाभिजयति द्वादश तीव्रद्वन्द्वे ” इति ।

तया संख्यया संवर्त्तसरेद्वद्वार्ता तोऽप्यति । किंचास्य यजमानस्य स्वर्गपापणाय हाँ संवर्त्तसरेद्वद्वामुन्नदधाति समीपे समानपदि ।

पूर्वं सौराष्ट्रारो विहितः । अथ सुच्याघारं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्वज्ञस्य यदाधरोऽश्रिः तर्हा देवता यदाधारमाचारयति शीर्वत एव यज्ञस्य यजमानः तर्हा देवता अष्ट रुद्धे ” [सं० का० ६४० ३अ०८] इति ।

आधारस्य होमेषु पथममाविष्येन शिरोत्तपायम् । यद्यपि पश्चोरिदिविलित्वोदेवाऽधारद्वयं याप्नोति तथाऽपि तदिक्तवित्वमेव निषेनुं तदीयलिङ्गत्वेनात् पुनर्विहितम् ।

सं त इति । कल्पः—“ सुच्यमाघार्यं प्रत्याक्ष्यं जुडा पशुं सप्तनक्ति सं ते पाणो वायुना गच्छतामिति शिरसि, सं यजैरङ्गारीत्यसोच्यस्योः, सं यज्ञस्तिराशिषेति भोष्णाम् ” इति ।

उच्चलद्वादेन ककुदुःपते । हे यशो ते दय दाणो वायुना संगच्छत्वाम् । हय-याद्यज्ञानि यजैर्यामविशेषैः संयुग्यन्ताम् । यज्ञपतिराशिषा संयुक्त्वाम् ।

सुचाऽध्यारोहेण पथम्भानं विधत्ते—

“ शिरो वा एतद्वज्ञस्य यदाधार आत्मा पशुराधारमाघार्यं पशुऽसप्तन-कल्पात्पत्तेव पञ्चस्य शिरः प्रति दधाति ” [सं० का० ६४० ३अ०८] इति ।

आत्मा ग्रीवाया अवोपर्तिद्वैः ।

पाणस्य वास्त्रामुत्संगमो युक्त इत्याह—

“ सं ते पाणो वायुना गच्छतामित्याह वायुदेवत्यो वै पाणो वायोवेचास्य पाणो जुहोति ” [सं० का० ६४० ३अ०८] इति ।

अस्य यज्ञस्य फलेन वायुना यजमानो युज्यत इत्येतत्यर्थमन्त्यमन्त्रे दर्शयति—

६२ श्रीमत्सायणाचार्यविरचितभाष्यसमेता— [१५४८काण्डे—
(उत्कृताग्नीषोभीयपशुनिश्चलनामिथानं)

“ कुं पञ्चैरङ्गानि सं पञ्चतिरादिवेत्पाह पञ्चपतिमेवाऽप्स्या ॥ शिर्वं गम-
यति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

मध्यमन्तेष्ठं हृदयादिङ्गानि पागविवेष्यैर्जयवीत्येतावदुच्चेष्य ।

पूर्वं शिरस्यज्ञनं विहितम् । इदानीं ककुदि शोण्यो चाञ्जनं विषये । अथ-
वा पूर्वविषेः साधारणत्वान्मेवानुष्टुपश्चात्ति—

“ विश्वरुदो त्वाहू उपरिहात्पशुमध्यवर्षीत्समादुपरिहात्पश्चोनांव द्वन्ति
ष्टुपरिहात्पशुऽ समनकि वेष्यमेवैनं करोति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ०
७] इति ।

त्वद्गुः पुरो विश्वरुदः पशुमभि प्राप्योपरिहात्पशुमगो वषमकरोत् । तस्मा-
दाशिका हृदयादिष्टुपरिमात्राजायद्यन्ति । ते भागमकानेन शुर्वं करोति ।

विषये—

“ कृतिवो वृणीते छन्दाऽस्येष वृणीते ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ०
७] इति ।

विश्वरुदो विषये—

“ सप वृणीते सप ग्राम्याः पशवः सपाऽरेण्याः सप छन्दाऽसुभयस्यावह-
यते ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

होताऽस्मीषोऽध्ययुर्वेत्रावरुदो वासणाऽर्थतीति वोता नेटेति [सपरिविजः] ।
सपग्राम्यादिकं व्याख्यातम् ।

चोदकपातेषु वयाजिषु संरूपां विषये—

“ एकादश वयाजाऽप्यवति दश वै पशोः माणा आत्मैकादशो यावानेष
पशुस्तं प्रयत्नति ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

माणदानेन ददाधारमूतानि चित्तद्वाण्युच्यन्ते । यानि च शिरासि तत्त्वं अधस्तवाऽ-
हे, नाभिर्दशमी । आत्मा देहः । अत एकादशसंरूपयाः करसं पशुं प्रयत्नति ।

अनिममयाजस्य कालान्तरं विषये—

“ वपामेकः परि शष आत्मैषाऽस्मानं परि शषेष ॥ [सं० का० ६ प० ३ अ० ७] इति ।

दपां परि वपाहोमसमीपे शषे चेते दक्षिण्यक्षेष्यै व्यजेदित्यर्थः । चरमः पथाजो
देहत्वेन निरूपितत्वात्परोरात्मा, वपाऽपि मुख्यावयवत्वाऽस्माऽदस्तयोः समीप्यं
युक्तम् ।

प्रपा० ३ अनु० ८] कृष्णयजुर्वेदीयतैचिरीयसंहिता। ४५६

(उणकृताभिषेकीयपक्षविश्वसनाभिवानन)

द्वृतेनेति । कल्पः—“ जुहा स्वरूपस्वधिती अनकि, द्विः स्वरूप सकृतस्वधि-
तेरन्यदरां धारी स्वरूपवर्धीय स्वधितिना पशुं सपनकि चूतनाकौ पशुं चायेथा-
मिति शिरसि ” इति ।

“ हे स्वरूपस्वधिती इति संयोगनीयम् ।

स्वरूपस्वधितिवृत्तानामपयोगं दर्शयति—

“ वज्रो वै स्वधितिवैज्ञो यूपशक्तो यूदं स्वदुं वै देवा वज्रं रुत्वा सोमम्-
द्वान्युतेनाकौ पशुं चायेथामित्याह वज्रेणैवैनं वज्रं कृत्वाऽऽलभते ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ८] इति ।

रिविधेन वज्रेणैवैनं पशुं वर्णीकृत्य पारयति ।

विषयते—

“ वर्यंग्नि करोति सर्वहुतमेवैनं कर्त्त्यस्तद्वायाम्यास्तक्षः हि तद्यजुतस्य स्कन्ध-
ति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

अत्र एकारः तूष्णेऽभिहितः—“ आहवनीयादुल्मुकपादायाऽऽभीष्टः परिवाग-
यति कविरिति त्रिः पद्मकिंगं पर्यंग्नि करोति एवं यूपशाह्वनविं शापिवदेवं
चात्वार्थमात्यानि चेतयेके ” इति । तेन पर्यंग्निमकरणेनैव पशुं सर्वमपि हुतमेव
करोति । तद्युत्तरं स्कन्दनदोषराहित्याय भवति । होमगदूर्ध्वं स्कन्दनेऽपि वहोषो
न भवति ।

आदृत्यं विषयते—

“ त्रिः पर्यंग्नि करोति च्यापृष्ठि यज्ञोऽथो रक्षसामपद्येष्ये ” [सं० का० ६
प० ३ अ० ८] इति ।

रेवतीरिति । कल्पः—“ रेवतीर्थिङ्गवतिं प्रियधाऽऽविशंतेति वपाभ्यषणीभ्यां
पशुमन्वारभेते अव्युर्युर्यजमानव्य ” इति ।

“ हे रेवतीर्थिनवन्तः वशवयवा यजमानं पति प्रियधारिण्यो भवत, हविष्येन
यज्ञपाविशत ।

अत्र विचारं दर्शयति—

“ ब्रह्मवादिनो वदन्यन्वारभ्यः पशुऽन्मान्वारभ्याऽ इति ” [सं० का०
६ प० ३ अ० ८] इति ।

यथमपक्षे दोषमाह—

“ मृत्यवे वा एष नीयवे यत्क्षुसं यदन्वारमेत प्रमाणुको धज्यानः स्थान् ”
[सू० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—

“ अथो सत्त्वाहुः सुदग्धीय वा एष लोकाय नीयते यत्पशुरिति यज्ञान्वार-
मेत सुवर्गीलोकायज्ञानो हीयते ” [सू० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

दोषदृश्यपरिहाराय पकारान्वरं विधत्ये—

“ वृषभपृष्ठायज्ञान्वारमेत तत्त्वेवान्वारधर्वं नेत्रान्वारधर्वम् ” [सू० का०
६ प० ३ अ० ८] इति ।

याम्यां दारुदधीम्यां वपा पृथ्यते ते वपाम्यम्यौ ।

मैषमन्त्वमुलादंपति—

“ उपैष्य होत्वांप्या देवेभ्य इत्योहिष्टु इह कर्म क्रियते ” [सू० का०
६ प० ३ अ० ८] इति ।

हे होत्वदेवेभ्यो वपादीपि हृष्यानि कर्तुमुपैष्य पशुसमीक्षे शमितून्मेरय ।
लोके हि मधुणा प्रेतिं कर्म सहस्रा क्रियते ।

मन्त्रस्तु स्पृष्टां इत्याह—

“ रैपतीष्मपाति विष्माऽविष्मतेत्याह यथापञ्जुरैतत् ” [सू० का० ६
प० ३ अ० ८] इति ।

कल्पः—“ आहवनीशादुल्मुकमात्रायाऽशीधः पूर्वः प्रतिपद्यते शमिता पशुं
नयत्युरी अन्वरिकेत्यन्वरा चात्मालोकरात्मकं पूर्वं नयति ” इति ।

मन्त्रस्त्वेवमान्वादः—

उर इति । अन्वरिकेत्यादेन पशोः ओवादिष्मित्तदेष्यपस्थित इन्द्रियस-
मुदाय जपलक्ष्यते । हे उरो अन्वरिक विस्तीर्णनिद्यसमुदायास्य पशोरामिपानि-
देनेन वत्तेन प्राणवायुना त्वना जीवात्मना च संज्ञः सह हविषो यज्ञ हविदीहि ।
किंचास्म पशोस्त्वनुवा भविष्यता देवशरीरेण रौभवं संयुज्यस्व । हे वर्षीयोऽ-
तिविस्तीर्णनिद्यसमुदाय वर्षीयस्यविस्तीर्णं पशो यज्ञपाति यजमानं धाः स्थापय ।
यन्वोऽप्यमुपोक्तिः ।

विधत्ये—

“ ज्ञमिना पुरस्तादेति रक्षसामप्यहृते ” [सू० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

प्र० ३ अ० ८] कृष्णघुर्वेदी घतंत्तिरीयसंहिता । १९५

(उपाकृताभिषेचनपूर्विशस्तनाभिपानम्)

उल्लुकेन सह पशोः पुरस्तादाग्नीभ्यो गच्छेत् ।

पृथिव्या इति । कल्पः—“ अभिपूर्णगिरुते देवा उल्लुकं निदधति स शामित्रस्तं दक्षिणेन मत्यञ्च पशुमवस्थाप्य पृथिव्याः संपूर्वः पाहीति बहिरुप-पास्पत्युपाकरणयोरन्वतरत् ” इति ।

हे बहिर्भूसंपक्तिपालय ।

विषये—

“ पृथिव्याः संपूर्वः पाहीति बहिरुपपास्पत्यस्तकन्दायास्त्वन् हि वद्यद्विषिणि स्तकन्दत्यथो बहिरुपदेवैन करोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

पशुसंबन्ध यदद्वाः यहिषिणि स्तकन्देतद्वूमावश्यतनादस्तकन्दपेत् । अथ कर्थविद्यः पतिसेत्येन बहिरुपदेवैन करोति ।

विध्यने—

“ पराङ्मा वर्ततेऽप्ययुः पशोः संश्वप्यमानात्पशुभ्य एव तच्चिह्ननुत आत्मनोऽनामस्काय ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

अप्ययुर्पायिमायं पशुमहत्वा तदः पराङ्मुखः प्रत्यावर्तते तेन पशुभ्यो निह-
नुते पशुं न मारयामीत्येवमपलपति । स चापत्तिः स्वस्य दोषादावाय पवति ।

वेदने पश्चासने—

“ गच्छति भिर्यं प पशुनाप्नोति य एव वेद ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

अत्र सूक्ष्म—“ प्रस्यकिञ्चरसमुदीचीनपादप्रमाण्युं कुणवन्तं संजप्तेयत्युक्त्वा परा-
ङ्गावर्ततेऽप्ययुः ” इति ।

नम इति । कल्पः—“ तदः पतिप्रस्थाता पत्नीमुदानयाति नमस्त आत्मनेति
पत्न्यादित्प्रमुपतिष्ठते ” इति ।

आ समन्वासानो व्याप्तिर्दस्य गूर्धरस्मैः स आत्मानः ।

एतदेव दर्शयति—

“ पश्याञ्जोका वा एषा भाष्युदानीयते यत्तली नमस्त आत्मनेत्याहाऽपि-
त्प्रस्थ वै रप्तम आवासास्तेभ्य एव नमस्करोति ” [सं० का० ६ प० ३ अ० ८] इति ।

(उपाकृताशीकोमीभपशुलिंशसनाभिधानम्)

पश्चातप्रतीच्छा दिखि निर्मिता शाळा सोको निवासस्थार्न वस्याः सर पश्चा-
द्धोका । काहकी यदा पाचीं गच्छति तदानीभाभिमुख्यं न शूर्परक्षिमर्मवतीति क-
अमस्कारो युक्तः ।

अनवैति । वौधायनः— “ अर्थेनामन्तरेण चात्वालोत्करायुदगुणानिष्कमण्य
पाचीमुदानयन्वाचयत्यनवीं मेहि वृत्तस्य कुल्यामनु तह प्रजया । तह रापस्योपेणो-
त्यागतामन्वयुरप्तु वाचयत्यापो देवीः शुद्धायुवः शुद्धा यूर्ध देवाः शूद्धवः शु-
द्धा यूर्ध परिविष्टाः परिवेष्टारो वी भूयास्मन्ति ” इति ।

आपस्तम्यः— “ अनवीं मेहीति पाचीमुदानयन्वनुमन्वयत इत्येक आपो
देवीः शुद्धायुव इति चात्वाले परन्पोऽप्यनुकान्ते ” इति ।

“ हे परिन त्वपर्या कानुरहिता सर्वी वृत्तप्रवाहमतु प्रजया । तह धनपुष्टव्याप्ति च
तह प्रवाहि । वृत्तस्य कुल्यामित्यनेन तर्यवस्तुसंपूर्णं स्थानमुपस्थित्यते । हे आपो
देव्यो यूर्ध देवामूद्धवं यामगदेवीं पापयत । कीदृष्टो यूर्धम् । शुद्धायुवः शु-
द्धिमस्मद्विभिर्मिच्छन्तीति शुद्धायुवः । यूर्ध तु स्वत एव शुद्धाः । वधमपि यु-
र्धाभिः परियोषिताः शुद्धाः सन्तो युष्याकं परिवेष्टारो भूयास्म ।

एतीं मन्त्री व्याख्याते—

“ अनवीं मेहीयाह भाकुल्यो वा अवों भाकुल्यापनुर्ध्ये वृत्तस्य कुल्यामनु
तह यज्या तह रापस्योपेणोत्याहाऽप्यविष्टमेहैतामा चात्वा आपो देवीः शुद्धायुव
इत्याह यथायजुरेवैतत् ” [सं० का० ६ य० ३ अ० ८] इति ।

अत्र विनियोगसर्वशः—

“ आ ददे रञ्जुमादाय कल वधनाति ते पशुम् ।

पर्वं कुरु नियुद्धकेऽप्य्यः पोऽयागां पायदेवपः ॥ १ ॥ ,

स्वाचं सर्वेन संप्रोक्ष्य ते मूर्धनि समझनम् ।

सं यात्तयोः सं य यथादृप्ते सस्परुशस्तके ॥ २ ॥

देव अपण्युपस्थिती उरो उचरतो नयेत् ।

शूर्धि याहिरवस्थाप्य नमः पह्नी रविं भजेत् ।

अनं पत्नीं नयेदापः स्पृशा(शे)न्मन्वास्तु योहता ॥ ३ ॥ ” इति ।

(उपानृस्तामीषोमीचपश्चाविश्वासनाभिधानम्)

अथ श्वितौरा ।

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमशादे चिन्तिष्ठ-

“मच्छुतामिदि शब्दस्यानुपङ्गोऽस्मि न वोपरि ।

सं यज्ञपतिरित्यव योग्यत्वात्सोऽस्मि पूर्ववत् ॥

मुद्रेकं वदनं पद्धयमन्ते इहाननीतियनेत हि ।

नान्येति वदुव्ववायेन नोपयैष्यनुष्टुप्ते ॥ इति ॥

अग्रीष्मेयपशौ भूयते—“सं से प्राणोऽवायुर्नां मनुष्याः सं पञ्चवैरङ्गानि
सं पञ्चपतिराशिषा” हति ।

अवधीः—मोः पश्चो तद् प्राणवायुवायुना संगच्छतां, तद् हृदयाच्छन्ननि-
यामयिशेदैः संप्रुज्जन्तां, यज्ञपतिराशिपा तं युज्यतापिति । तद् प्रज्ञपतिरित्यस्मिन्स्तु-
तीयमन्ते समित्युपसर्गस्य क्रियापदाकाङ्क्षात्वात्परम्भमन्त्रमत्यथ मच्छतापिति पद-
स्थैक्यपतनमन्तस्य यज्ञपतिशब्देनान्वेतुं योग्यत्वास्युर्वद्युदिस्थलेन संनिहितत्वादा-
काङ्क्षासंनिधियोग्यतानां सञ्चालेन क्रियापदमनुष्ठयत इति प्राप्ते ज्ञमः—प्रध-
यमन्ते चाहुद्यन्तान्वेनाङ्गनानीत्यनेनान्वेतुषयोग्यत्वात्काद्यपवायेन बुद्धिसंनिधिलो-
पानास्त्रयनप्नन्तः । ततो द्विषीपत्रीयपञ्चयोप्यधोविर्वा वाक्यशेषोऽप्यपार्थियः ।

अष्टमाध्यायस्थ प्रथमपदे चिनितप्—

“ न पेशायेहिकः स्यादा न कपातायभावः ।

स्यादृष्ट्यकुद्रव्यदेवत्वं पश्य अस्ति एव सन्यवः ॥ इति ।

अश्रीषेषीयिषक्षादिको विष्यन्ते नास्ति । कुतः । पूर्वदत्त निर्बोपकपाला-
दिलिङ्गमादादिति चेन्मैवम् । आभेषमष्टाकपालमित्यज्ञोत्पचिवाक्ये पथा द्रव्य-
देवते व्यक्ते तथा अश्रीषेषीयिष पशुमित्यक्षापि । न तु सेषेन यज्ञोत्पचेव देवताया
अव्यक्तत्वम् । तदेतद्रव्यक्तव्यदेवतवसेकं लिङ्गम् । एकादश पश्याजान्यजातीयि
पथाज्यवर्त्तं द्वितीयम् । सुच्यमाधार्यं जुह्वा पशुमनकीत्याधाराङ्गेन लिङ्गान्तरे ।
आस्त्वो लिङ्गान्तरम् । इष्टावर्षीषामालभव इति दर्शनात् । तस्मादृस्त पश्यावै-
दिको विष्यन्तः ।

पञ्चमाष्ट्यायस्य प्रथमपादे चिनितम्—

“प्रथा जेष्वप कर्पोऽनुया जेष्वत् कर्त् इत्थम् ।

अवभावे तदन्तेषु तदायेषु च वाप्रिमः ।

(उपाकृताग्रीषीयोभीष्टप्रस्तुविशेषनामिधानम्)

अन्येषां युक्त्यकालत्वान्वैर्व चुक्तमशक्तिः ।

प्रथाजाने सनु(न)पाजादिके नेत्री समूहके ” हति ।

आग्रीषीयपश्ची एवाजान्वयपकर्त्तः भूयते—“ लिङ्गर्न पर्वतं प्रथान्वितं ” हति । पलुदी हविष्यप्रसादिते प्रथात्प्रथाजा इत्यन्ते । इहापि पञ्चसंश्लेषनादृर्थं हृविष्यासादिवे पञ्चोदेव प्रयाजाष्टोदकेन वासाः । ते चात्र वचनाग्रीवत्येव प्रथावपर्वत्यन्ते । तथा संवर्णीयप्रथावनुयाजानामुकर्त्तः भूयते—“ आश्रित्याहत-दूर्धर्वमनुयाजैरथरन्ति ” इति । तत्र प्रयाजावस्थापकर्त्तः भूतः । अनुयाजामात्रस्योत्कर्त्तः । तावृती भूत्यनुसारेण तथैवाङ्गनेकर्त्तव्यौ । यदि प्रथाजान्वस्थाङ्गकलापस्य-पकर्त्तः स्थानदा प्रयाजेभ्यः पूर्वमाविनापाजामिधेन्यादीनां ततोऽन्यपकर्त्ताद-त्यन्तव्यवहितानां प्रधानकलीनत्वं न स्थाप् । प्रयाजमाविष्टकृते सात्याजारादीनां मुख्यकालीनत्वं न लुप्तते । एवमनुयाजमाव उत्कृष्टे तत्र कर्त्तव्यमाविनां सूकदा-कर्मसुयाजाकादीनामगुरुकर्त्ताप्रथानसंनिधिर्विनश्यति । तस्मात्प्रथाजमावस्थापक-र्देष्ट्रियाजपात्रस्योत्कर्त्तः इति पापे त्रूपः—पलुदी पदार्थानुष्टानकप्रस्य कल्पत्वात्म-कमणामेव पदार्थानां चोदकेनाविदेशादृव्युत्क्रमे सुवि पूर्वेष पदार्थानोत्तरगदार्थस्य चुच्छावभुप्रस्थापितत्वाऽनुष्टानमेव लुप्तेत । तस्मात्प्रथाजान्तरम् कर्त्तसमूहस्थापकर्त्तः, अनुयाजादेरङ्गनामूहस्योत्कर्त्तः ।

तत्रैष तृतीयपश्चादेव चिन्तितम्—

“ एकादशं प्रथाजाः किं पत्येकं स्थादुवान्यथा ।

संस्थावृद्धिरिहऽव्योऽस्तु पतिमुख्यं युधो वदः ॥

पत्येकं तमुदाये वा स्वरूपेण न हित्यति ।

संस्थावृद्धिः प्रयोगानु साऽद्यवृत्त्या संपत्तिव्याप्ति ” इति ।

आग्रीषीयपश्ची भूयते—“ एकादशं प्रथाजान्यथाति ” इति । तत्र चोदकप्रभेषु पञ्चमु प्रथावेष्टककर्त्तव्य इष्टाजस्येदमेकादशात्पर्वत्यामुका । कुतः । प्रयाजानुदित्य संस्थामुष्टे विहिते सति प्रतिप्रधानं गुणस्थाभ्यु-पेतत्वादिवि पापे त्रूपः—न हेषकर्त्तव्य प्रथाजस्य स्वरूपमात्रमुपर्खीव्येषेकादश-त्यसंस्थया संपादयितुं शक्या । नापि वज्रप्रथाजसमुदायस्य स्वरूपे साऽपर्ति । तस्मात्प्रयोगद्वारा ता संपादनीया । भेषोगस्य चाऽप्यवृद्धितुं शक्यत्वात् । पञ्च प्रयाजान्वितावत्यु पुनरपि वर्तमप्यादे सुरुदावतिते तत्त्वेकादशात्पर्वत्यामुका संपत्तये ।

पृष्ठ ० ३ अनु० ८]

हुम्यायजुर्वदीयतेनिरीयमुंहिना ।

४१७

(उपाकृतार्क्षिण्यमीयमसुविश्वसनामिकान्)

अथ छन्दः ।

इरो अन्तरिक्षेति चिह्नू । आपो देवीः शुक्रायुव इत्यनुहृष् ॥

इति शीघ्रसायकाचायंविरचिते माघवीर्म वेदायंमकाचे कुष्यायजुर्व-
दीयैतिरीयसंहितासाङ्के प्रथमकरणहे गुरुव्यापाठके ८-
इमोऽनुवाकः ॥ ८ ॥

Central Archaeological Library,

NEW DELHI

1893

Call No. Sa2V22
Tai/Aga

Author—Taittiriya Samhita
Agnshe, K. amended.
Title—Krenayajurvediya-
Taittiriya-Samhita.
Part.I.

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI

Please help us to keep the book
clean and moving.